

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

МУНДАРИЖА

НАСР

РАДЕК ЙОН. <i>Олтин игна. Роман</i>	3
ДАЙСАКУ ИКЭДА. <i>Менинг Буддам. Эссе</i>	102

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ЭРКИН ВОҲИДОВ. <i>Кўнгил халқ қайғусидан пора-пора</i>	94
АЛИХОН ТУРА СОҒУНИЙ. <i>Шеърлар</i>	95
ЖАК ПРЕВЕР. <i>Баҳор байрамлари</i>	136

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ОТАНАЗАР МАТЁҚУБОВ. <i>Тэд Левин</i>	143
--	-----

АДАБИЙ ТАҢҚИД

АБДУҒОФУР РАСУЛОВ. <i>Нурли нигоҳ</i>	155
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ. <i>Чўлпон ҳақида роман</i>	161
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

В.ВАСИЛЬЕВ. <i>Таль тилсимоми. Қисса</i>	166
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Раҳматилла ИНОҒОМОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Баҳром ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 6. 2004.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.04.2004 й. Босишга рухсат этилди 15.06.2004й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-5489 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2004 й.

Радек ЙОН

Олтин игна

Роман

Дорихонада ўн беш дақиқа навбатда турилади. Яхшиямки, у ерда тирбанд ва асабузарлик. Ёш провизор хотин навбатдагиларни аранг эплайди. Балки менга унчалик разм солиб ўгиришмас. Чақчайган қорачиқлар ва ёнган ёноқлар. Тери бамисоли сариқ касалдай заҳил. Жигар бу барча бемазагарчиликлар билан олишгани дош беролмайди. Эй худо!

Балки ўзининг ташвиши бошидан ошиб-тошиб ётгандир? Кечкурунга нима олиш керак? Дам олиш кунларига-чи? Ҳар куни икки сумкадан. Жума куни – учтадан. Дўконлар ёпилиб қолмасидан улгуриш керак. Балки, ҳали ҳамма ўшгни қўлма-қўл қилиб кетмагандир.

Менинг ҳаётим ҳам ҳаёт бўлдими, фикрлашда давом этади Михал. Кун ўтган сайин дозага қўшиб бориш керак, бизларнинг орамизда қанақа фарқ бор? Сенда кучли сезги етишмаган. Қўрқув – қалбаки рецептни ўтказа олармикан? Қўрқув – хавфни бартараф эта олармикан? Қўрқув – энди жуфтакни ростлай деганда кимдир келиб навбатни тўсиб қолади. Қўрқув – бирдан кўчада етиб олишади. Қўрқув – пештахтадан уч метрлар узоқлашар-узоқлашмас бирдан хумор хуруж қилиб қолади. Муздек тер ва алмойи-алжойи сўзланиш. Бўғинларнинг қақшаши ва безгак. Милиция рўпарасида қўрқув. Суд рўпарасида. Қамоқхона рўпарасида. Мени қаёққа олиб кетишади? Жуда хил тушганмиз-да, иккимиз, Ева: мактабдалик чоғимизда сен Олинани ҳеч кимга алмашмасдинг. Энди Евани гиёҳвандлик молдасига алмашаяпсан. Сен унинг учун ундан бир улуш, қолгани – кайф.

– Бу сизникими? – провизор хотин кўзларини кўтарди.

– Йўқ ... ўртоғимники... – Энг маълум чехра.

– Паспортигингни кўрсатасизми?

Ана келди – ўша он.

Михал ўтирилди-ю, қочиб қолди. Рецепт пештахтада қолди. Бор кучи билан у ойнаванд эшикни ўзига қараб тортиди. Қия очилган эшикдан лип этиб кўчага чиқди-да, пастга қараб учди.

Бундай ҳолатда чошишнинг ўзи аҳмоқоналик, албатта. Ҳар нафас олганда ўпкаси узилиб тушади. Ҳавода умуман кислород йўқдай кўз олдини қоронғилик қоплайди. Ошқозони санчгандан санчади, оёқларидаги мушаклар дир-дир қилади, биқинини бир нима тешиб ўтади, кўз олдида доиралар ўйнайди. Яна икки қадам, сўнг терақдай қулайман.

Яна икки қадам ва...

Яна икки қадам...

Кўчанинг бошидагина тўхтади ва атрофга аланглади. Ҳеч ким унинг орқасидан қувиб келмаётганди.

Балки дорихонадан милицияга қўнғироқ қилишаётгандир? Қанақа

Охири. Боши ўтган сонда.

кийимдалигини аниқ кўришди. Яна бир неча дақиқадан кейин бир гуруҳ хит тепангда туради. У куртқасини ечди-да, ахлатдонга тикди. Янгисига пулни қаердан олади? Тупурдим, баҳор-ку. Тезроқ бу ердан қорамни ўчирай. Такси тўхтагиш керак. Пулни қандай тўлайман? Бунинг устига, такси керакли жойга олиб бориши ҳам ҳеч гап эмас. Бироқ дақиқа сайин дорихона ёнидаги бу жойлар тобора хатарли бўлиб борарди. Улар нечта патрул машинаси юбора олишаркин? Иккитами? Учтами?

Кўчадан автобус пат-пат қилиб келарди. Қорнидан паға-паға тутун чиқади. Сўнги кучларини йиғиб, автобус ортидан тутунлар орасига шўнғийди. Ҳидига ҳам тупурди.

У автобус зинасида осилиб турган одамлар орасига ўзини ташлайди.

Ура, ишдан уйига қайтаётибди!

Марафондан кейин бўлганидек, шалаббо терга ботган эди. Қандайдир қизалоқ ўзини орқага олади.

Ҳа, трубадаги тутундан кўра, мендаги тутун иси кучлироқ бўлса керак. Ёпилган эшик уни чиннидай тоза танага аёвсиз қапиштиради.

Ҳали ҳам тирик эканим учун мени кечир, хаёлан узр сўрайди Михал. Балки, бу ёғи жуда оз қолгандир.

Қизалоқ ҳатто шундай тикилинчда ҳам орқаси билан ўтирилиб олган эди. Унинг кўриниши ҳақиқий жабрдийдага ўхшаб кўринади. Михалнинг қизга ҳаваси келди. Негалиги ўзига ҳам номаълум эди.

Афтидан, айна пайтда мен сенинг энг катта муаммонгдирман. Менда улар қанчалигини билсайдинг. Лекин уларнинг сенга бир чақалик қиймати йўқ. Уйга келасан, миянгдан ишдаги ўйларни қувасан, сийнабандингни ечиб ташлайсан, эгнингта биронта ялтироғини иласан — кейин қайдасан дискотека деб жўнайсан, вассалом.

Тепаликка чиқиб олиш учун ҳайдовчи газни тўлиқ бостанда автобус қаттиқ тариллади. Пастдаги кўчада сиренаси ёқилган патрул машинаси кўринди.

Еваникига қайта қолсинми?

Ёки ранг-кути ўчиб юраверсинми шунақа? Қаёққа борсин бўлмаса? Энг асосий нарсадан эса ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан.

Ҳозир бечора Ева, эҳтимол, ерда ётган бўлса керакдир. Уни бу оламдан яна улоқтириб юбормоқчи бўлган қандайдир муқаррар куч билан беҳуда олишаётгандир. Ўшш, у мағлубиятга иқрор бўлиши керакми? Кейин-чи? Автобус уни Виноградскаяга олиб кетди. Метрога ўтиришдан ва думини қисиб уйига кириб боришдан олдин яна бир уриниш эмасми? Яхшиси уйга боради. Ўз уйи — ўлан тўшаги. Ева билан иккаламизга ўхшаганлардагина доридармонлар яхшилаб гамлаб қўйилган бўлганда ана шундай туйғу пайдо бўлиши мумкин.

Подебраддаги Иржи майдони. Яна навбатда асабийлашиб автобус кутиб туришга тўғри келади. Агар думини хода қилиб қолишга тўғри келса, нима бўлади? У хавф келиши мумкин бўлган орқа томонга зимдан қараб кўяди.

Бу ерда иш ўнгидан келиши даргумон. Қизик, мендаги куч-қувват қаергача чоғиб боришга етаркин?

Провизатор — пенсия ёшидаги кексагина одам эди. Энди фақат ўзи тўғрисида ўйлайдиган вақти келган.

— Сизнинг рецептингиз ўғирланган. — У кўзларини кўтаради.

— Бу ўртоғимники... мен... мен унга айтаман... — Маъносиз алжираш. Дорихона эшигига беш қадам. Сўнг Виноградская кўчасидан орқасига қарамай қочил.

Бироқ бу сафар чинданам кучи қолмаганди. Чорраҳадан йигирма метрлар чамаси берида Михал майсазорга йиқилди. Буталар ортида ўйнаб юрган болаларнинг қичқариқлари. Қораялоқларнинг қанот қоқиши.

Хайриятки, бу сафар ҳам Михалнинг ортидан ҳеч ким қувмади.

Оргимдан ҳеч ким қувишни истамайди, ўйлади у. Михал ўрнидан турди. Ҳеч ким у томонга қиё ҳам боқмади. Бир амаллаб у метро эшигигача судралиб келди.

Демак, иккинчи қалбаки рецепт ҳам ёпилди.

Шуниси қизикки, Ева тетик ва қувноқ эди.

- Шаҳар атрофидаги бирон жойга гум бўламан.
- Нима? – тушунмади Михал.
- Збрасловга жўнайман. У ерда кичкина бир дорихона бор.
- Эсингни йиғ.

Ева жавоб қилмади. Баҳслашишга кучи етмасди. Михал оғир-оғир нафас олганча поролонда ётарди. Ева қандайдир полиэтилен халтачани титкилаб, пардозлик бўёқларини олади. Юзига упа-элик суркайди.

Бу жирканч сариқ этни бўяб, кўз остидаги ҳалқаларни кетказса, эҳтимол, бир нима чиқар. Чиқмаса-чи?

- Бўпти, мен кетдим, хайр!

Ҳали ҳам кўриниши ёмон эмас, ўйлади Михал устидан энгашиб келаётган қизни кучоқлар экан. Уртдан фарқ тушган узун сочлар, юзи хиёл озгин тортган бўлса ҳам, бироз пардоз уни озгина очган эди.

- Сенга ярашибди.

Қиз жилмайди, унинг ўрнида ҳар қандайи ҳам у каби бўлишга интилар эди. Ажабтовур қизалоқдек!

– Балки шунинг баҳридан ўтармиз? – Михал, одатда, сийналар бўлгувчи жойга қўлини суқди.

- Қўйвор!

- Сени пайқаб қолишади!

- Қўйвор деяшман! – юлқиниб чиқди Ева.

Йигит уни қўлидан ушлаб қолди ва поролонга ағдарди.

- Шошма. Дастлабки уч кунда сабр қилиш керак. Кейин енгилроқ бўлади.

Йигит ўзи айтаётган гапига ишонмаётганди. Унинг кўз олдида липиллаган кўк чироқли патрул машинаси жонланди.

- Нималар деб алжираяпсан? Юз мартадан тотиб кўрдик-ку.

Улар медпунктга ким қўл солганини англаб етишганди. Евани тўғри идорадан олиб кетишади. Қизиқ, унинг ақли стармикан?

- Бу ёққа ол рецептларни.

Ана, холос. Ҳамма нарса шунга олиб келаётганини аҳмоқ ҳам тушунарди.

- Улар дорихонада қолган.

– Жин урсин, қайтариб ололмасмидинг? – Қиз ғазаб билан хонанинг деразаси олдида борди.

- Шунақа бўлиб қолди-да.

Ева пастдаги кўчага назар ташлади.

Балки, улар аллақачон шу ердадир. Қайдам.

Бармоқлар асабий равишда дераза раҳини чертарди. Бу йигитнинг гашига тегарди. Биргина бу эмас, ҳамма нарса унинг гашига тегарди!

- Биз чув тушдик! Наҳотки англамадинг?

– Англадим! Ўзинг кўриб турибсан-ку, англаганимни! – Ева у томон талпинди ва ёш боладай ҳимоя талаб қилиб, унинг бағрига отилди.

- Михал, кўрқиб кетяпман...

– Кел, ташлайлик шунни, хўпми? – шивирлади у. – Эшитяпсанми? Биз чидаймиз...

– Қай даражага бориб қолганимизни билмайсанми? – Ева унинг бағридан юлқиниб чиқди. Столдан бир даста рецептни тутамлаб олди-да, эшикдан югуриб чиқиб кетди.

Михал бошини ёстиқ тагига суқди. Шундан яхшиси бўлиши мумкин эмас.

Тушимми ё ўнгимми? Ева гул-гул яшнаб турарди.

- Олдингми?

– Ҳм, мен сенга айтсам... Дорихонада панжара йўқ экан. Ичкарига кириш менга чўғ эмас. Мен фақат ўзимни кўрсатишни истамадим, холос...

– Бу нима? – Михал унинг қўлидаги тубикларни кўриб, ҳеч нарса англамади.

- Алнагон сотиб олдим. Кечгача бир амаллаб чидаш керак-ку.

Энди пайқаб қолишса ҳам барибир эди. Эртами, кечми, фарқи йўқ. Ҳар куни ёки бир марта таваккал қилиш керак, лекин чинакамига, йирикроқ ўлжа тутишга ишонган ҳолда.

Медпунктдаги гаплар ҳаммага аён бўлиб қолган, бунга шубҳа йўқ. Имкон бор экан, тубга тортавериш керак...

Автобусда Здрасловга кетишди. Оёқларини зўрға судраб босаётган икки кўланка, одамлар эътиборини тортмасликка ҳаракат қилади. Лекин умид чироғи сўнмаган эди. Бир йиллик кайфни гамлаб олиш умиди ҳамон тинчлик бермасди. Улар шундоқ ҳайдовчи кабинаси ортига жойлашди. Кўзга ташланмайдиганроқ жойда ўтириш керак-да.

Шанба куни сайр, эслади Михал. Ҳайкаллар кўрғазмаси очилган галереяга, музқаймоқли қаҳвахонага ва уйга. Бу қачон бўлганди? Юз йил аввалми? Онасининг жилмайиши. Отаси Қувайтдами-ей, ё бошқа бирон жойдами?

Автобус майдон ўртасида тўхтади.

– Шу ерда, – бошини иргайди Ева.

Йигит уни елкасидан кучиб олди. Одатдаги севишган жуфтлик, шаҳар айлангани чиқишган эди.

– Мана шу ерда ўсанман, – чуғурлайди Ева.

Кўзларидаги учқунлар мўъжизасига умид боғлаётими? Ташвишлардан йироқ бўлмоқчимиз? Инша унга берган юзталик маош қачон тугайди? Бу пуллар сўнгиси бўлса керак. Еванинг маоши аллақачон қулоғини ушлаб кетганди.

– Мана бу ҳовлида болалар тишимни уриб синдиришганди. Битта расвоси бор эди, Ондрой деган. Баданимни силагани қўймаганимга муштуми билан айлангириб солганди. Ун уч яшар қизнинг олдинги тишларсиз юришини тасаввур қиласанми?

Йигит жилмайди. Ростданам шанба сайрига ўхшайди.

– Мен ўшанда деярли ҳеч ким билан гаплашмасдим.

– Қани ҳалиги дорихона?

– Бурилганимиздан кейин тўртинчи уй. – Ева жиддийлашди. Бирдан Михалнинг тирсагидан қаттиқ чангаллади:

– Бунақа олайиб қарамасанг-чи!

– Нима деяпсан? – Ўзини эшитмаганга солди Михал.

– У ҳали тирик экан!

– Ким?

– Ҳу анови деразадан ҳар доим бир хотин қараб турарди. Бир оёғи йўқ. Синфимиздаги болалар унга овқатликлар олиб келиб беришарди. У ўша ерда кечаси-ю кундузи ўтиради. Фақат кўчага қараб бақрайиб ўтиришни биледи, холос.

– Жуда одамни лақиллатасан-да! – таъна қилди Михал. – Ярим кундан бери шу ерда тентираймиз-да, тўсатдан яна кўчани аллақандай хотин кўриқлайди дейсан.

У яна галати бўлиб кета бошлади. Бугун кечқурун кайф кетидан қувиш ниҳоясига етишига бўлган жававали умиди тумандай тарқаб кетди.

– Эрталаб у йўқ эди, – ўзини оқлай бошлади Ева.

– Катта раҳмат сенга!

– Жим! – силтади уни қиз. – Билдирмай, ичкарига кирдик.

Энди чиндан ҳаммаси чиппақка чиқди, ўйлади Михал. Лекин у итоаткорона подлезда буриди. Нима қилинса ўзларининг иши эмасми. Бу ҳам битта ўйин-да.

Қоп-қоронғи бадбўй йўлакда тағхонанинг рутубатли ҳиди димоққа уради.

– Ҳаммаси жойида. Ахир кимникигадир меҳмондорчиликка бориш мумкин эмасми?

Ҳовлига қараган ойнаванд эшик ортидан кўм-кўк гиёҳ кўзга ташланади. Уйда сукунат ҳукмронлик қилади.

Балки, эшик кўзчасидан жимгина кузатиб туришгандир? Пуч гап. Паранойя, англади Михал. Юраги тагин жунбушга келаётганини ҳис қилди. Нималар деб ўйлашмайди-я, бу одамлар! Бу шунчаки шанба сайри эди. Қолгани – Еванинг алаҳсирашларидан бошқа ҳеч нарса эмас.

Иккала қўли билан Ева ҳовлига қараб очиладиган эшик дастасини босди.

– Тўхта!

Йигит унинг елкасидан тутди: тагин эшикни синдириб юбормасин. Лўкидон дастакдан ўн сантиметрча нарида эди. У лўкидонни сурган эди, эшик осонгина очилди-қўйди.

Бугалар экилан майсазор, атиргулларнинг дастлабки гунчалари тепага қараб бош чўзган, гилам чангини қоқадиган пештахта, гараж ва кўчага қараб очиладиган дарвоза, аммо энг асосийси – дорихона. Унинг деразаси орқа томонда эди. Деразада панжара йўқ эди.

- Бу ерда нима қиялпсизлар? – орқадан шубҳали овоз келди.
 – Биз... – Ева гап бошламоқчи бўлди ва тугилиб қолди.
 Қўлида ҳасса туган қандайдир бир бобо.
 – Биз Иржи Паруарнинг гаражини қидиряпмиз, – гап топди Михал.
 – Бу доктор Моравецнинг гаражи, – салобат билан деди пенсионер чол.
 – Бу ерда сиз қиладиган иш йўқ.
 – Раҳмат, – ундан ҳам салобатлироқ оҳангда деди Михал.
 Зийрак бобонинг кўзидан тезроқ гумдон бўлиш керак. Афтидан, бу ерда уларнинг кузатишдан бошқа ҳеч қандай тирикчилигининг ўзи бўлмаса керак.
 Ортага қайтган қадамларнинг тақ-туқ овозлари.
 Ҳойнаҳой, докторимизнинг машинасини ўғирламоқчи бўлишган! Ҳаммангиз шунақасиз, мени алдаб бўлибсиз, ичида хурсанд бўлди бобо.
 Ҳаммаси расво бўлди, ўйлади Михал. Бизни юзта одам кўриб турибди.
 – Қари алвасти! – офтобга чиқиб келишлари ҳамон юрагини бўшатди Ева. Кўчага қараб турган хотинга кўзи тушиши билан йигит қизни кучоқлади. Бахтиёр, беташвиш ошиқ-маъшуклар!
 – Мен эса кечаси қулфламасликлари учун қулфга гугурт чўпи тиқиб қўймоқчи эдим. Бир бурда бўлмай ўл!
 – Кўявер, ҳовлидаги девордан ошиб кирса бўлади, – тинчлантирди Михал.
 Эй худо, миямга нима бўлган ўзи! Ахир бобо ҳаммасини яққол чизиб беради-ку! Шартга автобусга ўтирамиз-да, бу ердан гумдон бўламиз. Бироқ овоз чиқариб ҳеч нарса демеди.
 Тунда-чи, анови хотин ухлармикан? – хаёл сурарди у. Яъни бу менман. Мурватларим бутунлай лиқиллаб қолган. Ўз қадрини билган ўғри бунақа ишларга аллақачон туф деган бўларди. Иккита гувоҳ, шартга билиб олишади. Бўпти, хўш, эртага эрталаб-чи? Тупурдим гувоҳларга, панжараларсиз дорихоналар – бир, икки, кўп... эмас, бармоқ билан санарли экан. Фақат анови алвасти чол нима гаплагини билиб қолмаса, хитларни бошлаб келмаса бўлгани эди.
 – Нима дейсан, анови мени танидимми? – тўсатдан сўради Ева.
 – Ким?
 – Анови хотин-да...
 Михалнинг нафаси ичига тушиб кетди.
 – У сенинг кимлигингни биладими?
 – Балки, эсидан чиқиб кетгандирман.
 Балки!
 – Унда мени балога бу ерга бошлаб келдингми? – тарс ёрилди йигит.
 Шартга автобусга ўтиради-да, жўнаворди. Эртага-чи?
 – У сени охириги марта қачон кўрганди?
 – Ўн йил олдин.
 – Эсингни ема, – шарт кесди Михал, ҳолбуки ўзи ундан бадгарроқ аҳволда эди.
 Борди-ю, хотин уни таниган бўлса-чи? Бизни туғиб олиб кетишса-чи? Борди-ю, бу бизнинг эркинликдаги охириги оқшомимиз бўлса-чи? Кейин фақат қамоқхонада хумор қилсак-чи?
 Боғлардан янги чопилган тупроқнинг ҳиди келарди.
 Маҳаллий техникум ёнида стереомусиқали ҳашамдор машинада ёш йигитча ўтирарди. Музқаймоқ туган икки бокира қиз, кинотеатр олдидаги тахтадеворда “Марҳумлар севгини дуо қиладилар” фильмидан кадрни тамоша қиларди. Четдан кўз ташлаган одамга гўёки ҳеч нарса содир бўлмагандай туюларди.
 Рост-да, жуда айтадиган нима содир бўлаётми ўзи? Шунчаки икки саёқда “кайф” йўқ.
 – Юр, кинога кириб чиқамиз, – таклиф қилди йигит.
 Борди-ю, бобо барибир ҳам хабар қилган бўлса, тамом, улар худди шу пайда патрул машиналарини юборишаяпти.
 Хитлар дорихонани қуршаб олишган бўлишса-чи? Эй худо, наҳотки буларнинг ҳаммасидан лоақал бир дақиқа ҳам ҳоли бўлишининг имкони йўқ? Шубҳалар чувалчангдай улар томоша қилаётган фильмнинг энг охиригача судралиб боради. Хепши-энди! Бир галгина шу фильмни экранда кўрмаса нима қиларди.

Лоақал кинодагина Италияга бориб қолган ва ўзларининг ўттиз беш ёшларини эслаган мамнун хотинлар, улар билан биргаликда болалар ва қизлар келишган. Ўттиздан элликкача бўлган битта ҳам томошабин йўқ. Уйда, хотинчаларининг ёнида ўтиришибдимикан? Майли, уйларида ўтиришсин, шаҳарда санқиб юришмасин.

Кинодан чиққан томошабинлар тўдаси кўча-кўчага сингиб кетди. Михал билан Ева бирданига кимсасиз майдонда танҳо қолишди. Кафтдагидек бўлиб кўриниб туришибди. Улар хиёбонда, ўзларини худди севишганлардай кўрсатишлари керак.

Ҳа, гўё севишганлардай.

Охириги марта биз бир-биримизни қачон севган эдик ўзи? Дозаси бугун оқшом чидаб ўтира оладиган вақтлардами? Хиёбонда ҳужжат текшириб қолишса-чи? Здрасловдаги сирень бутаси тагида ўпишиш учун икки прагалик автобусда роса ярим соат изғишди. Соат ҳам саккиз бўлибди. Ҳали кўнгилдаги ишимиз учун бу эргалик қилади. Қизиқ, ойнани синдирганимда, деразасининг кўкимтир кўзидан бизларни ҳузур қилиб тамоша қиладиган ҳавасманд топилармикан?

Парти кетиб, шарти қолган шаҳарча. Баҳор, кечки соат саккиз. Бу ерда зеркишдан иглар бўғилиб ўлади. Италияда бу вақтда ҳаёт энди бошланади.

Биласанми, худди бу ердагидек, бизларга Италия гўё шундай туюлади. Худонинг бермиш кунни доза ортидан қувувчи наркоманлар қачон қараса кўчаларда изғиб юради.

Лекин борди-ю, бугун ҳаммаси силлиқ ўтса ва бизни таппа босиб олиб кетишмаса, яна ҳаёт бошидан бошланади. Иш топаман. Хотин оламан, стуллари билан стол сотиб оламан. Евага ҳам латта-путта дегандай..

Қумга ботиб қолганимизда чиқариб олишга бирон нарсамиз бўлиши керакми?

– Хўш? – асабийлашади Ева.

– Бир оз сабр қилайлик.

Йигит хотиржам гапиришга ҳаракат қилади.

Шартга автобусга чиқиб уйга жўнаб қолиш керак. Минг қилса ҳам ўз уйим – ўлан тўшагим. Парқувлар ҳимоясида. Доза ўрнига – ишқий ўйинлар бошланади. Хўш, бошни сиртмоққа солишдан нима фойда? Эсинг борида этакни ёпиш керак. Худди шу аснода Михал дастлабки безакни ҳис этди. Тамом! Бир дақиқадан кейин алғов-даллов бошланади. У титраб кетди. Ишқилиб, ичим ўтиб кетмаса бўлгани, жонҳолатда ўйлади у.

– Шу яқин атрофда ўрмон борми?

Улар шаҳар юқорисидаги қияликда кўрққанларидан чала ўлик бўлиб ётишарди. Ичбуруқ, табиийки, узоқ кутдириб ўтирмади. Пастда бирин-кетин чироқлар ёна бошлади. Дастлабки илим-илиқ оқшом бошланади. Ҳамма кичик зарурагга келиб бўлгунича яна бир неча дақиқа чидашга мажбур бўлади.

Эсимда, мени саёҳатга юборишларини жуда-жуда хоҳлар эдим. Очиқ далада ётиб, юлдузлардан завқланиш қандай маза. Бу ҳам саргузашт-да. Биринчи марта кайф қилганга ўхшаган. Фақат кайф қилиш осонроқ. Уйда руҳсат сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Энди эса хоҳласанг ҳар кунни саёҳатга чиқ. Унда “кайф”ни қачон қидиради?

Ҳув пастда, водийда милт-милт қилиб турган чироқлар ўчди. Байроқ. Давлат мадҳияси.

Ўрмондан ҳамон муздек ел эсади.

– Кетдикми? – наҳоят таклиф қилди йигит. Тўғрироғи, хириллади.

Кўрқилданми, ё бошқа нарсаданми. Нимадир орқага қайтишга йўл бермасди энди. Жон-жаҳди билан олға ундарди. Бироқ қандайдир сароблар қолиши учун улар аллақачон меъёридан ошириб тотиб қўйишганди. Эртами, кечми, бунинг охири қамоқхона эди. Лекин бу истиқбол ҳам энди уни тўхтатиб қололмасди. Борди-ю, уч йил муқаддам биров менга сен қамоқхонага тушишни хоҳлаяпсан, деб айтганида, бу одам жинни экан деган бўлардим, ўйлади Михал.

Бўм-бўш кўча, деразалар ортида ҳаёт асари сезилмайди. Фақат душанба тонига тайёрлаб қўйилган қатор ахлат идишлар турарди. Михал улардан бирини девор олдига олиб келиб қўйди.

– Шу ерда тура тур, – шивирлади у Евага.

– У ер қанақалигини билмайсан-ку...

Ади-бади айтишгани вақт йўқ эди. У деворга тармашиб чиқди. Кафтлари санчиб оғриди. Шиша, англади Михал. Бироқ бунга аҳамият бериб ўтирадиган пайт эмасди. Қонли кафтини Евага бериб, унинг чиқиб олишига ёрдамлашди. Ҳовлидаги ўлар устидан чоғиб дорихона деразаси олдига келишди.

Ишқилиб, бу лаънати уйдагиларнинг бари ўликдай қотиб бўлишган бўлсин-да, дуо қилди Михал. У яна кўчадан келаётган товушларга қулоқ тутди. Аллақачон узоқдан машина ўтиб кетди. Худди муздек сувга калла ташлагандек чуқур нафас олди, энгини кафтига торғиди-да, дераза ойнасини синдирди.

Дераза раҳига ва уй ёнидаги тош йўлкага тушаётган ойна синиқларининг овози қулонга момақалдирокдек бўлиб эшитилди. Улар тағхона дарчаси олдида гужанак бўлиб олишди. Михалнинг юраги қинидан чиқаёзганди.

Мана энди деразалардан бирортасида чироқ ёнади! Ёки улар қоронғида милицияга қўнғироқ қилишармикан?

Сукунат. Фақат терак шамолдан шитирлайди.

Муваффақиятга ишонмаган ҳолда улар жула ҳам секинлик билан туришади. Падарига қусур! Михални яна бир дераза ойнаси кутиб турарди.

Эй худо, нима учун биратўла иккитасини синдириб қўя қолмадим, ўзини ўзи койиди Михал. Наҳотки ростданам ҳеч ким эшитмаган бўлса? Ошқозони безовта қиларди. Дозага чидаб бўлмас даражадаги ташналик.

Аҳмоқ! Ева йўл бошида шай бўлиб туриши керак эди. Қўрқувдан бу ерда қандай гужанак бўлиб ётганини томоша қилиш унга зарур эмасди. Йигит девор томонга чоғди.

– Михал, – ортидан овоз келди.

Мени қочиб кетяпти деб ўйладими?

– Жим! – деди у қўлини лабига босганича чоғиб бораётиб. Ойна синиқларига тупурдим. У гилам қоқадиган пештахтага чиқди-да, қўлларига таянганча чўзилиб, кўчага кўз солди.

Тирик жон йўқ! Михал сакрамади, йўқ, қарийб ўзини ер юзасига ташлади. Орқада уйнинг қоп-қоронғи девори кўриниб турарди.

Ўшанда ҳаммаси қил учиди осилиб турганини ким билибди дейсиз. Дераза ойнасининг сингани биринчи қаватдаги кампирни уйғотиб юборди. Бироқ деразадан қарагани кўрқди. Милицияга қўнғироқ қилиш учун кўшнисини уйғотиши ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Модомики, уйда ўғри бор экан, энди у ўз квартирасидан чиқиб кетиши кераклигини ўйлаб, кампир титраб кетди. Аллақачон телефон туширишим керак эди, надомат билан ўйлади у. Биронта ҳам деразада шарпа кўринмайди. Михал қонли кафтини шимига суртди ва эгилиб, майсазорлардан дорихона томонга чоғиб ўтди. Синган ойна рамкасига сакраб чиқди-да, елкаси билан иккинчи ойнани босди. Букилган қўли билан бошини тўсиб олди.

Қанақа иблис одамлармиз-а! Михал дорихона ичкарасида ойна синиқлари устида турарди, ҳар иккала кафтидан ҳам қон оқарди. У кўча, уй, ҳовлида нима гап экан дея қулоқ тутарди.

Ўз юрагининг гурс-гурси. Нима бўлганда ҳам энди барибир жойимдан қимирлай олмайман.

Ниҳоят у бошини дераза томонга буришга ҳаракат қилди. Уйнинг нарёғида пасда Еванинг ошпоқ оқариб кетган юзи кўринарди.

Михал гапира олмасди. Фақат нигоҳи билан ҳаммаси жойидами деб сўрарди.

Елкасини қисиб Ева унга қўлларини чўзди.

Деярли беихтиёр равишда у қиз қўлларини ўз қўлларига олди. Ева шартга қаддини ростлади.

Ҳар бир кескин ҳаракатдан, ҳар бир қаттиқ товушдан Михал сал бўлмаса шайтонлаб қолай дерди. Қиз тўғри ойна синиқлари устига сакраб тушганида, йигит оз бўлмаса полга қулаб тушаёзди. Ўз мувозанатини йўқотиб қўйишига сал қолди. Хурпайди ва хатар қаёқдан келишини билмаган ҳолда эҳтиёткорлик билан атрофга аланглади.

– Сендан қон оқаяпти, – шивирлади Ева.

– Ш-ш-ш... Тез! – борди-ю, кимдир хитларга қўнғироқ қилган бўлса, улар пайдо бўлунча қорани ўчиришга улпуриш керак.

Ева фонарчани ёқди.

Шу етмай турувди, бусиз ҳам боши айланиб бўлган. Ахир ёруғни қаршидаги уйдан кўриш мумкин-ку. Ҳеч балони ўйлаб кўришмаган экан. Лаънат! Яна қалтироқ босаётганини ҳис қилди йигит. Жойимдан бир қадам жиллолмайман. Тезда қорани ўчириб қолиш керак. Ўзига келиб олиши керак. Мараз!

Уларнинг афъюнли дорилари қаерда?

Қизил дарахт суврати туширилган безакли девор қопламаси кўз олдида намоён бўлди. Кўрга ҳасса дегандай, алифбо тартибдаги дорилар: бромадрил, диолон, кодеин... Бироқ афъюнли дорилар жовони йўқ. Бундай бўлиши мумкин эмас! Қанақадир рецептлар, ялтироқ ёғоч зўдирлар... Афъюнли дориларнинг бу лаънати эшикчаси қаердадир бўлиши керак-ку! Эки сирли жойламикан?

Дақиқалар аёвсиз равишда тутқич бермай ўтиб бораётганини у ҳар лаҳза ҳис этиб турарди. Ҳар бир ўтаётган дақиқа ишнинг барбод бўлишини яқинлаштирмоқда эди. Биз бўлсак “кайф” эшигини тополмаймиз!

– Ҳеч бўлмаса токчадан у-бу нарса олсанг-чи, – шивирлаб ўшқирди у Евага.

Лаънати! У жон-жаҳди билан бу иблисона қопламани пайпасларди.

Бўлмаган гап! Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас-ку, ахир! Асосийси, тинчланиш керак.

Ева полиэтилен қопчасини топиб олди ва ҳовучлаб дориларни шунга тика бошлади. Э, садқаи сар кет, ҳамман!

Михал қопламани дукиллашиб кўрди. Хонада гўё пулемёт тариллагандай бўлди. Эшитиб қолишлари мумкин бўлган яна бир товуш. Бошидан товонигача у терга ботди. Тер томчилари бурни устидан думалар, кўзларини ачиштирар, орқасини қитиқларди...

Ниҳоят, бу иблисона қоплама бўғиқ овоз берди.

Шу ерда! Энди қарғиш теккур бу қопламани кўтариш керак!

Михал қўшни рейкаларга ўтди. Уларни босар, бурар, синдирар, бирининг кетидан бошқасини кўчирар эди, уларни қонга бўяётганини билиб турарди. Гўё шундан бошқа иложи йўқдай эди. Борди-ю, зўдирлардан бирини бураб кўрса-чи?

Қизик, нечтамиз ўзи бу ерда?

У чўнтагидан отверткани олди. Ўша ёрилган жойга тикди ва уни синдирди. Унинг орқасида бир неча сантиметр келадиган тирқиш бор эди.

Ҳозир дабдаласи чиқади, англаб турарди Михал. Унинг боши ғувилларди.

У ерда қандайдир ғалати соатлар “чиқ-чиқ” қиларди. Яхписи, қочиб қолиш керак! Хўш, кейин-чи? Кейин нима бўлади?!

Наҳотки бу тўқ-тўқ шу пайтгача ҳеч кимни уйғотмаган бўлса?

Аҳмоқона қоплама!

У пештахтанинг биқинига чертиб кўрди. Бало ҳам йўқ! Бу ерда-чи! Жин ҳам кўринмайди! Отверткани юқоридан тахта тагига суқди-да, уни бутун тавдаси билан босди.

Худди дарахт ерга қулагандек қарсиллаган овоз эшитилди. Ёки менга шунақа туюлдимикан? Ниҳоят-ей!

Пештахта тагига яшириб қўйилган афъюнли дорилар қутиси топилди. Яна битта кулф. Михал отвертка билан ишга тушиб кетди.

– Ева!

Ичкарида ҳазина бор эди. Ферметразин, афъюнли дорилар, афъюнли суюқликлар... у Евани елкасидан кучиб олди. Худди чопиш бўйича олимпия голибдек дорихона ичида айланиб учмоқчи бўлди.

Гиёҳвандлик дориларни кўриб, Ева ҳақиқий одамбашара бўлиб қолганди.

Йигит чўнтагидан бир маргалик шприцини топти. Морфийли ампула бўғзини бир уриб учирди-да, ичидагини шприцга сўриб олди. Таажжубни қарангки, у ўзига келиб олганди, ҳатто шприцини аввал Евага берди. Ёки, тўғрироғи, қиз ундан юлқиб олди.

Тоғдай вазминлик, кейин эса қушдай енгиллик. Кўрқувдан асар ҳам қолмаган эди. Қани энди бу барча бойликни олиб кетишса эди. Бироқ қандай қилиб?!

Полиэтилен халта дориларга, қутичалар афъюнли дориларга тўла эди. Нима қилиш керак?

Ортигини ташлаб кетишсинми? Хе, йўқ.

– Михал, – провизор хонасидан Еванинг овози келди. Шовқин солма, деб у ҳатто тилини чиқиллатиб ҳам қўйди. Ева ички кийимлар саватидан кир халатларни чиқариб ташламоқда эди.

– Нимаиди?

Тўрттагина кубикдан кейин ақл кира қолармиди. Михал кулиб юборди. Нега кира қолмас экан? Энг асосийси, ҳаммасини тезроқ тугатиш ва тапша ташлаб ухлаш керак.

Улар афъюнли дориларни сават тубига теришди, устидан полиэтилен қопчани ташлаб, ҳаммасини кир халат билан беркитишди.

Энди йўлга тушиш керак!

Михал саватни дераза раҳига қўйди ва ҳовлига сакраб тушди. Кейин Евага ёрдамлашди. Корзинани ушлаб, улар майсазордан югуриб ўтишди ва узалиб дориларни девор устига қўйишди. Михал юқорига чиқди ва шикастланмаслиги учун Евага ёрдам берди.

Кўча ҳамон кимсасиз эди.

Икковлон саватни қўлоғидан тутганича Прагага қараб кетадиган шоссе томон йўл олди. Қўрқув эса аллақачон ўтиб кетганди. Шу пайтгача ҳеч бало бўлмадимиз, бу ёғидан хавотир олмаса ҳам бўлади... Морфий ўз иштини қилган эди. Улар мутлақо хотиржам тусда йўлдан кетиб борардилар. Уфқда пойтахт чироқлари шуъласи кўза ташлана бошлади.

Хаялга ҳам келмайдиган омад. Бир амаллаб бу саватни уйга олиб боролсак эди, унда бизнинг офисимиз чинакамига олчи деяверинг. Улар икки телба ошиқ-маъшуклар каби Влтава соҳили бўйлаб баҳор тунисида кетиб борар эдилар.

Злиховодан кейин яна шоссега чиқишга тўғри келганда Ева Барандовадан қайтиб келаётган таксини кўриб қолди. У қўлини силкиди.

Қизиқ, биздаги нарсаларни ҳайдовчи сезиб қолмасмикан? Михал саволомуз Евага қаради. Қиз елка қисиб қўйди.

Ҳар эҳтимолга қарши улар яна бир квартал ўтишди. Михал дорихона кассасидан топиб олган барча пулни такси ҳайдовчисининг кафтига қўйди. Керагидан уч қарра кўп. Балки, шу билан оғзи ёпилар.

– Хайр, маэстро! – таъзим қилди такси ҳайдовчи. – Тунингиз хайрли бўлсин!

Ҳеч кимга айтмайди, ўйлади Михал. Акс ҳолда пулни олмаган бўларди.

Яна озгина юришса, ҳаммаси жойида бўлади. “Кайф”ларни тағхона ва томнинг бурчак-бурчакларига яшириш керак. Борди-ю, тинтув бўлиб қолса, топиша олмайди. Ишқилиб, бир нарса ёнга қолишига ишонса бўлади-ку. Яна қанақа тинтув, падарига қусур! Улар бизни қандай топишади? Ундан кўра яна биттадан доза олиш керак. Ахир шунга арзигулик иш қилдик. Поролонга мазза қилиб чўзиламиз-да, ўзимизни жаннатда деб биламиз.

Дарахт? Қанақасига? Нима, у хона ўртасидан пулни тешиб чиққанми? Тропик хурмо, шундоқ киши кўз олдига ўсиб чиқаяпти. Бугун танаси ҳаракатда эди.

Йўқ, бу дарахт танаси эмас.

Чинқироқ илон, у хурмога ўралиб олган!

Япасқи бошидаги муздек ҳаракатсиз кўзлари билан мени бир зум таъқиб қилади!

Аста яқинлашади, ана у, бошим олдига келади. Тили айри. Даҳшатли тусда, кейин очилган жағларида икки захарли тиши кўринади.

– Йўқ, керак эмас, йўқ!

Шишадек қотган кўзлари билан Михал дарахтнинг тобора қийшайиб келаётганини кузатади.

Энди хурмо тўғри унинг устига қуламоқда эди, абадий, охири йўқ қулаш, мудҳиш алаҳсираш.

Бундан кўра ўлган афзал!

Михал поролон ёнидаги девор томонда ётган буханка нонга санчиб қўйилган пичоқни олди. Бир дафъадаёқ ўнг панжасидаги шох томирини кесиб юборди.

Хурмо дарахти қон фаввораси ичида кўринмай кетади.

– Хўш, пан Отава, қалайсиз? – яна ўша мўйловли ёш врач. – Касалингиз кучаймоқда. Ўзингизга сезилмаяптими?

Михал бошини чайқади. Тагин нима?

– Ҳалигача сезмадингизми? Ростданми? Афсуски, аҳволингиз олдингидан кўра анча ёмон.

Михал кўзини пастга олди. Нима ҳам дерди.

– Яхши бўлмаса, – врачнинг овози бошдан-оёқ киноя, – албатта, сизнинг ишингиз, аммо зудлик билан даволанишни бошлаб юборишингизни тавсия этаман. Мулоҳаза юритиш учун, тўғриси айтмай, вақт оз.

У ҳақ. Албатта. Дозани энг оз миқдоригача қамайтириш керак. Лекин бу ерда менга ҳеч қанақанги имконият берилмайди.

– Сиз биздалиқ вақтингизда шундан фойдаланиб қолишингиз керак. Демак, даволанишга киришсангиз бўлади.

– Мен ўзим эплайман, пан доктор. Ташлайман. Даволанишсиз ташлайман. Чин сўзим.

Дозани назорат қилиш керак. Бошқа ҳеч нарса керак эмас, ўзига тасалли беради у. Ортиқча олмаслиги керак. Жин урсин, бу борада энди менинг тажрибам катта.

– Ўзингиз тушунсангиз керак, энди бунинг сира иложи йўқ, – яна бошлайди врач.

Бу тешиб юборгудай кўзлар. Сенга қадалган нигоҳ. Михал бошини солиптирди.

– Бизнинг ёрдамимиздан бош тортманг.

– Раҳмат. Жиддий айтаяпман, ўзим эплайман.

– Сиз ўзингиз бунга ишонмаяпсиз.

– Ишонаман.

Лоақал бир дақиқа ухлаш керак. Тун бўйи хўл чойшабда тўлғониб чиқди. Совуқдан дағ-дағ қалтиради, иссиқдан ўлаёзди. Олинага ўхшаган ҳамшира терини артгани келди. Энди жилмайишсиз, сўзсиз.

У кўзларини юмишга ҳарчанд уриниб кўрди.

Ухлаш! Лаънати, ҳеч бўлмаса ухласайди! Бўгинлари қақшайди.

Қандай азоб – ҳаракатсиз ётиш. Бутун кучини тўшлаб, икки ёки уч марта кўзини очганида унинг тўшаги олдида лаблари қаттиқ қимтилган врач турарди.

У худди судьялардек жиддий тусда эди.

Бемаънилик. Мен шунчаки ўлмай қолган тажрибали куёнман.

Венани топиш учун яна телбаларча уриниш. Қон қуйиш.

Энди ухлаёлмайман, алам билан ўйлади у. Кўчада нима гап экан? Дераза ортида яна ёвду кўринади.

Прага узра куёш кўтариллади. Ўзининг ҳаётбахш нурларини соча бошлайди.

Буларнинг бари қанча давом этаркин?

Билмайман. Турган-битгани морфийнинг телбаларча уйқуси. Севинч ва парвоз туйғуси қаёққа гумдон бўлган? Агар вақтида укол қилмаса... Биргина безгак безовга қилади, холос. Ўзингни одамбашара ҳолга келтириш учун доза кетидан доза оласан. Бадан ўрганиб бўлган. Ҳатто учгаллик дозани ҳам деярлик сезмайди. Мана шу лаънати афъюнли дорилар туфайли одатдаги ҳолга ҳам кўниқолмай қолди. Очликдан ўлаётганимизни тушунолмаётганимизга қанча бўлди экан? Бутун квартирада эса чоракта буханга ҳам, сариқ чақа ҳам йўқ. Ҳатто сўнги умид бўлган бўш шишалар ҳам қолмаган.

– Ишда бутун маош берилади, – бирдан эслаб қолди Ева. Маош олгани борсинми?

– Таътилинг қачон тутовди?

Қиз елка қисади.

Қизик, хитлар сезиб қолишдими? Бу ҳақда ўйламаган маъқул. Аммо барибир пул топмаса бўлмайди. Овқат емаганимизга қанча бўлди? Умуман, бутун ўтган ҳафтада нима қилдик?

Иш топишга ҳаракат қилиш керак. Ўзимни иш қидираётган қилиб кўрсатишим керакми? Бунинг устига, паспортимни тез-тез текшириб туришади. Мен яна ишга жойлашишим учун берилган бир ойлик муддат ҳам аллақачон

Ўтиб кетган. Борди-ю, ҳаммаси фош бўлиб, улар қидирув эълон қилишган бўлса-чи? Телевизордан фотосувратни кўрсатишади. Унда тамом. Кейин, ишда биринчи кундан оқ аванс берилганини кўрган? Яхшиси, кўча супуришга борсинми? Тушпача ишлайди. Уша заҳоти эллик крон қўлингга тушиб турибди. Энг тубан одамлар учун яна бир имконият. Ўзи мен эрталаб беш яримда тура оламанми денг? Борди-ю, тура олганимда ҳам, барибир, у ерда ҳам паспортга қараб тўлашади.

Ота-онамининг нарсаларидан ўғирлайми? Менимча, уй калитлари ҳали менда. Бир оз овқат, бир оз пул ва сотиш учун қимматлироқ бир кийимни олиб чиқсинми? Отам ишдан қайтмаганига ким кафолат беради? Энди у бир қулум оғзинга олдинги, сезса милиция чақиради.

- Менда бир олтин билакузук бор. Холамдан қолган.
- Сени қара-ю! Қани?
- Ойимнинг ўзида, яшириб қўйган.
- Олтин билакузук. Кам деганда икки ҳафталик ҳаётимизга етади.
- Мен уйга бориб келаман.
- Борди-ю, уйда бўлишса-чи?
- Олтига қолмай бораман.

Бу энди ўғирлик эмас. Ева ўзига тегишли нарсани олади, холос.

Олтин буюмларга тўла пештахта ортида устаси фаранг, беғам момо бетиним изғиб юрарди. Жин урсин, билакузугимизни қандай сотсак бўларкин?

- Афсуски, бу буюмни биз қабул қилмаймиз. У қадимий буюм эмас.
- Уни қандай қилиб пулласак бўлади?
- Агар шошилишч бўлса, заргарлик дўконида олишади, оғирлигига қараб.

Бир грами бир юз эллик крондан. Лекин аввал билакузукни эритиш керак. Эритиш ишларини майдонда қилишади.

Нима, миямни ебманми? Фирт юлғичлик-ку! Хўш, унда қаерда ўтказмоқчисан?

- Паспортигинизни олинг, марҳамат...

Билакузукни ол-да, жўнаб қол! Ҳа, бошга тушганини кўз кўрар экан. Еванинг паспортида барибир онасининг адреси ёзилган.

Агар шошмасан, уч ё тўрт минг кронга сотса бўладиган билакузук.

– Бир минг юз крон, – заргарлик дўкони кассаси ёнида навбатда турган момо лоқайд оҳангда гапирарди.

Оз ҳам эмас, кўп ҳам эмас.

Бу эса – икки ҳафталик ҳаёт демакдир. Хўш, ундан кейин-чи?

Бунчалик ҳаддан ошиб кетишга йўқ қўймаслик керак-да. Олдиндан пулни ғамлаб қўйиш лозим. Йўқса, йўғон чўзилиб, ингичка узилганда сен ҳеч нарсдан тап тортмайдиган бўлиб қоласан.

- Кейин ҳалиги дорихонадан бирон нарса ундирамиз.
- Қандай қилиб?
- Рихард орқали.

Менинг қадрдон дўстим яна саҳнадами?

– Уям, сенам “туф” деган тупургимга арзимайсанлар!

Бизларнинг ҳам ўзимизга яраша гуруримиз бор. Тўғри, ҳозирча Еванинг чўнтагида бир минг юз крон турибди.

– Станда ҳам шундай қиларди, унинг ишини бир ёқли қилгунларича.

Бизларни териб олишга кўникиб қолишдими аллақачон? Бўлмаса бунинг охири тагин тугаши мумкин-ку? Умуман, бизлар ўзи аллақачон етилиб бўлганмиз. Гурур қолибдими бизларда?

– Рихард биздан эмас, биз ундан бу сафар нимадир умидвормиз, демоқчимисан?

– Албатта.

Сўнги ўғитлар.

Бизни оқшомга таклиф қилишади.

– Михал, илтимос, ўзингни тўғри тут.

– Уни кучоқлашинг шарт эмас деб ўйлайман.
Биз ўзи ҳеч қачон ҳаддан ошиб кетмоқчи бўлган эмасмиз.

Эсингдами, мен армиядан келганимда биз бир-биримизга фақат ажойиб уикендлар ваъда қилардик. Шу, кўпи билан ҳафтасига икки-уч доза. Бўлди. Худди кечагидай ва худди уч йил аввалгидай.

Яна, худди уч йил аввалгидай бўлади. Рихард ва Зденек, Даша... Фақат кока-кола ўрнига шприц. Худди тезлаштирилган киносувратдай ҳаммаси ўтиб кетди.

Эй худойим-ей, ахир мен сени жинимдан ёмон кўрардим-ку, бирдан ялт этган фикр келди Михалнинг хаёлига. Энди бўлса хона ўртасидаги гиламда сени кучоқлаб ётибман. Атрофимизда гул-гул чехралар. Қизиқ, у сулҳ шартига мен учун нима берди?

– Менга ҳам бер, Рихард, илтимос...

Ўша пасткаш Роман бўлса керак.

Афтидан, бу Роман деганни армиядан қайтганимда кўрганман.

Ўн олтилардаги мишиқи эди.

– Нима? – ҳайрон бўлади Рихард.

– Ҳа, анови-да, “Ишқ юраги” дан уриб олган, – кўшимча қилади Роман.

Аҳмоқона ном, ўйлайди Михал. Аммо ўзи ажойиб таъсир қилади.

– Сенда имконият бор, – жилмаяди Рихард. – Шартни биласан... ҳай, унинг мийиғида жирканч кулиши-ей! Бу кулиш Михалга қаратилган эди. Унинг жон олувчи табассуми ўтмишдаги барча ишларни эслатиб юборди. Еванинг жилмайишидан хона деворлари бир ўзгача ажойиб чирой олади.

Қанчадан буён кулмагандик, Ева? Юз йил бўлгандир-ов?

Уни бағрига олиши ва ҳамма нарсдан ҳимоя қилиши керак.

Эшик тақиллайди.

– Эҳтиёт! – Рихард бир зумда оёққа туради. – Бу сигнал эмас. Игна пластинкани тирнайди. Даша тезлик билан проигривателни ўчиради. Ҳамма бир-бирига қарайди. Кимдир тақиллатган бўлса нима қипти? Рихард Евага кўлини узатади:

– Машинкани ол!

Тезлик билан ўзининг қаттиқ сир тугилган фляжканини чўнтагига яширади.

– Очинлар! Ким бор орамизда учиб қолмаган? – буюради у.

Навбатдаги икки мишиқи, таом сарқитига умидор бўлиб келишган бўлса керак.

– Бўлди – жим! – шивирлайди Рихард ҳожатхона эшиги ортидан. Эшикни ёпади-да, ичидан беркитиб олади. Тинтув бўлган тақдирда унитарга оқизиб юборади.

Шундан кейин ҳар кимдан биттама-битта пешоб сарқити олаверишсин, нима билан игна уришимизни аниқлайверишсин, бизлар эса, ўзимиз кайфда келган эдик деб оёқ тираб туриб оламиз. Уларга нима бўлганини ҳеч ким, ҳеч қачон исбот қилолмайди. Биздан бир нарсани билиб олишлари амримаҳол. Бардош бера олмаган эса умрбод дозадан бебаҳра қолади. Ҳаммаси жўнгина кўчади.

Фақат Ева иккаламизгина бу кулбада хитлар билан учрашув ҳеч қандай натижа бермайди, деган мулоҳазада эди Михал. Яхшироқ эшитиш учун у йўлақдан эшикка энгашиб қулоқ тутади.

– Рихард, – шивирлайди мишиқилардан бири. Қандайдир иккита бола...

– Отлари нима экан? – ҳожатхонадан сўрайди Рихард.

Мишиқи гердайиб эшик томон кела бошлаганини Михал кўзининг қири билан кузатади. Энди эшик туйнутидан қарамаётганди. Занжирчани илди ва эшикни қия очди.

– Кимсизлар?

– Робик билан Ярда. Рихардга айт, бизга атиги бир доза бўлса бўлди.

Мишиқи игоаткорона барча гапни ҳожатхона эшигига такрорлади.

Хонада гўристон жимлиги ҳукм сурарди. Ҳар ким ўз жонидан кўрқиб, сукут сақларди. Михал Еванинг сочини силаганча бошини чайқайди. Бу гал ичи ўтиб кетди.

- Мен уйда йўқман, – шивирлайди Рихард.
- Начора, у уйда йўқ эди-я, – мишиқи буйруқни бажаради. Овозида сокин танганалик бор эди. Ахир унинг учун Рихард уйда-да.
- Атиги битта доза, тушунсанг-чи, – илтимос қилади нотаниш кимса эшикнинг нарёғидан. – Инсоф қил!
- У йўқ бу ерда! – Мишиқи эшикни ёпишга уринади. Ташқарида турганлардан бири эшик тирқишига оёғини суқади.
- Хумордалигимизни айт унга. Бизга мана бундоқ керак, бўлмаса шу ерда ташаворамиз. Айт унга шу гапни!
- Рихард ҳожатхонадан чиқади.
- Жўнаб қолинглар. Сиз сўраган нарса менда йўқ. Тушундиларингми? Бугун ҳеч нарса йўқ. Кайфиятим жойида эмас. Сизларни бу ерда бошқа кўрмай. Боринглар!
- Рихард, бир одамгарчилик қилсанг-чи...
- Айтдим-ку, асабимни қайнатма деб!
- Қулаймиз ҳозир.
- Афтидан “Ишқ юраги” таъсир қилмай қўйибди, англайди Михал.
- Йўқ дедимми, йўқ, – кўрслик билан кесади Рихард. – Қани, ол оёғингни! – Шуниси қизиқки, нотаниш кимса ўша заҳоти итоат этди. Рихард эшикни қарсиллатиб ёпди.
- Рихард, тўхта...
- Кўнғироқ жириглади. Яна ўша гаплар бошланди. Рихард хотиржам хонага киради.
- Э онасини... Қани, ҳайда музикани.

Энди бу ёғи кимўзарга. Ёки улар қўллари қаваргунча кўнғироқни жингир-жингир босишаверади. Бизлар эса бу жиннихона ўрнимиздан жилдирмайдиган қилиб қўйганини кўрсатишимиз керак!

– Одам эмас экансан, Ярда! Қарзинг эсингдан чиқдимми? Сени ҳар нима қилса ҳам оз! – эшикка қараб дағдаға қилади Зденек.

Ҳеч бўлмагач, буларни ҳайдаб чиқаргани Рихард ўзининг мишиқларини юборди, ўйлайди Михал.

– Ифлос! Бугун кайфни йўққа чиқарди-я, – Рихард чўнтагидан шприц ва ўзининг сирли фляжкасини олди. Томирини бўрттириш учун камарча билан биллагини чирмайди.

Унинг томирлари ҳалигача асл ҳолида турибди, кўрган одам ҳавас қилади. Михалники анча ёмон.

– Яна хоҳлайсанми? – Рихард шприцни Михалга беради.

Нечук бунақа сахийлик? Бизлар сотишга қолдирган дориларимиз тўфайлими? Ёки Ева тўфайлими? Эҳтимол.

– Сени булар сотиб қўйишмайдими? – сўради Михал ҳар эҳтимолга қарши Рихарддан.

Рихард кескин бош чайқади:

– Унда мендан балони ҳам олишмайди.

Демак, онда-сонда олиб туришар экан-да, фаҳмлайди Михал. Бошқа ҳеч ким бўлмаганидами? Бўпти, охирги дозани ҳам тинчитайлик энди. Бусиз ҳам бугун жуда ошириб юбордик.

– Менга ҳам, – Ева шприц ортидан қўлини узатди.

– Кўрай-чи? – Михал Еванинг кипригини кўтариб, қорачиғини текширди. Жойида. Битта-иккита кубик зарар қилмайди. Ҳар эҳтимолга қарши суюқликни шприцга ўзи олади. Бундай ҳолатда Ева ўзини эсламайди. Ун кубик бўлса ҳам индамай қуйдираверади.

Рихард аллақачон полда ётарди. Ҳузур қилиб жилмаярди.

Даша қандайдир бола билан ўпишарди. Бу ҳалиги... эслади Михал.

– Менга қара, қанақадир турбазада яшагани кетаётувдинг-ку?

Дашани қўлидан силкитади.

– Ҳа, ўша ерда яшайман, – дейди Даша. Баъзида дам олиш кунларида Прагага тушиб тураман.

– Петр-чи?

– Ўзи шунга рози бўлди. Мени эса шанба-якшанба кунлари Прагага қўйиб юборади...

Рози бўлди? Жуда арқонни узун ташлабдилар-ку, акам!

Прагага кетиш.

Балки бирдан-бир қутулиш йўли шудир? Ўша сафар чоғида Татрадаги биринчи тонг, хаёлидан ўтказади Михал. Ана шунда, эҳтимол, мен чинакам бахтли бўлгандирман? Бу ердан иложи борича узоққа кетиш керак. Дашага ўхшаб, ҳар замонда бир келиб турса бўлади-да! Балки, ҳали ҳам ҳаммаси бой берилмагандир? Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Медпункт билан дорихонани юзлаб одамлар шип-шийдам қилса бўлади. Турбазага ишга киришга уриниб кўриш керак, ўшанда “текинхўр” деб биров оғиз очиб кўрсин-чи.

Яна бир таваккал қилсинми?

– Даша, Даша... – У яна қизни силкилади. – Сизларда мабодо биронта иш йўқми?

– Петр билса керак...

У Евага қаради. Қизик, у рози бўлармикан? Рози бўлиши керак. Биз чидамаймиз! Бошқа йўли йўқ. Лекин фақат эртагача. У хузур қилиб гиламга чўзилди.

– Ҳаммаси бирдан ўзгариб кетди-я, – тўсатдан Михалнинг шундоқ ёнидан кимнингдир гапиргани эшитилди. – Олдинги одамлар қаёққа кетди? Талабалар, мусиқачилар... Улар билан кайф тўғрисида гаплашиб маъза қилардик. Улар учун гиёҳвандлик шунчаки билим олиш воситаси бўларди. Ўсардинг. Энди бўлса бу ерга нукул худо урган ҳаромзодалар танда қўйган. Мияларида битга нарса – “ўзингни бил, ўзгани қўй” деган фикр ўрнашиб олган. Маразлар. Дозани томирга юбор-да, таппа диванга ташла, бўлди. Қолган бошқасига тупурдим.

Ким билан гаплашаётганини биладими ўзи бу? – ўйлади Михал.

– Гўсхўрлар, – сунъий равишда мийиғида кулади Рихард. – Ҳеч қанақанги олий мақсад йўқ. Биргина кимё. Текин бахтнинг энг қулай йўли. Барини кўриб, қусгинг келади, мусиқанинг ҳам бопига етишди, занғарлар. Ҳайкалдай ўтириб олишади-да, нима тўғри келса шуни ўзларига тикишади. Охири нима билан тугайди деб хаёлларига ҳам келтиришмайди. Эмболия, хўшпоз, ифлос игналардан ортдирган сариқ, спид деган нарсаларни умрларида эшитишмаган. Ҳеч балони билишмайди. Доза бўлмаса, булардан бир оғиз сўз ҳам ололмайсан. Дўстона муносабат қаёқда! Улар кўп-қуруқ. Багареясиз приёмникка ўхшайди. Аблаҳлар. Уларга кун бўйи бурчак-бурчакда хурракни отиб ётиш бўлса бўлди. Келиб-келиб шу бир қайнови ичидаги одамлар билан дўст бўламанми? Шу эшакмия еганларни деб ўзимни кишанга тугиб беришим керакми?

Қадимги, яхши замонлар. Бу гапларни мен Рихарддан неча марталаб эшитганман. Шундай замонлар бўлган эканки, ҳатто врачлар бутун Чехословакияни қидириб, битга наркоман топишолмаган. Ота-оналар тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Қандингни ур! Худога шукур, кўплар бугун ҳам буни билмайди. Бўлмаса игнада ўтириш бунчалик хавфсиз бўлмасди. Бу ҳақда қанча кам гапирилса, ҳаммасини яшириш шунча осон бўлади. Билган тақдирда ҳам шундай деб ўйлайдилар: наркоманлар – булар жаҳаннамдан чиққан дажжоллар. Хўш, директорнинг ўз котибаси дозасиз туролмайди деса ким ишонади? Ёки ўн бешга кирган ўз фарзанди шу балога дучор бўлиб ўтирибди.

Айни мана шу “билмаслик” учун товон тўлаб ўтирибмиз. Лекин охири бунақа тугайди деб кимнинг хаёлига келганди? Ҳеч қачон биров бу ҳақда бизга тушунтиришга уриниб кўрганмиди?

– Болалар, мазам қочаяпти, – Зденекнинг овози эшитилади. – А-а-а! – паркетта йиқилар экан, тўсатдан дод солиб юборди у.

Тинчгина ўтаётган оқшом яна ҳаром бўлди.

– Ё товба, бу қанақаси бўлди?

Сония сайин Зденекнинг нафас олиши тезлашиб борарди. Бироқ ҳаво ўпкага бориб етмаётганди. Иркит гилам бурчагида даҳшатдан буришиб кетган опшоқ башара ётарди.

– Зденек, азизим! Нафас ол! Худо ҳаққи, илтимос қиламан: нафас ол! – ялиниб-ёлворарди Рихард.

– Нима берувдинг менга? – деди бирдан ўзига келган Зденек хириллаган овозда.

– Айтарли ҳеч нарса. Ҳар доимгидек аралашма эди. Нафас олсанг-чи! – яна ялинди Рихард.

Девордай опшоқ оқариб кетган икки мишиқи орқаси билан деворга қапишиб, эпик олдида бориб олишди.

Михал диққат билан Зденекнинг бўртиб чиққан сонини кўздан кечирди, томирини пайпаслади. Кутилмаганда томир уришдан тўхтаб қолди.

– Нафас ол! – маъносиз равишда ўқирди Михал.

Зденек безгак тутиб гужанак бўлиб қолди. Яна, яна...

– Эй худойим, бир нима қилсанг-чи! – чийиллади Ева.

– Деразани очинглар, – буюрди Рихард.

– Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ... Ҳозир бари ўтиб кетади, – бидирларди Михал, Зденекни силкитаркан. Нима қилди экан унинг лаънати юрагига?

– “Тез ёрдам”, – ҳансиради Зденек.

– Эсингни ема. Нафас ол. Чиқиб оласан, – тинчлантирарди Рихард.

Врачни чақириш – демакки бу уяни тутиб бериш дегани. Бу яширин лаборатория ҳам фош бўлади-қўяди.

– А-а-а! – улиди Зденек. Навбатдаги безгакдан у юм-юмалоқ бўлиб қолди. У яна бир силкинди-да, бирдан жимиб қолди.

– Нима бўлди унга? – бақариб юборди Ева.

– Ҳушдан кетди, – таъкидлади Рихард.

– Уладими? – товушини пасайтириб сўради Михал.

Рихард елка қисди.

Михал бу қувноқ, беташвиш оқшом иштирокчиларига кўз югуртириб чиқди. Мишиқилар куён бўлиб қолишганди. Фақат эшикнинг гул ёпилгани эшитилди. Милиция келиб босса-чи?

– Нарсаларингни йиғиштиринглар-да, кетинглар, – амр қилди Михал кўркувдан қув оқарган башараларга қараб. Ева, Роман, Даша...

– Врачни чақирасизларми? – сўради Ева.

– Жиннимисан? – гижиниб деди Рихард.

– Шу ерда бир нима бўлиб қолса-чи?

– Бўлиши мумкин эмас! – Рихард шалпайиб қолган танани силкиди. – Нафас олсанг-чи, хумпар! Нафас ол!

– Кетинглар, – деди Михал. Муздай тердан жиққа ҳўл бўлган кўйлаги баданига ёпишаётганини ҳис қилди у. Зденекнинг ҳаракатсиз танаси гиламда чўзилиб ётарди.

– Уни шундай ўлдириб қўяверамизми? – Михал кўзини кўтариб Рихардга қаради.

– Шошмай тур, – вишиллаб деди у. – Кетасизларми, йўқми, жин урсин! Нега бақрайиб турибсизлар? Жўнанглар! – У Ева билан Дашанинг олдида чошиб борди. Телбаларча уларни итариб хонадан чиқариб юборди.

– Сен ҳам жўна, – ўтирилди у Михалга.

– Унга ёрдам бериш керак.

– Қандай қилиб, лаънати?

– Ҳўл сочиқ бер, – илтимос қилди Михал.

Аҳмоқлик, албатта. Бу нима берарди?

Рихард ваннахонага югурди. Михални итариб юбориб, сочиқни Зденекнинг боши орқасига қўйди. У инграб юборди.

– Шайтондан тарқаган! Қанча олгани у? – Зденекнинг бошини кучганча Рихард унинг олдида чўк тушиб турарди. Михал, кўзимни ёш қошлаб олганди деб онт ичишга тайёр эди.

Яна сапчиб туриб, Михал ёзув столи тортмасига ташланди. Титроқ қўллари билан дори боғламларини еча бошлади. Кейин Михал бир четга турди ва қанақадир опшоқ ҳапдориларни Зденекнинг оғзига тикишга ҳаракат қилди.

– Ют, ютсанг-чи! – яна ҳушидан кетган Зденекка қараб жиннилардай қичқирди у.

– Унга нима беряпсан? – Михал ҳам қичқира бошлади.

– Эфедрин. Умумий кўзгатувчи.

– Жиннимисан? Унга фақат врач ёрдам беради. Кислород ниқоби керак. Қаяқдаги ҳапдориларни бераяпти-я!

– Ҳечқиси йўқ, шундан ўзига келади у! – тинимсиз такрорларди Рихард. Вой тўнка-ей, ўйлади Михал.

Рихард ошхонага отилди. Стакан олди-да, яна битта эфедрин ҳақдорисини сувда эритишга асабий ҳаракат қила бошлади.

– Нарн тур! – ўшқирди Михалга.

Яна Зденекнинг бошини кучоқлади.

– Ич! – гўё у эшитаётгандек Рихард тезлар эди. – Ич! Ичсанг-чи энди! – қичқирди у ночор танага.

– Бунақада бўғиб ўлдириб қўясан-ку! – Михал эгилди-да, Рихардни четга сурди.

Эриган эфедринли стакан полга тушиб кетди.

– Қаллаварам! – ўқирди Рихард, Михал томон ўтирилди-да, чап қўли билан тўғри иягига солди.

Михал йиқилиб тушаётганини аранг эслайди. Кейин бошининг орқаси билан деворга урилди-да, хушидан кетди.

Қанча ётди экан шу ҳолича?

Боши ғувилларди, кўз олдида қандайдир ялтироқ нуқталар милтилларди. Узоққа чўзилган бир неча сония ичида Михал қаердалигини ва унга нима бўлганини тушунолмади. Аста-секин, бошидаги даҳшатли огриқни енганча, у нигоҳини хона ўртасига тикди.

Рихард ҳаракатсиз тана узра эгилган, инграб йиғлашдан елкалари титрарди.

– Кўзингни оч! Илтимос, кўзингни оч... Нафас ол! – бир хил сўзларни билиб-билмай ҳамон такрорларди у. Михал ўтиришга уриниб кўрди. Ниҳоят, туриб ўтирди ва елкаларини деворга тиради.

– Врач қақир, – зўрға овоз чиқарди у.

– Мен уни олиб чиқаман бундан, билдингми? Олиб чиқишим керак! – ўқирди Рихард ва яна ҳаракатсиз танани силкалаётди.

Михал туришга ҳаракат қилиб кўрди. Чап қўли билан деворга суянди-да, ўнг қўлини телефонга чўзди.

Рихард бир сакраб бутун хонадан ўтиб келиб, Михалнинг қўлидан гўшакни юлқиб олди.

– Турқингни кўрмай! Йўқол бу ердан! – Кейин уни йўлакка итариб юборди.

Зденек полда ётганча яна огриқдан инграб юборди.

– Эшитаёсанми? У ўзига келяпти! Ҳеч кимни қақирма! Тушундингми?

– Рихард Михални квартирадан суриб чиқара бошлади. – Керакмас жойга бурнингни тикма! Бўлмаса дорихонанг билан кўшиб сени тутиб бераман!

Эшик ёпилди. Занжир шиқирлади.

Михал ўт бўлиб ёнаётган бошини қўллари билан чангаллаганча зинапой майдончаси ўртасида ночор туриб қолди.

Унинг бирон-бир ҳаракат қилишга мажоли қолмаганди.

Э худо, ишқилиб у ўлиб қолмасин-да. Уйгинасида, иссиққина тўшагида ағанаб ётмасмиди!

Зденекни тўсатдан уйғотиб юбормаслик учун ўн иккигача кутишга тўғри келди, агар... агар у тирик бўлса! Кутишнинг ҳар сонияси йилга чўзиларди.

Кўз қорачиғи. Бошқа ҳеч нарса. У иккинчи бор кўнғироқ чалди.

– Ким керак? – Чийиллаган овоз эшитилди.

– Менга Зденек керак эди.

Жим. Лаънати, бу жимлик нимани англатади? Уйда йўқ. Албатта. Қаерда бўлмаса? Унга нима бўлган? Билиш керак!

Рихардникида бир соат аввал ҳеч ким эшикни очмаганди. Балки, ўша эшикнинг нарёғида Зденек ётган бўлса-чи? Ўликми? Унга нима. Жазава. Худо хоҳласа, ўтиб кетади.

– Очинг, илтимос, – яна бошлайди у.

Занжир шиқирлайди. Яна ҳеч гап йўқ. Балки, шунчаки унинг дўстларидан кўрқаятгандир? Хўш, борди-ю, адёлга ўраниб олиб ётган бўлса-чи? Қанийди шундай бўлса! Юз фоиз билмаса бўлмайди!

– Мен матбуотданман! – таваккалга олади Михал.

Занжир билан эҳтиёт чораси кўрилган эшик қия очилади. Сергаккина хотин.

– Нима-нима?

– Мен ўсмирлар билан шуғулланаман, – ўзига ишонган ҳолда ёлғонлайди Михал. – Зденек Барти билан ҳам, албатта.

Мен кимга ўхшашимни билгандим – хизматчигами ё бошлиққами? Яна тезда бир нима ўйлаб топмаса бўлмайди. Борди-ю, дўстларининг келиши каби инспекторнинг неварога қизиқиши хотин учун қўрқинчли бўлмаса эди.

– Мен унинг маиший шароитларини текширишим керак, – гапга тушди Михал.

– Лекин бу билан мана бундай ёш хоним шуғулланади. – Овозида ҳам шубҳа. – У декретда. Кўзи ёриши керак. – Михалнинг илҳоми жўша бошлайди.

– Маиший шароитлар, – хафа бўлиб такрорлади хотин. Ҳамма керакли нарсалар унда йўқ эмас, бор. Овқат, кийим-кечак, квартира. Бунинг устига текин. Тагин нима керак?

– У ўзини қандай ҳис қилади? – аста синаб кўради Михал.

Шуниси қизиққи, эшик ланг очилди. Хотин икки қадам олдинга чиқиб келди.

– Ўз туққан онасининг башарасини кўришга тоқати йўқ бола ўзини қандай ҳис қилиши мумкин? – Михалнинг тўғри юзига қараб деди у. – Отаси алимент тўламаса? Ҳеч қачон тўлаган эмас. Болани менинг елкамга ўтказиб кетишган. Пенсия эса атиги саккиз юз йигирма крон. Хўш, плус ишлаб топганим. Мен эски латга-пугталар йиғаман. Зденек бундан, биласизми, уялади. Ўзи эса меникида текинга яшайди. Мана сизга керак бўлса. Ана шунақа. Хўш, тагин нима керак сизга кампирдан?

– Ҳеч ким сиздан хафа бўлаётгани йўқ, – зўрға деди Михал.

– Қанчадан бери чидаб келаяпти, биласизми? Ҳаммасини ичига ютади.

– Энди-чи? – Михал ҳамон ягона савол атрофида айланар эди. – Ҳозир у нима қилаяпти?

– Афтидан, тагин эски одатига ўтиб олган, – овози пасайиб гапирди кампир.

Зденек эшитиб қолмасин дебми? Демак, у уйда экан-да? Йўқ, қўшнилари эшитиб қолмасин деган мақсадда шундай оҳиста гапираяпти у.

– Шунақа хунуклашиб кетганки, кўриб юрагингиз тарс ёрилади. Озиб-тўзиб кетаяпти. Ишга уйғотмаса турмайди. Барибир прогулларининг сон-саногини йўқ, ҳайдаб юборишмаса гўргайди. Мен ундан кўрқаман, – шивирлади кампир.

Тоғиб бўлган, ўйлайди Михал. Фақат ҳозир кундуз, бунинг устига – якшанба. Зденек эса йўқ. Касалхоналарни айланиб чиқсинми? У ерда бўлмаса-чи?

– Сиз унга ёрдам берасизми? Илтимос сиздан... У бирам ювош, мўмин эдики. Папшгага озор бермасди. Бир кун касал бўлиб қолганимда тун бўйи қараганди. Ёрдам беринг унга...

Кўллар титраб бир-бирини сиқади. Гўё мен балогардонман. Мен ёрдам берармишман..

Михал бош ирғади. Бирдан хотин нақ бурни тагида қўлини сермади:

– Буни ўртоқлари қилапти. Безорилар! Мен уни улардан яшираман. Мен бир кампирнинг қўлидан нима келарди? Сизлар ёрдам берсангиз бўларди.

– Унга ҳеч бало бўлгани йўқ. Ҳушига келди! – ишонтириб деди Рихард, ниҳоят Михал уни уйдан топганида.

Улар тепаликда кўриниб турган турбазага ўтлоқзор орқали яёв юриб кетишди... Ҳамма нарса шаҳардагидан кўра бирланига юз баравар жўнлашиб кетди. Ҳеч қачон панд бермайдиган одатдаги нарсалар: кўёш, майса, ўрмон, ҳаво. Худди ёмон тушга ўхшайди, уйғониб қарайсанки, ундаги ҳамма нарса рўё. Ошхонадан эса қаҳва ҳиди келади.

– Кел, ўтирамиз, – ҳиқиллайди Ева.

Тепаликкача бор-йўғи беш юз метр-ку, шу ҳам оғирлик қилапти! Михал орқаси билан йўл ёқасидаги ўтлоққа йиқилди.

– Худо билади, охириги марта қачон бунақа мазза қилганман, эсимда йўқ, – синаб кўрмоқчи бўлади.

Бу ерда яшаш-чи? Балки, бу бизнинг имкониятимиздир? Йўқ, тўғриси айтиш керак. “Кайф”ни бу ерда катта холангникидан оласан. Бўлмаса, Даша мудом Прагага бекорга танда кўярмиди?

Йигит нозиккина оч яшил майсани юлиб, оғзига солди. Сигарета ўрнида. Ева ёнига келиб жойлашди. Унинг кўзларида осмон ва сузиб кетаётган булутлар акс этарди.

– Биласанми, Михал, мени бу ерга олиб келганингдан ўзимда йўқ хурсандман!

Турбазада олтмишга дераза бор. Бунақа катта жойда хизмат қилишга доимий эҳтиёж бўлиши тайин-да.

Йўлакда янги ёғоч ҳиди димоққа уради. Ресторан томондан ғала-ғовур ва шовқин келади. Кнедмикли чўчка гўшти ва морава колбасалари. Эҳ, ортиқча килотраммлар билан курашнинг энг охири бормикан?

Улар бар томон йўл олишди.

– Нима ичасиз?

– Биз Питр Копални қидираяпмиз.

Бирдан табассумдан асар қолмайди. Ёки менга шунақа бўлиб кўриндимми?

– У омборда. Ҳожатхонадан ўтгандан кейин чапда, йўлакнинг охирида.

Панжара очиқ, эшик ёпиқ.

Михал ичкарига мўралади.

– Салом...

– Нима керак... кириш тақиқланган ... А... – бу болани қаердан билишини Питр энди эслади.

– Бир меҳмон бўлай деб келган эдик, – гап бошлади Михал, Питрнинг орқа томонидаги қовурдоқни кўрмаганга олиб. Қутилар, тугунлар, қошлар, шишалар тоғ-тоғ бўлиб ётарди.

– Даша қани?

– Тепада...

– Нима бўлди унга?

– Билмайсанми ҳали?

Оғир сукунат чўкди.

– Умуман, биз бу ерга биронта иш-пиш бор-йўқлигини билгани келдик, – гап бошлади Михал.

– Бу ерда? Менинг бўлимимда йўқлиги аниқ. – Питр омбор томонга ўтирилди. – Овқат ейсизларми?

Михал бош чайқади.

– Уялманлар. Барибир бизда камомад... – Питр тухум қутисига чўкди. Қўлларини осилтирди. Яна жимлик.

Питр бош чайқади.

– Ие, бу қандай гап? – деди қора халатли қандайдир бир одам.

– Мана бу қошларни тахляягман, яқинда олиб келишди... – ночор ҳимоя қилади ўзини Питр.

– Кўриниб турибди, – киноя билан дейди бояги одам. – Булар иккаласи ким? – У Михал ва Евага хўмрайиб тикилди. – Қани, бу ердан тезда кетинлар! Наркоманлар омборда! Циркнинг ўзгинаси. Бу ерда тартиб борми ўзи, йўқми?

Наҳотки бу тартиб бир қарашда сезилса?

Улар йўлакка чиқишди. Питр қути устида ўтирганча қолаверди.

Яхши, ҳозир қандай? Михал яна омборга мўралади.

– Дашага нима бўлган ўзи?

– У кеча кечқурун йиқилди. Ҳаммаси фош бўлди-қўйди. У қулоғимга лағмон осди. Ўзи эса киши билмас тилининг тагига олар экан... Аҳмоқман, мен аҳмоқ...

Михал ҳуштак чалиб қўйди.

– Борди-ю, омборда камомад бўлса – унинг иши, борди-ю, у кайфга сарфлаган бўлса, унда икковимизнинг расвомиз чиқади! – Питр Михалга ҳезланди.

– Мен ҳеч нарса олганим йўқ, – ҳимояга ўтди Михал.

– Ҳа, бўлмаса-чи! Сен ҳам бизга катта ёрдам қилдинг. Ҳаммангиз ҳам! Биронта гўрсўхта уни игна уряпти деб кўнғироқ қилмаяпти-я. Ҳамма балога мен қолиб ўтирибман!

– Лекин мен...

– Ўзингни билмаганга олиб нима қиласан? – унинг гапини бўлди Питр. – Хўш, ярим йил кўришмаганмидингиз?

Кўришгандик. Икки кун аввал.

– Ҳаммангиз итдан тарқагансиз. Аблахлар, миясини эшаккурт еганлар. Қани, туёгингни шиқиллатиб қол!

У тухум қутиси устидан сапчиб турди-да, қарсиллатиб эшикни ёпди. Ичкаридан шиддат билан қалит буралди.

Улар қишлоқ йўли бўйлаб тоёдан пастга тушиб келишарди. Икки соатлардан сўнг кун ботади. Бу водийдаги меҳмондўстлик узоққа чўзилмади. Тоғларда тун совуқ бўлади, эрталаб эса шудринг.

Янги ҳаёт қанақа бўларкин? Эски бангиларнинг янги ҳаёти. Кулгинг қистайди, холос.

– Шундай қилиб, мен оқ халат топдим, эрталаб касалхонага бордим, халатни елкамга солдим ва ўзимни санитар қилиб кўрсатиб, хотинларнинг йўлаклари бўйлаб кезиб кетдим. Кўзим эса олмакесак теради.

Ҳа, бизнинг Гонзамиз жуда ҳам кучайиб кетди, ўйлади Михал. Бутун жамоани қулатадики, улар оғзини очиб қолаверадилар. Бари мишиқилар.

Фақат мен унинг ўрнида бўлганимда бунақаси ҳақида кўнғироқ қилмаган бўлардим.

– Мана бу шайтон амбулаторияда мудом доктор ҳамшираси билан эшик олдида олгмиш хотин ивирсиб юргандан кейин нима қилиш керак. Кокаингача қандай этиб борса бўлади? Омадни қаранг. Қарасам, ёнгинамда ҳожатхона. Лип этиб кираман-да, умивальникдаги ҳамма жўмракларни очиб юбораман, тешикни эса рўмолча билан беркитаман. Тайёр тошқин! Бир дақиқадан сўнг сув йўлакка чиқади. Биласизми, у ерда нима бўлади? Олтмишта хотин-у лекин биттаси ҳам эркаклар ҳожатхонасига киришни хоҳламайди. Охири врачни чақиршади. У эса ҳамшираси билан мардонаворча ҳалокатни бартараф этишга ташланади. Ўз-ўзидан маълумки, амбулаторияга кирадиган эшик ланг очик. Хотинлар ҳожатхона олдига тўпланишади ва доктор билан ҳамшираси умивальникка қандай ўтишларини томоша қилиб туришади. Мен эса ҳеч нарса билмагандай ошпоқ кийимда амбулаторияга кираман. Кокаинли пуфакча – дорилар жовонидан уни оламан-да, бемалол чиқиб кетаман, эшикни эса тортиб юзасидан ёпиб қўяман. Шундан кейин аста гумдон бўламан. Зўрми, а?

Мишиқилар ҳайратдан оғиз очиб қоладилар. Қойил, қойил. Эй худойим, тезроқ Рихард ақчаларни бир ёқлик қилса-ю, бу ердан қорасини ўчирса эди.

Бу жиннивойлар билан илакишиб, ёруғ дунёга келганимга пушаймон бўласан.

Нихоят, Рихард ўридан туради ва ошхонага боради. Михал изидан кетади.

– Хўш, қанча? – сабри чидамайди унинг.

– Тўққиз юз. Бошқа ҳеч ким бермайди.

– Бу жуда кўплик қилади, – хўмраяди Михал.

– Аммо хавфсиз, – тиржаяди Рихард.

Михал бош ирғайди. Бизга тагин нима қолади?

– Ақчалар хонада, – дейди Рихард ва Михалнинг ёнидан орқага ўтиб кетади.

Эшик кўнғироғи чалинади,

– Ким бу? – Рихард остонада тек қотади.

– Романми? – сўрайди Гонза.

Рихард бошини чайқайди:

– Мен унга бу ерда қорангни кўрсатма деб ман этиб қўйганман. – Яна кўнғироқ чалинади.

Рихарднинг ранги бўздек оқариб кетади.

– Унақа чалинмаяпти, – шивирлайди у худди ўшандагидай.

– Очинг! Милиция!

Ўшандагига мутлақо ўхшамайди.

– Жин урсин! – деган сўз Гонзанинг оғзидан чиқиб кетади. У столда ётган пуфакчани олади, деразани очиб кўчага улоқтиради.

Рихард ошхона столи тормасини торгади.

– Бас қилинлар! – акиллайди у капалаги учиб кетган мишиқиларга, улар чўкаётган кемадаги одамлардай хонада у ёқдан-бу ёққа югурар эдилар.

– Эшпятапсизми? Очинг! – деган овоз эшитилди эшик ортидан.

Бир зумдан кейин хонага уч нотаниш киши кириб келади. Иккитаси милиция кийимида.

Рихард дорилар ва устидаги пуфакчалар тўла қутини каравот тагига тиқишга ҳаракат қилиб хонада типирчиларди.

Табиийки, бу учала кишининг назаридан қочиб қутулолмайди.

– Жуда соз. Квартира эгаси сизмисиз? Шундайми?

Рихард бош ирғайди.

– Баъзи нарсаларни тушунтириб беришингизга тўғри келади. – Фуқаро кийимидаги киши хонага кўз югуртиради. – Жамоат жам-ку, – жилмаяди у. – Бундай таркибда сизларни бу ерда қўришдан мамнунмиз. Қолганлар ҳам, ўйлайманки, саволларимизга жавоб берадилар.

Михалнинг юраги тўхтовсиз бир неча соат югуриб келган одамдай дукилларди. У кўзининг қири билан Евани кузатади, у астагина кишибилмас тарзда ошхона эшиги томон сурилиб борарди. Наҳотки, беркинишга умид боеласа. Кеч қолди-ку!

– Сизга йўл бўлсин, ойимтилла? – кинояомуз қизиқсинади фуқаро кийимидаги киши.

Атиги бир сония.

Ева кутилмаганда эшик томон сакрайди-ю, эшикни орқа томонидан ёпиб олади.

Шу лаҳзада учовлон киши ошхона томонга отилишади, бироқ улар кечиккан эдилар. Эшик кулфлаб бўлинган эди.

– Очинг! Эшпятапсизми? Эшикни очинг! – Фуқаро кийимидаги киши эшикнинг ойнасини синдирди. Ойна синиқлари ер билан битга бўлди. Ошхона ўртасида Ева турарди. Қўлида дори. Бўшаган қути полда ётарди.

– Мени қўлга туширолмайсизлар, – жилмаяди у милиционерларга. Кўзлари бежо боқарди,

– Нимани ютдинг? – фуқаро кийимдаги киши дори қутини қўлига олди. Оббо аҳмоқ қиз-е!

У гандиракляётган Еванинг елкасидан тутарди.

– Уни машинага олиб чиқишга ёрдам бер! – дейди шеригига. Улар қўлларидан қутулиб чиқишга беҳуда уринаётган Евани маҳкам ушлаб, эшик томонга олиб кетишади.

Фуқаро кийимидагиси юриб кетаётиб милиционерга шундай дегани Михалнинг қулоғига чалинади:

– Уни касалхонага олиб борамиз. Бу ерда бир ўзинг қолишингга тўғри келади. Мен йигитларни юбораман...

Ева уларнинг қўлидан чиқишга уринади, қўлларини тинимсиз силтаб, улар қўлида чувалчангдай биланглайди.

Гонза ўрнидан турди. Иккала мишиқи бирдан унинг ёнида пайдо бўлди.

Формадаги киши эшик томон юриб келаркан:

– Огоҳлантираман – қимирламанг!

Рихард тўшакка қулайди. Латта. Ҳеч нарсага ярамайдиган латта. Қаттиқ инграшдан елкалари титрарди.

Михалнинг юраги қинидан чиққудай типирчилайди.

Аянчли ночорлик туйғуси...

Анови уччаласи билан тил топишишнинг иложини қилиш керак... Балки, биронтасини йиқитишнинг удласидан чиқар... Мени-ку, энди Ева айтиб солиши турган гап.

Формадаги киши гўё ҳушёрлик билан кузатиб турган тўрттовининг фикрини уққандай калтагини сиқиб ушлайди.

– Тинчланинг!

Тамом. Фурсат қўлдан кетди. Гонзанинг қўллари бўшади. Сакрашга тайёр турган гавда ўрнида – олифтанамо қиёфа намоён бўлди. Мишиқилардан бири ўтириб қолди.

– Қандай аҳмоқлик-а! Шунча машаққат билан қилган кайфимиз бир пул бўлди, – дейди Гонза дабдурустдан, формадаги кишидан кўзини узмай. – Бизлар қанчамиз, хит бўлса биттагина... – Гонза секин, жуда ҳам секин полга чўка бошлайди.

– Кўй буни, – буйруқ қилади милиционер. – Эшитяпсанми?
 Бир ҳаракат билан Гонза каравот тагидан “кайф”ли қутини туртиб чиқаради.
 – Ҳой, яқинроқ келсаларинг-чи, лапашанглар! – қичқиради у.
 – Ол қўлингни! – қичқиради милиционер.
 – Ҳамма бараварига ишга киришсин! – буюради Гонза. – У барчамизга бас келолмайди-ку! Битгамизга ҳам! Энди билдингларми?

Гонза машҳур “Ишқ юраги” шишасини олади. Унинг журъатидан илҳомланган мишиқилар қутига ташланадилар.

– Қайтинглар! Тўхтанглар! – беҳуда хитоб қилади милиционер.
 Ётиб қолгунча отиб қол! Михал бир қути ҳақдорини олади-ю, кўз очиб-юмгунча уларни оғзига солади.

Ким билсин, бу охириги доза қанча вақтгача боради. Энди кайфни тушингда кўрасан, ўйлади Михал. Бир неча дақиқадан сўнг кўмак етиб келади.

Роса ўн икки дақиқада келишди.
 – Ҳўш, нималар бўляпти бу ерда?
 – Жаннат! – хириллайди Гонза. У кўзларини шифтга маъносиз қадаганча полда ётарди. Унинг ҳеч нарса ни англамаётгани тентакка ҳам маълум эди.

Йўқ, бу сўнгги ойда юз марта кўргани босинқирӣқ туш эмас, балки шармандалик ҳақиқат эди. Энди ҳеч нарса ни ўзгартириб бўлмасди. Ёзув машинкасининг тинимсиз “чиқ-чиқ”. Столда чўнтагидан чиққан алламбалолар уйилиб ётарди.

Дастлабки қамоқхона камераси. Бўм-бўш хона, кечгача ётиш ман этилган иккита каравот, бир столча, иккита стул; Айниқса, тунда чидаб бўлмайдиган ёғду. Йўлақдан келаётган ҳар бир товушга ваҳима ичида қулоқ тутасан, сўроқдан кўрқасан.

Улар нимани билишади? Ева нималарга икром бўлди экан? Борди-ю, ҳали ҳеч нарса билишмаган бўлса-чи? Балки, у ҳали ўзига келмагандир?

Ўзига келганда-чи?
 Улар сўраганда менинг қаерда яшашимни айтиб қўйса-чи? Квартирала кайф дегани тўлиб-тошиб ётибди, жавон орқасида ўғирланган рецептлар. Садқаи одам кетайлик!

Ҳаммасидан тониш керак!
 Ева-чи?

Хумор бошлангудек бўлса, у чидаб туролмайди. Ишқилиб, ҳаммаси кейинроқ бўлсайди. Безгак ҳам, бош оғриғи ҳам машинканинг бошинга тўқмоқдай келиб тушаётган мана бу “чиқ-чиқ”и ҳам. Балки виждонан икром бўлгани учун ҳатто кўйиб юборишни ваъда қилишар? Бу ердан Еванинг уйигача пиёда ўн беш дақиқалик йўл. Бор-йўғи ўн беш дақиқа, кейин яна олаверса бўлади.

Эртами, кечми, тоб ташлайди. Ўз-ўзидан тоб ташлайди, агар уни деворга такасалар. Кайфга ташналик бу гал, албатта, куч беради. Минг қилса ҳам у барибир шунга етди. Борди-ю, қаттиқроқ буровга олишса, ҳаммасини топишади. Кейин ҳаммаси бошидан бошланади, дорихона саёҳатидан олдингидек. Нима қилиш керак? Дам-бадам терли кўлимни чолворимга артаман.

– Уйдан қочиб кетдим. Вокзалда тунамайман. Булар бари ғирт тасодифий. Ўша оқшомга қандай бориб қолганимни ўзим билмайман. Умуман мен иш қидиряшман.

Саволларнинг ўзиданоқ уларнинг нималарни билишини тушунса бўларди. Терговчи ҳам худди отасига ўхшаган эзма экан. Аммо пичингта уста экан, дадажонимга тенг қилиб бўлмайди.

– Сиз ростданам бошқа ҳеч нарса айтишни истамайсизми? – Худди қаҳвахонада эзилган олхўрили торт устида ўтиргандек ҳузурли жилмаяди.

Мен бир нарса ни истайман. Аммо бу сизнинг қўлингиздан келмаслиги аниқ, Михал бош чайқайди.

– Начора. Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўришингиз учун сизда вақт бор. Лекин менинг сизга маслаҳатим: шуни унутмангки, чин дилдан икром бўлсангиз, айбингиз енгиллашади.

Кўлларда, оёқларда титроқ, юз пир-пир учади.
 Юрак санчади. Бош тарс ёрилади. Қанақа камера? Ҳар бир тук гўё электрлаштирилган. Оғриқ забтига олади. Дам совуқдан, дам иситмадан қалирайди.

Абзойи баданидан тер қуяди. Безгак. Ҳожатхонаси шундоқ бурчагида бўлган камерада ичим кетади. Бошингта тушмагунча тасаввур қилолмайсан, киши. Кўркув. Ҳамма нарсдан кўрқаман. Қадамлардан кўрқаман. Кўшни каравотдаги анови ғалати одамдан кўрқаман. Ҳаммасидан кўрқаман! Томирим отнинг дупуридай ураяпти. Қулоқларимга нимадир телбаларча урилади. Бир нафасгина ухлосам эди. Бир неча дақиқа ҳеч нарсани ўйламасам эди. Бошим қаттиқ оғрияпти. Эй худо, бирпас хотиржамгина ётсайдим. Бирпасгина. Нам похол матрада у ёнбошимдан бу ёнбошимга ағдарилавермасайдим. Бир зум дам олсайдим. Мудом кўз олдимда мана бу ёқимсиз нур!

– Ҳўш? Биз сиз ҳақингизда ўзингиз ўйлагандан кўра кўпроқ нарсани биламиз. Қаерда ва ким билан яшаганингизни айтишдан сиз ҳамон бўйин товлайсизми?

Кайфсиз яна бир неча дақиқа ўтсин, мен сизга бўлмаган нарсаларни ҳам айтиб бераман.

Чидаш керак! Мен чидашим керак!

– Йўқми? Бўпти, унда биз сизга айтиб беришимизга тўғри келади.

Ким айтди? Евами? Ёки Рихардникида қўлга олишгани анови эси пастлардан бирими?

Борди-ю, улар бориб Евага гўё мени ҳаммасига иқроп бўлди, деб айтишса-чи? У ўша заҳоти тоб ташлайди. Агар илпарироқ тоб ташлавормаган бўлса.

– Сиз пропискасиз яшаб турган квартира ошхонасида топилган рецептлар бўйича нима дей оласиз?

Тонишим, демак, ҳаммасини Евага тўнкашим керакми?

– Мен уларни сотиб олганман.

– Кимдан?

– Бардаги қандайдир одамдан.

– Ҳойнаҳой, сиз у билан таниш бўлмагансиз?

– Йўқ.

Унда рецептларда Еванинг онаси ишлаётган медпункт муҳри бўлмаслиги керак эди. Лаънат! Аллақачон уларни ёқиб юбориш керак эди.

Ишқал кетидан ишқал.

– Морфийли ампулалар-чи?

Демак, ҳаммасини топишибди. Сен нима деб ўйлаётгандинг?

– Ампулаларни ҳам. – Михал жилмайишга уриниб кўрди. Бироқ унчалик чиқмади.

Ишқилиб, Ева тоб ташламасин-да. Лоақал менинг ҳеч нарса айтмаганимга ишонсин-да.

Терговчи ҳам жилмайди.

Ҳаммасини билади, деган хаёл ўтди Михалнинг миясидан.

Борди-ю, сен ҳаммасини айтиб берсанг, Ева ўрнига кимга тўнкамоқчисан? Ҳеч бўлмаса шундан хабардормикан? Ева айтиб беришдан олдин. Борди-ю, у айтмаса-чи? Балки адресни Рихард сотгандир? Ёки бошқа биттаси. Ёпишмаяпти. Имконият – мингтага битта. Лекин, барибир, бор.

Унинг айтиб қўймаганига ишонаман. Мен чидашим керак Чидашим!

– Докторни чақиринг. Мазам қочяпти. Чидолмайман! – бирдан қичқириб юборди Михал.

Ҳаммасини Евага тўнкаб қўя қолсинми? Жинни бўптим! Эй худо, лоақал мана бу лаънати қовоқ оғришини бас қилсайди!

– Бўпти. Ҳаммасига мен айбдорман. Бунинг ҳаммасини мен ўзим қилдим. Ева ҳеч нарса билмасди.

Албатта, агар ҳаммасини унинг ўзи пачава қилиб қўймаган бўлса.

– Жуда ачинарли. Здрасловадаги дорихонада биз сизлар яшаган квартирада топган кедага ўхшаган кеда изларини аниқладик. Биласизми у кимникилигини?

– Меники!

– Бундай кеда оёғингизни дурустгина мўматалоқ қилиб ташлаган бўларди. Шундай эмасми?

Столда Еванинг кедаси пайдо бўлади.

Лаънат. Борди-ю, у алдаётган бўлса-чи? Ҳеч қандай из йўғ-у, улар шунчаки пўписа қилишаётган бўлишса-чи?

– Ева у ерда бўлмаганди.
 – Икки гувоҳ сизларни шанба кунни куннинг иккинчи ярмида кўрган. Уни изоҳлашингизнинг ҳожаги йўқ.
 – Асли бўлмаган нарсага иқрор бўлиш қийин.
 – Сизга афсус билан шуни маълум этишга мажбурманки, прокурордан сиз содир этган жиноят муносабати билан сизни ҳисбга олишга санкция сўрайман, шунингдек, эркинликда қолган ҳолда сиз гувоҳлар кўрсатмаларига таъсир кўрсатишингиз мумкин.

Шундай қилиб, ростдан ҳам тутадами?

– Олиб кетинг уни!

Хлорли сувнинг беҳузур ҳиди анқирди. Эҳгимол, ўликхонада шунақа сасиши мумкин. Михал зўрга кўзини очди. Ҳали ўлмабди. Фақат навбатдаги санитар қиз унинг тўшаги ёнидаги полни артди.

Михал полда швабра ҳаракатини кузатар эди. Швабра у ёққа-бу ёққа, у ёққа-бу ёққа бориб келарди... Шундай жонга тегиб кетадики...

Наҳотки қиз буни тушунмаса? Ёки унга фарқи йўқми? Умуман бунақа иш унинг жонига тегмайдами? Оёқларидаги томирлар шишиб кетмагунча ва биронта енгилроғини қидириб топишга тўғри келмагунча – умрбод ишлаши керак.

Бир қолипдаги ҳамма нарсени мен шунақанги ёмон кўриб қолганманки. Барча бир қолипдаги нарсаларга қарши мудом исён кўтариб келганман.

Охир-оқибатда мен ўзимгина бир тарзда ўтадиган ҳаётдан тўйиб кетдим. Наркоманнинг бир қолипдалиги – мудом доза қидириш, мудом клиникага, қамоқхонага қайтиш. Бошдан-оёқ бир хил ҳаёт тарзи! Бешдан чорак ўтганда соат жиринглайди, йиғиштириш, ноғушга, терговни кутиш, кечки овқат, тун, мана шулар барчасининг охири. Ун квадрат метр. Дағал сувоқланмаган деворлар. Ёзиб бўлмаслиги учунми? Шифт ёнидаги дераза, назоратчи кўзчаси, камерадош кўшиларнинг бетиним суҳбатлари, кимга қанча беришади. Шу нарса аниқки, уларга бир неча ойдан беришади, менга – тўрт, бўлмаса беш йил беришади.

– Сен ҳаммасидан тонгансан, бола, мана шу бошинга бало бўлган. Озгина нарсени энди билишганида сен яна оёқ тираб олдинг. Балки, мана бу жонончанг сени кутиб туради деб ўйлагандирсан? Ҳали бу менинг жонончамани қўйиб юборишди-ю. Ҳали менинг гапимга ишонишди-ю, Ева нимага иқрор бўларди?

Йўлакдаги қадам товушидан ҳамма жим бўлади.

– Айбланувчи Михал Отава...

Муздек йўлак, муздек хона, унда муздек таниш шахслар, ўша-ўша меъдага тегувчи саволлар. Ҳимоячининг кўзларида сувга чўкаётган одамнинг ваҳимаси. Бироқ, афтидан, охир-оқибатда сувга чўкувчи мен бўлиб чиқаман. Бир қолипдаги сўроқ. Фақат ўтган галгидай, ундан олдинги галгидай, ундан ҳам олдинги галгидай жавоб беролсам эди. Бирон-бир жойда тилдан тугилиб қолмасам эди. Жавобда қилча тойилдингми – кетдинг.

Збраславадаги ҳовлида биздан бу ерда нима қилиб юрибсизлар, деб сўраган бир бурда чол, албатта, бизни таниган. Деразадан қараб турган хотин ҳам. Синган ойнадаги ва ойна синиқларидаги менинг гуруҳимдаги қон юқи. Аллақерда ўша ерда майкамнинг ипини ҳам топишганмиш. Квартирада топилган майкада эса артилган қон юқи бор эмиш. Аҳмоқ бўлмасак, буларнинг ҳаммасини ёқиб юбормасмидик? Асосий белги – Еванинг оёқ кийими. Янгисини олишга пул йўқ эди-да.

– Бўпти. Збраславада биз бирга эдик. Унинг она шахрида бир кўнглили сайр қилайлик девдик-да. У ёққа дорихонани забт этгани бораётганимни бир ўзим билардим. Евага ҳеч нарса демагандим. Бу уйда бир ошна яшашига у ишонганди. Кейин мен тунда қайтдим, Ева ҳеч нарсени билмасди. Бор гап шу. Мен пушаймонман. Дорихонада қолдирган рецептларими? Йўқ, меники эмас. Улардаги аёл мени таниб қолибди дейсизми?

Вой, тил тортмай ўлгурлар-ей!

– Бўпти, иқрорман. Мен икки бор ҳаракат қилгандим. Рецептларни тўлазишимни ким ўргатди дейсизми? Ҳеч ким. Ўзим машқ қилдим. Еванинг бунга зиғирча дахли йўқ, чин сўзим. Рецептлар тўғрисида у ҳеч нарса билмайди.

Ҳар доим бир хил жумлалар. Учинчи ёки тўртинчи марта. Худди шеърдай. Ёдлаб ол-да, қайта-қайта сайрайвер. Бевосита гувоҳлар йўқ-да. Энг зўр сабаб камерада қандайдир чақимчи бор.

– Бир-икки йил сенга хиёнат қилиб юргани учун уни қутқариб қолмоқчимисан? – ҳиринглайди квартира ўғриси.

– Ҳеч кимни қутқармоқчи эмасман, билдингми? Сен буни қаердан била қолдинг?

– Бу ерда ҳамма ҳамма нарсани билади, йигитча. Бу ерга уч-тўрт тушганингдан кейин ўзинг билиб олаверасан.

– Бу ерга ҳеч қачон тушмайман! Ҳеч қачон! – чинқирди Михал. Ичбуруқ ҳам, қақшаб оғришлар ҳам, бўгинлардаги санчиқлар ҳам – ҳаммаси бир бўлиб жонини суғуриб олмоқда эди. Мен яна аввалгидек кўряпман. Фақат бошим ҳар замон-ҳар замонда оғрирди. Мен, бу балодан чиқиб кетаман, билдингизми, чиқиб кетаман!

– Бекорчи гапларни қўйсанг-чи, йигитча. Алжирама. Янаги сафар шу ерда кўришганимизда, бунинг устидан биргаликда кўп кулишамиз.

Бундай кунларнинг охири кўринай демасди. Нечтаси ўтди ўзи шулардан? Ҳеч бўлмаса шуни эслаб қолиш керак. Ҳеч нарсага умид йўқ. Бундан кўра ўлиб кетган минг марта афзал. Сен шунчаки эшикни очадиган ва хонадан чиқиб кетадиган вақтлар бўлганди-ку. Ҳатто ишонинг келмайди! Шартга шаҳар ташқарисига сурворсанг. Қулушнай коктейлидан мазза қилиб симирсанг. Ёки Вазлавқаяда қовурилган колбасадан тўйиб есанг. Мана бу жонга теккан башараларни кўрмасанг. Икки соатгина чиқолсам эди. Биргина доза топсам эди, ҳамма муаммо бирданига ҳал бўларди-қўярди.

Демак, мен учун эркинлик ва доза бир-биридан ажралмас нарсалар экан-да?

Ҳўш, булар бари қачон тугайди? Балки, эркинликдаги биринчи кун биринчи дозани ҳам англатар?

Наҳотки, ростданам менга орқага қайтишга йўл бўлмаса?

Кун кетидан кун, соат кетидан соат ўтади. Ҳар доим бир хилдаги ўй, бир хилдаги фикр. Кўркув, яна кўркув. Мен Ева учун кўрқаман, кейин нима бўлишидан кўрқаман. Менга қанча беришларидан, буни кўтара оламанми, йўқми, эркинликда қандай яшайман – барисидан кўрқаман.

Зўр улфатлар, бундан ортиғи бўлмайди! Ула-ўлгунча дўстлар. Ҳеч қанақанги маҳмаданагарчилик бўлиши мумкин эмас, бир сўз айтдимиз – тўғри лаҳадга қараб марш! Шунақанги содда-гўл эканманки!

Суд олдидан ишнинг барча материаллари ва айблов ҳулосаси билан танишиб чиқиш шарт. Уч юз ибратли саҳифа. Рисоладаги одамларга ким бўлиб кўринамиз? Ҳар ким ўрмон қоидасига биноан улийдиган бўри галасими? Ҳаётга эмас, биринчи сўроқдаёқ сени ўлимга сотиб юборадиган дўстларми? Бу қанақаси, уларни деярли яхши кўриб қолган пайтимдаёқ нима учун дарров англай қолмадим? Тўртала ўртоқ дарҳол ёрилишан: Рихард уларга йирик пулга товар сотмоқчи бўлганмиш, Даша сотиб олганига икром бўлганмиш. Рихард, маълумки, дорихонани ўмаришга ҳеч қандай даҳлим йўқ деган, дориларни биздан сотиб олганмиш.

Рихарднинг сўроқ протоколини ўқир экан, Михал кўзларига ишонмаётганди; “Мен дориларни Дашадан бир ярим минг кронга сотиб олдим, бундан ташқари, у Крконошдан келтирган озиқ-овқат маҳсулотларини ҳам олдим.” Ҳа-ҳа, ўша омбордан, тушунди Михал. Ўша оқшом эса у менга, юздан ортиғига ҳеч ким бермайди деб айтган эди. Тўнғиз. Агар мен Дашадан, сенга бу нарса керакмасми, деб сўрагандим-ку! Демак, у ҳам тез-тез парвоз қилиб туришини биздан яширмоқчи бўлган экан-да? Ҳа, нима ҳам дердинг, ўзига муносиб шерик топиб олган экан-да!

“Шуни қўшимча қилиб айтмоқчиманки, – дейди Рихард тергов изоляторидagi биринчи сўроқ вақтида, – дастлабки ҳибс камерасида мен Гонза ва шу пайтгача ҳеч кўрмаганим бир боланинг суҳбатини эшитиб қолдим. Англашимча, улар келишиб олишди ва Евадан сотиб олишган рецептлар ҳақида эслашди”.

Оббо разил-ей! Қутулиб кетмоқчи бўлдингми? Агар ҳозир юзма-юз қилишпандами, у маразни ўлдирар эдим, тишини фижирлатди Михал.

“Бундан ташқари қўшимча қилишим мумкинки, қамоқхона врачлари қабулхонасида “Майк нуқта ҳақида оғиз очма Ева” деган ёзувни кўрдим. Бир ҳафта ўтач, мен яна врачга келдим, лекин ёзувни кимдир ўчириб ташлаганди. Аммо изи қолганди”.

Оббо даюс! Ўзларимникини сотсам, муҳлатни қисқартиришади деган-да. Оббо фаришга-ей! Ялоқхўр!

Михал қўшни столдаги назоратчи уни зимдан кузатаётганини кўрди.

Тинчлан! Рихард тўқиган нарсалар ҳали бевосита далил эмас. Ҳозирча ҳаммасига мен айбдорман деб бўйнимга олишим мумкин. Фақат Ева ишнинг пачавасини чиқармаган бўлса.

У жонҳолатда сўроқлар баённомасини варақлай кетди.

“Бу икки ўғирлик ҳақида мен ростданам ҳеч нарса билмайман. Бизни бу можарога аралаштиришни хоҳлаган ҳар қандай одам квартирага рецептларни суқиб кетавериши мумкин. Ўзингиз ўйлаб кўринг, модомики улар онасининг иш жойидан экан, уларни сақлашларига на ҳожат эди?”

Рости, ўшанда нима жин уриб бу рецептларни қолдирган эдик? Асқотиб қолар деб ўйлаган бўлсак керак-да.

“Дорихона жойлашган кўчада нима қилиб юргандиларинг дейсизми? Михал у ерда бир дўстини қидираётганди”.

Мана буниси чакки эмас, хаёлан суюнади Михал. Агар Еванинг орқасида бошқа ишқал бўлмаса, уни қўйиб юборишлари керак. У сўроқ баённомасини тез-тез варақлашга тушди.

“Мен официант оиласида ягона фарзанд эдим. Ҳозир отам қаердалигини билмайман. Мен икки яшарлигимда ота-онам ажрашиб кетишган. Тиббий ҳамшира бўлиб ишлаган ойим мени бувам ва бувимга топширган. Бундан ташқари, мени болалигимда ҳеч ким сўйиб эркаламаган. Болалар қийшиқ оёқларимдан кулишарди, кейин эса бир бола тишимни уриб синдиргандан кейин тишимдан кула бошлашди. Мен болалар билан чиқиша олмас эдим. Кўп ўтмай ойим яна эрга тегди ва мени ўзига олиб кетди, бироқ бу эри билан ҳам ажрашди. Менинг ҳозирги ўтай отам – собиқ шахтёр, эндиликда одамларни шахталарга сафарбар қилади. У жаҳлдор, уришқоқ, кўп ичади. Биз бир-биримизни кўришга кўзимиз йўқ. У бир гал ошхонада ички кўйлагига ўтириб олиб пиво сўраётганини кўриб шунақанги кўнглим айниб кетдики. Ундан доим бир қўланса ҳид анқиб турар эди. Ойим ҳам ундан кўрқарди. Лекин сира унга қарши гапиролмасди. Гоҳо шундай пайтлар бўлардики, у ичиб келиб бўкиришга тушарди, сени эса ойинг эркалаб, талтайтириб юборган, дерди. Уч марта мени ўласи қилиб калтақлаган. У мени ёмон кўрарди. Маст бўлганида у кутуриб кетади, ойим ҳатто милицияга кўнғироқ қиларди, бўлмаса уравериш бизни ўлдиришга қўйиши ҳеч гап эмасди. Ойим кўпинча бу эрим билан ҳам ажрашаман, дерди, аммо ўзи бунга сира қунт қилмасди. Бизнинг компаниямизга келишим сабаби ана шунда. Мен бу даҳшатдан қочиб кетмасам бўлмас эди.”

Михал иягига таянди-да, тўғрига қараб қолди. Тўғрироғи, панжарали деразага. Бу у билмаган Ева эди. Хуркак, ҳеч кимга кераги бўлмаган чақалоқ. У ўз болалиги ҳақида ҳикоя қилишни унча ёқтирмасди. Фақат бир марта – Збраславада сўзлаганди.

– Ўқияпсизми? – унинг хаёлини бўлди назоратчи.

Михал тергов материаллари узра бошини солинтирди.

“Гиёҳвандлик моддалари бўлган жойда шахватни ўйламас экансан. Тўғри, мен Михални севардим. Бироқ сира эслолмайман, орамизда жисмоний яқинлик бўлганми, йўқми. Эҳтимол бўлгандир, игна урмаган вақтларимизда. Доза бўлганда эса жинсий алоқанинг буткул кераги йўқ. Гиёҳвандлик моддалари бўлмаганда нима қилар эдик? Эслолмайман”.

Тирноқ тишлар орасига қисилди. Михал газаб ичида уни гўштигача узиб олди. Нега ёлғон гапирарди? – ўйлади у. Тўғри, биз бир-биримизни севардик, лекин ўзимизга ҳеч нима қабул қилмаган вақтларимизда. Бошқа вақтлари – йўқ. Дарвоқе, у ростданам эслолмаса-чи? Севишармиди ёки йўқ? Бирга яшармиди ё ҳар ким гиёҳвандлик моддалари билан турармиди? Тергов хулосаларини тинмай ўқиш керак экан. Худди олди-қочди асардай.

Бор-йўғи ярим кун қолади. Тинкани қуритувчи кўрқув – қанча

беришаркан? — кўрқув тобора кучаяди. Муздай тер ва оғиз қуруқшайди. Қамоқхонада ўтадиган бир неча ойни кўтара оламанми ё йўқми? Балки бир неча йилни?

Михал Зденекнинг жавобларига етганда нафаси бўғилди. Дорихонани ўмариш — суд ишининг арзимаган бир бўлаги экан-ку! Рихарднинг ҳар бир янги сўроқда ўзини аянчли олиб қочишлари.

Мутлақо қарахт ҳолда Михал ойналарига панжара ўрнатилган фургонга чиқди. Йўлбошловчи ва кўриқчи олдинда эди. Яна йигирма дақиқалар ўтади. Мен илгари яшаган ҳаётнинг бир қанча лаҳзаси.

Кўчаларда одамлар. “Ҳамма нарса уй учун” дўкони олдида навбат кутанлар сафи. Икки йигит у ердан икки камерали музлатгич олиб чиқмоқда. Кучоқлашиб кетаётган ошиқ-маъшуклар, улар бамисоли Прагада эмас, аллақандай ўрмонда кетишаётгандай.

Ахир бугун Евани кўраман-ку! Ўша биз бир-биримизни севиш-севмаслигимизни эслолмайдиган Евани кўраман.

Хиёбон. Қумлоқда ўйнаётган болалар. Қандай қилиб ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетиши мумкин?

Кипанларни ечса ҳам бўларди. Қочиб қолишга кучим етса ҳам майлийдди!

Аравачали малласоч аёл тротуар ўртасида тўхтади. Кўриқчилар олиб кетаётган жиноятчига қизиқсиниб разм солади. Ажаб бўлгичи. Ҳамма учун ибратли мисол. Тезроқ подбездга, кейин эса туман суди йўлакхонасига кириб кўздан йўқолсам эди.

Дарвоқе, у ерда ҳам одам тўла, улар ортимдан қайрилиб қараб қолишади, гўёки мен кўп серияли телефильмда ўйнаётган актёрман. Гўё ўзимнинг умрбодлик ролимданман. Фақат бугунгиси энг аҳмоқона серияси. Қаранг — у ҳам залга йигирматача одамни тўплаб олибди. Э, ҳаммангизни худо кўтарсин! Нима керак сизларга бу ерда?

Энг охирида, кийимилгич ёнида — ойим. Бир ўзи. Отам буни кўтаролмайди. Оида номуси. Эшиклар яна очилди. Кўриқчи Евани олиб киради.

Охиригача чидаб турдимикан? Нигоҳ билан келишиб олишимиз учун уч-тўрт сония кифоя.

Евани, албатта, судланувчилар скамейкасининг қарама-қарши томонидан охирига ўтказишди. Ўртадаги жой — Рихардга.

У билан нигоҳи тўқнаш келмаслиги учун Михал кўзларини ерга олди. Унинг барча ифлосликлари ёзилган баённомани ҳам ўқидим. Одаммас у — ҳайвон. Умримдаги энг ёмон кўрган нарсамдан ҳам ёмон кўраман уни. Ҳолбуки ушбу залда деярли барча учун биз қадрдон ака-укалардекмиз. Бечора бангилар!

Прокурор, эҳтимол, биз билан тенгдош эди. Кибр-ҳаволи бир йигит, юзлари қип-қизил, чехрасида толиқишдан асар йўқ. Ҳар куни роса ўнда ётса керак. Олтида туради ва биздақаларни кўпроқ чув тушириш учун кун бўйи елиб-югуради.

У судга бандма-банд баён этади. Гиёҳвандлик моддалари ва захираларини ноқонуний тарзда ишлаб чиқариш ва сақлаш, давлат мулкани ўғирлаш, қалбаки рецептлар ёзиш, текинхўрлик. Ўзинг раҳм қил ва ўзинг паноҳ бер, эй худо! Рихард-чи? У ҳам давлат мулкани ўғирлашда ишгирок этади. Мана бу у биздан олган дорилар эмасми? Қийноқ тусига эса оғир тан жароҳатлари етказиш, балоғатга етмаган қизларни йўлдан уриш ва номусини булғаш.

Биринчи гувоҳ — Зденек.

— Сиз бизга туман милиция бўлимида гувоҳлик кўрсатмалари беришингиздан олдинги тунда Рихард Ружичка билан учрашувингиз тафсилотини сўзлаб беролмайсизми? — Судья жилмаяди, гўё Зденек унга тугинган ўғилдай.

— Мен Рихардникига меҳмон бўлиб келган эдим, чунки у сеҳрли хусусиятли гиёҳвандлик моддаси беришни ваъда қилганди. Яъни, унинг гапи бўйича, сеҳрли, — бидирлаб кетди Зденек. Судланувчилар скамейкасига у садоқатини билдириш учун ҳам қиё боқмади.

Бизнинг ҳам у ерда бўлганимизни эслаб қолса-чи, ўйлайди Михал. Унда ҳукмга яна бир банд қўйилади — ёрдам кўрсатмаслик.

— Аввалига мен мутлақо яхши эдим, бироқ бирдан қаттиқ толиқиш ҳис

этдим, бошим бўм-бўш бўлиб қолганга ўхшади. Кўкрагим оғрирди, бўғилардим, юрагим типирчиларди. Шунда ўламан деб кўрқиб кетдим. Бу анча узоқ давом этди ва Ружичка менга қандайдир дорилар берди. Мен қимир эта олмаётгандим, уларни қайтаришга ҳолим келмаётганди. Ишим чатоқлигини биласанми деб Ружичкадан сўраган эдим, у билмадим, тирик қоласанми, йўқми, деб жавоб берди. Кейин мени жимгина кузата бошлади. Тонгда эса, барибир мен ўламан, деган сўзни айтдим. Гўё қандайдир тажриба тўғрисида гапиргандек.

Бошлаб ташлади. Суд залидаги томошабинлар гўё бизга қараб, ҳе, садқаи одам кетинглр-ей, дейтгандай.

– Рихард Ружичка шундоқ мен билан ёнма-ён тўшакда ётарди. Кейин бирдан йиғлаб юборди. Шунда мен булар бари қачонлардир бўлиб ўтганлигини эсладим. Ўша гал мен ҳам унинг ёнидаги каравотда уйғондим. Менимча, икки йил муқаддам. Унинг гипноз қила олишини кўпчилик биларди, чунки, у гомосексуалчи, ёш болаларни авраш учун гипноздан фойдаланади. Гомосексуалчиларни гипноз қилолмасди. Чунки, рисоладагилар ҳеч қачон бунга рози бўлмасди.

Зденекнинг мияси суюлиб қолганмасмикан, қовоғини уйда Михал. Зденек ўз кўрсатмаларини судда ҳам сўзсиз такрорлай олади деб у сўнгги дақиқагача ишонмаганди. Албатта, Рихард улардан кўнгли хоҳлаганча фойдаланиб қолган. Юз мартадан кам эмас. Аммо “кайф” учун. Одатдаги бизнес. Гулдор ёпқидаги бир соат учун икки-уч доза. Бу ерда қанақа гипноз бўлиши мумкин? Ёки Рихарддан қасос олмақчимиз? Ўхшамайди. Тўғрисида айтганда, у асаб касалига йўлиққан.

– Бу гап менинг қулоғимга келиб етгач, мен Ружичкага қараб, хонанинг нариги томонига бор, деб қичқира бошладим. У мени яна гипноз қилиб кўяди деб кўрқдим. Мен уни каравотдан отиб юбордим, яқин келсанг, ўлдираман деб қичқирдим. Охири у дераза олдидаги стулга бориб ўтиргач, ундан менга нима қилганини айтасан, деб талаб қилдим. Шунда у ҳаммасига иқрор бўлди.

– Судланувчи Ружичка. Зденек Мейер гаплари бўйича бирон нарса дея оласизми?

– Албатта. Бу алаҳсираш.

– Унинг оғир аҳволда ётганига қарамай гувоҳга дорилар берганмидингиз?

– Ҳа, лекин улар юрак фаолиятини барқарор сақлайдиган ва умумий бақувват қилувчи дорилар эди.

– Номларини айтинг.

– Эфедрон, кейин эса нитроглицерин.

– Сиз гувоҳга уни жинсий алоқа қилиши учун гипноз қилинганига иқрор бўлганмидингиз?

– Нима десам экан, иқрор бўлувдим ҳам, иқрор бўлмовдим ҳам. У худди телбага ўхшарди. Гиёҳвандлик моддаларини ошириб юборгандан кейинги чинакам заҳарли психоз. Мен уни уйғотишга ҳаракат қилганимда у бадтар газабга минди. Унинг ҳолатида бу зарарли эди. Шунинг учун мен шундай жавоб қилгандим, шунчаки уни тинчитмоқчи бўлгандим. Бор гап шу.

– Суд эксперти доктор Ян Шульцни таклиф этинг.

Экспертиза хулосасини чиқарувчи врач, ўйлади Михал.

– Дастлабки тергов вақтида суд қилувчи ва гувоҳнинг барча жавоблари сизларга маълум. Судланувчи Ружичканинг хатти-ҳаракатларини сиз қандай баҳолайсиз?

– Фавқулодда хатарли деб баҳолайман. У тайёрлаш билан машғул бўлган гиёҳвандлик моддалари ҳаёт учун хавфлидир. Уларнинг таассуротлари самараси умумлаштирилади, бинобарин, соғлиққа зарар келтириши мумкин бўлган дозани аниқ белгилаш имкони йўқ. Унинг ўзи, табиийки, бунга иқрор бўлади, чунки, тажрибаларини у аввал бошқаларда синаб кўрарди. Тингув вақтида топилган бундай тажрибалар ёзувлари шундан гувоҳлик беради. Ҳаммаси бўлиб Ружичка ўн бешга яқин тажриба ўтказган.

– Шундай қилиб, унинг хатти-ҳаракатини жамият учун жиддий хавф туедирувчи деб тасниф этиш мумкин экан-да?

– Шубҳасиз. Судланувчининг хатти-ҳаракатларини у гиёҳвандлик моддалари

ва дориларни зўрлаб ичирадиган бошқа одамлар ҳаётига хавф солади. Гўё гиёҳвандлик моддаларини уларнинг ўзлари сўраб олишганди деган далилга келсак, унинг ижтимоий ҳатарини белгилаш учун бу унчалик муҳим эмас. Охир-оқибатда гиёҳвандлик моддаларидан жабр кўрган одамга уни ихтиёрий равишдаги ё зўрлаб бергани ҳам унчалик муҳим эмас. Ҳатто жабрдийданинг шахсан илтимоси бўйича соғлиққа зарар етказиш жазога лойиқ хатти-ҳаракат деб ҳисобланади.

– Судланувчи Зденек Мейер тушган ҳолатни сиз қандай тавсифлайсиз?

– Ўлим хавфи кучайган касаллик ҳодисасини келтириб чиқарувчи фавқуллодда ҳатарли заҳарланиш ҳолати сифатида. Зденек Мейер қабул қилган доза, шубҳасиз, унинг ҳаётига таҳдид солган. Гап гиёҳвандлик моддалари қабул қилмайдиган ҳар қандай инсонни ўлдиришга қодир кўпмарталик доза устида кетмоқда. Гувоҳнинг ўлмай қолганига сабаб у доимий гиёҳвандлик тобелигида бўлган, бунинг натижасида унинг организми заҳарнинг муайян дозаларига одатланиб қолган бўлади.

– Зденек Мейер, заҳарланиш белгилари яққол кўриниб турганда судланувчи Ружичканинг ҳаракатини қандай баҳолайсиз?

– Бундай ҳолатда судланувчи дарҳол тиббий ёрдамга мурожаат қилиши шарт эди. Бунинг устига тажрибали гиёҳванд бўлган Ружичка эса Мейер ҳам ўлаётганини тушуниши керак эди. Бироқ у мутахассис бўлмаганининг қўлидаги ўта ҳатарли дориларни беришни афзал кўрган. Яъни, ўз ошнасидagi тажрибани ўтказган. Унинг ғоят омади келгани шундаки, Зденек Мейер ўлмай қолган. Шунини таъкидлашим лозимки, афъюнли дорилар ва уларга қўшиб бошқа дориларни ҳар йўсинда истеъмол қилиш, хусусан, игна санчиш ёки томирга қўйиш йўли, ғоят ҳатарлидир ва охир-оқибатда ўлим билан тугаши мумкин. Улар қўшимча самаралар ёки ҳолатлар келтириб чиқаради, бунда зудлик билан тиббий ёрдам кўрсатилиши ёки тегишли реанимацион аппаратура муҳайё қилиниши керак. Судланувчи эса буларнинг барчасини билмоғи зарур эди.

– Судланувчи Ружичка, гипноз ҳолатига солган гувоҳнинг кўрсатмаларини қандай баҳолайсиз?

– Гипноз билан инсонни гомосексуалчи билан жинсий алоқа қилишга қаршилик кўрсатмайдиган қилиб қўйиш мумкин, кейин эса гипноз буйруғи билан суггестивил индивидамниция – маълум муддатгача хотирадан жудо қилиб қўйиш ҳолатига тушириш мумкин. Бундай ҳолда шунини истисно этиш керак эмаски, гувоҳнинг жавоби токсик психоз учун хос бўлган паранодал тасаввурлар билан шарт қилиб қўйилган.

– Гувоҳ Гана Карасова...

Йигирма яшар малласоч қиз.

– Укангиз Роман Карас ўлими ҳолатлари ҳақида сиз бизга нималар сўзлаб бера оласиз? – сўрайди судья.

Михал бошини Рихард томон бурди. Юзи тош қотган, кўзлари бамисоли бир жуфт шиша соққа. Нималар ўйлаётганини ким билади у лаънатининг.

– Мен ишдан уйга беш яримга яқин қайтиб келдим. Уйда отам ва укам бор эди. Укам ётоқхонасида дамлама матрацда юзини пастга қилиб ётган эди. Ота-онамиз яқинда ажрашишган бўлиб, отам каравотларни ўзига олиб қолганди. Укамни матрацда ётгани шундан эди. Ишдан келганимда укамнинг бундай ётишини биринчи марта кўраётганим йўқ эди. У бошини адёлга ўраб олганди. Мен уни ухляяпти деб ўйладим. Ойнани очиб қўймоқчи бўлдим, чунки уйни қанақадир кимёвий моддалар ҳиди тутиб кетганди. Кейин даҳлизга келдим-да, сумкамни олиб, дўконга келдим. Дўкондан қайтиб келсам, ойим ҳам келиб бўлган экан. Укам ҳалиям ухляяптими, деб сўрадим. Ойим бош ирғади. Соат кечки еттидагина ойим мени укамни уйғот деб жўнатганида нимагадир дилим гаш тортди. Аввал укамни чақирдим, кейин яқинроқ бордим. Бундай қарасам, у нафас олмаяпти. Мен уни ағдардим. Оғзининг бир чегига қон қотиб қолганди. юзи ва қорнида қора доғлар бор эди. У ўлик эди... Мен чинқириб юбордим. Ойим шу заҳоти “Тез ёрдам” чақирди, врач унинг ўлганини айтди. Матрац ёстиғида у бир рўмолча топти, унинг ёрдамида укам ўзига ингалиция қиларкан. Врач, агар бунини олдинроқ билганимизда, кутқариб қолиш мумкин эди, деди. Эй худойим! Бу ерда Рихарднинг нима алоқаси бор, ўйлади Михал. Искаш

учун бу матоҳни, ҳойнаҳой, унга Рихард бермагандир. Уни бемалол сотиб олиш мумкин эди. Бунинг устига, Рихард шундай қил деб маслаҳат бермаган ҳам бўларди. У, исковичлардан пасткаш бўлмайти, улар чинакам кайф нима эканини билишмайти ҳам, ҳар кайфда жонларини гаровга қўядилар, дерди. Тағин, ниҳоят кайф қилдим деб ўзларига тасалли берадилар. Ҳақиқий гиёҳвандлик моддаларидан қанақа парвозлар бўлишини улар тушларида ҳам кўрмайдилар. Рихард ҳаммага бир-бир шундай дерди гап орасида.

– Гувоҳ Мария Карасова...

– Элик ёшлардаги аёл, оғзи чеккасида рўмолча ва кўзлари ёшли.

– Ўғлимнинг гиёҳвандлик моддалари истеъмол қилиб юришини мен тахминан уч ҳафта бурун билдиб қолдим. Ёрдам учун врачга мурожаат қилишим керак деб ўйладим. Уша куни ўғлимга шарт қўйдим: ё у ташласин, ё биз унинг ишини бир ёқлик қиладиган жойга мурожаат қилишга мажбур бўламиз. Лекин айнан қаерга мурожаат қилишни ўзим билмасдим. У айнан кимлар билан бирга юради, билмайман. Бир гал қизим, Романни ўртоқлари билан кўриб қолдим, кўринишидан бари наркоманларга ўхшайди, деб қолди. Ушанда қизим ишдан эртaroқ қайтарди, мен эса командировкада эдим. Бу ҳақда биз шу тариха билдик. Бизниқига келиб-кетган одамларни билмасдим. Унинг нима билан шуғулланаётганига ақлим етгач, мен унга шерикларингни ўзгартир, бўлмаса кечкурун мен сени уйдан чиқармайман, дедим. Умуман ўтган йилдан буён, у ўн бешга тўлгач, биз Романга саккиздан кейин кинога боришга рухсат бериб қўйгандик. Бундай ҳолларда у уйга ўн яримларда қайтарди ва ҳар доим менга патгани кўрсатарди. Айнан кимлар билан кинога борар эди дейсизми? Йўқ, мен айтолмайман. Сўнги вақтларда мен уни шаҳар ташқарисига ҳам қўйиб юборадиган бўлган эдим. Йўқ, унинг дам олиш кунларини ким билан ўтказишини билмасдим. Мен Чедокда гид бўлиб ишлайман ва тез-тез командировкаларга кетишимга тўғри келади. Эҳтимол, у тоғи вақтларда кечкурунлари уйдан фақат кинога чиқиб кетмас, аммо мен бу ҳақда дурустроқ бош қотирмаганман. Унинг наркоманларга илашиб қолишини умримда ўйламаганман. Ярим йилча аввал биз у билан наркоманиянинг хатарлиги тўғрисида гаплашган эдик, шунда ўғлим бунга салбий муносабат билдирган эди. Унинг ёнида ҳеч қачон кукун кўрмаганман. Феълдаги ўзгаришларга келганда, буни мен ўтиш даврига ва бизнинг ажрашиб кетишимизга йўярдим.

– Гувоҳ, Ян Карас.

– Биз ажрашганмиз, бироқ бошқа имконияти йўқлиги учун бирга яшашга мажбурмиз, ҳар биримиз квартирада ўз қисмимизга эгамиз. Ўғлим билан деярли бугунлай алоқамиз узилган. У ўзини осмонда тутарди, қилча тасаввурга эга бўлмаган нарсалар тўғрисида донишмандларча мулоҳаза қиларди, ўзи хон, ўзи бек эди. Дарҳақиқат, мен уйда тушдан кейин бўлардим. Ваннахонада соқол олаётганимда эса – у ётоқхонаси билан ёнма-ён ўғлимнинг матраца ётганларини кўрардим. Бироқ ораимиз бузилгани учун мен унга дурустроқ разм солишни ҳам истамасдим.

– Судланувчи Ружичка, Роман Караснинг ўлими ҳақида сиз нима дейо-ласиз?

– Мен унинг орқасидан югурмаганман, – Рихард жойидан турибоқ ҳимояга ўтди. – Мен у билан умуман ҳеч қанақанги олди-берди қилмаганман. У мени қидириб топарди. Бошқалар каби у ҳам маълумот олишни истарди. Мен ҳар куни ва юзлаб одамлар билан психостимулятор муаммосини муҳокама қилардим. Кейин улардан биронтаси – ҳаётда нималар бўлмайти – захарланиб қолиши мумкин эди. Лекин бу менинг айбим эмас. Ахир улар гиёҳвандлик моддаларини тўғри истеъмол қиляптими, нотўғрими, орқасидан кузатиб юролмайти-ку. Мен бўлмасам бошқа бири нима талаб этилишини айтиб бериши мумкин эди. Бу бамисоли айттайлик, сиз мендан болгани бериб тур, дегандай бир гап-да. Мен сизга бердим, сиз эса бирон ойдан кейин бировнинг қўлини чошиб олдингиз, кейин эса менга келиб, бунга сен айбдорсан, деддингиз. Роман бир ёпишган нарсасини ўла қолса қўйвормасди. У психологияга қизиқарди. У зиқлиқдан шикоят қиларди. Мен ўзим ҳам шундай бошлагандим. Бир куни врач менга зиқлиқдан психостимуляторлар ёзиб берди, шундан кейин психотерапия ёрдам бермай қўйди. То шунга кўниқиб қолмагунимча мен ундан

фойдаланиб юравердим. Карас билан дастлабки учрашганимизда у илгари ҳам тотиб кўрганини, ниманидир ҳидлаганини айтганди, бунинг жуда зарарли эканини мен унга тушунтиргандим. Ҳатто эҳтиёт бўл деб огоҳлантиргандим.

– Шахсан ўзингиз унга ҳеч нарса бермаганмисиз?

– Йўқ.

Энди сени тикиштирмасликлари учун худога нола қил, ўйлади Михал.

– Бизда ошналарингизга ўз эритмангиздан берганлигингиз ҳақида кўрсатмалар бор. Унга ва бошқаларга ҳам.

Мана гап қаёқда, улар мендан ҳам сўрашган эди. Мен, албатта, ҳеч қанақа Роман-Поманни билмайман, дегандим. Борди-ю, ҳаммаси очилгудек бўлса, устига-устак, яна ёлғонлагани учун модда қўшилиши аниқ.

– Бошқаларга ҳақиқатан ҳам гоҳ-гоҳ илиниб турардим. Квартира учун, магнитофон тасмалари учун, овқат учун. Бу ўзига хос битим эди. Бошқа иложим йўқ эди-да, Агар дўстларимга ёрдам бермаганимда худбин бўлиб қолар эдим.

Михал тишларини қисди. Бу борада унинг ўз ҳисоб-китоби бор эди.

– Кимки Карасга қандайдир эритма берган, деган бўлса, мен уларга ҳеч нима бермаганим учун аламларидан шундай дейишган. Ҳатто пулга ҳам бермаганман. Карасни эса иккинчи қорангни кўрсатма деб тақиқлаб ҳам қўйгандим. Биз тўғримизда оғизларига келганини валақлайдиган бўлиб қолишибди-да, ўзиям. Мен такрор айтаман, мен уни ингаляция қилишга ҳеч қачон тезлаган эмасман. Мен ўзим бу усулни инкор этаман, чунки бунда доза нуқтасини белгилаб бўлмайди. Ҳа, Карас билан бундай суҳбатлар қилганимдан афсусдаман. У менга, сен мен билан очикчасига дўстона гаплашадиган ягона одамсан, деб эътироф этганида ҳайдаб юборишга кўнглим бўлмаганди.

Ё тавба, нима деётганини ўзи биладимиз, мулоҳаза юритди Михал. Ахир Рихард уни кайфга ўргатганидан сўнг ўзининг саводхонларча қилган эритмасидан бермай қўйгани учун Роман ўлиб кетди-ку. У шўрлик эса кимёвий тозалаш воситасидан кўра дурустрофини тополмади. Рихард эса уни ўзлари ўртасидаги барча синоатлар ҳақида хабар қилиб турганлари учун ҳайдаб солмаган, балки ўн саккизга тўлмаган шахс билан гомосексуал алоқада бўлиш – жиноятга кириши эсита тушиб қолган, мараз. Романнинг мукка тушганини, кайфсиз у бир пуллик одам эканини яхши биларди-ку. Мана, хоҳласа-хоҳламаса гулдор рўмолли шалоқ диванда у қарзини узишига тўғри келади. Чайқов бозорида соғиб олгани Романда пул қаёқда! Ҳаммаси худди ўзимдагидай. Устама тўлов билан. Нархи ҳам маълум. Романи охири марта кўрганида Рихард унга ҳеч нарса ни яшириб-пашпириб ўтирмай шартта шундай деганди. Фақат нимагадир мен тушунмагандим. Борди-ю, тушунганимда-чи? Ҳаммаси бунақа анжом топади, одатдаги кайф ўрнига Роман ҳидлашга ружу қўяди деб кимнинг хаёлига келганди?

Рихард шунчаки етиб бормаган захира вариант.

– Сиз туфайли гиёҳвандлик моддалари қурбони бўлиб кетган одамларга ҳеч қачон ачинганмисиз?

– Ахир мен бирон марта шунга мажбур қилган бўлсам ачинаманми? Ахир мен яна неча маротаба такрорлай бунинг? Ҳеч ким ҳеч қачон мажбур қилмайди! Ўзларингизча нималарни ўйлаб чиқараяпсизлар? Ким гиёҳвандлик моддалари истеъмол қилса, ўз ихтиёри билан қилади. Улар ўзлари ўз оёқлари билан келишади бунга. Ҳеч ким уларга зўрлаб игна тикмайди. Худди уларни биров айблаб йўлдан ураётгандек намунча куйиб-ёнишмаса?! Бу ишда ҳар ким ўзи жавоб беради. Эркин.

– Ўн етти ёшида эркин йўл топиш, шундай демоқчимисиз, пан Ружичка? Бу, одатда, бошқалар нима қилса, шунга тақлид қилиш, холос. Аксар ҳолда, ўз-ўзидан аёнки, тенгдошлар қилиғига. Улфатларга.

– Бўпти. Фараз қилайликки, кимдир кашфиёт қилади. Кейин эса ундан нотўғри фойдаланадилар ва бундан кимдир ўлади. Наҳотки бунга кашфиётчи айбдор бўлса?

– Сизнинг ҳеч нарса кашф қилмаган вақтингиздан бошлайлик. Сиз бор-йўғи гиёҳвандлик моддаларни тарғиб қилаяпсиз. Бу эса, бахтга қарши, сизга ишонган одамлар соғлиғига оғир жароҳатлар етказиш билан баравардир.

– Унда спортни олайлик, озмунча одам ўлиб кетадими спортда? Наҳотки шуни деб спорт билан шуғулланиш тўхтатиб қўйилса?

– Демак, айбдорлик ҳиссини сиз ҳеч қачон туймагансиз, шундайми?
 – Зиёнига фойдаланмаслик мумкин бўлмаган ҳеч нарса йўқ. Ҳар қандай янги кашфиётда шундай бўлди. Шунини деб тараққиётни тўхташиб бўлмайдими-ку. Табиийки, барча қоидалар бўйича қилинган қорешмалар ҳақида гапираётибман. Кўпроқ мурдаларга сабаб бўлувчи қандайдир ҳидлагич ё бошқа қалбаки нарсалар тўғрисида эмас. Ўз эритмаларим билан ўтказилган тажрибалар натижаларини шунинг учун ҳам ёзиб бораман. Кўрққанымдан эмас, асло, – тушунтиради Рихард.

– Бироқ сизнинг тажрибангизнинг илмий экспериментларга ҳеч қандай алоқаси йўқ. – Судья бирдан овозини кўтаради. – Уларни ўтказар экансиз, сиз ўт билан ўйнашгансиз. Ҳеч бир олимнинг бундай тажриба ўтказишга виждони йўл қўймас эди. Сизнинг ҳаваскорлик ўйинингиз, худо билсин, қайси кашфиётчиники бўлса ҳам, кўплаб одамлар ҳаётига зомин бўлиши аниқ эди. Барибир сиз ҳеч нарсага эришмадингиз, одамлар соғлиғига зарар келтирдингиз, холос! Менда бошқа савол йўқ.

Бу ердаги гапларга нисбатан дорихонадаги ўғирлик бачкана туюлиб қолди. Ева, Михал, трассолог, гувоҳлар, эксперт сўроғи судланувчилар руҳий ҳолатини яхшилаб тадқиқ қилди.

Чехословакия республикаси номидан...

Ўгирилиш керак. Ҳув орқада аллақерда онасининг маҳзун нигоҳи. Яхшики, тик туришлари мумкин.

– Прага шаҳри суди 1980 йил 23 сентябрдаги очиқ суд мажлисида қуйидаги тартибда...

Тезроқ, тезроқ, хаёлан судьяни қисталант қилди Михал.

– Судланувчи Рихард Ружичка, 1956 йилда туғилган, дорихоналар бошқармасининг собиқ хизматчиси..

Қулоғи шанғиллайди. Э худо, ўзининг бир маромдаги, қуруқ, ёқимсиз овози билан то анкета маълумотларини ўқиб бўлгунча сочига оқ тушиб кетса керак. Ойим ҳам зўра турган бўлса керак. Эҳ, ниҳоят!

– ...қуйидаги ҳолатлар бўйича айбланадилар, судланувчи Рихард Ружичка...

Бунча резинкадай чўзасан, галваре, ўзича такрорлайди Михал. У тирноқларини кафтига ботиради, бетоқатликдан боши тарс ёрилгудек бўлаётганини билдирмасликка тиришади.

– ...судланувчи Ева Попелкова...

Демак, барибир дорихонани тикиштиришибди, деб ўйлади Михал. Наҳотки ҳаммаси бир пулга қиммат бўлди?

– ...қонунга хилоф равишда...

Энди бошим тарс ёрилиши тайин.

– ...судланувчи Михал Отава – қуйидаги жиноятларни содир этган: давлат мулкани ўғирлаш... – Жинойи кодекс параграфлари, бандлари, моддалари устма-уст қаланиб ўтаверди.

Тезроқ, галваре, тезроқ!

– ва ҳукм қилинадилар, – ниҳоят.

Ёки энди-энди бошланаяптими?

Ҳамон судьянинг ўша-ўша бир маромдаги овози.

– ...белгилаб қўйилдики, судланувчи Рихард Ружичка айниқса балоғатга етмаган Роман Карасга қизиқиб қолган, унга маслаҳатлар берган ва психиатроп дорилардан фойдаланиш ҳақидаги малакали маълумотлар билан таъминлаб турган, шунингдек, уни наркоманлар тўдасига олиб кирган, бу билан у Рихард Карасга турли-туман гиёҳвандлик моддалардан татиб кўришга имконият туғдирган, шу билан бир вақтда унинг ахлоқий негизларини зил кетказган ва ноахлоқий хатти-ҳаракатларга мойил қилиб қўйган. Шундай қилиб, у талай даражада шу нарсага имкон туғдирган, тилга олинган Карас гиёҳвандликка муккасидан кетган ва охир-оқибат унинг ўлимига сабаб бўлган. Судланувчи гўё у Роман Карасни учар моддаларини ичга тортишдан огоҳлантирилгандаги эътирозини унинг хатти-ҳаракатлари ноқонунийлигини кўриб чиқиш чоғида асоссиз деб эътироф этилди. Судланувчи психиатрон дориларни истеъмол қилиш самараси ва ифодаси балоғатга етмаган Карас шахсининг бундан

кейинги ривожланиши учун улардан фойдаланиш бўйича муайян маслаҳатлар бериш қандай натижаларга олиб келишини аниқлаб етиши керак эди, Карасда у илгари гиёҳвандликка мойиллигини кузатиб юрган.

Бир-биридан чигал жумлалар.

– Суд Ева Попелкова кўрсатмаларини ишончли деб топмади...

Нима фарқи бор, менга ўттиз ойни ёпиштиришибди.

Мана шунақа – ўрмонга ўт кетса хўлу қуруқ баравар ёнади.

Хўш, энди нима бўлади?

Одамлар пальтолларини кийдилар, суд залидан чиқдилар. Бир пиёла қаҳва ичгани бирон жойга киришадими ё шунақаси кечликни уйда қилишадими? Мен-чи?

Онаси қаердадир ортда қолиб кетди. Наҳотки, бир оғиз бир нарса айтмаса? “Ойижонимнинг бағрига яшириниб олсам эди”.

Еванинг миннатдорона боқиши. Лоақал бор экан-ку.

– Михал, Михал, бардам бўл, биз ҳаммасини бошқатдан бошлаймиз, – Ниҳоят онаси оломон орасидан ёриб келаётгани кўринди.

Бош иргашга ҳам вақт етмайди.

Қўриқчи, кишан.

Тамом

Тамом!!

Тиконли сим билан ўралган пастқам бараклар, бунинг устига бетон девор бурчакларида қоровул миноралари. Ўртада бетон майдонча, ўттиз ой. КПЗ да ўтказган икки ойдан ташқари. Яна саккиз юз эллик бир кун ва шунча тун. Ҳар бир кун худди сўнгтисидай. Ким бунга чидай оларди?

Бир кунда икки мароталаб ановидан олиш қаёқда. Лекин бу мўъжизалар оламидагина бўлиши мумкин.

Ахир тортишни ўзинг хоҳлагандинг-ку? Оғусиз яшай оламан деган хузурбахш умидлар. Эркинликда не қилсанг ихтиёринг. Бу ерда-чи?

Умумий ўрнига – кучайтирилган режимли колония! Матрацимдан топиб олинган бор-йўғи бир халта кукун учун. Биттаси кўп ялинди, қўлимга пул тушиши билан олиб келиб бераман деб қарзга олди, ҳаммаси фош бўлгач, ўз-ўзидан аёнки, ўзини-ўзи топ-тоза қилиб кўрсатди.

Будильник тўрт чоракка қўйилган. Ўн беш дақиқа зарядка, ўн дақиқада ювиниб олиш керак, койкага жой солиш, нарсаларни тартибга келтириш, нонуштага йигирма дақиқа, ўттиз дақиқа хоналарни йиғиштиришга, сўнг линейка ва – шунақаси ишга.. Армия? Унга нисбатан бу жаннат.

– Отава, бир минг беш юз ўнинчи рақам, тўққизинчи бригадага.

– У ерда нима экан?

– Рельсларни ётқизиш. Очiq усулдаги кон. Тўғри лаҳадга буюртма бераверсам бўлади.

– Ишчи бригадаларга сафларинг! – кулоқни тешиб вағирлайди радиолар.

– Ҳой фрайерлар, бу ерда тўққиздан битта-яримга борми? – Михал овозини баралла қўйиб гапиришга ҳаракат қилди.

– Хўш, нима гап? – қайрилиб қаради елкадор эркак.

Бир сиқса, сувингни чиқазиб юборай, хўшёр тортиди Михал.

– Мени сизларнинг бригадангизга бириктиришди.

Хохолаб кулгу кўтарилди.

– Вой, ушланглар мени! Вой полвон-ей. Унинг замбили ўзи учади, – Ялтоқланади елкадор эркакка тиши синган бири.

– Бизга келиб жуда зўр иш қилибсан-да, йигитча. Биз ақлингни киритиб қўямиз, тўғримми?

Орқасига туртки тушади, Михал ҳатто эгилиб кетади, йиқилиб тушмаслик учун уч-тўрт қадам йўрғалаб кетди. Яна қаттиқ хохолаган кулгу.

Тушганда ҳам бошлаб тушдим, деб ўйлади Михал. Нима эксанг, шуни ўрасан. Зоналарнинг машҳур нақли. Катта эшик олдидаги деворий газеталарга ёзилган шиорларга заррача тўғри келмайди: “Жамоа билан, жамоага, жамоа учун” ҳаммасидан қайт қилиб юборай дейсан. Яна саккиз юз йигирма кун ва тун.

Бир марта, бор-йўғи биргина доза бўлсайди. Ҳеч бўлмаса икки сония бу ердан гумдон бўлсайдим. Кейин яна қайтиб келадими? Яна суд, яна ҳукм, унда эса албатта қатъий режимли колония бўлади. Ҳеч гап-сўзсиз!

– Қани, бола, кетдик!

Бутун бригада катта дарвоза томонга. Сафбоп қадамлар.

Дарвоза ортида мотори юриб турган автобус. Қўриқчи қайта санайди ва ниҳоят дарвоза очилади.

Яна саккиз юз йигирма етти кун ва тун!

Автобус мутлақо жўн кўринади, гўё улар Крконошага саёҳатга тўпланишган. Ойинани сиңдириб жуфтакни ростлаб қолмаслик учун атиги бир нечта темир хивчин. Нафисгина панжарача. Бемалол ташқарини томоша қилса бўлади, у деярли кўзга ташланмайди. Йўқдан кўра бордек эркинлик. Рисоладаги ҳаёт. Шарга ўтириб, бутунлай жўнаворса. Ҳамма нарсани алишган бўларди. Морфий ампуласини ҳамми? Агар ҳозир қўлимда бўлганда эди, ҳеч ким уни мендан тортиб ололмасди!

Шприцсиз қандоқ бўларкин?

Кафтида босарди-қўярди. Балки, тилинган жойлардан бўлса ҳам оз-оздан қонга тушади-ку барибир.

– Рақам! Хўй сен! Рақаминг ва фамилиянг!

Бир минг беш юз бир. Отава.

– Навбатдаги...

Яна икки қадамдан сўнг автобустга. Таниш ҳид...

Илгари бунини бадбўй деб атарди. Бензин, куйган резина ва йўллар. Мактаб экскурсиялари. Орқа ўриндиқда карта чийлашлар.

– Нега ойнага қарамайсизлар, йигитлар? Ҳов анави ерда, қаранглар, Кост қалъаси. Сизлар уни ҳеч кўрганмисизлар?

Пайқажалмай қолибман, ўша заҳоти картада икки саксонликни ўтқазиб юборибман.

– Қаёққа суқилияпсан, йигитча? Бизда гўралар олдинда ўтиради.

Деразадан энди қараши ҳам амри маҳол! Одатдаги оламнинг ҳар дақиқаси – бамисоли кашфиёт. Қишлоқ майдонидан мини юбкадаги икки қизалоқ кетиб бормоқда, худди нариги дунё ажойиботини кўргандек, биздан кўзларини узишмайди. Бидонли “чол”нинг ҳам икки кўзи ўшаларда.

Жуда ёпишиб олдинг-ку, йигитча! Қани, нари тур деразадан. Жой меники. Уқдингми?

– Кечир.

Мотор пат-пат қилади. Рисоладаги одамлар ўриндиғида то ўлгунча мана шундай кетаверасан. Йўлга ўғринча қараб-қараб кетаяпти, сайрга чиқишган бўлса керак. Уфқда дарахт кўринади. Қишлоқ йўлида йигит ва қиз. Жин урсин. Яна йигит ва қиз. Гўё дунё фақат севишганлар билан тўлиб-тошгандай.

Қизиқ, у ёқда Ева нима қилаётганикан?

Тортишни ташлаш керак. Энди эркинликка чиққандан кейин ташлайди. Бу ерда озгина бўлса ҳам ҳаётни енгиллатиш даркор. Тавба, атрофда хилма-хил мўъжизалар, қараб кўзинг тўймайди. Илгари одатдаги деб ҳисоблаб келинган нарсалар бари. Энди-чи? Лаънати бир пачка ҳақдори йигирма талон туради. Миллионер бўлиш керак! Бу ерда ҳатто энг паст сигарета ҳам олтин баҳосида. Бунча пулни қаёқдан олади?

– Бўлим, сафлан!

Худди эркинликда бўлганидек бир ҳиссиёт.

– Замбилни кўтарасан, йигитча.

– Хўп бўлади.

Эй худо, бунини бир ўзим элтаманми? Алламбало бу нарса бир қоп цементча келарди.

– Узоққа элтиш керакми?

– Нима, шошпясанми? Сенинг ўрнингда бўлганимда шошмасдим.

Яна хоҳолаш.

Орқаларида қора пистолетли қоровуллар. Орқада ва олдинда қўриқчилар.

– Тўхта!

– Нима гап?

– Бир ёш бола туриб қолди.

Бунини элтишнинг ўзи бўладими, ярим йўлга бормай тамом бўласан-ку.

– Сен туфайли яна тўхтадик, бундан кейин ҳамма шаҳдам қадамлар билан юради. Марш!

Бутунча чидаб берсайдим. Бир дақиқа чидаб берсайдим!

Очиқ усулдаги кон поғоналари.

– Зичроқ турунлар, оғайнилар!

– Ғалтакни улоқтириш, ўнга, кўтармага сакраб тушиш ва нариги поғонага эллик метрга думалатиб бориш, текис участкадан югуртириб ўтиш, яна жарликка сакраш. Қорақуйруқлар ва кўриқчилар етиб келгунча бир неча юз метр илгарилаб олиш. Албатта, унча тирик қолишса.

Хўш, ундан кейин-чи?

Ҳеч бўлмаса яна ўн қадам чидаб бериш. Яна беш қадам. Икки. Бир. Яна бир қадам. Ва яна...

Бу ерда бир одам бор, у фоизга лагер талонларини қарзга беради, деб айтганди ғалтакли болакай. Навбатдаги чойчақани беришганда битта ортиқча қайтарса бўлди экан. Фақат неча пулдан эканлигини билмадим, лекин бирдан яна хоҳлаб қолса-чи? Унда!.. ҳаммаси бошидан бошланади. Олдинги кайф тарқалди дегунча хумори тутар экан. Бор-йўқ матоҳ шу эканми?

Ҳеч бўлмаса икки соатгина чигил ёзди қилиб олсайдим!

Тўхташ мумкин эмас, эй худо, тўхтаб қолмасам бўлмайди. Чап оёқни кўтариш-у, уни олдинга силташ. Энди ўнг оёқни. Яна чап оёқни...

– Тўхта!

Қора кийимдаги пойлоқчилар ниҳоят байроқчаларини қадайдилар. Бу билан умумий йўл чегарасини белгилаган бўладилар.

– Мана бу – иш майдончаси, йигитча. Арқончадан уч қадам узоқлашдингми, кўриқчи сени отиб ташлаши мумкин. Жиннилик қилма. Ана сенинг замбилинг.

– Нима?

– Унга лой ташлашгач, олдинги дасталардан тугасан ва шеригинг билан бу ахлатни хув анови ерга олиб бориб ташлайсан.

Замбилга лой солиб бўлгунларигача бир неча сония ҳордиқ чиқариш.

– Хўш, сенга нима бўлди, йигитча?

Замбилга қараганда подбойкаси пардан енгил туюлади.

– Нега бунақа букчайиб кетясан, чиллашир?

– Қаранглар, одамлар, манови бутунлай чўкиб қолди...

Оёқ остида юмшоқ лой. Юк – манави ерда тўқсон килограмм. Бунчани мен неча маротаба кўгара оламан?

– Менга қара, йигит, сен ёшсан – даст кўтар!

Орқа дастадаги кишилар алмашадилар, дам оладилар, ҳазиллашадилар. Аскияларинг учун бурунларингни нақ ерга ишқалаш керак-куя! Агар йигирматага битга бўлганда-ку, ўзим билардим.

Тушгача бу замбиллардан яна неча марта солишаркин? 828 мартами? Йўқ. Менга яна саккиз юз йигирма саккиз кун қолди. Эллик марта. Мен неча мартасига чидай оламан? Бешпасигами?

Яна уч марта.

Икки.

Кафт ва бармоқлар ўрнида аллақачон ёрилиб бўлган пуфаклар.

Бир марта.

– Нима қиялсан, ҳой бола? Бу ерда бунақанги такасалтанглик кетмайди.

– У зонадалигини эсидан чиқариб қўйган, – мийиғида кулади тиши синган.

Бунақада қандай чидаш мумкин. Шанбагача тўрт кун бор.

Буниси-чи, ҳисобга кирмайдими? Ахир тўрт соатлик иш қолди-ку? Бутунга бу лаънати замбили яна неча марта лойга тўлдиришади? 828 марта. Йўқ, менга саккиз юз йигирма саккиз кун қолган. Бир юз саксон ҳафтадан кўпроқ. Олти юз эллик икки иш кун. Бир пачка ғилдирак учун йигирма лагер дегани. Жин урсин ҳаммасини!

У қонли кафтлари билан замбил дастасидан тугди-да, яна даст кўтарди. Бироқ бу гал оёғи ёпишқоқ балчиққа сирғалиб кетди. Йиқилиб, кўз ёшини биров кўрмаслиги учун Михал лойда юзгубан ётаверди.

– Тушлик!

– Ҳай аттанг, йигитча, шу алфозда тушлик қиласанми? – Елкадор қошини кўгаради.

– Ундан кўра ўйнаб тургани маъқулмикан? – уни қўллайди тиши синган.

Қозонда нималигини англаб бўлмайдиган ёвғон. Қошиқни қандай тутиб туролсин? Кейин эса мана бу қўллар билан замбил кўтариш. Кафтларнинг орқа томони билан қошиқ дастасидан қисиб олиш керак. Совиб қолган мана бу ёвғонни бир амаллаб ичга ташлаб юбориш. Ҳаммасига чидаш керак. Бўлди! Кечкурун нима қилиб бўлса ҳам доза топаман. Кечкурун енгил тортаман. Мен бунга чидайман. Бир кунни одамлар орасига қайтаман. Қайтаман... ва ҳаммасини бошқатдан бошлайман. Ўтган – ўтди!

– Ҳой бола, ишни ўтқазиб бермайсанми? – Қулимсиган жирканч турқ. – Кўзим хиралашиб қолган.

Гурр гули. Қалтафаҳмлар! Шишиб ётган мана бу панжа билан игнани тутиб бўларканми? Ўлиб кетинглар ҳаммаларинг!

Ҳаётимдаги энг худо урган ҳафта. Илгари алаҳсирашларимда ҳеч бўлмаса каламушлар, илонлар, даррандалар, ўргимчаклар кўринадиган кўзимга, энди бўлса фақат замбил кўринадиган. Улар устида Ева ўтирган бўлади.

Кафтлари – бошдан-оёқ пуфакчалар, азоби кундан-кун жонимни кўпроқ суғуриб оларди.

Яна хумор. Яхшиямки, ҳалиги дозадан кейин бир оз қайтган.

Нажоткор шанба, якшанба. Саранжом-сарипталиқ. Менга – илгари энг аҳмоқликнинг энг олий кўриниши деб билган нуқул беъмани нарсалар.

Яна душанба тонги. Ишчи бригадаларни сафга тизиш. Мен, афғидан, худди қояда даволанаётган анави алкоғолдек ўша даражагача етиб борадиганга ўхшайман. У бечора қояга кўзи тушиши билан қайт қилиб юбораркан. Менда эса замбилни кўрсам шунақа бўляпти.

Ниҳоят уни кўроладиган бўлди! Судланганлар курсисидан эмас. Панжарага қараш мутлақо шарт эмас. Назоратчи ҳам ҳисобда йўқ, кўзингни ўқрайтирмай кўя қол, бобой!

– Севгилим менинг.

Ева жилмайди.

Умрим бўйи унинг жилмайишини неча марта кўрганман? Кайф устида кўрганларимдан ташқари. Йигит унинг кўзларига разм солди.

Қорачиқлари тораймаганди. Тортиб олдингми? Йигит назоратчи томонга қайрилиб қараб қўйди.

– Ҳа, нега қарайсан?

– Ишлар қалай?

– Ҳаммаси жойида, – деди Ева назоратчи томонга асабий тикилганча, – Сен-чи?

– Мен сен билан бирга бўлмоқчиман. Кел, ҳаммаси тамом бўлгач, иккалаимиз бирор ёққа жўнаворамиз, хўпми?

– Албатта жўнаворамиз... – Кейин яна шошиб назоратчига кўз ташлади. – Раҳмат, Михал.

– Э, нимасига раҳмат... – Ниҳоят фикри-хаёлидан сира нари кетмаган нарса ҳақида шивирлади. – Обкеддингми?

Ева бошини чайқади.

– Нима? Эркинликда бўлсаму, бу ёқда севган одамимнинг жони рамаққа келиб қолган бўлса, наинки дорихонани ўмариб, керак бўлса жонимни гаровга қўйиб бўлса ҳам тошиб келардим. Тагин у мен учун ўлиб-тирилиб юрган одам бўлса.

– Прагада ҳаммаёқ алғов-далғов, – хижолат ичида жилмайиб, ўзини оқлади Ева.

– Эркинликда ҳозир қанақалигини билсанг эди, демоқчимисан? Бу ерда қанақалигини-чи? Буни айтмасам ҳам ўзинг биласан.

Михал ғазабини босишга ҳаракат қилди.

– Менга нима қил дейсан? – Михал назоратчига кўз тикди. Назоратчи хушёр турарди. – Биласанми, лагернинг шуниси яхши эканки, бу ерда ҳатто энг арзимаган нарсанинг ҳам қадрига етар экансан, – баланд овозда деди Михал. – Ўрмон иси, очик кун, бир нафаслик тинчлик... – у яна кўзини тикди. Балки, шунчаки олгандир? – Мен қулоғимдан қарзга ботганман, – ниҳоят тилга кирди Михал. – Бермасам – ит кунига солишади!

Назоратчи бу шубҳали шивир-шивирларни бўлгунча бўлмай яна икки-уч оғиз гапни айтишга улурман.

– Ортиқ чидаялмайман, Ева!

– Сен чидашинг керак, – Баланд овозда деди Ева, гўё ҳеч нарса эшитмагандай. – Кейин яна бирга бўламиз. Мен... энди борай.

У кутилмаганда ўрнидан турди.

– Ҳали кўришув тугагани йўқ! – Михал уни қўлидан тутди.

– Нимагадир мазам қочяпти, – қўшиб қўйди Ева.

– Сени кўчада кутишяпти. – Наркомания мангигини яшин тезлигида англаш. Чўнтакда доза бор! У кучининг борича қизнинг кафтини қисди. – Шундай қилиб, сен галтак судрадингми? Истаганингда топар эдинг.

Назоратчи унинг гапини тушунадими, ё йўқми, бирданига Михал учун барибир бўлиб қолган эди. Қизининг башарасига бошлаб бир туширсамикан? Кейин бир йил қўшиб берсалар ҳам майли эди. Мен ахир бу ерда сени деб жонимни жабборга бериб юрсам-у, сен чўнтакни тушинмасанг.

– Кўришув тугади, – совуққонлик билан деди назоратчи. – Унинг қўлини қўйиб юборинг.

Михал беихтиёр стулга чўкди, унинг бутунлай мадори қуриган эди. Ҳафтафаҳм қиз. Мен эркинликда бўлиб, сен бу ерда бўлганингда, “кайф” дегандан бир вагон келтириб қўйган бўлар эдим. Сен-чи? Абжағингни чиқариб қўйиш керак!

– Кечир, Михал, менда ҳақиқатдан ҳам ҳеч нарса йўқ. Буни мени олиб келган йигитдан олдим, – узоқ-узоқдан унинг қулоғига чалинди.

– Бўлди. Айтдим-ку, кўришув тугади, деб! – бирдан қичқирди назоратчи. – Хайрлашинглар!

Ҳали шунинг учун биргамидинглар? У сenga “кайф” берадими? Балки, тагин бирор нарса бераар? Бузуқ! Башарангизга тупурдим икковингизнинг ҳам! Сени ўлдириш керак, илон! Жўна! Жўна деяпман сenga! Михал стулда бошини солиштириб ўтирарди.

– Қани кетдик.

– Нима? – тушунмади Михал.

– Кетдик, – такрорлади назоратчи.

Ева номаълум ёққа ғойиб бўлди. Назоратчи Михални қўлидан тутди-да, аста кўришув хонасидан олиб чиқиб кетди.

– Сен бизни нима қилиб қўйдинг, Михал?

Атрофга қарамасликка ҳаракат қилган онам стулнинг бир четига кўнган. У ҳам панжара ва назоратчини кўрмасликка ҳаракат қилияптими? Қамоқхонани кўнгли тусаб қолганми? Намунали оиламиз учун бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳол. Бунинг устига умумий режимдаги колониядан қатъий режимдагига ўтиш.

Сизга нима қилиб қўйибман? Қилган бўлсам, ўзимга қилдим.

– Мен истамагандим, ойи. Бу бирданига шундай бўлиб қолди-да... Ўз-ўзидан... Матей кунда ярмаркадаги америка қирлари эсингиздами? Майдонча, унинг тагидан эса йўл қарийб тик пастга тушиб кетади. Кейин тўсатдан тўхташ мумкин эмаслиги айтилади.

– Иккинчи бунақа бўлмаслигига ҳаракат қил, ўғлим, хўпми?

– Буни ўзим ҳам биламан.

– Энди ўйлашимча, сен гиёҳванд моддаларига бардош бера оласан. Ахир сен тагин бошлаб юбормоқчи эмассан-ку... – Атрофга бирров назар солади ва яна кўзини полга тикади.

– Отанг қандай? – сўради у.

– Қайтгунингча уни сен билан бир амаллаб яраштириб қўяман.

Демак энди, афтидан, у мени кўришни хоҳламайди. Унинг доимий инжиқликларини қаттиқ соғиниб қолганман деб хаёл қилиш мумкин эди.

– Яна бизникида тура бошлайсан, ўзим сenga қарайман.

Худди зонадагидай, ҳар бир қадам назорат остида бўладими? Яна роса олтида уйда бўлиш керакми? Қалтаклашлар, буйруқ беришлар, таъқиқлар. Уй қамоғими? Борди-ю бошқа йўл билан иложи бўлмаса-чи? Борди-ю, бу америка қирларидан чиқиб кетишнинг бошқа йўллари бўлмаса-чи? Энди менинг “кайф” сиз чидашим барибир мумкин эмас.

– Сиз отамга салом айтиб қўйинг, ойи.
 – Раҳмат. Биз сени бу ердан бир амаллаб чиқариб оламиз. Мана, кўрасан. Бир ёқадан бош чиқарсак, уддалаймиз.

У бош ирғади.

– Мен сени тушунаман. Сирасини айтганда, сен ёмон бола эмассан. Сени дўстларинг йўлдан урган. Анави қиз ҳам!

Унинг исмини айтиш оиламизда қатъий ман этилган.

Қизиқ, ўзи мен учун умуман нимани ҳал этишади?

– Сенга бирор тузукроқ жой қидириб топаман. Ҳаммасини бошқатдан бошлайсан.

Нима “ҳаммаси”ни? Ишга бориш, нонушта қилиш, завод ошхонасида тушлик қилиш, кечликни уйда ейиш, қиз баданига тикилиш, дала ҳовлига қатнаш, жўяк тортиш. Булар барчасига қанча чидаш мумкин? Аммо қамоқхонага асло чидаш мумкин эмас. Шунинг учун сизнинг усулингизга ҳам раҳмат. Мендайларнинг қанчасига шу ҳам йўқ.

– Яхши хулқинг учун сени озод қилишса-чи? Сен ўзингни яхши тутяпсан-ку, тўғрими?

– Қанчалик меҳрибонсиз, ойи. Мени деб куйинаверманг.

У билдирмасдан соатга қаради. Ҳаммаси жойидагидек қилиб кўрсатиш нақадар оғир.

Кўришув тезроқ тугай қолсайди! Аслида ҳеч нарса тугамаганини ойим тушуниб қолмагунча тугай қолсайди. Афтидан, ҳеч қачон тугамайдиғанга ўхшайди. Қирлар мудом айлангани-айланган. Борди-ю, мен энди уддасидан чиқа олмасам-чи? Сиз хоҳлагандек қилишга менда куч-дармон қолмаган. Сизнинг ҳаётингизни барбод этишни истамайман, аммо бошимни қаерга урай? Пастда қора туйнук бор. Ажал. Энди мени тинч қўйинг.

Ойим тезроқ кетсайди! У ҳам лоақал бир неча кун тинчлик нималигини билсайди!

Ниҳоят! Ева, Евочка, севгилим! Ҳаммасини яхшилаб безатиб қўйганига умид қиламан. У ўзининг ва қизининг манзилгоҳи ёзилган тугунни фикимлади. Модомики, шу ерғача келишдимиз, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ! Ёки унинг ичида ҳеч нима йўқми? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

Михал шошиб тугунни ечди ва қутичани очди.

Пўртаҳоллар.

Шундан бошқа бало ҳам йўқ. Лекин бу дегани... “Кайф” шуларнинг ичида бўлиши керак. Ахир, у бундай қилиши мумкин эмас-ку... Бўлмаса-чи. Шприц билан пўртаҳолга тизиллатса бўлди-да. Бу дегани... у тезда санаб чиқди. Ун иккита дозами? Менинг пўртаҳолни хуш кўрмаслигимни у биларди-ку?

Қарзнинг бир қисмини тўлаш учун саккиз дона. Иккитасини қора кунга сақлаб қўйиш керак. Иккитасини елкадор ва отахон билан баҳам кўради.

– Нега одамни аҳмоқ қиласан, йигитча? Мутлақо олмаяпти-ку! Оддий пўртаҳол!

– Бўлиши мумкин эмас!

Ҳой Ева, устига-устак, бу нағманг ҳам бормиди... Улфатчиликка иккита санқини таклиф қилай-да, уларни оддий пўртаҳол билан сийлай, кейин булардан баҳорғача қутулиб бўлман!

– Бунақасига игна урай деб қасд қилганмидинг? Шошмасаларинг-чи. Эҳтимол, мен ҳисоб қилганимдан дозаси озроқдир. – Михал шиддат билан жавонга бош суқди. – Яна иккитадан олайлик.

– Ҳой ифлос, яна алдайдиган бўлсанг, кўрасан!

Пўстлоқда ҳеч қандай игна изи кўринмасди... Ахир ингичка игна билан солса бўларди-ку. Ҳеч ишонгинг келмайди, ахир аллақайдаги витаминларни жўнатиши мумкин эмас-ку?

Ўтган гал кўришувда-чи? Ҳеч бўлмаганда сен мени шунинг учун ташламаслигинг керак эди. Ҳа, мен сени бўғиб ўлдираман!

– Барибир жиндай аччиғи бор. Нима, сезмаяпсизларми?

– Одатдаги айниган пўртаҳоллар.

– Фақат дозадан қисган! – Михал ғазаб билан туғунни нарага ирғитди.

– Ҳой ошна, соат нечадан ётишга рухсат этилади? – Эшикни тақиллатди назоратчи.

Михал нарада бошқа ёққа ағдарилди.

– Олтидан...

– Қоидада айтилгандай қил бўлмаса.

Михал орқасига ўтирилди-да, яна кўзларини юмди.

– Жиннилик қилма, Михал, кўнғироқ бўлади.

– Мен бунга одатланмаганман, – жавоб берди Михал. Кейин негадир ўзининг сўзларидан ўзи кулиб юборди.

Яна йўлақдан овоз келди:

– Афтидан мен бир нима дегандай бўлган эдим-а?

– Соат нечадан ётишга рухсат этилишини билмасдингиз. Мен сизга жавоб бердим. – Михал қотиб-қотиб кулди.

– Нарадан туш, жин урсин, – бўкирди назоратчи.

Михал кимнингдир қўли уни юқорига кўтараётганини ҳис қилди.

– Бу ўзи шунақа бутунлай ишдан чиққан, – уқдиради назоратчига камера сардорининг ёрдамчиси.

Кечки текширув.

– Тўққизинчи кўринмаяпти.

– Михал-да, ҳа-да, Михал, – шивирлайди кимдир.

– Нега тебраняпсан? Тек туришни билмайсанми? Ҳой, фамилиянг нима?

– Граф Монте-Кристо, – ҳиринглади Михал.

– Жуда соз, бошқа жойда тушунтириб берасан.

– Аблаҳ, Ўзини фрайер қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Кайф ўтиб кетганидан кейин эса, йиғилайди!

Тўрт кечаю тўрт кундузки, уйку йўқ. Боши гувуллайди, бамисоли газ горелкаси. Кейин эса бирданига тақа-тақ тўхташ. Жўнатмадан эса битта ҳам пўртаҳол йўқ.

Қарзларини қандай тўлайди энди?

Бунинг устига уни тўлаши мумкинлиги-ю, лекин барибир тўламаганлигини ҳамма билади. Менинг ўзимга энди икки дунё бир қадам! Бошқаларга ибрат бўлиши учун ёрқин мисол! Мижиғланган жағ, синган қўл, бир жуфт мажақланган қовурға, жуда нари бўлганда – кўкариклар, ишлар пачава!

Қандай қилиб мен шу хатога йўл қўйдим? Ҳаммаси бирданига бири кетидан бири бошига туша бошлайди. Ойим билан кўришув. Ота-она билан ҳаётнинг қувноқ истиқболи. Ва бу ердаги зулмат. Бунга қўшимча тарзда эркинликка чиқиши билан Еванинг ташлаб кетиши. Хумор бошланади. Сўнгги тўрт йил ичида йўл қўйган бу барча аҳмоқликларини қандай тuzатса бўлади? Яна миллионга аҳмоқлик олдинда кутиб турибди. Толиқиш. Яна мусибатнинг ҳеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмайдиган мана бу коми. Энди фақат йиқилиб туравериш қолган. Бундан ҳам чуқурроқ қаерга боради?

Соч-соқоли оқ муртад матраци ичига яшириб қўйилган консерва банкасининг ўткир қоққоғи. Билакдаги томирга кўясан, тишингни тишинга босасан ва шартга кесиб юборасан.

Анови хотинчалишининг тиржайишига ўхшаган жароҳат. Қўлда эса олов.

У тишини тишига қўйди ва ўнг қўли тирноқларини венаси қирқилган елкага ботирди. Бироқ оғриқ кучлироқ эди... Унинг бир лаҳзалик жунбиши Михални сўнгги ҳушидан мосуво қилди.

– Пан Отава, пан Отава... Сиз мени эшитяпсизми?

Қаердаман? Кўзларимда ҳалқалар. Тер. Э-ҳа, касалхона. Юзини тарам-тарам ажин қоплаган врач хотин. Сўнгги кўриниши? Негадир унда рол ижро этиш унчалик кўнгилли эмас.

– Мен сизга укол қиламан. Гапимни эшитяпсизми? Эшитяпсизми? – такрорлади доктор хотин.

Тўсатдан Михалга инсон умр бўйи интилиб келган довондан бирданига ўтиб олгандай туюлди. Бир марта бўлса ҳам майли, бир неча бор. Қизиқ, наҳотки ўшанда лагерда мени вақтида топиб олишиб, омадим келган бўлса? Ҳарҳолда ҳамма шунақа бўлгандай қилиб кўрсатарди. Айниқса ҳалиги эллик ёшлардаги барваста, сочи типратикон нусхада яхшилаб олинган, амаки, қамоқхона врач. Эй худо, озмунча бало офатлар, оғриқлар ва таҳқирлардан сақланиб қолармидим? Менига, яшаш керак, дейишади. Мен эса кайфсиз яшай олмайман. Ирода илдиизига тушган қурт. Ночор содда куёнчадек шундоқ ҳам кундан-кун ириб-чириб кетаётган бўлсам-у, яшаш учун қайси кучим билан курашаман? Демак, ҳозир бўлмаса, кейинги келишимда. Ахир, охири бари бир бўлгандан кейин неча марта бошидан бошлаш мумкин? Дарахт эк, уй қур, ўғил кўр. Ваҳ-ҳа-ҳа. Мен нимани дўндириб қўйибман? Иккита ярамаста наша чекишни ўргатдим, холос.

— Ақлим етмайди, нечун бундай бўлди? Қамоқхона касалхонаси палатасидаги унинг каравоги узра тўсатдан пайдо бўлган кенг юзли бу одамни лақиллатишга соддаларча уриниш.

— Умид учқуни, нега бундай қилганимга, ҳадеганда ақлим етмайди.

— Ҳали билмайман денг? — жилмайди врач. Биринчи ва охириги марта.

— Афтидан ақли жойида эмас. — Врачнинг кўзини кўрмаслик учун Михал боғланган ўнг қўлини диққат билан кўздан кечирди.

— Сен ростданам бизларни ақлини еган овсарлар деб ўйлаяпсанми? Ёки сендан касб-коринг нима экани кўринмайдими? Тажрибанг ҳам чакки эмас!

Михал вужудини яна даҳшатли олов чулғаб олаётганини ҳис қилди.

— Қанақа касб-кор? — оловни тўхтатишга бўлган ожиз уриниш.

— Наркоман, — шарт кесди врач. — “Кайф”ни қаердан олар эдинг?

— Кайфни? — деярли ўша оҳангда қайта сўради Михал.

— Сен чинданам мени аҳмоққа чиқариб қўймоқчимсан? Қорани оқ деб турувчи мана бунақанги нашавандларга тоқатим йўқ.

— Нимани гапиряпсиз ўзи, тушунмадим? — Михал бу курашни давом эттиришга ҳаракат қилди, бироқ гайриинсоний чарчоқлик уни тагин беҳушлик остонаси тагига элтиб қўйди.

— Сенинг аҳмоқона фаросатинг бўйича биз бир чақага қиммат одамлармиз. Нима бўлганда ҳам омадимиз чопган экан — оғайниларингиз ичидан яна битгасини бўйнимизга олдик. Иштондаги сассиқ бахт бу. Худо ҳаққи.

Бир дақиқа сукунат. Гўе мен ҳали югишга қобиллигини ҳисоб-китоб қилиб тургандек бу нусха.

Чиранманг, ҳеч бало чиқмайди.

— Наҳотки манзила етиб келганингни кўрмаётган бўлсанг? Бундан қутулиб чиқишининг бошқа имконияти бўлиши мумкин ҳам эмасдир? Наҳотки, ўзингдан ўзингнинг кўнглинг беҳузур бўлиб кетмаётган бўлса? — тўсатдан ташланиб қолди врач.

— Нима тўғрида гапирётганингни билолмаяпман, — олиб қочишга ҳаракат қилди Михал, бу билан оловга ёғ сепаётганини англаган ҳолда.

Адёл тагига яшириниш кеарк. Узоқ бурчакка гоийб бўлиш керак. Мени тинч қўйинлар. Ортиқ чидолмайман. Чидолмайман!

— Фақат қамоқхонада. Муҳлатни ўтагандан сўнг қандайдир ихтисослаштирилган шифохонада эмас. У ерда токи ўзимиз ёрдам бериб тургунимизча сиз билан бирга куйиб-пишадилар. Ҳафсалалари пир бўлиши биланоқ сизни чиқариб юборишади. Қамоқхонадан бошқа бирон-бир муассаса йўқки, сизни яхшилаб яккалаб қўядиган бўлса. Бир мартагина игна уриш ҳақидаги ўй миянгда уймалашган вақтда гиёҳвандлик моддасини топишга халақит бериш керак. Давлат сизга ғамхўрлик қилади, ҳатто ногиронлик нафақаси тўлайди. Гарчи қарзни ундириб олиш истиқболи бўлмаса-да, жамият сизни боқади. Жуда соз-да, одамга тагин нима керак, деб ўйлайсиз?

Врач каравот суянчилигини ихраб-сихраб қисаётганини Михал кўриб қолди.

— Наркоманларнинг қайғуси битта — ишламасдан тишлаш! Вассалом. Ногиронлик нафақаси! Бунинг учун ким пул тўлайди деб сўрайдиган одам йўқ.

Сиз, жамият, деб жавоб берасиз. Аммо бу сизга турган-битган

ахлоқсизликдек бўлиб туюлмайдими? Бир ҳамкасбингиз менга нима деганини биласизми? Икки кронни шамолга совуришибди-ку, дейди. Бари бир эмасми?

Мен ҳар доим ишлашга ҳаракат қилганман, ўйлади Михал. Қўлимдан келганча. Борди-ю, қўлимдан келмаса-чи? Мана бу хаёлпараст гапирётганлардан нима билан фарқ қиламан?

— Ногиронлик нафақасигача кайфингизни тарақ қилиб юрасиз-юрасиз-да, охир-оқибат, жигар циррозига гирифтор бўласиз, вассалом. Тагин ҳам бу кам деганда. Демакки, то ўлимингизгача мени жамият боқсин деб тирик товон бўласиз, ўзингизга игна уришдан бўшамайсиз. Ёмон эмас, а? Сиз ўзингизга зўр ғамхўр қидирасиз-да, бунинг учун жамият балогардон. Бугун умри давомида ўзини ўққа-чўққа уриб юрадиган, йигирма ёшида жигар касали ортдирадиганларни боқиб учун солиқ тўлайдиган одамлар нима қилсин? Ниҳоят, бу бемазагарчиликка чек қўяман деб, қўлидан келган барча чорани кўраман деб ваъда қиламан. Битта мен эмас. Бунга ишонаверинг. Франция ва бошқа Оврупо мамлакатларида токсоман бўлиш жиноят ҳисобланади. Панжара ортига бориб тушиш ниятинг йўқми — бор, даволан. Айрим Америка шпательларида врач баданингизда игна изи борлигини билиб қолса, қамоққа ташланасиз. Бизда эса токсоманликнинг ўзи ҳеч қандай хатарга эга эмас. Сиз дорихонани ўмариб, бошқаларни йўлдан уриб бўлунигизгача томошабин бўлиб тураверамиз. Ана шундагина жамият ўзини-ўзи ҳимоя қилишга киришади. Сал кечмасмикан, тўғрими?

Унинг овози гўё тинмай яқинлашиб келаётгандай туюларди. Мендан унга нима керак ўзи?

— Дарвоқе, охири кўринмайдиган бу нарса давом этавериши керак эмас. Ўйлаб кўринг бу ҳақда... Маслаҳатимга қулоқ солинг: ростдан ҳам кишангача етиб бормасингиздан олдин бу ифлос қилигингизни ташланг. Бу маънода лагеръ — бошқа ҳар қандай чорадан кўра самаралироқдир. Тасаввур қилинг; агар ўз вақтида қисман танҳоликда мажбуран сақлашмаганда эски наркоманлардан қанчалари тупроқ остида чириб кетарди? Агар мана шу танаффус бўлмаганда?

Унинг нимасидир отамга ўхшаб кетадими? — ўйлади Михал. Ташқи кўриниши, албатта, хийла салобатлироқ. Балки, манави куюнчаклиги ва нафрати биландир.

— Сўнги имкониятдан фойдаланиб қолинг! Сақланишнинг ҳар бир ҳафтаси сизни чигалликдан кутулиб чиқишингизга умидни кучайтиради. Ахир қачонгача ҳушингизни йиғиб ололмайсиз?

— Енгил тортмадингизми, пан Отава? Эшитялсизми? Энди сал дурустмисиз? Сув ичишга ҳаракат қилиб кўринг.

Яна ҳамшира. Уни илгари бу ерда кўрмаганди. Михалнинг ўлгудай сув ичгиси келиб кетганди, касалхона чойининг бир қулпумини томоқдан ўтказиш ўлимдан қийин бўлиб туюлмоқдайди. Агар пиёлани ўзи тутиб туришга қурби етгандайди, ҳаммаси оғзи ёнидан оқиб кетганда ҳам чойни ўзига қуйиб юборган бўларди.

Дурустмисиз? Бундан нима чиқарди. Лагер касалхонасида ўтган гал уч ҳафта дозасиз ўтди.

— Асосийси, қаранг, тагин лагердан чиқишингиз билан йўлдан уришмасин. Ахир сиз улар учун қаҳрамонсиз-да, — оқ йўл тилади врач. Энди у эшитилар-эшитилмас ва аввалги жўшқинликсиз гапирмоқда эди.

Баҳтимга, муҳлатни ўташ учун мени бошқаларга ўтказишди. Эҳтимол, бошқа жўраларидан ажратиб қўйиб учун бўлса керак, ахир менга ким гиёҳвандлик моддалари билан таъминлаб туришини сотиб қўймаганди-да. Икки йилдан кўпроқ дозасиз! Евадан бирон хат-хабарсиз.

Балки ўшанда ростдан ҳам болашнинг имкони бўлгандир? Менинг ажойиб дўстим бўлмаганда. Меҳрибон Гонзик. Борди-ю, у ўша гал келмаганда-чи? Охири нима билан туташини ким биларди?

— Михалга эргашма! Барча дўстларингга айтиб қўй, борди-ю улар бу орада кўриниб қолишса, улар билан ўзим гаплашаман! — даҳлиздан туриб онаси дағдаға қилади.

Мен яна ухлаб қолдим, ўйлади Михал. Қандайдир ўтиб кетмас бўшашувчанлик нақ жонини суғуриб олпудай. Наҳотки ўша менга хогира бўлиб қолса? Ула-ўлгунча-я? Тезроқ тўшакдан бағир узса-ю, йўлакка чиқса.

– Нима гап бу ерда?

– Орқага қайт! – Михалга ўгирилади онаси.

Гўе мен ўн икки яшар тирранчадек. Мен билан биринчи синф боласидай муомала қилишаётгани бирда Еванинг кулоғига бориб етса-чи?.. Қизиқ, унга нима бўлдийкин?

– Қани, кет, кет, – онаси ановини эшикдан қувиб чиқарди.

Бироқ йигирма учдани! Ким эди у? Ким билади дейсиз? Ота-онам бирон нарса йўқмикан деб нафақат сумкамни титкилашади, балки игна урмадимикан деб қўл билан оёқларимни кўздан кечиришади, кўп вақт ўтмай кулоқларимни қандай ювганимгача текширишса, ажаб эмас. Тағин барча танишларимни кўкрагидан итариб ҳайдашгани ортиқча! Энди ойимдан бошқа ҳеч ким билан гаплашишим мумкин эмас. Худди пес-моховдайин. Фақат нима тўғрисида гаплашамиз? Нима тўғрисида бўларди...

Евадан дарак топсайдим. Биз у билан яшаган квартирада ҳеч ким эшик очмайди. Ҳатто ўша ёққа ўғринча бориб келдим. Сменадан кейин бир этиб бориб келдим. Кечикканимни ойим сезиб қолмасин деб ўқдай изимга қайтдим. Ойим ҳатто ўз ҳисобидан таътил ҳам олибди. Ҳаммаси бир мени деб.

Евага нима бўлдийкин? Балки ҳозир келгандир у. Лоақал шунини деб таъқибингиздан қочиб чиқиш керак, ойи. Бу ёғини сўрасангиз, мен уни севаман. Шу ҳам ҳаёт бўлди? Қунда саккиз соат босмахонама-босмахона югурдаклик қилиш. Бунинг устига мени бутунлай қўлга олиш учун ойим, ким билсин, кимларни оёққа турғазган. Наркоманмишман, судланадиганлардан эмишман. Бунақалари кимга керак? Гўё мен мана бу ўгириб қолишим билан ўзимга эмас, унга зарар келтирадигандай. Бироқ бир оғиз нолиш йўқ. Афтидан, ойим уни бошлаб бураб қўйган. Шунинг учун ҳам у сукут сақлашни афзал биледи. Фақат узлуксиз назорат. Худди взводдаги қопқон сингари ҳамма жанговар тайёргарликда. Ҳеч қанақанги шахсий ҳаётга ўрин йўқ. Бу ҳам айни йигирма уч ёшда!

Ишдан қайтишда йўл-йўлакай Зденекка учрашиш керак. Миямга бошқа ҳеч ким келмайди. Унинг уйи – қўл узатса етади, ойим сезмайди ҳам. Балки Ева ҳақида у билар бирон нарса?

Эҳтиёткорона товушлар. Ниҳоят эшик ортида оёқлар тап-тупи.

– Ким?

– Михал.

– Ким юборди сени?

– Ҳеч ким. Фақат у-бу нарсани билмоқчиман. – Михал оғирлигини у оёғидан бу оёғига солади. Яна сўроқ. Эй худойим-ей.

– Ростданам сени ҳеч ким юбормади? – яна сўради Зденек, Михал кириб олиш учун деразадан четланар экан.

– Сен уйда бўлмаган вақтингда ҳам дераза очиқ турадими?

– Ўғирлайдиган нима қолибди? Ҳеч нарса қолмаган. Ҳаммага бориб айт буни.

– Қаёқдаги гапларни топиб гапирасан-а? – тутоқиб кетди Михал.

Ниҳоят, дераза раҳига чикди. Ҳа, тўрт девордан бўлак ҳеч вақо йўқ...

Полда ифлос сассиқ латгалар уюми ётарди, мажақланган мебель, девор тагида тахта ва харилардан асалган алланарса қолдиқлари, титиғи чиққан матрацлар, ярим бўшаган банкалар, ифлослик ва чиркинлик. Ирганмай қўлга оладиган бирорта тузук буюм кўринмайди. Бу хонага умуман кириб бўлмаслигини Михал дарҳол пайқайди. Кейин дераза ромига тирсақлари билан суяниб олди.

Зденек жазавога тушаётганини Михал энди англади.

– Унда айт-чи, шунгача қандай этиб келдинг, хўш, айт, – Михал хотиржам гаплашишга ҳаракат қилди.

– У ўзининг мана шу разиллигига мени тағин тортмоқчи бўлди. Наҳотки, шунини ҳам билмайсан? Нима қиласан ёлғонлаб! Кампир ўлиши билан тортмамга кайфли шишани суқди.

Кампир, ўзича таъкидлади Михал. Бу ернинг остин-устин бўлиб ётгани шундан экан-да...

– Хўш, сен-чи?

– Нима қилардим, тортмага қўл солишни бас қилдим. Фақат тоза кайф сотиб олардим. Чайқовда. У ўзининг ифлос матоҳини рўпара қилмаслиги учун.

Михал ишонмагандай вайрона бўлган хонага разм солди.

– Нимага олар эдинг?

– Ўзингни гўлликка солмасанг-чи. Кампир менга бир юз йигирма минг қолдирганди. Пенсиядан тўплагани. Эскидан ҳам.

Бир юз йигирма минг? Чакки эмас! Шунча пулга бир нарса қилса бўларди. Масалан, ҳеч бўлмаганда олам бўйлаб саёҳатми-ей.

– Валдирама! Тагин шунақа яшайсанми? – у яна бир қур атрофга назар ташлади. Кир латталар орасига – афгидан, сичқон кириб кетди.

– Пуллар аллақачон йўқ бўлиб кетган! – тутақди Зденек. – Сен ҳам ҳеч нарса билмагандек олиб қочавермасанг-чи, жин урсин. Анови қанжиқлар охири Рихард билан топишиб олишди. Ҳаммангиз ўша билан бир жон-бир тансизлар! Менга бир дозасини юз кронга ўтқазди. Кейин икки юзга! Айтганига ўтқазаверди. Мени ҳеч нарсани билмайди деб ўйлайсанми? Сизлар мени тириклай гажидинлар, мана, у нимага эришди. Улдирдинлар!

– Зденек, эсингни йиғ...

У сазойи қилинган Исодек қўлларини икки томонга ёйди.

– Менда сариқ чақа ҳам йўқ! Борини аллақачон сарфлаб бўлганман! Бориб айт унга шу гапни. Биладан, сени у юборган. Ҳаммаларинг унга хизмат қиласизлар, ҳайвонлар! Битта дозага онангизни ҳам сотасиз! У мени хонавайрон қилди, билдингми! Мен куп-қуруқман. Шип-шийдонман! Энди у хотиржам бўлаверсин. Бор унинг олдида. Мен сенга нима? Пул йўқ менда. Шундай деб айт. Балки суюнганидан сенга беш кубик суюнчи берар. Бўлди, энди билдингми? Мен энди чиқдим ўйиндан. Йўқол бу ердан! Сенга айтяпман, йўқол!

У бирдан эгилди.

– Зденек, – деб гап бошламоқчи бўлди Михал. Қараса, Зденек столнинг синган оёғини силтаяпти. – Эсингни йиғ...

Чийиллаган овоз. Ёғоч Михалнинг боши ёнидан учиб ўтди. Михал беихтиёр ўтириб қолди. Бошқа иложи ҳам қолмаганди. Орқадан қарсиллаган овоз эшитилди. Стол оёғи ёнидаги ёғоч саройга бориб текканди. Михалнинг оёғи миядан сигнал келмасидан олдинроқ ўз-ўзидан ҳаракатга келди.

Ҳали нима гаплигини англаб етганча бўлмай, у деразадан ўзини отди.

– Ҳайвонлар! Ҳайвонлар! Ҳайвонлар! – орқадан овоз келарди. Михал кўчага чиқар-чиқмас саройнинг ёғоч деворига яна бир зарба келиб тушди.

Бир куни эрталаб уй ёнида Гонза кутиб турарди.

Гўё энди мен билан қандай муомалада бўларкин, деб чамасини олаётгандай.

– Сен кирганмидинг? – вазиятни ойдинлаштиради Михал.

– Ҳа, – Гонза шарҳлашни истамайди. – Менда қиёмат фикр бор. Ҳаммасига юз бўлса бўлди.

– Агар кимё тўғрисида бўлса, айтиб қўяқолай: йўқ.

Бу гапни ойим эшитганда борми! Ахир қачонгача у мени ҳаётдан асраб келади.

– Қўйсанг-чи. Бу ерда мутлақо бошқа гап бор. Ҳеч қанақанги қора иш йўқ. Менга қара, мажбурий шифохонада бир нусха билан бўлиб қолдим, бунақа нарса тўғрисида у бир китобда ўқиган экан. Шундай бир гиёҳвандлик моддаси бор эканки, уни сўнгги учинч олдидан япон камикадзеларига беришаркан. Амилопикрин! Хумор-пумори тутмас экан, сенинг морфангдақа эмаскан. Ҳар замон-ҳар замонда дилхушлик учун тотиб туриларкан. Хомашёси ҳам арзонгина экан. Энди, диққат қил, – Гонза гўё кузбойлоғич асосий томошасини намойиш қилишга чоғлангандай, бармоғини кўтарди: – У гиёҳвандлик моддалари сирасига киригилмаган. Тушундингми?

Ниҳоят Михал қадамларини секилатди, чунки Гонза энди йўргалай олмасди.

– Қорнингга сиққанича пиширавер, худди манний бўтқасидай! Етиб бордимми? – Нафсониятдан унинг овози титрарди. – Зўрми?

– Бунақаси бўлмайди, – Михал бошини чайқади.

– Уни қазиб олган анови бола ҳам анойи эмас.

Сен ҳақингда эса бундай деёлмайсан, Гонзик. Ҳамма кайфларда олтилик. Катталарга гурут чақиб бериш, лимонадга югуртириш, умуман ҳар доим шай туриш учун ушлаб туришгани ўша мишиқи-да. Қўними йўқ болакай. Кайф бемалол бўлган пайтларда бунинг учун сенга садақа юбориб туришган. Ким билиб ўтирибдики, сен менга қанақа ўтмас молни тиқиштирмоқчи бўлаётирсан? Қолбуки ўтган гал сен кокаиндан ёмон куйгандинг. Бўлган нарсадан юз ўтириб бўлмайди-ку.

– Бу билан менинг олдимга келишингнинг боиси нима?

– Сен мактабда кимёдан яхши ўқирдинг, шундай эмасми?

Михал беихтиёр жилмайди:

– Сен асли уч йилча олдин келишинг керак эди. Дорихонани ўмаришимиздан олдин. Энди кеч бўлди-ёв.

– Нега кеч бўларкан? – Гонза Михалнинг тирсагидан тутди.

– Яна зонага боришга ҳушим йўқ, Хайр. – Михал кўнглида неча хил яхши ниятлар билан босмаҳона томонга юриб кетди. Бусиз ҳам кечикаётган эди.

Бироқ Гонза ҳамон ажрамаётганди:

– Бўпти. Бўлмаса Ева шундайича қийналиб юраверсин экан-да?

– Нима?

– Биламиз, сен ўтирганингда у сенга ажабтовур жўнатмалар қиларди. Кайфни топиш унга осон эди деб ўйлайсанми?

Йўқ, бу гапни эшитишни истамайман. Ўша жўнатма учун нима билан ҳақ тўлаган экан деб лагерда неча марталаб бошим қотмаганди. Тахминларим ростданам бир-биридан илҳомбахш бўларди.

– Евага нима қилди, гапир? – У Гонзага кескин бурилди.

– У Владо билан дорихонани ўмаришган. Сен учун ҳам ҳаракат қилишган. Фақат кимдир чақиб берган.

– Ким у, Владо?

– Сен билмайсан уни! Жамоода янги бошлиқ.

Қоринда рашк санчиги.

– Қанча беришди унга?

– Икки йил.

Жирканчлик, ўзича газабланди Михал. У ерда, зонадалик вақтимда эркинликдаги одам бунақа ишларга илашишни хоҳламаслигини англаб етармидим? Ўшанда, Ева қуп-қуруқ келганида агар менинг ўрнимда бўлганида унинг учун керак бўлса бир вагонини топиб келардим, деб ўзимга ўзим таъна қилмаганмидим? Керак бўлса бутун бошли дорихонани кўтариб келардим, демаганмидинг?

– Уни ким айтиб берганийкин, жин урсин!

– Ҳеч ким билмайди. Аниқ.

– Бу нарса ростданам рўйхатда йўқми? – сўради Михал.

– Ҳамма гап шунда-да, – тиржайди Гонза.

– Қаерда қайнатса бўлади?

– Бобомнинг квартираси менга қолган.

Тахминан ярим маҳалла жим юриб боришди.

– Хўш? – охири сабри чидамай сўради Гонза.

– Хўш, – гудранди Михал.

– Билардим шуни! Биласанми, сенга мана бундай совға бор?

Ўн ампула морфийли пластик халгача.

Ё алҳазар!

Ўшанда миямга бошқа ҳеч нарса келмаган бўлса керак?

Реакция учун керакли кимёвий моддаларни топиш керак – шунда биз чамалагандан ҳам кўра кўпроқ нарса ўмаришимизга тўғри келди. Яхшиямки, Гонза якандан йўқлаб турди. Ойим ёшлар омонат дафтарчасига йиғиб боришни ўйлаб қўйган, мен диққат билан назорат қилиб турган маошимдан чегириб қолишининг ҳеч иложи йўқ эди.

Бунинг учун ишдан одатдагидай вақтида қайтиб келган бўлишим шарт эди.

Уйда ҳеч ким бунинг ҳидини сезиб қолмаслиги лозим. Лагердаги Евага ёзган хатларимни ҳам. Шўрлик ойим бўлса суюнганидан боши осмонда. Бутун оила билан дала ҳовлига боришни мўлжаллаб юрибди. Худди мушук олдидаги сичқондай уч ҳафтагача далажоним ёнида бўлишим керак. Мозорбоп латифа.

– Биз сени бундан халос қиламиз, Михал, – дейди нуқул ойим.

Мана шундай йўл билан, албатта.

Икки смена ишга бормадим. Бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ишқилиб, менинг думимни тугишмаса бўлгани. Борди-ю, ҳаммаси фоти бўлиб, чархпалак яна айланиб кетса борми...

– Иш жойимиздан ГДРга саёҳат уюштирилаяпти. Маданий ҳордиқ саёҳати.

– Қандай зўр, қаёққа экан? – яшнайти ойим.

Катализатор топгани.

– Дрезден галереясига, – керишади Михал.

Циновца¹ томон чўзилган машиналар қатори. Қир-адирлар оша ястанган шоссе. Киши осонгина адашиб кетадиган ўрмон. Қизилишгон ёки илдишхўр еб битиргунча, албатта. Цвингер манзараларини тўйиб томоша қилишга нима етсин. Бир пиёла қаҳва ичиш, шоколадли вафли тамадди қилиш, фаввора тўзонларидан ҳўланиб олиш учун Прагерштрасседаги скамейкада бир оз ўтириб дам олиш. Футболшувоқда исиниб олиш, Еванинг кўлидан ушлаб туриш ва оқшом чоғи унинг хонасига билдирмайгина кириб олишдан завқланиш.

Фақат ҳозир Ева лагерда-да.

У билан кетаётган иккала қизни Михал илгари кўрмаганди. Гонзик ишни пухта қилганди. Бирини сездирмайгина отаси машинасининг калитини олиб олган, иккинчисидан эса – ҳайдовчилик ҳуқуқи бор.

Енгил машина чегарага яқин жойдаги узоқ кўтарилишда тар-тар қилади.

Мен ўн-ўн икки яшарлик вақтимда биз ўзимизникилар билан ана шундай юрардик. Балатон, Мазур кўллари, Руяна... Отамга жаҳон бўйлаб парвоз қилиш учун авиапатта бергунларига қадар. Иккита патта. Учинчисини сотиб олишга оилавий бюджет имкон бермаганди. Бунинг устига мен мактабда безорилик қилиб кўйгандим. Кузатиш майдончасидан улугвор ИЛ-62га қараб кўл силкигишу аламини ичга ютиш...

– Йўқ, ойижон, мен асло хафа бўлмайман.

– Мен сенга кўп нарсалар олиб келаман. Ма, бунга музқаймоқ олиб ялайсан.

– Отам кўриб қолмасин учун учта юз кронликни чўнтагимга суқади.

Ҳали тирик эканида бувимникида кечган ўн тўрт кунлик эркинлик.

– Михалик, қаерда эдинг? Кўрққанимдан юрагим тарс ёрилай деди-ку.

– Кинодайдим, бувижон.

– Кино ўнгача бўлади-ку.

– “Кунратице” кинотеатрига борувдим. У ёқдан яёв келдим.

– Уйга бунақа кеч қайтмайди. Ойинг бўлганда балога қолардинг...

Бирини сиз айтиб кўймайсиз, бувижон, биламан.

Машиналар қатори бирдан тўхтади.

– Лаънати, – сўкинди рулда ўтирган қорамғиз қиз. Гелена.

Божхонанинг икки улкан кутисимон масканигача базўр ўрмалаб бориш.

Бир соат кетармикан ё икки соатми?

– Жуда соз бўлди-ку. Бу тошбақаларнинг ҳаммаси қайтиб келгунча томошага ҳам вақтимиз қолмайди, – дейди Гонза.

Саёҳат. Цвингер. Биз у ёққа бутунлай бошқа мақсадда бораяпмиз.

– Туристларга ўхшаб олинглар! – буюради Гонза.

Худди қишқи пойфазал учун Дрезденга йўл олгандай бўлиб.

– Марҳамат, ҳужжатларингиз. – Яшил либосдаги таранг дадажон.

Иккала жуфт ҳаётдан завқ олгани кетишди. Ўрмонда бир-бирлариниғижимлашади, уйга эса қизлар этикчалар, болалар эса “саламандра” олиб кетишяпти, боғхоначи буларни бир қарашдаёқ англайди.

Ишқилиб, титкилаб қолишмасин-да, хаёлан илтижо қилади Михал.

Орқасидан ўнда ўтирган йигитчанинг ранги қатикдан ҳам оқариб кетганими, пайқайди боғхоначи. Пулларини юкхонага яшириб кўйганмикан?

¹ ГДР билан чегарадош жойдаги чегара маскани.

– Ўртоқ ҳайдовчи, юкхонани очинг...

Ўнтадан битта машинани ана шу тарика текширишади. Тубанлик қонуни, хиёлидан ўтказади Михал. У ўриндиқдан сагчиб туради.

Гонзанинг газабли нигоҳи.

– Сен нега типирчилайсан? Ҳақиқий туристлар хотиржам ўтиришади. Бу ҳайдовчининг иши.

Биламан. Лекин менинг сумкамда икки ампула морфий бор-да!

– Мана буни очинг.

– Тангри тегирмон тоши аёвсиз янчади. Ёки мени кимдир етказганмикин? Хўш, ким? Мен ўзим билан кайфдан олиб олганимни ҳатто Гонза ҳам билгани йўқ. Билганида Прагадаёқ мени машинадан улоқтиришиб юборган бўларди.

Михал жойида ўтириб қолди.

Гонзанинг навбатдаги иддаоли нигоҳи.

Ҳозир бир нарсани кўрасан, хаёлан деди унга Михал. У илтакдан тутди-да, қалт-қалт тиграётган кўли билан сумкани оча бошлади.

Божхоначи нарсаларини чаққонлик билан титкилади. Энг тагида темир қутича йилт этди.

Жирканчлик, хаёлан сўкинди Михал.

Қаёққа қараб жуфтакни ростласам экан, дегандай атрофга аланглади.

Шоссе машиналарга тўла, ҳамма ёқни боғхоначилар тутиб кетган. Ўнгда ва сўлда буға-новдасиз ўриб олинган яйлов. Уфққача теп-текис яшил майдон ястаниб ётибди. Қаёққа ҳам қочарди?

Божхоначи хром қутичани олди. Машинадаги қизлар чехрасида ойнадан тушган кўш акси ўйнади.

Гўё ҳар лаҳзада Михалга ташланишга шайлангандай Гонза бирдан серрайиб қолди.

Айтаман, хўп, айтаман, буларнинг ҳеч нарсдан хабари йўқ деб, ўйлади Михал уларнинг газабли башараларини кўз олдига келтирганча. Мени тинч қўйинглар! Кейин бирдан уларни эмас, ўзини сўкиш кераклигини англаб қолди.

– Мана буни очинг. – Божхоначи Михалга қутичани узатди.

Шприц, игналар, морфийли ампулалар.

– Мен қанд касалман, – таваккал қилди Михал. Кейин қопқоқдаги ёзувни боғхоначининг юзига рўпара қилади: “Ушбуни берувчига инсулин ва шприц тақдим этишингизни сўраймиз”. Худди шу сўзлар бешта энг кенг тарқалган тилларда такрорланган.

– Сиз ҳамми? – эрийти боғхоначи. – Ёш нарса қанд касали бўлиб ўтирибсизми? Бу даҳшат-ку. Хотиним ҳам шундан азият чекади.

Қилдек умид пайдо бўлади. Бироқ боғхоначи бирдан ампулалардан бирини кўлга олади.

– Биродар, бу қанақа инсулин? Кимнинг маҳсулоти? Бунақа ампулани ҳеч кўрмаганман!

– Экспериментал туркум... акам лабораторияда ишлайди, – ранги қув оқаради Михалнинг.

Худога шукур, кеча кечкурун ҳар эҳтимолга қарши ўт ўчирувчи морфий ампулаларига инсулин ёрликларини ёпиштириб чиқувди!

– Биттасини қолдиролмайсизми? Агар хотинимга кор қилса, сўраб олдиртирдим.

Михал тердан майкаси орқасига ёпишганини ҳис қилди. Бу дадажонимиз синаш учун хотинига укол қилдиргани бир ампулани қолдирар эканманми? Морфийга ўрганмаган бир доза одам учун ўлим дегани-ку. Энди қандай баҳона топсам экан?.. Қудратли боғхоначи бундай арзимаган хизмат қилишдан қайси аҳмоқ бўйин товларди? Нимадир ўйлаб топиш керак!

– Кечирасиз, бу ерда йўлнинг ўзигагина етарлик доза бор, таваккал қилолмайман, тагин етмай қолса-чи? Буни ўзингиз ҳам тушунасиз, – чайналди у. – Борди-ю, битта-яримта ортиб қолса, қайтишда ташлаб ўтарман..

Бошқа чегара маскани орқали қайтиш керак!

– Ёки, яхшиси, биласизми нима қиламиз, мен сизнинг адресингизга бир боғламни жўнага қоламан. Сиз менга фамилиянгизни айтинг...

– Йозеф Яндера, Садовая, уч, – дона-дона қилиб айтиб турди боғхоначи.

Михал Гонза берган аллақандай қоғоз парчасига адресни ёзиб олади.

– Раҳмат.

Яна миннатдорчилик ҳам билдирди, галварс!

Михал қоғоз ва ручкани чўнтагига солди.

– Ручка меники эди, – эслатди божхоначи.

– Худо ҳақи, кечиринг,

– Ҳечқиси йўқ. Оқ йўл!

– Ҳайр.

– Ўтир, – Михални шоширди Гонза. – Шайтон, – тиши орасидан деди у, ниҳоят машина божхоналар ўртасидаги шоссета чиқиб олгач. Йозеф Яндера кўлини силкитанча узоқларда қолиб кетди.

– Бошқа нима ҳам қила олардим? Мени олмаслигинг керак эди! – узиб олди Михал. Мана шу қичқариқдан кейингина бирдан у енгил тортгандай бўлди. У манглайидаги терни артди, ўриндиққа чалқа тушди ва кўзларини юмди. Падарига минг лаънат бунақа ҳаётнинг!

– Ҳушингни йиғ. Эшитаяпсанми? Ҳали немис божхонаси бор.

Аъзойи бадани қалт-қалт қилади. Энди чидолмайман. Агар улар яна қутгичани очиб кўришса, иш пачава бўлади. Бу ҳаёт эмас, жаҳаннам, ҳа, жаҳаннам!

Биринчи экспериментал қайнатиш. Яхшиямки, дейди ишонч билан Гонзанинг онаси, унинг ошналари тинмай йўлдан урадиган тахминий ўғли шу ифлос ишни ташлади. Шундан бери у ўғлини ортиқ тергамай кўйганди ва сўзларига ишонишарди.

Эргалаб. Мен ишга чиқаман. Одатлагидек, сумкада нонушга.

Гонза муюлишда кутиб турибди.

Ҳеч ким бизни безовта қилмасин деб у ҳатто “Мен таътилдаман” деган лавҳачани олиб олганди.

Таътил? Бунақа сўз борлиги менинг эсимдан ҳам чиқиб кетибди.

Гонза лавҳачани квартира эшигига қоқиб қўяди. Квартира унга бобомерос. Энди ҳид зинапоёга чиқмаслиги учун эшик тирқишига адёл тикиб қўйилса, бас, у ёғига худо пошшо. Фақат реакция шартларига ва барча босқичлардаги ҳароратга риоя қилиш керак. Энг асосийси – эътибор! Буғлатиш, қатламлаштириш, ажратиш, чўкгириш, аралаштириш, чайқаш, қўйиш, қайноқ сувда чайиш, керакли нарсани қўшиш, аста иситиш, кейин эса жуда тез совитиш, чайқаш, ёйиш, ажратиш, чўкинтириш, буғлантириш, кумоқ ҳолига келтириш, киритиш керак. Қарабсизки, “чайқатма”нинг опшоқ кукунлари тайёр-да!

Чиқди!

Биринчи синов кайфи: йигирма дақиқадан бери шундоқ ётибмиз ва лаззатлардан баҳра олаяпмиз, кейин бирдангина бу олам гўё иккинчи даражали ўринга тушиб қолади. Биз хона бўйлаб санқиймиз, бахдан жинни бўлай деймиз ва аллақандай тутуруқсиз гапларни алжираймиз. Чайқатма деганнинг устаси фаранглари буни “доҳила” дейишади. Бир-биримизнинг елкамиздан қоқамиз, янги моддани ўзимиз кашф этгандай гурурланамиз. Ҳатто кучоқлашамиз.

Мен анчадан бери бунақанги кайфга берилмагандим.

Фаолликни ошириш учун икки-уч кунда бир марта игна урамиз. Бу дунёда бундан бошқа яна нима бизга қувонч бағишлаши мумкин? Тагин кимёвий тажрибалар-да. Евага олиб бориб бериш учун “қозон осил” керак. Дастлабки хомашёга пул топсақ бўлди. Бу энди Гонзанинг иши. Бизда қоюда шу – пул берган молнинг ярмини олади. Аста-секин ҳамма нарса тагин ўз ҳолига қайтмоқда. Учинчи кун дозасиз қўл ва оёқлар қўрғошиндай зил-замбил бўлиб қолади. Енгил бўлмас чарчоқлик. Ойим мени ишга уйғотишга беҳуда уринади. Ухлагани кўясизми, йўқми! Туролмайман. Мени тинч кўйинг. Мен тагин нима қилиб қўйдим-а... Тупуринг мента, ойи... Илгимос, туф сенга денг. Чидолмайман.

– Нима бўлди сента, Михал? – Товушида шубҳа аломатлари.

– Билмадим. Шамоллабман, шекилли. Аъзойи баданим қақшаб кетяпти, – айлантиради Михал. Афтидан удалаяпти.

– Иш жойингга кўнғироқ қилиб, огоҳлантириб қўяман. Врачни чақиринг керак.

– Йўқ, илтимос, ундай қилманг, – сўнгги кучини тўшлаб, Михал онасини кўлидан тутди.

– Эсингни ема. Ҳар ким ҳам оғриши мумкин. Нима, жуда бошингни олишадими?

Онаси меҳрибонлик билан унинг сочини силаётганини ҳис қилади Михал. Худди беш, ўн, ўн беш, йигирма йил аввалгидек. Охири телефон томон боради.

Қани энди мажоли бўлсаки, ўрнидан туриб, уни бу маъносиз ниятидан қайтарса.

Иш жойида, ҳойнаҳой, прогуллар ҳақида баҳс бошланиб кетгандир. Прогуллари беш кундан кам эмас. Отнинг калласидек жанжал бўлиши тайин. Мен эса лоақал телефонни узиб қўйишга ярамайман. Э майли, тупурдим. Ҳаммасига тупурдим. Кўзлари беихтиёр хона бўйлаб жавдирайди. Бирдан ҳамма нарса – мебель, деворлар ва деразадан тушиб турган нур ҳам кулранг тусга киради. Дозасиз ҳам ҳаммаси кулранг тусда. Қандай даҳшат. Ҳаммаси менга қарши. Ҳатто ойим ҳам. Оилавий фароғат интиҳоси. Ойим врачни чақирса, у барини англарикидан? Фараз қилайликки, чайқатма ҳақида уларнинг ҳали ҳеч нарсдан хабари йўқ. Борди-ю, тил тагидаги уқолларнинг янги изларини қидириб қолишса-чи? Пуч гап. Иш жойида ортдирган можароларим ўзи етиб ортади.

Ойим яна хонага кириб келади. Худога шукур, ҳозирча жилмаяпти.

– Кўнгироқ қилдингизми? – сабри чидамайди Михалнинг.

– Бўлмаса-чи, ташвишланма.

Балки ойим менда ишлаб чиқариш фаоллиги хуруж қилиб қолибди, деб ўйлаётгандир?

– Нима дейишди?

– Мудир отгулда экан. Улар ҳаммасини етказишаркан.

Демак, жанжал кейинга қолдирилар экан-да? Борди-ю, телефонга мени бир чақага олмайдиган бири келган бўлса-чи? Бир неча соатлик муҳлат сўрайми? Шартга туриб, битта дозани уриб олсанг-да. Гижинглаган тойдай бўлардинг-қолардинг. Бироқ ҳар доим уйда озгина гамлаб қўймаса бўлмайди. Бунақа аҳволга тушиш яхши эмас-да.

Аввалига бир-икки ҳафтагача чўзмоқчи эдим, бироқ икки кун ўтар-ўтмас ҳаммаси ҳал бўлди-қўйди. Врач, тўғриси, тушунмади. Бироқ ишдан барибир думимни тугишди. Касаллик ҳақидаги қоғозимга лоақал қайрилиб боқишмади ҳам.

Ҳеч бўлмаса яна ишга боришим учун жумагача сабр қилишсайди. Осудаликнинг сўнгги кунлари.

Хўш, қачон бари юзага қалқиб чиқади?

– Шу ерда яшайверсанг бўлади, – бағрикенглик билан таклиф қилади Гонза. – Ҳар бир қайнатмадан улушнинг ярмини бериб борасан.

Бағрикенглигини пишириб емайдими!

Кўзимга ҳеч нарса кўринмаяпти.

Хумордан бошқаси.

Евага нима бўлдийкин? Унга дурустроқ дозани олиб қўйсаммикан? Дўстинга ёрдам қилмаслик мумкин эмас-ку. Агар тўғрисини айтадиган бўлсам, бу Ева учун ҳам эмас, балки мен ўзим беланги бўлиб қолмасам дейман.

Уйимиздаги қулайликдан сўнгги марта фойдаланиб қолай. Ҳаммаси ойдин бўлгунча қорамни кўрсатмай турганим яхши. Икки-учта кўйлак-майкамни олсам бўлгани.

“Ойи, мени кечиринг”. Ва имзо.

Ҳамма уйкудалик вақтида жўнаб қолиш керак.

Таниш қамоқхона руҳи. Фақат бу гал ҳаммаси аксинча. Энди у ерда Ева ётади.

– Улар мени таъқиб қилишмаяпти, Михал. Таъқиб қилишмаяпти! – стулга ўтириши билан Ева жазавача ичида шивирлайди.

Назоратчи ҳақ эди, саросималик билан ўйлайди Михал.

– Ким сени таъқиб қилаяпти, айт, ким? – сўради йигит.

Ева деразалардан эшиклар томон юриб келаётган назоратчи томонга бош ирғади.

– Шу ҳам гап бўлибди-ю, – тинчлантиради Михал.

Жилмайишга ҳаракат қилиб, Ева бошини чайқайди. Назоратчининг ҳув чеккадаги бурчаккача боришини кутиб туради.

– Ҳозир ҳеч нарса билмаганга солавераман, бўлмаса улар мени қандай тинчитишни яхши билишади. Унда ҳақдорилар у ёқда турсин, нима бўлганини ҳам билмай қоласан.

Михал эшикдан панжарали дарча томон одимлаб келаётган назоратчига ҳайрат билан тикилади... У эса нуқул мийиғида куларди. Еванинг панжалари олдида томир бўйлаб янги чандиқлар кўзга ташланарди.

– Қанақа ҳақдорилар? – ниҳоят сўрайди йигит.

– Заҳар. Мен уларни тушуриб ташлайман. Лекин улар билиб қолишди. Менга кукун беришга уринишади.

Ева назоратчининг хонанинг бошқа четига боришини кутиб туради ва овозини шивирлаш даражасигача пасайтиради.

– Бу ерда камерадаги бир қиз билан овқатимизни алмашиб еймиз. Бир нима бўлиб қолса, унга албатта, заҳарқайтаргич беришади. Лекин барибир улар бошимга етишади...

Узоқ сукунат. Назоратчи яна хона бўйлаб юради.

– Кечки сайрда эса икки лўли хотин бутун йўл бўйи нималарнидир пичирлаб гаплашади. Мендан бошқа ҳеч нарса ҳақида эмас, албатта. Уларни ҳам менга қарши қилиб қўйишган!

Кейин бирдан қичқиради:

– Ҳаммангиз қотиб ухлайсиз-да, мени қандай ўлдиришларини томоша қиласиз! Бўлди! Сабаби оддий: мен гиёҳвандман!

– Бўлди қил. Қани, энди бўлимга қайтсак ҳам бўлар? – назоратчи Евани елкасидан олади ва уни стулдан кўтаради.

Элик килочча ҳам келмас, ўзича дейди Михал.

– Хўш, нима дедим? – кўзи билан им қоқиб дейди назоратчи. – Мени оғоҳлантирди-ку, ахир. Афсус, албатта...

Лаънати ҳаёт.

Йўлакда эгилган соя. Бир неча йил муқаддам мен дискотекада кўрганга ўхшаб кетадиган қандайдир шўрлик мавжудот.

– Биттагина доза берсанг-чи! – ҳиқиллайди у занжир солинган эшик тирқишидан. Кўли даҳлизга чуқур чўзилиб киради.

– Нима керак сенга? – сўрайди Михал, гўё ҳеч нарса билмагандек. Гўё ҳар гал бир хил гап такрорланавермайдигандай.

– Гонза менга бермайди. Мен бўлсам хуморламан...

– Биз бутун Прагага қайтмаймиз-ку. Тушун бун.

Эшикни гурс этиб ёпади. Бир кунда ўн учинчи мижоз. Гонза бобосининг квартираси аста-секин зиёратгоҳга айланиб бормоқда эди. Бунақа машҳурликнинг охири хайрли бўлмайди, албатта.

Бу ердан гумдон бўлсамикан? Аммо қаерга? Михал асабий ҳолда шартли кўнгироқни кутади. Ниҳоят, Гонза келди!

– Вақтинча бун тўхтатиш керак, бўлмаса шу ердан тутиб олиб кетишади бизни, – у кириши билан Михал сўзлайди.

– Айтдим-ку, бунинг учун қамашмайди, деб.

– Бирон бошқа нарсани қўшишади. Жуда бўлмаганда текинхўрликни.

Мени ишдан думимни туғишганига неча кун бўлди? Ўн икки кун. Янги жой қидиришга ўн бир кун бор. Кейин-чи?

– Доимий мижозларга йўқ деёлмайман.

Баҳона топиш сенга чўт эмас. Ўзинг бир ҳафтадан бери ишлаганинг йўқ-ку.

– Сен чайқатмани сотасан деб келишмагандик-ку! – Михал қичқариққа ўтади.

– Бўлмаса мен уни нима қилишим керак?

Эй худо, биз қандайдир тубсиз чоҳга думалаб кетаяпмиз-а.

– Минг лаънат! Мен фақат энг ишончли одамларга бераман. – Бу ерга келадиганлар-чи? Улар қаёқдан ҳидини олишган?

Гонза елка қисади.

– Мени қара, сенга бир гапни айтиб қўйишим керак. Мен яна хонага

бормоқчи эмасман. Ўзимга иш топаман, қайнатишга эса икковимиз учун қайнатаман. Ойда бир марта. Кўп эмас. Бўлди. Бу ерга келадиган мана бу тентакларни тушимда кўрибманми?

– Шунақами? – чўзиб жилмайди Гонза. – Қаерда япайсан?

– Қаерда бўлса ҳам... – Бундан ортиқ Михал ҳеч нарса деёлмади.

– Бундай деётганимнинг сабаби, биз бир нима ҳақида келишиб олгандик, чоғи, – тантана қилади Гонза. – Сен бу ерда чайқатма орқасидан яшайсан. Агар дўконни ёпсам, нимадан тирикчилик қиласан?

– Қанжиқ! Туширдинг мени, ифлос! – азбаройи нафратдан Михал титраб кетди.

Ота-она пинжига қайгадими? Ҳамма гап ўтгандан кейин-а? Ихтиёрий қамоқ. Ўла-ўлгунча. У ерда қандай қайнатади? Мана бу лаш-лушларнинг барини Гонза берган. Ҳа, қаттиқ туширди. Энди Рихарднинг ўрнида – унинг-ку мияси ишларди – тентак Гонза. Наҳотки, мен мана шу латгачайнарнинг тузоғига илиниш даражасида ландовур бўлсам?

Муздек сувга калла ташлашдан олдин чуқур нафас олиш керак. Сабр қилишга ўрганиш керак. Қамоқдан кўра бу баҳарнав. Кейин нима бўлади? Ким билади. Кўнгироқ қиламан.

– Михал! – Бошқа биронта сўз йўқ, фақат кўзларда даҳшат.

– Мен тўйиб ухлаб олишим керак, ойи.

– Қоқ суяк бўлиб қолибсан-ку! Кел, сени овқатлантирай.

– Кейин.

Каравотга таппа ташлаш. Ўз каравотига. Мана шу ерда қарийб йигирма йил улкан режалар тузгандим. Ухлаш керак. Тезроқ. Хумор-чи, қачон келаркин? Қайқдан билиб ўтирибман. Балки, ҳали ухларман.

– Михал, овқат е. Эшитаяпсанми, Михал?

Очликдан қорин пиёзнинг пўсти, аммо кўзни очишга мажол йўқ.

– Бўлди-да, роса бир кундан бери шу ерда ётибсан. Мен сени овқатлантираман...

У онасининг қўлини сезди. Уни тургазиб ўтқазди ва орқасига ёстиқ кўйди. Қошиқ тишлари орасидан зўрға ўтади. Танглайи ва тилига манний бўтқа ва какао ёпишади. Худди эмизикли чақалоқдай. Гапиришга мажол йўқ. Фақат индамай ютса бўлди. Уйқу! Бу унинг миясидан жой олган яғона, ҳаммасидан устун келувчи фикр. Яна даҳшатли очлик... Бир вақтнинг ўзида ҳам ухлаш, ҳам овқатланиш қандай маза. Энди у ойимга қандай бўларкин деб ўйлаётгани ҳам йўқ эди. Онасининг унинг тўшаги устида ўтирганини-да сезгани йўқ эди. Фақат манний бўтқа таъмию оғир мудроқ, холос. Бутунлай тинка- мадори қуриган.

Охири йўқ уйқу. Онаси овқатлантиргани келганидаги кунда икки марталик танаффус билан. Уни уйғотишлари ҳамон бошланувчи очлик, лим тўла тарелкани паққос туширганига қарамай ўтиб кетмайдиган очлик. Тўйгунча овқатланиб олсайди, бироқ бунга мажולי етмасди. Узоқ чайнаб ютишнинг ҳам уддасидан чиқолмаётганди. Овқатнинг қоқ ўртасида Михал ҳушидан кетиб қоларди. Дастлабки тўрт кун ичида онаси не машаққатлар билан томоғидан ўтказган нимаики бўлса, қусиб ташлайверди. Ҳафта охирига келиб Михал суякларидagi даҳшатли оғриқлардан уйғониб кетадиган бўлди, оғриқ эса тобора забғига оларди. Гўё суяклари унга ёпишган мана бу этларни кўтариб туришга қодир эмасдай. Айниқса, умуртқасига зўр келаётганди. Орқасидаги чидаб бўлмас даражадаги санчқли оғриқдан Михал икки букилиб қоладиган вақтлар бўларди. Худди миясига кимдир игна санчгандай. Бу азоблар билан бир соатлик беҳуда уринишлардан кейин у яна неча кундан бери ухламагандай бўлиб тураверарди. У энди ухламаётганди, балки ҳушидан кетиб қолаётганди. Шу тариқа сўнгсиз туюлган ўн тўрт кун ва тун ўтди.

Ниҳоят туришим ва бу лаънати абадий заифликни ўзимдан қоқиб-суқиб тушириб юборишим керак. Бўлмаса ўла-ўлгунча ётаверадиганга ўхшайман. Бироқ туриш бу яна панд-насихатларга кўмилиш дегани. Хўш, сен нима деб ўйловдинг?

Ҳаммасини бошимни эгтанча тинглашим, рози бўлишим, ҳа, қай ергача

келиб қолганимни кўриб турибман деб товба-тазарру қилишим керак. Тезроқ булар тугай қолсайди. Иш топсамийдим. Уйдан бош олиб чиқиб кетишнинг яғона йўли. Кейин ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади.

Қаршидаги уй подъездида Гонза беркиниб турибди. Ким билсин, неча кун ва тундан бери кутади у. Энди кўчага чиқдим деганда қордан қутулиб, ёмғирга тутилиш. Ойим шўрлик, ҳа, болам иш қидириб кетди, деб ўйлаётгандир.

– Михал, қулоғимгача қарзга ботдим. Қайнатаман-у, сира чиқмаяпти-да. Бирров кириб кўрасанми...

Ундан осонгина қутулиб кета олишимга кўзим етмаганди-да. Бошлаб туширдим деб ўйлагандим.

– Биласанми, нима? – жилмайди Михал. – Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, дейдилар. Чайқатмада ҳар доим уни қилган одамдан нимадир бўлади. Наҳотки мижозлар сифатидан норози бўлишаётган бўлса?

Нима, жигиддонига урдими?

– Хўш, келасан-а? – Гонза кўзини ерга олди.

Тўнка. Ҳароратни бир меъёрда тутмаётгандир-да. Шунинг учун аллақандай ўрамалар чиқаётган бўлса керак. Чайқатмали мана бу матаҳни ёнига йўлатмасди. Аммо мижозларнинг жигар ва буйрақлари севинчдан гўрқ-гўрқ қилади. Кайфчи? Расво. Фақат васвас, холос.

– Бунақа ахлатни ўтказиб, тўрт танга ишламоқчимисан? – оловга ёғ сепди Михал.

Албатта-да, агар мижозларининг ақли бўлса. Умуман олиб қараганда Прагада ҳозир худди шундай қалбаки чайқатма юрибди.

– Ма, Евадан сенга хат. – Гонза чўнтагидан гижимланган қоғоз чиқарди. – Бир қизча олиб чиқибди.

“Михал, ҳаммасидан ўзингни нарироқ ол. Сени яна йўқотиб қўйишни истамайман. Бизникилар мендан воз кечишди, яшашга жойим йўқ. Матлубот жамиятида ишлайдиган холам, миллий кўмита орқали сенга квартира олиб бераман, деб юрибди. Ҳеч бир навбатсиз, чунки мен бадбахт эканман. Гап шундаки, улар мени қамоқдан тўғри кўчага чиқариб ташлай олмас эканлар... Зўр,а? Мени кут, қаттиқ илтимос. Ева”.

Пичоқ дамида юрибман. Уйдаги дузах азобига чидашим учун Ева қайтиб келгунича таваккал қилишим ва ўзим учун Гонзаникида ажабтовур чайқатмани ҳар замонда бўлса ҳам тайёрлаб туришим керак. Ота-онам билан яна ади-бади айтишиб, уйдан чиқиб кетгандан ва тўғри Гонза қаноти остига боргандан кўра ҳар нарса қилганим яхши. Ундан узокроқ бўлганим маъқул.

Қачонгача бунга бардош бериш мумкин?

– Телеграмма, – эшикнинг нарёгидан туриб бўкиради Гонза.

Ева Прагада! Унинг янги квартираси адреси. Бутун қайнатма ҳам ўтаверсин. Ҳали исм-фамилияли лавҳача қоқилмаган унинг эшиги кўнғироғини телбаларча босаман.

Кўришмаганимизга қанча бўлди?

Худди биринчи галлагидай муҳаббат. Бунинг олдида мингта доза нима деган гап бўлибди?

Мен қамоқдалигимда сен ўзингни роса билдирган эдинг, ўйлайди Михал қизни бағрида маҳкам қучар экан. Ҳаммаси остин-устин бўлиб кетганди. Соғлом одамлар қамоқда озиб кетадилар. Гиёҳвандлар эса тўлишадилар. Ҳали қамоққа тушмай туриб, Михал Еванинг сийнаси ёш бола сийнасидай бўлганини яхши эслайди. Михал тақдирдан ўғирлаб олинган мана шу бир неча дақиқанинг ҳар бирини эслаб қолишга ҳаракат қилганча уни эҳтирос билан кучиб турди. Ким билсин, олдиндан нималар кутиб турибдийкин.

– Мен сени севаман.

Яна мана шундай бирпас бирга ётайлик. Бўм-бўш хонада аёл устида қип-яланғоч ҳолида. Ҳеч нарса ҳақида ўйламасдан. Ифлос игналардан бўлган чандиқлар туфайли тасқараси чиққан қўл ва оёқларни кўрмаслик учун кўзларни юмиб олиб. Ўзларининг биринчи ошиёнларида икки соғлом, хушсуврат ёш кишилар.

– Мен билан қоласанми?

Йигит бош ирғади.

Ева уни кучоқлади, бутун вужуди билан унга ёпишди, қорни ва чови ўтдай ёнарди.

– Буни шундай кутардимки, Михал.

Ялланғочлигини, деразада парда йўқлигини ҳам унутиб у бирдан сапчиб ўрнидан турди.

– Мен ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Мана бу ерда каравотлар ўрнига матрацлар бўлади, бу ерга вақти келиб ошхона мебелини қўямиз. Ҳозирча бир неча ликобча, това ва битта кострюл ҳам бўлаверади. Ҳа, кейин проигривател ва пластинкаларимизни олиб келгани Станданикига бориб келасан...

– Мен-а? Нега мен?

Бахтнинг тиниқ осмонидаги бир парча қора булут.

– Уни кўришга кўзим йўқ, – ниҳоят гап қотди Ева.

Рашкнинг ўткир тирноғи... Владо, Станда... Бокира қиз!

Худди хаёлидагини ўқигандай Ева яна ўзини Михалга отди.

Бу ҳақда ўйлаши керак эмас! Ҳеч нарса ҳақида ўйлаши керак эмас, фақат Ева ҳақида ўйлаши керак!

Ошқозонида бир неча сониялик чидаб бўлмас санчиқ. Ҳозирча унинг қорни ва сонларидаги иссиқлик оғриқни қолдирганича йўқ.

– Янги ҳаёт бошлаймиз, Михал!

Кейин эса улар адёлда беҳол ётишганида Ева бирдан йигитга қапишди.

– У ёққа қайтиб боришни ҳеч қачон истамайман! – деди у тўсатдан ва ёш боладай ҳўнграб юборди.

– Мен сени у ёққа юбормайман, – тинчлангирди Михал.

Гўёки мен ҳамма нарсага қодирдай, бирдан англаб қолди йигит. У аянчли бу жисмни кучоқларига маҳкам сиқиб олди. Худога шукур, менинг ҳимоям керак бўлган бирон-бир тирик жон бор экан-ку. Мени эркисиз муртад деб ҳисобламайдиган инсон ҳам бор экан-ку. Биз исботлашимиз керак. Ҳа, керак, такрорларди йигит...

Ўша куни оқшом у Ева билан биттадан доза укол қилди – бу унинг ғамлаб олиб қўйганларидан сўнгги қолдиқлари эди. Эркинлик муносабати билан истисно тарзида.

Кейин-чи? Албатта, яна истисно тарзида-да. Ҳафтасига битта дозадан кўп эмас...

Яна ёпиқ эшик ортида журъатсиз шитир-шитир овози, секин эҳтиёткорона одимлар. Кўздаги қорачиқ.

– Ким?

– Мени Ева юборди, – дейди Михал.

Қизиги шундаки, эшик очилмайди.

– Сен кимсан?

– Михал Отава.

Ниҳоят эшик аста ҳаракатга келади, занжири билан эҳтиёт қилиб қўйилган тирқиш.

– Бу ерда Ева билан сен яшаганмидинг?

Михал бош ирғайди.

Эшик яна ёпилади. Занжир шиқирлайди. Шундан кейингина у ниҳоят очилади.

Бу кваттирадаги сизнинг барча найранглариңизга тасаннолар ўқиймиз. Сиз мени бошлаб дўстлаштириб қўйган экансиз! Мурувватли хоним ўзлари калитни қайтарсалар ҳам бўларди.

– Бўпти, мен унга айтиб қўяман. – Михал қаддини ростлади, рашкдан юраги яна санчди.

Тўсатдан даҳлизга қараган ягона хона эшиги лўкидони шиқирлади. Ичкаридан Даша чиқиб келди! Ҳар қанча ишонгиси келмаса-да, бўсагада уни кўргач, Михалнинг гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди.

– Салом. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? – баланд овозда деди у.

Даша жавоб ўрнида бош ирғади. Уни қара-я, ҳатто қизармади ҳам.

– Биз турмуш курдик. Яқинда фарзанд кўрамыз. – Қиз гурурини яширишга беҳуда уринарди.

Гиёҳванд аёл ва фарзанд. Лекин ўшанда у ташлаган экан-да? Нима бўлганда ҳам ҳозирча иккиқат-ку.

– Табриклайман, – жилмайди Михал. Бироқ киноясини яширолмади. Даша ҳақида ҳаддан ташқари кўп нарсаларни биларди. Шунчалик кўпки, унинг қандай қилиб ташлаганидан ҳайратга тушасан, киши. Ахир бу биринчи марта эмасди-да. Биринчи йигит билан ҳам эмас.

– Мен проигривател ва пластинкаларга келгандим.

– Атанг, – жилмайди Даша.

– Калитни Ева олиб келади, тўёна ўрнида, – Михал яна бир дилини тиелади.

Мен бўлсам без бўлиб турибман.

– Бошпана учун раҳмат, – деди Михал кўлидан келганча самимий оҳангда гапиришга ҳаракат қилиб. Йўлақда Даша пайдо бўлгунча довур ҳукм сурган нуқулай ҳиссиёт аллақачон ўтиб кетганди.

Агар ўшанда шу кваттира бўлмаганида барчаси нима билан тутаган бўларди? Бундан бадгар бўлса бўлардики, яхши бўлмасди.

Пул, пул, пул. Қайси пулга жиҳозлар сотиб оларди? Умуман маошгача қандай етиб олишади? Ҳеч ким дозага маҳкум бўлган бангичалик кўп пул сарфламаса керак. Геодезия институтидаги танобчилар муовинларининг ойлиги ҳеч нарсага арзимаЙди. Аммо бирга ишласа бўлади. Тагин очиқ ҳавода. Вайсақи холалар тўдаси бўлган на биронта девонхона ёки машиналари доимий шовқин солиб турувчи на биронта завод цехи бор. Бироқ кўчада қанчалик совуқ бўлса, бу шунчалик дилга кам севинч бағишлайди.

Гонза учун яна икки марта қайнатиш мумкин. Унча-мунча пул кетса ҳам майли.

– Қўйсанг-чи. Бу реклама сенга нимага керак? Яна гала-гала бўлиб бостириб келишади-да, тагин куйиб қолаверамиз.

Проигривателни сотсамикин? Бир минг икки юз нақд. Кейин-чи?

Пул мутлақо етишмасди.

Еванинг юзида ишончсизлик аралаш ҳайрат акс этади. Хотирамдан тариқча қолмаганда ҳам мен уни унутмайман.

– Михал, менда ҳеч нарса йўқ. Ўн тўрт кун ўтди. Тўсатдан фарзандли бўлиб қолсак-чи?

– Жинни бўлма.

– Ўзинг ўйлаб кўр. Росмана оила бўлади.

– Нега бўлмас экан?

– Нима, ақлингни едингми? – тараддудланди Ева.

Михал уни елкасидан тутди. Шундан бошқа у ҳозир ҳеч нимани хоҳламаётганди.

– Сен ташламасанг бўлмайди. Ташлайсан.

– Михал, тентаквой!

Ўша лаҳзада мен Евачалик ҳеч қачон севмаган эдим. Менинг маликам. Менинг санамим.

Ўша кунни оқшом биз барча скленка ва катализаторларни ахлат челақка ташлаб юбордик. Гуноҳдан узоқроқ бўлиш керак.

Бу қанча давом этади? Бир ойма, икки ойма?

Ўшанда бизниқига яна бир бор келганида Кларани ҳам ҳайдаб солгандик. Агар булар ҳаммаси шу билан тутаб қўя қолганида, унинг ота-онаси устимиздан бочкани думалатишлари тайин эди.

Қонга бўялган Ева полда ётарди.

– Нима? Нима бўлди?

– “Тез ёрдам”ни чақир, Михал.

– Айт, нима бўлди? – Газаб тўлқини. Ҳеч нарса чиқмаяпти. Ҳеч нарса!

– Бола ташлаб қўйдим. Кўрмаяпсанми?

Кўраяпман. Бироқ бошқа нарсани кўраяпман! Торайган қорачиқларни!

– Игна урдингми?
Ева яна гужанак бўлди-да, овози борича чинқириб юборди.
Мен уни кучоқлайман, кўлларим қон юқи.
– Ким берди сенга бу ифлосни?
– Гонза.
– Хах, разил!
– Бу зўр нарса деди, – инграб туриб базўр ҳикоя қилади Ева. – Жудаям кучсиз. Янги рецепт. Менга бу сираям зарар қилмасмиш.
Сиренасини ёқиб “Тез ёрдам” етиб келади. Мана, Ева тагин ғойиб бўлади!
У билан бирга бошқа ҳаммаси ҳамми? Мен уни ўлдираман! Абжағини чиқараман!

Михал Вацлавская кўчасидан юриб ўтди, ундан юқорилаб Юришталар оиласи яшайдиган Виноградская кўчасига қараб кетди.

Кўзларида газаб учқуни чақнаганча пани Юриштова деди:
– Нима керак сенга? Ўтган гал сенлар уни сал бўлмаса қамоққа тикаёзгандинлар, тагин қайси юз билан даргоҳимизга келдинг?
Бу гал Михалнинг асаблари дош беролмади.

– Хўш, гап бундай, билиб қўйинг, сизнинг ўша ажойиб ўғлингиз – гирт ҳайвон экан. Ҳайвондан ҳам бадтар – разил, қабиҳ, ифлос! – у бутун уйни бошига кўтариб қичқирди, сўнг ҳорғин қўшиб қўйди: – Битта сиз уни мусичадай беозор, қўй оғзидан чўп олмаган деб ўйлайсиз!

Эй худо, бу гапларни мен нимага гашираётиман?!
– Сенлар нимасанлар? – Пани Юриштова ҳужумга ташланди. – Шалоғи чиққан майиб-мажруҳсанлар! Сенлар ўргатдинлар унга ҳаммасини. Босмачилар! У ёзда қутқарувчи бўлиб ишлай бошлаганди. Ҳатто чўкаётган бир болани қутқариб қолганди! Ўзини яхши томони билан кўрсатганди. Сенлар бўлсанг тўғри пляжга, унинг олдига бординлар. Кўлнинг ўртасида қайиқда мана бу ифлос игнани урдинлар! Ҳаммаси фош бўлди-ку! Яна уни шу ботқоққа тортинлар. Билдинларми? Сенларга эса фақат шу керак! Ёмон эмас, а? Мана, адолат қаерда! Шундан кейин ҳам сен уни йўлдан уришга ҳаракат қилаяпсанми? У сенларнинг дастингдан азобини тортаяпти!

Бу аниқ, ўйлади Михал.
Бу ерда ортиқча бир сўзга ўрин йўқ.
– Қаерда у?
– Мен сенга аввал ҳам айтганман! Сенларни ташлаш учун бола ҳатто уйдан кетишга мажбур бўлди. Ёмон кўраман сени, билдингми? Ҳаммангни ёмон кўраман! Унинг умрини хазон қилдинлар. Менинг ҳам умримни хазон қилдинлар. Йўқол! Бу ерга келганингни бошқа кўрмай! Йўқол, бўлмаса милиция чақираман!

Михал зинадан югуриб тушди. Шўрлик қўшни боланинг умрини хазон қилган аблаҳ, босмачи ва наркоман. Унчалик эмасдир-ов! Бу уйдагилар шуни жуда яхши билишадикки, Гонзик Юришта бу ерда пашшахўрда бўлиб юрадиган ярамастардан бири. Шундоқ эмасми? Йўқ, ҳаммасидан бадтари, ҳаммасидан ярамаси.

Михал шарақлатиб подъезд эшигини ёпди.
– Ким?
Нотаниш овоз. Михал бироз тарадудланди. Бироқ кейин барибир ўзини танитди.

Бир дақиқа сукунат. Улар маслаҳат қилишадиганини эшитгани аниқ – қасам ичиши мумкин. Ниҳоят эшик очилди.

Иккита давангидай йигит, иккаласи ҳам Михалдан бир калла баланд, ўртада Гонза.

Тан қўриқчилари. Фирма гуллаяпти. Михалнинг бадани енгил жимирлаб кетди. Борди-ю, омад юришмасачи, бу ўрани, бобомерос маконни ёпиб қўйишсачи, унда мен бу ерда...

– Ҳайвон, – вишиллади у.
Мулглашувга ҳожат йўқ. Бу аниқ.
– Ўт, – таклиф қилди Гонза. Ўтирилди-да, хона ичига кириб кетди.

Олий жамоа қилиқларини ўрганиб олибди-ку, аблаҳ. Бангиларнинг олий жамияти. Чайқатма ўрнига бурамаларни уриб ётишибди! Гонзикнинг бахтига уларнинг кўпчилиги буни фарқлаёлмайти. Қоланлар эса бемалол томирларига кўйиб ётибди. Тагин ҳақ тўлашади бунга.

– Нима қилиб кўйганингни биласанми?

Шартга ташланиб, ўттиз икки тишини тугдай тўксами. Тан кўриқчиларига тушурди!

– Мен сени кутаётгандим. Лекин сен икки соатдан кейин ҳам келмаганингдан сўнг...

– Нима қилиб кўйганингни биласанми? – ўкирди Михал.

Шундагина Гонза бир оз ҳушёр тортиди. Бироқ ҳеч нарса деб жавоб бермади, фақат кўзларини тез-тез пирпиратди. Иккала барзанги ўша заҳоти Михалнинг ёнида пайдо бўлди.

Бир доза учун истаганларини қилишади, хаёлидан кечди унинг.

– Ева бола ташлаб кўйди! – Гонзага ташланди у.

– Ева? Бунга менинг нима алоқам бор? Мен, тўғри, сенга битта доза олиб кўйган эдим. Стол устига кўйиб кўйгандим. Бор гап шу.

Вой мутгаҳам-ей. Қизнинг нима қилишини у яхши билади-ку! Ҳатто жуда яхши билади. Янчиб ташласа ҳам оз сени!

– Нима эди ўша исқирт? – сўради Михал.

– Ҳечам исқиртмас. Зўр нарса эди. Чайқатмани тўлдирарди, аллалайди. Ановидан кейин уйқинг келмаганда ва умуман. Ўзинг бир татиб кўргин-а.

Э, бўпти. Барибир тугади. Энди фарқи йўқ.

– Фақат сендан кейин.

– Заҳарлайди деб кўрқасанми? Чайқатма сени адойи тамом қилибди-ку.

– Мен ташладим, билмадим, эшитдингми, йўқми?

– Э, гап бу ёқда экан-да. Унда айт-чи, анча бўлдим ташлаганингга ва бунгача қанча вақт ургансан?

Гонза энгини шимарди, шприцга икки кубикни олди ва томирини бўрттириб, тантанали сувратда игна урди.

Нима бўлганда ҳам у баъзи нарсаларга ўрганибди.

– Хўп десанг, сенга ҳам урай? Прагада бу борада менинг олдимга тушадигани йўқ. Фақат энг олийларидан фойдаланаман.

Олийларидан! Бугундай “томи кетган”лардами? Ишончи қолмаганлардами?

– Яқинлашма менга! – дўқ урди Михал.

Мен учун бир мишиқи эдинг, Гонзик, мишиқилигингча қолгансан.

Михал ўнг кўлидаги резинани қисди. Ярасиз ва ўйилмаган бир жойни топсайди. Шоҳдай қотган терини ўйишга бўлган икки муваффақиятсиз уриниш. Шундан сўнг Михал шартга джинси шимининг ўн почасини шимара кетди. Оёқдаги бир жуфт сўнгги жой.

Ниҳоят игна венани тешиб кирди. Михал шприц поршенини босди.

Кейин у дарров кела қолди. Аввалига зилдай оғирлик ҳис қилди, гўё лаънати квартира шифти тўғри унинг устига қулаб тушаётгандай булди. Кейин эса аъзойи бадани бўйлаб пастдан юқорига томон таниш сирқирашлар. Мушаклар қисилади, безгак тугади. Кўйиб юборгандан кейин эса, олдинги кайф.

– Бу афъюнли дори-ку, аблаҳ! – Гонзага ташланди Михал, сал ўзига келгач.

– Кўлбола маҳорат! Ҳеч қандай жинойтга кирмайди, – ўша заҳоти гапни илтиб кетди анов. – Менга сенинг ёрдамнинг керак. Ўзинг биласан-ку, кимёдан ҳаминқадар эдим...

– Рецепт борми? – ишонқирамай сўради Михал.

– Ифода, – Гонза Михалга бир парча қоғоз узатади. – Мен ўзим қилолмайман.

Бўлмаса-чи, эшшак, сенга йўл бўлсин. Унда сенинг ахлатга арзимас бурамаларингни четга беришга тўғри келарди.

– Чайқатма билан аралашмаси, айтишларича, жуда зўрмиш, – булбулдай сайрай кетди Гонза. – Кайфда бўлганингда, шу билан тўхтатиш ёки аксини қилиш мумкин экан.

– Нима “аксини”? – Унга ташланди Михал. У укол таъсир қилаётганини сезди.

– Борди-ю, бутунлай ўчиб қолган бўлсанг, чайқатма уни қайтараркан. Нима бўлганда ҳам хоҳлаган вақтингда ухлайсан, ва умуман, бироз маза қиласан...

– Шишлар билан хомашёни ўзим билан олиб кетаман. Бу ерда ҳеч ҳам қайнатмайман, – қатъий деди Михал.

– Бўпти.

– Қилганимдан кейин ўзим хабар бераман.

Рўёлар тамом бўлди. Яна фақат битта ташвиш – тезроқ бир доза қайнатиб олиш ва кайфиятни кўтариш. Балки, чайқатма билан бир мазасини кўрар? Бироқ фақат тозаси билан. Гонза қайнатадиган мана бу ахлат билан эмас. Ўзи ишлаб чиққан энг тоза чайқатма билан.

Уч кундан кейин Ева касалхонадан қайтиб келганида у Михални ҳеч нарсани билмайдиган даражада кайфи олиб ётганини кўрди. Еванинг кўзлари таги ҳалқаланган, озғин, оппоқ юзларида кўз ёш жилғалари изи кўриниб турарди.

У индамай шиприцни олди-да, ўзига бир доза игна урди.

Прага бўйлаб дорихонадан дорихонага ҳалқа йўли. Ҳар бирдан икки-уч боғламдан сотиб олиш.

Чарчоқдан Михал чалаўлик ҳолда зинадан эмаклайди. Лифтнинг чироғи ёниқ кабинаси қаватлар орасида тўхтаб қолди.

Қизиқ, агар уни созлашмаса, учинчи қаватга неча марта тармашиб чиқаман? Афтидан аро йўлда ўлиб қолсам керак.

Михал кундузи Виноградская кўчаси бўйлаб хомашёли сумкани тепага ташганини эслади. Кейин бирданга кўз атрофи ҳалқаланди, миясида шовқин. Тўхташга ва ахлат бакига суянишга мажбур бўлди. Арзимаган хилватдаги тепаликка ҳам чиқолмай ўтирса. Юраги тапир-тупир қилади. У аста ичига ҳаво олишга ҳаракат қилади. Фақат ваҳимасиз. Нафасни ростлаш-да, икки қадам олдинга ташлаш. Ўтиб кетаётган қандайдир хола ўтирилиб қаради.

Ахлат баклари орасидаги оппоқ оқариб кетган башарани кўриб қолдимикан? Одатда бундай ҳолда ёрдам чақиришни тавсия этишади. Бу ердан эса яқиндан туриб разм солса ҳам бўлаверади. Қандайдир санқи, лунжлари осилиб тушган, кийим эса ҳалигиндай...

У ҳавони ичига тортишга яна бир уриниб кўрди. Бу гал бўлди.

Бадбўй ювиндихонадан тезроқ нари бўлиш керак. Лоақал икки қадам. Кўзларини олайтириб қарамасликлари учун.

Биринчи қадамдан кейин Михал гурсиллаб баклар ўртасига қулади. Туганмасдек кўринган бир неча дақиқагача қимир этолмай қолди.

Худога шукур, уйда. Эшикдаги сигналга жавоб бериш керак.

– Ким? – Еванинг овози.

– Мен.

Эшик қия очилди. Ўн сантиметрлар чамасидаги тирқиш.

– Нега ундай қиласан? – гижинди Михал. – Оч!

– Очолмайман.

Михал ичкарига суқилиб киради. Ева йўлакда турарди, унинг ўнг қўлида қоқ иккига букилганча Клара осилиб турарди.

– У ўзини ташлаб юборди! – кўрқиб дейди Ева.

Ўша лаҳзада Михал кўрган ягона нарса Кларанинг ёмон кўкариб кетган лабларию қинидан чиққан кўзлари эди.

– Туф-е, шайтон!

– Игна урди-ю, ҳушидан кетди.

– Ҳе, оналарингни!.. – Михал Кларани кўлтигидан олди-да, хонага олиб кирди.

Чарчоқдан қўллари шол бўлиб қолганди.

– Бу қандай аҳмоқлик! Анча бўлдими бошланганига? – бақариб деди Евага.

– Ҳозиргина!

– Сенинг кўзинг қаёқда эди, сен...

У Кларани тўшакка ётқизиб қўйди ва қалтироқ қўллари билан блузкаси тугмаларини ечишга уринди. Сониялар чопарди. Ҳар бир сония умиднинг бир бўлагини олиб кетарди. Михал блузкани шундай йиртдики, ҳамма тугмалари пирт-пирт атрофга учди. Сийнабанд билан кичик олишув.

– Сочик! – бўқирди у.

Энди Клара белигача яланғоч ётарди. Бироқ Михал бунга эътибор қилгани йўқ.

Ева чопа-чопа сочик келтирди. Михал уни Кларанинг боши тагига қўйди.

– Эй худо, унга нима бўлди? – вишиллади Михал, бунинг жавобини аъло даражада билгани ҳолда. У қулоғини қизнинг чап кўкрагига қўйди. У ердан юрак уриши эшитилиши керак-ку, ахир. Ҳечқиси йўқ. Фақат хонада будильник чиқ-чиқ қиларди.

– Ҳе, оналарингни!...

У Кларанинг билагидан тутди.

– Юраги ураяпганими? – сўради Ева.

– Йўқ! – қичқирди Михал. Кейин яна қулоғини Кларанинг кўкрагига босди. – Мен тополмаяпман! У ўлган, – жонҳолатда қичқирди йигит.

Михал кафтларини Кларанинг кўкрагига босди ва яна туширди. Кейин яна шундай қилди. Умидсизлик даҳшати. Босиш, қўйиб юбориш. Босиш, қўйиб юбориш. Босиш...

Ҳечқиси йўқ, умуман чидаса бўлади. Кўзлари чақчайган, лаблари кўқарган, нафас олиш йўқ...

Эй худо, ишқилиб у ўзига келсин-да! Ишқилиб ўзига келсин-да... Босиш, қўйиб юбориш... Босиш...

– Клара! Илтимос сендан! Клара! – Тўхтовсиз такрорларди йигит. Ҳечқиси йўқ...

– Оналарингни!.. – учинчи марта ўқирди Михал, ўзини бу ночор, ярим яланғоч танадан четга олиб. Тўғри юрагига укол қилса бўлмасмикан? Ошиқча доза олиб қўйганида Цавелни айнан шундай тирилтириб олишганини кимдир айтгудди-я.

У тўшак нарёгидаги бир уюм нарсаларни жонҳолатда кавлай бошлади. Агар Клара ўзига келмаса, улар мени қотилликда айблашади! Нима қилиш керак?

Шприц. Игна қўйиш керак.

– Клара! Клара!

Ева титраб-қақшаганча ҳаракатсиз танани кучоқлайди. Уни силкитади. Яноқларидан милдираб ёш оқарди. Ёш томчилари бирин-кетин Кларанинг кўкрагига, бўйнига, юзига келиб тушарди...

– Қоч! – қичқирди Михал қўлида шприц билан. – Наридан тур, эшитаясанми?

Қобирғалар орасидан тўғри юрак мушаклари ўртасига санчиш керак. Юрак рефлектор тарзида қисилиши учун сониянинг бир улуши керак ва ўша заҳоти игнани суғуриб олиш лозим.

– Клара, илтимос қиламан, Клара!

– Наридан турсанг-чи, жин урсин! – у Евани итариб юборди. Ҳар сонияда имконият камайиб борарди. – Қоч!

– Клара! – телбаларча чинқирди Ева.

Шу топ Кларанинг кўқарган лаблари билинар-билинемас титради. Нафас чиқарди.

– Худога шукур!

Михал шприцни улоқтирди-да, Клара устига энгашди.

Улар бу чиройли, ҳали чандиқ излари тушмаган, учлари тошдеккина жажжи сийнали тананинг ҳаёт сари қандай қайтиб келаётганини жавдираб кузатиб туришарди. Кафтни сийнага қўйганда юракнинг билинар-билинемас заиф уриши сезиларди. Хириллаб нафас ола бошлади.

Ҳа, қиз тирик эди! Тирик!

Омад тўсатдан бизга кулиб боқди. Кутилмаганда ҳамма иш юришиб кетди.

Кўпгамикан? Мен эса бу ҳақда мутлақо ўйламасдим. Айнан ўша кунгача. Бир ўзи дераза тагидаги тўшакларда қандай ўтирганини Михал жуда яхши эларди. Баҳор яқинлашиб келарди. Эрувгарчилик. Жин урсин, бу Ева қаёққа гумдон бўлдийкин. Хом ашё сотиб келса бўлди эди-я. Яна бу аҳмоқона кўрқув. Уни дорихонада тутиб олишган бўлса-чи? Нима учун? Уни нимада айбларди? Одатдаги дорилардан сотиб олгани келган. Уни рецеттсиз ҳам сотаверишади. Бунинг нима ғалати жойи бор?

Ниҳоят, қўнғироқ.

Ева!

У телбаларча эшикни очади. Мутлақо хотиржам.

Пўлат ярақлайди. Қорнининг аллақасерига зарб тушади.

Михал беихтиёр четланди.

Гонза даврида ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб юрадиган ўша ярамаслардан бири.

Иякка келиб тушган мушгдан Михал эшиги қия очиқ хонага учиб кетади. Кейин полга ағдарилади.

– Менга керак, Михал. Билдингми? Менга доза керак! – шивирлайди ҳалиги санқи алаҳсирагандек.

– Ўзим ҳам ботиб қолганман, – эҳтиёткорлик билан гап бошлайди Михал. Ҳеч қандай ўзгариш йўқ. – Мен қайнатишни тўхтаганман, – қўшимча қилади у.

– Алдама! – бирдан бўкиради санқи. – Бўлмаса қозикқа ўтқазаман, уқдингми? – у таҳдидли шивирлашга ўтади.

Унинг қўллари қалт-қалт қилади. Жиннилардай боши чайқалади. Бир нарсдан кўрққандай кўзлари ола-кула бўлади. Бу энди кўзга ҳам ўхшамайди. Бошдан-оёқ қорачиқ. Хумор, англайди Михал.

Бу ёгидан эҳтиёт бўлиш керак. У хиёл қўлларини ёяди-да, бир қадам ортга чекинади. Бир-иккита доза бериб юборсамикан? Гумдон бўлишармиди. Унда, албатта, уйда бошқасини гамлаб қўйиш керак бўлади-да. Хуморгача навбатдагисини қайнатиб олишга улгуриш учун ўзи ва Евага бир нечта доза керак бўлади.

– Мен қайнатмай қўйганман, – Михал иложи борича жиддий гапиришга ҳаракат қилади. – Болаларга шундай деб қўйишинг мумкин.

Тезроқ гумдон бўлсин бари. Узокроққа!

– Падарлаънаглар! – хириллайди санқи. Тўсатдан унинг бугун қудратли гавдаси ҳаракатга келади.

Қўллари билан пичоқни тутиб қолишга улгуришдан олдинроқ Михал қорнида оғриқ сезади. Йўқ, бўлиши мумкин эмас. У кафтлари билан ёпиб турган жароҳат ичига чуқур ботган буклама пичоқ дастасини қисади. Кейин секин, жуда ҳам секин полга ағдарилади,

– Ўзим ҳам тошман, ҳаромзода, – аллақасерда боши узра шивирлайди санқи.

Михал бу даҳшатли буюмни қорни ичидан суғуриб олишга уринади, бироқ оғриқ унинг ҳаракатини қарахт қилиб қўяди.

Қаттиқ дуп-дуп. Михал оғриқдан полда гужанак бўлиб ётарди. Наҳотки, мана шундай ўлиб кетаверади? Бирон-бир тирик жон хабар топмайдими?

Ёш Михалнинг кўзини туман қошлайди. Санқи гоҳ у, гоҳ бу бурчакка ўзини отади. Тўшаклар тагига киради, умивальник тагидаги ювинди идишини, духовкани титкилайди. Қолган унча-мунча гариб егуликларни ҳар томонга улоқтиради.

– Қани у? Қани деяпман, эшитаяпсанми? – Тўсатдан оғриқ ерга парчинлаб ташлаган Михалга бўкиради.

Йўқол кўзимдан, итвачча, деб жавоб бергиси келади Михалнинг. Жин урсин! Ундан нарига ўтиб кетсин! Бироқ оғзи шунақанги қуруқшаб кетаяптики.

Ботинкалар. Пастдан туриб қаралса, улар шунақанги улкан бўлиб кўринар эканки! Қутилмаганда ботинкалардан бири Михалнинг бошига зарб туширади. Зулмат.

Бу унинг эсида қолганларидан сўнггиси. Кейин эса фақатгина Еванинг жонҳолатдаги йиғиси.

– Ортиқ чидолмайман. Бу ҳаёт эмас. Чидолмайман. Йўқ, чидолмайман, – хўнг-хўнг йиғи ораси гапиринади Ева.

Хонадаги ҳамма нарса оёғи осмондан.

Шундоқ ёнгинасида қандайдир нотаниш чехра. Қўшни хотинми?

– Биз “тез ёрдам” чақирдик. У ҳозир келиб қолади. Тинч ётинг.

Врачларми? Қаерда ишланни суриштиришар экан-да, ўйлади Михал. Яна ўша амжғом саволлар. Текинхўрлик, суд, қамоқхонами? У бамисоли булар ҳаммасидан қочиб кетишга урингандай туриб ўтирди.

Қорнида кучли оғриқ турди. Кейин аъзойи баданига ёйилди. Михал яна гурсиллаб полга ағдарилди. Қандайдир ёпишқоқ нарсага бориб тушди.

– Қимирлашингиз мумкин эмас, тинчгина ётинг! – Қўрқиб кетган чеҳра яна ҳам яқин келди.

У мени чавақлади, охири эслайди Михал. Эй худо, у мени чавақлади. Гўёки буни у эндигина англаб етгандай.

Манови шилимшиқ нарса нима бўлди экан?

У қафтларини кўзига кўтарди.

Қон! Тамом! Итдай яшади ва итдай ўлиб кетади энди! Масҳарали ҳаёт. Аллақандай ярамас кубикларни деб мени тепкилашди.

У ўзини кулгидан тўхтатиб қолди – вужуди силкиниб, қорнидаги анави даҳшатли оғриқни яна кўзгатиб юборишдан қўрқди. Ичида гижимланган ва муздай бир нарса бордек ҳис этди.

Қорнидаги бир муздай нарса гоҳ юқорига, гоҳ пастга, то оёқларигача ўрмалаб бормоқда эди. Совуқнинг забти шунчалик эдики, у муз қотди. Пичоқнинг зарбидан ўлмаётганди, шу ўлдираётганди. Ҳамма нарса кўз олдидан сузиб ўтмоқда, хира тортмоқда эди. Қиш манзараси. Тип-тинч, улуғвор, қирдовонли бир манзара – чанғичилар учун гоёг бошга жой. Бундайини мен сўнги марта қаерда кўрувдим-а?

Фақат Еванинг аянчли қичқириви сокин – ҳаҳ, падарига қусур-а, сокин! – чидаб бўлмас сукунатни бузади. Ҳу ҳаром қотгур, ажина, “Тез ёрдам” сиренаси.

– Омадингиз бор экан, ошна, қизингиз сизни айни вақтида топиб олибди. Яна ўн-ўн беш дақиқа ўтганида борми, сиз бу ерда ётмас эдингиз, – касалларни кўриб чиқиш вақтида энг ёш доктор Михалга жилмаяди.

Мажбурий даволанишни суд олдинги галдаёқ белгилаб қўйганди. Энди менга муҳлатни ўтаб бўлиши биланоқ жойни навбатдан ташқари ажратишади.

Панжаралар худди қамоқхонанинг ўзидагидай. Интизоми жуда ўхшаб кетадиган. Билиб-билмай тагин бирон ярамас нарсани ичиб-негиб қўймадимикан деб мунтазам пешоб текшириб турилади. Жавоб беришни эса врачлар руҳсати ҳал қилади. Ярим, бир йилдан кейин...

Лагерлик латта-путталарни топшираман. Бу ҳам бир матоҳ-да! У ерда бўлмаган одам ҳеч қачон бунинг қадрини билмайди. Фақат дарвоза ортидаги озодлик ўрнига – жинни элтар машинага марҳабо. Тўғри жиннихонага элтиб кўяди. Мутлақо имтиёзли йўловчилар учун.

Прага кўчаларидаги одамлар. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек.

Ахир ҳеч нарса бўлмаган эди ҳам-да. Хотинлар гўйиг ва тарвузга навбатда туришибди. Эркаклар эшиги қия очиқ пивохонода. Қизлар ва болалар кинотеатр олдида навбатда. “Гиёҳвандлар йўли”. Бош ролда Фабио Тести. Ҳаммаси жойида. Фақат бир тентакнамо гиёҳванд кўлга тушиб қолган.

Яна бадантарбия, койкани текислаш, эрталабки ювиниш, нонупта, рапорт, меҳнат терапияси, тушлик, кечлик, кечки дастур, шахсий тозалик, кечки текширув...

Сўхбат давомида врачларнинг пайпаслашларини сезмаслик учун Михал талай тажриба тўплаган.

Психотерапия гуруҳига қачон кўшиб қўйиш ёки зарурат туғилганда касалхона худудида ишлашга имкон бериш мумкинлигини ҳал қиладилар. Мунчоқ тизишми ёки тўсатдан боғда ивирсиб қолишми? Бу эса қочиб қолиш учун энг катта имконият. Фақат мен қаёққа ҳам қочиб борардим? Ҳеч қаёққа. Қочишга мадорим йўқлигини кўрмайсизми?

Палатада еттига ичувчи билан ётаман. Эллик ёшлардаги амакилар, лекин етмиш яшарми дейсан – жигарранг тусдаги серажин тери жигарнинг чатоқлигидан нишона, мия аллақачон суюлиб бўлган, шунинг учун биронта дуруст гап чиқиши тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас.

Сен нима дегандинг? Токсикоманлар учун алоҳида палата бўлиши керак деганмидинг? Балки, лаборатория ҳамдир?.. Барибир бу ерда гиёҳвандларнинг ўз куроли бор – Рихард. Узоқ айрилиқдан сўнги учрашув.

Шуни айтмайсанми, бу ерда фақат сен етмай турувдинг менга, ўйлади Михал, уни касалхона йўлагига биринчи бор кўрганида.

Аполлинор ёнидаги касалхонадан осмон билан ерча фарқ қилади. Бу ерда нукулгина нашабангилар. Суд бўйича мажбурий даволанишга юборилганлар. Ҳар бирининг ортида қонун билан қандайдир тўқнашув ётибди. Икки ичкиликбоздан ташқари — уларда ҳозирча маъмурий комиссия билан тўқнашув давом этарди. Энг кам деганда — иш жойида ёки турар жойида безорилик, гоҳо эса — алиментларни тўлашдан бош торттиш. Муваффақиятсиз чиққан ўз жонига қасд қилиш ҳам бор — ким мастликдан, ким доза таъсиридан. Агар улар йигирма бир ёшдан ошдиқ бўлса, уларни ёш болалар бўлимида ушлаб туриш мумкин эмас.

Михал ёш токсикоманларнинг чанқоқ нигоҳларини кўрди.

Прагадаги энг яхши қайнатувчи деган шуҳратим аллақачон касалхонадан ташқарига ёйилиб улгурдимми?

Улардан қанчалари, эҳтимол, менинг кашфиётим мевасидан тотиб ҳам кўргандир, ўйлади у. Бунинг муздини соғлиқлари билан тўлашдимми? Ҳа-да, фақат пул билан тўланмайди-ку...

Учинчи кун деганда гуруҳга ёзилди. Алоқага тайёрами, йўқми эканлигини аниқлашдимми? Ёки бу ҳақиқат эмасми? Наҳотки, лагерга қайтишни яна бир карра кечира олган бўлсам? Фақат улар кайфсиз бир иложи борлигини ўргатиб қўйишсайди. Менга ва Евага.

— Михал, яхшироқ танишувимиз учун сиз ўз тарихингизни қисқача гапириб беришни истармидингиз?

Ана холос, ўз қилмишингни гапириб бер-да, бошқалар унга шундай баҳо беришсинки, докторлар улардан хурсанд бўлишсин, кейин чекка-чеккада қулоққа мақтаниб айтадилар, доктор менга Прагадаги барча гиёҳвандлардан кўпроқ ҳаракат қилади, деб. Шу билан яна ўз тирикчиликлари сирини ҳам яширишади. Чин дилдан миннатдорман. Мен бу синовдан мардоналарча ўтдим — Олина ва Ева ҳақида чурқ этиб оғиз очмадим, ҳолбуки бошқалар олдида ғирт шумшук бўлиб қолишимни бирдан англаган эдим. Дискотека, ўн етти яшар боланинг ишқибозлиги, гўрлиги. Қолган ҳаммаси фақат менга дахлдор. Тезроқ ҳаммасини наридан-бери гапириб бера қолсам эди. Токи доктор ҳамкорлик қилишни хоҳламаяпти деб домангир бўлмасин.

— Яхши, бошланиши учун раҳмат, — деди доктор. Михалнинг айтиб берганлари ва унинг касаллик тарихида ўқиганлари ўртасида фарқни сезиб, у енгил истезҳоли табассумини яширишга ҳаракат қилди.

Михал врачга диққат билан разм солди. Яна ўша сочини узун қилиб ўсдирган, оёғига кроссовка, эгнига халат остидан “Левис” ва “Адиас” майкасини кийган нусхачалардан.

— Унинг касаллик тарихи Михалнинг касаллик тарихига ўхшайди деб ҳисобловчилар борми? — сўради врач. Ҳамма касалхона боғидаги каби хона ўртасида стулларда доира бўлиб ўтириб олди.

Михал нигоҳини панжара орасидан тушиб турган кўёш нурларига тикди.

— Томаш! — чақирди врач бошига жингалак ҳалқа кийган баланд бўйли малласочни.

— Ҳа, мумкин, — тусмолдан деди Томаш. Кейин хижолатомуз жилмайиб қўйди. Соф мактаб онабошиси.

— Нимаси билан ўхшашлигини Михалга айтинг, — ундади уни врач.

— Шу ишни ҳам бир оз тасодифан бошлаган эдим...

— Сиз тасодифан деяпсиз. Масалан, қандай?

— Оқшомда, саккизинчи синфда. Бизлар етгита эдик, ичкилик эса кам эди. Бир синфдошимиз келиб қолди, у анчадан бери “баланд” бўлиб юрарди, унинг ўзида машинкаси ҳам бор эди. Шу-да, шприц. У уй дорихонасини шилан, — алнагон тошган ва игна уриб олган эди. Бизлар эса ундан кейин тотиб кўрдик. Ичкиликдан кўра алнагон арзонроқ туради-да. Дўконда уни биздақаларга сотишмасди ҳам.

— Яхши, хўш, кейин сиз нима учун давом этдирдингиз? — врач савол кетидан савол ёғдирарди. — Сизга ёқиб қолдимми?

— Тўғри, менга бу туйғу ёқарди.

— Қанақа туйғу?

— Шу-да, менинг фрайер эмаслигим. Худди чинакам наркомандай ўзимга игна урардим.

- Гиёҳвандлик моддасининг ўзи сизга лаззат бағишламасмиди?
- Йўқ. Бу ҳам чекишга ўхшайди. Биринчи сигарета кимга ёқибди?
- Кейин-чи?
- Кейин шундай ҳол бошландики, игна урсам ҳам, урсам ҳам ҳар доим ўзимни ёмон сезар эдим. Мен энди ўрганиб қолгандим.
- Лекин барибир сиз мунтазам дарсга бориб тургансиз. Бу қачонгача давом этди?
- Қарийб ўн саккизгача. Менга чинданам тўғри келган кайфдан тотиб кўрмагунимча.
- Айнан қайсидан?
- Чайқатмасидан. Ундан дастлабки тотиб кўришимдаёқ тарракдай қотганман. Чайқатмадан олдинги, тамом, дейлик, наркоманлар квартиралари бўйлаб бир ҳафтагача сандироқлаб юрасан. Сенинг қаердалигингни ҳеч ким билмайди ҳам.
- Демак, чайқатмадан илк бора татиб кўрган кунингиздан бошлаб мактабга бормаи кўйилсиз. Кейин-чи?
- Кейин мени севган қизим ташлаб кетди.
- Нега у сизни ташлаб кетди?
- Мен чайқатмадан кайфимни суриб юрганимда икки ҳафталаб унга қорамни кўрсатмасдим. Лекин шу билан бирга мен уни ҳамма жойда қилдиладим. Кўчада мен ёпишмаган қиз қолмасди, бу ўша деб ўйлардим. Нимагадир уйга бориб хабар олиш миямга келмасди. Менинг ўзимга игна уриб юрганимни англади-ю, ўша заҳоти мени ташлаб кетди. Ана шундан кейин мен бунга бутунлай бошим билан шўнғиб кетдим.
- Сизни нега қамашди?
- Икки йил мен милициялар гишавасисиз Прага кўчаларида ялло қилиб юрдим. Кейин эса менга текинхўрлик айбини тақашди.
- Бу икки йил ичида сиз пулни қаердан олар эдингиз?
- Ойим рўзғор пулидан берарди.
- Сизнинг гиёҳвандлик моддалари истеъмол қилишингизни онангиз билармиди?
- Биларди. Лекин мен ҳар доим ташлайман ва ишга кираман деб ваъда берардим.
- Менинг билишимча, сизни фақат шунинг учунгина қамашмаган?
- Ҳа. Яна балоғатга етмаганларни шундай йўлга тортганим учун ҳам. Лекин бу хато эди.
- Нега?
- Судда, балоғатга етмаганлар кўзи олдида ўзингга игна ургансан, деб айтишди, лекин мен ҳеч шунақа бўлганини эслолмайман. Борди-ю, шундай бўлганида ҳам наркоманлар даврасида сен ўн саккизга кирганмисан, йўқми, деб сўраб ўтиришмасди.
- Сиз хато деяпсиз, – жилмаяди доктор. – Лекин менинг билишимча, саккизинчи синфдаги анови оқшомингиз қирқ саккиз одамни наркоман қилиб кўйган.
- Қанақасига? – Томаш қошларини кўтарди.
- Ўша ерда бўлган сизнинг барча еттовингиз наркоман бўлиб қолгандингиз. Сизлардан ҳар бирингиз эса бу ишга бошқаларни тортгансиз. Менинг кўлимдан қирқ саккиз одам ўтди. Менимча, судда тагин ҳам омадингиз келибди, сиз гиёҳвандликка ўргатганларнинг ҳаммасини топиб келишолмабди.
- Жимлик. Шундай тасаввур туғдирмоқчи, ўйлади Михал. Қуёш нури эринчқлик билан полда бир жойдан бошқа жойга кўчади.
- Сиз Михалнинг касаллик тарихини тикладингиз. Қандай ўйлайсиз, сизда шундай хусусиятлар борми? – яна сўрайди доктор.
- Айтиш қийин. Мен уни яхши билмайман, – кўзини ерга қадаб, кескин эътироз билдиради Томаш.
- Бўпти. Унда ўзингизнинг хусусиятларингиз ҳақида сўзлаб беринг. Сиз нимани ўйлаяпсиз?
- Томаш елка қисади.
- Қизиқ, – хайрихоҳлик билан деди врач. – Бунга эътибор беринг, – деди у иккала мишиқига. – Кейин-чи? – яна Михалга ўтирилди. Наҳотки

Ўзимга игна уришдан бошқа менда ҳеч нима қолмаган бўлса, — асабий хаёл сурарди Михал.

— Бўлдими? — сўради врач.

Михал бош ирғади.

Бундай бўлиши мумкин эмас, ўйлади у.

— Бу оздек туюлмаяптими? Нима учун? Янаги суҳбатгача шу ҳақда ўйлаб кўринг, — гўё узокдан гашираётгандек бўлди врач. — Хўш, яъни ичингиздан ким унинг тарихи Михалнинг тарихига ўхшамайди, деб ҳисоблайди?

Худога шукур, ўтди-ей, энгил нафас олади Михал. Бу галча.

— Пан Вацлав?

Малла чакка сочлари дид билан қирилган бақалоқ — фақат юқори лабида ингичка мўйлов. Ютиниб қўйди-да, хиёл олдинга энгашди.

— Шу, биринчидан, мен каттароқман, иккинчидан эса гиёҳвандлик моддаларини бутунлай бошқа сабаблар билан истеъмол қила бошлаганман.

— Нечага кирдингиз?

— Ўтгизга.

— Сиз қачон бошлагансиз?

— Беш йил бурун. Маълум жавобгарлик билан боғлиқ лавозимга ўтганимдан кейин.

— Сиз нима иш... — гап бошламоқчи бўлди врач.

— Мен хизматчиман, — унинг сўзини бўлди ёш эркак. — Бир жиддийроқ муассасада бўлим бошлиғи ўринбосари. Мен буни хоҳламагандим...

— Яхши. Шундай қилиб, нима учун бошладингиз?

— Ҳамма гап шундаки, ниманидир бошляпман деб ўйламагандим олдин.

Худди шундай, хаёлидан лип этиб ўтди Михалнинг.

— Аввалига менга тазлинам ёзиб беришди. Тинчлантирувчи деб. Ухлашим учун. Мен эса ҳар гал уни оғир йиғилишдан олдин ичиб олардим. Кейин, бирон нарсани ҳал этишда кўрқмаслигим учун ичиб олардим. Ёки чет элга командировкага кетиш олдидан. Шу тариқа ўз-ўзидан кунига йигирма-ўттиз ҳақдори ича бошладим. Баъзи ҳолларда эса икки баравар кўпроқ.

— Дориларни қаердан олардингиз?

— Аввалига поликлиникамиздан очиқчасига олавердим, кейинчалик таниш тиббиётчилар орқали.

— Хуллас, охир-оқибатда сиз ўз жонингизга қасд қилиш — бу вазиятдан қутулишнинг ягона йўли, деган қарорга келгансиз. Нима учун сиз врачга мурожаат қилмадингиз?

— Билмадим. Уялдим. Бироқ билишни истамадим...

— Лекин ўз жонингизга қасд қилмоқчи бўлганингизни кейин ҳамма билди...

Михал хонада ўтирганларга разм сола бошлади. Ҳов ана, Рихард ва икки таниш мишиқи, улфатларини ва арзимаган хизмат учун кайф қарз берадиган хўжайинни қидириб юрганлардан. Тўғрироғи, уларнинг омади келмаган, чайқатма қайнатиб юрганларида уйкуда қўлга олишган. Бирйўла текинхўрликни ҳам ёшиштиришган. Бир-бирига ўхшамаган улфатлар!

— Мен мактабдалик пайтимдаёқ меъда неврозидан даволангандим. Кўнглим айнарди, юрагим қаттиқ урарди, асабим бузиларди, тушқунликка тушардим. Сирасини айтганда, менга гиёҳвандлик моддалари беришганини билмасдим ҳатто. Шунчаки ундан воз кечолмасдим... Балки, улар мени руҳан қўллаб-қувватлашларига умид болагандирман, — дейди мишиқилардан бири.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, Михал? — уни хаёл исканжасидан суғуриб олади врач. — Келинг, сиздан бошлай қолайлик?

— Тушунмадим.

— Эшитмадингизми? Бутун биз нима учун одамлар гиёҳвандлик моддалари истеъмол қила бошлаганлари сабабини тушунтиришга оз-моз уриниб кўрдик. Шундай қилиб, умумлаштиришга ҳаракат қиламиз...

Нима учун? Михал елкасини қисди. “Нима учун?” Инсон бу саволни ўзига жуда кеч беришидан даҳшатли нарса бормикан? Аввалига у наркоманиянинг кейинчалик қандай аҳамият касб этишига унчалик эътибор бермайди.

— Ўзингиздаги сабаблардан ҳеч бўлмаганда битгасини айтинг, — давом этади врач.

Кимдир шунчаки қизиққанидан гап бошлади, барибир ва умуман қизиқ-да, қандай йўлга чиқаётганимизни биз қаёқдан билиб ўтирибмиз? Бу йўл қаёққа олиб боради? Ҳалиги кайфли америка адирлари ҳақида ҳеч қанақанги тушунчага эга эмас эдик.

– Қизиқувчанлик, – жавоб берди Михал.

– Қизиқувчанлик. Яхши. Яна ким? – Врач бошқаларга бир-бир қараб чиқади.

– Уддалай олмайдиган муаммолардан қочиш, – дейди малла мўйловли бақалоқ.

– Яхши.

– Зерикишдан қочиш, – мишиқилардан бири гап қотади.

– Ҳм, хўш, Ондрой?

– Бу қандайдир бошқачароқ эканми. У одамни тўдадан ажратиб қўяди.

– Ростданми?

– Рост. Кўп қатори, тўдадагиларнинг ичидан биттаси бўлишга имкон бермайди. Қоидаси, хизматчи, ишчи, деҳқон, зиёли бўлишга йўл қўймайди. Ахир одамлар нимаси биландир фарқланиб туришлари керак-ку. Ранги, кўриниши билан. Кўчани тўлдириб турган анови туссиз оломон бўлишни асло истамайди.

– Бироқ наркомания ҳам сизларни тўдага ҳайдаб киради. Наркоманлар тўдасига сизларнинг улфатларингиз орасида тўдачилик туйғуси ҳукмрон. Чунки кўпчилигингиз бошқалар шундай қилгани учунгина уларга тақлид қиласиз. Натижа-чи? Барбод топиш плюс гиёҳвандликка муглақо қул бўлиш. Ҳар бирингиз бошқангизга қуйиб қўйгандай ўхшаб турибсиз-да. Сизнингча, ёрқин шахсият шуми? Сиз бу ҳақда қандай ўйлайсиз? Ҳеч ким ҳеч нарса ўйламайдими? Ондрой? Ҳеч нарса ўйламайсизми? Яхши. Демак, гиёҳвандлик моддалари сизларга ҳаётий тўлақонлик, ранг-баранглик туйғуси бағишлайди. Ниҳоят, қандайдир янги, қизиқроқ бир нарса топаётгандек бўлаяпсизми? Бироқ нима учун у нарсани албатта гиёҳвандлик моддалари воситасида топиш керак экан? Зерикишни ҳайдаш керак – бу тўғри. Лекин бунга бошқа бир нарса билан қилса бўлмайди? Ҳар ҳолда соғлиққа зарар келтирмаслик учун? Сиз нима билан шуғулланишни афзал билардингиз? Хўш? Мартин... Ёки бошқа бирингиз. Гиёҳвандлик билан эмас, бошқа қандай нарса билан машғул бўлишингиз мумкин эди? Ҳеч ким ҳеч нарса билан шуғулланмайдими? Ҳатто Рихард ҳамми?

– Э йўқ, нега энди. Фаолликни ўстирадиган ҳар қандай иш билан шуғулланишни истардим. Ўзимни кўрсатадиган иш билан. Бошқалар ичида ажралиб турсам дейман.

– Хўш, нима учун сиз бирон марта шундай қилиб кўрмагансиз?

– Мен бундай қилолмайман.

– Нима учун?

– Чунки ҳар ким ҳам унга ёққан жойда ўқиши ёки ишлаши мумкин эмас-да.

– Унга ёққан ишни қилолмайди демоқчимисиз? Қизиққан нарсаси-чи?

Рихард елка қисади.

– Бу сизнинг ўта дангасалигингиз туфайлидан эмасмикан? Текинга роҳат кўрмоқчимисиз? Эвазига ҳеч нарса бермай, фақат олишми? Ҳеч қандай ҳаракат-паракатсиз-а? Сиз қўлингизни совуқ сувга урмай жаннатий фароғат ҳақида орзу қилаяпсиз. Ишқилиб ҳеч нарса сарф бўлмаса бўлгани. Жуда нари борганда пул сарф бўлмаса, уни ҳам кўпчилигингиз ота-оналарингиздан оласиз. Нима бўлибди, ўз соғлигингиз. Маълум муваффақиятларга эришиб, инсон ижтимоий фойдали фаолият билан шуғулланганда, ишонтириб айтаманки, у ҳам худди шундай, балки ундан ҳам каттароқ, ва албатта, узоқроқ давом этувчи ҳузурни ҳис этади, бу сиз сунъий йўл билан ҳосил этганингизга асло ўхшамайди. Нима учун сиз ўз уқувингиздан, сизни кимдир севишидан, сиз билан фахрланишидан ҳосил бўладиган севинчни бошингиздан кечиришни истамайсиз?... Бу борада сиз нима деб ўйласиз, Мартин?

Елка қисиб.

– Кимёвий йўл билан осон кайф қиласиз, миянгида ижобий ҳиссиёт пайдо қилиш учун ориқча уринишингиз шарт эмас. Шприцни қўлга олсангиз

бўлди. Ёки мен нотўғри гапираяпманми? Бироқ охир-оқибатда бу кимёвий ҳиссиётлар қолан барчасининг ўрнини эгаллайди.

— Хўш, сизнингча, мен нима қилишим керак? Мен гиёҳвандлик моддалари қабул қилаяпман, чунки мен одамларни кўрсам кўнглим айнийди. Бу дунёнинг башарасини кўрсам, кўнглим айнийди. Мен у билан ҳеч қанақанги жиҳатим билан ўхшашни истамайман, — ичини ёради Мартин.

— Хўш, сизнингча, бу дунё қанақа экан?

— Шафқатсиз. Пул деб, мансаб деб, муваффақият деб баъзилар мурдалар устидан топтаб ўтадилар. Тагин барчасининг ақли ўтқир. Ҳеч ким ҳеч кимни тушунишни, ўзини унинг ўрнига қўйиб кўришни истамайди. Фақат кимни ерга чалпақ қилиб ташласамикин деган ўй-хаёлда. Тупурдим бунақа дунёга.

— Тушунарли, — дейди врач. — Сиз-чи, хўш? Одамлар учун бирон нима қилишингизга ҳеч ким халақит бераётгани йўқ-ку. Гарчи улар сиз айтгандек бўлганларида ҳам. Балки, айнан сиз уларнинг ўзини очиб қўярсиз? Кейин улар ўзгариб қолишармиди. Зулматга лаънатлар ўқигандан кўра бир кичик шам ёққанингиз афзал эмасми?

— Ундан менга нима фойда?

— Хузур. Мен сизга айтдим-ку.

Мартин кинояли кулади.

— Бундан чиқди, сиз ҳам бошқаларни эзишни яхши кўрар экансиз-да? — давом этади врач.

— Қанақасига?

— Ота-онангиз бўйнига осилиб олгансиз-да, ногиронлик пенсиясига игна урасиз, билингки, бу билан ўзингиз айтмоқчи бўлган шафқатсиз жамият бўйнига осилиб оласиз. Ёки гапим нотўғрими?

Биз ўзимизни алкоғоликлардан олиб қочишга устаси фарангмиз. Бамисоли олий тоифага мансубдекмиз, ўйлайди Михал наркоманлар столида ўтириб, кечлигини тановул қилар экан. Аслида эса улар ҳам худди бизлардек қул. Фақат бизни тезроқ ўлар ҳолатга келтирадиган моддаларга қул бўлади. Кошки биров гиёҳвандлик моддалари ҳақидаги фикрларни хотирамдан пок-покиза ўчириб ташласа. Қизиқ, унда нима қоларди хотирамда!

— Натижада ҳаммамиз Зденекдай тутатган бўлардик, — жилмаяди Рихард.

— Унга нима бўлган? — Михал бошини кўтарди.

— Билмайсанми ҳали? Кўчадан кетиб бораётганда, силласи қуриб йиқилиб тушганди ва ўлиб қўя қолганди. Кейин маълум бўлишича, у қарийб бир ойдан буён ҳеч нарса емаган экан.

Зденекми? Михал даҳшатдан қотиб қолди.

— Жин урсин, наҳотки ҳеч ким унга ёрдам беролмаган бўлса?

Мен-чи? Ахир, мен қамоқда эдим-ку.

— Наҳотки унга нима бўлганини ҳеч ким билмаган бўлса? — у бошқаларга бир-бир қараб чиқди.

— Учига чиққан игна урувчига ёрдам бериш? — Мартин кўзини кўтарди. — У билан бир дақиқа ўтирсам ўн соатим бекор кетади. Майнадай сайраб қулоғингни қоқиб қўлингга беради. Тагин ҳаммага ташлангани ортиқча.

Нима ҳам қилсин, ўзи қайнатолмаса, ўйлади Михал.

“Уни ўз қўлингиз билан ўлдириб ўтирибсиз”, деб гап ташламоқчи эди, бироқ тўсатдан бунинг бемаънилигини англаб қолди.

Яна ҳаммаси бошидан бошланади. Деразадан тушаётган қуёш нури нечанчи марта хонани айланиб чиқади.

— Хўш, бугун мен гиёҳвандликдан ташқари ичингиздан ҳар бирингиз нималар ҳақида орзу қилишингизни билмоқчи эдим... Ҳеч ким ҳеч нарсани орзу қилмайдими? Сиз нимани хоҳлар эдингиз? Сизни нима қизиқтиради? — ўсмоқчилайди врач.

— Кайф бўлса бўлди, — гудранди Мартин.

Эътиборни ўзига тортмоқчи бўлади. Қандай бўкирганини кўрсатмоқчи, англади Михал. Рихарднинг жилмайганини кўрса, бас.

— Барибир ҳам сиз нимани хоҳлаган бўлардингиз?

— Бир мириқиб игна урсанг, — олдинги муваффақиятидан руҳланиб, яна сўз қотди Мартин.

— Гиёҳвандликдан ташқари, — эслатади врач. — Ундан муҳимроқ ҳеч нарса йўқми, Мартин?

— Вена томирлар доим соғ бўлса, ҳар доим игна урса бўлаверади.

— Буни олдиндан ўйлаш керак эди. Сизникига ўхшаш томирлар билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди, — жилмаяди врач Мартинга қараб. — Сиз нима дейсиз, Михал?

Ева билан бўлиш. Лекин бундай гапларни овоз чиқариб айтиб бўлмайди. У елка қисди.

Хўп, сирасини айтганда, мен яна нимани хоҳлардим? Михал даҳшатга тушди, у ростданам нима деб жавоб беришини билмасди.

— Сиз бирон нарсага қизиқасизми?

Жимлик. Тобора елкадан босиб келувчи жимлик.

— Сизларнинг қадриятлар даражангиз қанақа? — такрорлайди врач.

Бир гал игна уриб олиш, кейин чидаса бўлади, хаёлидан ўтказди Михал. Кейин, албатта, Ева. У билан яқинлашиш. Бироқ кайф дегани ҳар қандай яқинликдан қиммат бўлганидан кейин бунинг нима кераги бор?

— Хўш, ким нима демоқчи? — Врач бошқаларга ўгирилади. — Сизнингча, одамга бахт келтирадиган нарса нима?

Мартин яна ўтирган ерида қимирлаб қўйди.

— Гиёҳвандликдан ташқари, — огоҳлантиради врач.

Ева билан бўлиш. Ҳаммасига чидаш ва бошқа ҳеч қачон қамоққа тушмаслик, ўзича такрорлайди Михал.

— Кайфдан ташқари бари бир пул, — яна гап қотади Мартин.

— Ростданам шундан бошқа ҳеч нарса севинч келтирмайдими?

— Уларни истеъмол қилмасликка куч топиш, — деди малла мўйловли бақалоқ.

— Яхши. Унда айтинг-чи, одамни нима ҳаракатга келтиради?

Битта доза топиш, ўша заҳоти хаёлан жавоб беради Михал. Кейин-чи? Кейин эса ҳаммаси бир гўр, ўйлайди у. Лекин бу даҳшат-ку!

— Сизга нима бўлаётганини энди англаётгандирсиз? — яна сўрайди врач. — Сиз гиёҳвандликдан бошқа ҳеч нарса тўғрисида гапира олмайсиз. Қолган ҳамма нарса сизнинг тушунчангиздан ташқарида. Сиз дунё тўғрисида мутлақо ёмон фикрдасиз. Сирасини айтганда, сиз у ҳақда жуда оз нарса биласиз.

Эшик ортидаги токчада қўрқанидан тош қотганча — кимнинг хаёлига келибди, дейсиз? — Рихард билан Мартин турибди. Иккаласининг ҳам ўнг қўли шимариғлик, Рихарднинг билагига тасма боғланган, венасида шприц осилиб турибди.

— Ёп, — ўшқирди Рихард. — Хоҳлайсанми? — У шприц санчиғлик қўлини ситгади.

Михал аззойи бадани қақшаётганини сезди. Шундоқ қўлини чўзса, шприцни ушлаб, биргина дозани олса бўлдийди. Шу заҳоти юрак ўйноқлаши тўхтаб, бир вақтлардагидек фақат мўъжизавий энгиллик қоларди... Борди-ю, ҳаммаси фопш бўлса-чи? Яна қамоқ. Модда — суд қарори бўйича мажбурий даволанишдан бўйин товлаш. Борди-ю, мендан олдин чиқса, Ева эркинликда нима иш қиларкин? Михал қўлини халат чўнтагига суқди.

Фақат Евани деб.

Лекин шу ҳам — тараққиёт.

Қўрқувдан тош қотганча, у индамай ўзини орқага олди, у ҳозир айтмоқчи бўлган нарса қолиб, тили алланималарни гўлдирар эди.

Ҳойнаҳой, шунчаки ўзларига игна уриб олмоқчи бўлишган, каловланиб қолишдан қўрқишган, ўйлади у, бу икки шерик олдидан муздек йўлак бўйлаб қочиб бораркан. Ёлғизликдан Михал бўғилиб кетаётганди.

Қанақа фавқулодда йиғилиш бўлдийкин? Улар ҳамон машқ либосида, бадангарбия сўнгига чошишдан ҳансираб туришарди. Терга ботган, оғир-оғир нафас олган ҳолда беморлар хона деворлари бўйлаб ғуж сафланишади. Доира ичида — врачларнинг оқ халати.

Михал бўм-бўш ошқозонида нимадир ағдар-тўнтар бўлаётганини ҳис қилди. Бамисоли тугёнга келган йиртқичдек.

— Шундай қилиб, бизга маълум бўлдики, кеча кечаси сизлардан бирингиз

иккинчи қават ҳожатхонаси деразасидан туширилган чойшаб ёрдамида унга боғланган қандайдир тугунни кўтариб олган, тахминларга кўра, унда гиёҳвандлик моддалари бўлган. Ўша ким эди? – Бу ишда ким иштирок этган бўлса, олдинга чиқсин!

Ичкиликбозлар оғизларини очиб ағрайганча бир-бирларига олазарак қарашади.

– Табиийки, бу тўқсон тўққиз фоиз токсикоманларга тегишли. Шундай қилиб, марҳамат. – Бош врач хотин Рихардни қуршаб олган гуруҳга мурожаат қилди.

Яхшиямки, Михал бошқа томонда эди. У девордай оқариб кетганини сезиб турарди.

Сезиб қолишармикан? Ёки йўқми? Тўсатдан буни мана бу ишқалда иштирок этишдан далолат деб ўйлашса-чи? Йўқ, улар ундай ўйлаши мумкин эмас!

Оғир сукунатни боғдаги кушларнинг чуғур-чуғуригина бузиб турарди.

– Ҳойнаҳой, сиз бизни мажбурий тарзда таҳқирловчи текширувдан ўтказмоқчи бўлаётгандирсиз? Биронтасида уколнинг янги изи чиқиб қолиши тайин. Модомики, кўлингда экан, чидаб туриш ва укол қилмаслик қийин, барибир таваккал қиласан, одам. Хўш? Ҳаммасига иқрор бўлиб қўя қолган маъқул эмасми?

Сукунат. Фақат кимнингдир кўлидаги соат “чиқ-чиқ” қилади.

Эҳтиёткорлигингиз шунчаликки, ўзингизга игна урмагансиз, балки уни оғиз билан истеъмол қилиб қўя қолгансиз. Ахир бу ўша дозанинг самарадорлигини анча камайтириб юборди-ку, шундай эмасми? Бироқ шундай бўлган ҳолда ҳам... Биз сизларнинг барчангизни пешоб текширувига юборамиз. Лабораторияда сўнгги етти кун ичида сиз истеъмол қилган ҳар қандай моддани аниқ айтиб беришади. Хўш, ундан кўра ҳаммасига иқрор бўлиб қўя қолган маъқул эмасми?

Рихард ва Мартин кўзларини полга тикиб олишган. Шу топ Рихард Михалга ялт этиб қараб қўйди.

Лекин мен ҳеч нарса айтганим йўқ. Чин сўзим!

Сукунат тобора оғирлашиб боради. Таранг тортилган торга ўхшайди.

– Бўпти, Ондрой, Томаш, Михал, Мартин, Рихард... барчангиз навбат билан хонамга киринг...

Қулайроқ ётсайдим, томирларимни ёзсайдим, кўзларимни юмиб олсайдим... Мен мутлақо хотиржамман дея фикримни бир жойга тўплаб ололсайдим.

Умуман шундан кейин қандай қилиб одам томирларини ёза олади?

– Айни чоқда нимани ҳис қилаётганингизга фикрингизни жамланг...

Евани соғиндим. Ниҳоят, у билан бирга бўлсайдим...

– Энди навбатдаги машқ: сизнинг ўнг кўлингиз зилдай, ўнг кўлингиз зилдай... Чап кўлингиз зилдай, чап кўлингиз...

Борди-ю, мен уларни кўрганганимни билдириб қўйсам-чи?

Чап кўл зилдай...

– Бу вазминликни ҳис қиляяписизми?

Михал даҳшатли оғирликни ҳис қилмоқда эди. Бамисоли улкан бир тош уни ерга қапиштириб ташламоқда. Бироқ мутлақо қўлда эмас. У буни хоҳламагани учунгина ҳам эмас.

– Жуда соз.

Наҳотки ҳаммаси шундай анжом топиши керак эди?

– Бугун иссиқни ҳис этишни эслаб қолишга ҳаракат қиламиз, – гўё узоқдан Михалнинг қулоғига чалинади психологнинг сўзлари. – Фараз қилинг: ўнг кўлингиздан ёқимли иссиқ қуйилиб келаяпти. Ўнг кўлингиздан ёқимли иссиқ...

Мана шу нарса менга ёрдам бериши керакми? Гиёҳвандлик балосидан-а?

Эй худо, қани энди булар бари ортда қолган бўлса!

Яна худди суд залидагидек.

Ғирт кинояли товуш.

– Афсус, муҳтарамлар, бироқ сизларнинг пешобингизда афьюнли дорилар борлиги аниқланган.

Мартин билан Рихард баландликда, қолганлар тевақадаги стулларда. Бош

врач хотин судга ўхшаган бу даврада омма ва ижрочиларни ажратиб турувчи чизиқ бўйлаб юра бошлайди.

— Сиз барибир иқрор бўлишга мажбурсиз, сизлар касалхонада гиёҳвандлик моддалари ноқонуний истеъмолида ишгирик этгансизлар!

Гўё марҳумлар хотирасига бир дақиқа сукут сақлангандек жимлик чўкади.

— Сиз-чи, Рихард? — Бош врач унга томон ўтирилади.

— Мен истеъмол қилмаганман.

— Бунга сиз қандай баҳо берасиз?

Елка қисилади.

— Демак, икковингиз истеъмол қилгансиз?

Рихард яна бошини чайқайди.

— Мартин, сиз-чи?

— Йўқ.

— Барчамизнинг олдимизда майнавозчилик қилишни йиғиштиринг. Шунини айтиб қўяйки, касалхонамизда гиёҳвандлик моддаларини ололмайдиган изолятор ҳам йўқ эмас. Қутурганларни сақлаш учун алоҳида хона мавжуд! — Бош врач хотин кўпчиликка юзланади: — Шахсан мен ҳеч кимнинг у ерга тушишини истамайман. Бу қанақа изолятор эканини биласизми, Рихард?

Яна оғир сукунат.

— Чор девор, ҳожатхона ўрнига матраца ёзиласиз. Бу даволаш эмас, кўпроқ жазолаш чораси. Дарвоқе, шундай чора кўришга бизни сиз ўзингиз мажбур қилияпсиз, сабаби биз билан ҳамкорлик қилишни истамаяпсиз. Марҳамат, кулоғимиз сизда.

Гўё касалхона боғида ёлғиз қораялоқ сайрайди. Яккаю ягона овоз.

— Бизни қаттиқ чоралар кўришга мажбур этманг! Даволаш чоралари ҳақида келишиб олиш учун сизда ҳали имконият бор.

Худди саккизинчи синфдалигимиздаги саёҳат вақтининг ўзгинаси, эслайди Михал. Фақат унда ичкилик қидиришганди. Кукун билан кайф қилиш деган гаплар ўқитувчиларнинг хаёлига ҳам келмасди.

— Ҳамма тепага чиқсин, илтимос...

Михал жўнатишга келаётган ошқозонини тинчлантиришга беҳуда уринарди. Борди-ю, кайфи менинг тумбочкамга солиб қўйишган бўлса-чи, бирдан ўйлади у. Зилдай оғирлашиб кетаяпти. Яна вазминликни ҳис қилишга чорлаш. Гўё фақат шу ердан берадигандек! Лаънати!

— Бу кимнинг каравоти? — Бош врач хотин оломонга тешиб юборгудек бўлиб қарайди.

— Меники, — таажжубланганнамо овоз беради Вацлав. Юзида, малла мўйлови узра қизил доғлар пайдо бўлади.

— Бу нима?

Матрац тагида ишприц ва жигарранг тусдаги суюқликли шишача.

Седана, фаҳмлайди Михал.

— Лекин мен... Ҳеч қачон игна урмаганман... Ҳатто эркинликда ҳам...

— Буни матрацингиз остида ётганига нима дейсиз?

— Эҳтимол, кимдир...

— Бу энди ақла сиғмайдиган гаплар. — Бош врач хотин бошқаларга юзланади.

— Бу палатада кимлар ётади? Қўлини кўтарсин!.. А, Рихард ҳамми? Рихард, ростданам сиз бизга ҳеч нарса айтмоқчи эмасмисиз?

— Айтадиган ҳеч қанақа гапим йўқ.

— Яхши. Кун тартибининг бузмаймиз.

Куёш нурлари панжалари ортида содир бўлаётган ишларга мутлақо бефарқ. Мен ортиқ чидолмайман, нолийди Михал. Юраги нақ бўғзида ураётгандек ҳис қилади у. Ошқозони чидаб бўлмас даражада оғримокда. Бошқалар билан бирга даврада ўтириш ва ўзини ҳеч нима бўлмаётгандек тутиш, бас. Ким бунга чидай оларди?

— Рихард, балки шу ерда, озчилик орасида тунги воқеа тўғрисида бир нарса дерсиз? — бир текисда гапиради ёш врач. — Нима дер эдингиз?

— Қандай бўлганини ўзим ҳам билмайман, менинг бунга ҳеч қандай алоқам йўқ.

— Энди ўз сўзларингиз учун жавоб бериш вақти келмадимикан? Узоқ вақтли бетарафликни ўзбошимчалик билан бузиш нима эканлигини сиз биласизми?

Сизнинг айбингиз билан Мартинда хумор бошланган — мушак зирқирашлари, тушкунлик, тажовузкорлик. Уни даволашдан барча уринишларимиз бир тийинга чиқди-қўйди. Не-не машаққатлар эвазига у қамоқда халос бўлган жисмоний тобелик яна қайталанди. Ундан қутулиш машаққатини мендан кўра сиз кўпроқ биласиз, бошингиздан ўтказгансиз. Кун бўйи, балки тун бўйи ҳам унинг тепасидан санитар навбатда туради. Ўз жонига қасд қилиб қўямасин деб. Биринчи уриниш содир бўлди, бундан хабарингиз бордир? Нима иш қилиб қўйганингизни энди билаяписми? Қолганлар нима деб ўйлайдилар?

Яна жимлик. Михал олдиндан ўзини ёмон ҳис қилмоқда.

— Мен... Айтмоқчиманки... — гап бошлайди Вацлав, — мен ростданам ҳеч нарса билмас эдим. — У кўркув ичида кўзларини пирпиратарди.

Эй худо, қандай даврага тушиб қолганини ўйлабоқ қўрқиб кетаяпти-я, дилидан кечиради Михал. Ҳатто токсикоманлар ҳам қўрқа бошлашди. Мен қўрқмайми?

— Ишонаман, — жилмаяди врач. — Бу ерда даволаниш курсини ўтаётганингизда ва тузала бошлаганингизда, афтидан, сизни касалхонадан чиқарса ва ихтиёрий даволаниш учун Аполлинарийга юборса бўлади. Сизни бизда мажбурий тарзда даволаш ақдан эмас.

“Бу одамлар билан” деган сўзларни устамонлик билан четлаб ўтди-я, хаёлан мийиғида кулади Михал.

Врач яна Рихардга ўгирилади:

— Сизни қутурганлар бўлимига ўтказиш биз кўрган энг адолатли чора эканлигини тушунасизми?

Рихард елка қисади.

Барибир сиздан дилингиздаги гапларни айтишингизни илтимос қилардим...

Шунда бирдан Рихард портлаб кетди:

— Сизлар барибир мени одам қилолмайсизлар! Игна уришни истаيمان ва ураман ҳам! Кайфдан бошқа менга нимани ваъда қила оласиз? Тинкани қуритувчи охири йўқ қора кунлардан кўра ҳузурга тўла бир неча йил давримни суриб қолганим яхши эмасми?

Бу ердан ҳайдаб юборишадими ёки йўқми, ҳозир унинг учун бир пул, ўйлайди Михал. Ёки, афтидан, у бу ҳақда ўйлашпти. Кечаги кайфининг қолдиғими? Ёки бадантарбиядан олдин ҳам уриб олишга улурдимикин? Йўқ, кўзидан маълум бўлиб туриши керак эди. Балки, у ростданам ҳаммасига барабар тулургандир? Нимани йўқотарди? Манзилга етиб келган бўлса.

— Биз сизга ҳеч нарса ваъда қилолмаймиз! Фақат ёрдам берамиз. Сиз ўз гамингизни ўзингиз ейишингиз керак эди. Бироқ бунинг учун, эҳтимол, сизда куч бўлмаса керак.

Ўзи қайси биримизда оз-моз бўлса ҳам куч қолган, хаёл суради Михал. Мендами? Кеча доза олишдан бош тортдим-ку? Юраксизлик қилдим, тамом. Орқамдан бир жуфт доктор қўлтиқлаб турмаганида нима бўлишимни ўзим ҳам билмасдим.

— Кучим етмайди! Етмайди дедим-ку, бўлди-да! Ортиқ чидолмайман! — яна бўкиради Рихард.

— Майнавозчиликни бас қилинг! — врач ҳам бирдан овозини кўтарди. — Албатта, булар бари сизга маза бўлиб кўринади, бўлмаса-чи, устаси фаранглардан бўлиб қолгансиз, ахир. Сиз билмаган нарсанинг ўзи қолмаган. Шунинг учун ҳам токсикоманлар жамияти сизни бошига кўтарди. Бу билан сиз ўзингизнинг асил қиёфанингизни намён этаясиз. Бошқалар эса амманнинг бузоғидай қараб туришибди. Ахир сиз қандайнинг янги нарсанинг пайгамбарисиз-да. Ростданам, ажойиб ҳиссиёт-а? Шугинанинг ўзидан ҳам дунёча кайф қила оласиз, ўзингизнинг кимлигингизни билдирасиз. Ўзингизга диққатни тортасиз. Гиёҳвандлик моддалари бўлмаганда — сиз қуп-қуруқ таёқ эдингиз. Ҳеч ким сизга назар кўзини солмас эди. Бу ерда ҳайқираётганингиз сабаби шунда. Сиз эътирофга, юқори баҳога қаттиқ интиласиз. Унга эришасиз ҳам. Наркоманлардан. Шунинг учун ҳам ўзингизни тиёлмаяписиз. Сизни нон бериб боқиш керак эмас, қанақа наркоман эканлигингизни намоён қилишингизга йўл қўйиб бериш керак, холос. Ўзингизнинг содда мухлисларингиз олдида психоактив моддаларни тажрибадан ўтказётган олим қилиб кўрсатаясиз —

инсоният учун янги, яхши келажак йўлини очиб бераёйсиз. Амалда эса соддадил одамларни тажрибали меровларга айлантираяёйсиз. Ўзингиз татиб кўриш ўрнига янги дориларингизни уларда синаб кўраяёйсиз. Сиз кўрқоқ ва психопатсиз, билдингизми? Одамлар бошига мусибат келтирувчи психопатсиз! Бизни ҳеч нарса билмайди деганмидингиз? Тагин маъсум кўзларингиз билан кўзимга қараб турибсизми? Тинтув вақтида Ондرويدдан биз сизнинг эритмаларни қандай тайёрлаш кераклиги ҳақидаги шпаргалкаларни топиб олдик. Кимёвий формулалар ва тайёрлаш усуллари. Булар ҳаммаси сизнинг кўлингиз билан ёзилган. Сиз учун энг муносиб жой – изолятор, билдингизми?

Ўнг кўл зилдай... чап кўл зилдай... иккала кўл зилдай...

Ҳали кеч бўлмасидан ҳаммасига барҳам бериш керак. Ҳеч тайин-туғуни йўқ, учига чиққан бангидай йўлимни тугатолмайман-ку, ахир. Бир гал қарийб манзилга етиб келган ҳам эдим. Ортиқ бундай бўлишини истамайман.

Ўнг оёқ зилдай... Чап оёқ зилдай... Иккала оёқ зилдай...

Қолган-қутган иродани заррама-зарра жойига тўпламоқ керак. Бир жойга.

Абзойи бадан зилдай...

Қолган-қутган барча кучни... Ҳаётда мақсадни топиш керак. Ева учун, яна бирон нарса учун яшаш керак. Лекин нима у? Падарига лаънат, нима эди-я?

Ўнг кўли бўйлаб иссиқ бир нима оқиб тушади. Ўнг кўл ёқимли иссиқ... Чап кўли бўйлаб иссиқ бир нима оқиб тушади...

Рихард қочиб кетди! Биринчи қаватдаги дераза панжарасини синдиришди. Афтидан, уни аралашган кўринади. Қутурганларни сақлаш бўлимидан унга етиб келгунларича у гойиб бўлганди. Янгилик касалхонага яшин тезлигида ёйилади.

Бу ердан қочиб чиқиш. Ҳар бир беморнинг орзуси.

Лекин мен бундай қилмоқчи эмасман. Бундай машқлардан юзтаси, юз элликтасига чидаш керак. Улар нечта бўлди ўзи? Қамоқхоналарда, Алполинарийда, армияда, лагерларда. Миллионгадир-ов. Улар олдида яна бир юзлик нима деган гап бўлибди? Падарига қусур, мен тишимни тишимга босишим керак! Ишботлашим керак. Иродамни тўплашим керак. Кучимни йиғишим керак. Врачларнинг ўзлари даволашни эрта тугатишади-да, судга мени озод қилишни таклиф этади. Ева билан яна учрашаман. Ҳаммасини бошидан бошлаймиз. Бироқ энди кайфсиз бошлаймиз!

Касалхона ички тартибининг чидаб бўлмас андозалари.

Сен ўзи умуман бу ерга тушмаслигинг керак эди, агарки...

Бошдан-оёқ автотренинг. Яна ва яна шу азоб. Майда мурватларигача ёйиб ташланган. Ойим, отам, Олина, Ева, мен, Рихард, Гонза. Бу ҳақда бировлар олдида сира гапира олмайдигандек туюлардим ўзимга. Бундоқ қарасам, бу илм экан! Ҳар гал менга врач мурожаат қилганида кўрқув, у тагин нимани билмоқчи? У ўзи нимадан қаноат ҳосил қиларкин? Мутлақо ҳеч нарса сир бўлиб қолмайди. Сени бурда-бурда қилиб, стулларда давра куриб ўтирган мана бу ўнликнинг парча-буриш қилиб ташлаши учун итқитади. Кейин мени тагин ким бус-бутун қилиб бутлаб қўяди?

– Бошқа иложи йўқ, – жилмаяди врач. – Сиз ҳаммасини бошқатдан ўташингиз керак. Нима учун гиёҳвандликка ўрганганингизнинг сабабларини тушунтиришингиз керак. Улардан халос бўлишга интилишингиз даркор. Агар келажакда энг қиммат нарса билан тўлашни истамасангиз. Ўз миянги билан. Униқиб кетган тафаккурли чалаўлик бўлиш билан. Гиёҳвандлик моддалари ҳақидаги орзу – ягона туйғули бемаънилик билан.

Абзойи бадан зилдай...

Имконият ҳали ҳам борлигига сўнгги марта ишониш.

Абзойи бадан ёқимли зилдай...

Қутулиб чиқишга сўнгги ҳаракат.

Бир амаллаб тирмашиб чиқмоқ керак. Манглай ёқимли муздек...

Ҳаммага ўзимнинг жирканч нашабанги эканимни исботламоқ керак!
Нафас олмоқ, нафас чиқармоқ, ўтирмақ, кўзни очмоқ даркор!
Мен бунинг уддасидан чиқаман. Уддасидан чиқишим керак.

Михал чидаб бўлмас оғриқдан уйғониб кетди.

Янги ҳаётни анча олдин бошлаганмидик? О, қандай гўзал хаёллар бор эди!
Жиннихонадан тантанали чиқиб кетиш. Баҳорги Богницкий боғи. Ўлиқлардан тирилиш.

Уч ҳафта! Бор-йўғи-я! Эркинликдаги уч аҳмоқона кун старли ва барча гўзал хаёллар тумандай тарқаб кетади. Ева билан жанжал кетидан жанжал. Бўлмаса-чи, абадий ошиқ-маъшуклар. Итдай ақиллашамиз. Юрак гулгуласи, илгари сира бунақаси бўлмаганди. Шу тариқа бир умрми? Нима учун, хўш?

Касалхонадан чиққанидан роса тўрт кун ўтиб, Ева яна билдирмай ўзига нина ура бошлади. Икки марта Михал сезиб қолди ва шприцни улоқтириб юборди. Икки марта! Учинчи мартаси — йўқ.

Кеч. Энди биз бусиз туролмаймиз. Бизга бундан бошқа тагин нима қолган?

Ҳаммаси айнан шундай тугайди деб мен тасаввур қила олармидим? Биз иккаламиз ўз тажрибамизга умид қилган эдик, бу даврага бошқа изимизни босмаймиз деб ўйлаган эдик.

Уч ҳафта ичида — бутунлай вайронагарчилик. Сураатга олиш қолганди. Бошқаларга ибрат учун. Гиёҳвандлик моддалари нималарга олиб келишини бир кўриб қўйинг.

Бу жин чалгур Ева қаёқда экан-а?

Лаънати пуфакчалар!¹ Мен ҳам тентак бўлмасам келиб-келиб Гонзанинг машинкасида игна ураманми? Меровга ўхшаб. Ҳойнаҳой, ҳаммаси шундан бошланди. Гонзанинг барча улфатлари қўл ва оёқлардаги ана шундай пуфакчалардан ўзларини қаерга уришни билмай юришишти. Мен эса бошқалардан кўра кўпроқ адабимни ейишим керак.

Бошқа нима ҳам қилардим? Игна уриш керак бўлса-ю, ёнингда машинка бўлмаса, нима қилиш керак? Гонза ўзининг шу матоҳини манзираат қилганда севинчдан эсим оғаёзганди.

Лекин энди булар ҳеч қанақанги пуфак-муфакчалар эмасди. Болдир ўрнида каттакон йирингли халта. Ўнг оёғим чап оёғимдан роса икки баравар йўғон. Ҳали-вери хитлар келиб қоладигандек, маъмурий назоратни бузиш. Суд тайинлаган даволашишдан бош тортиш.

Камроқ оғриши учун ҳеч бўлмаганда биттагина доза бўлсайди. Аммо шундай аҳволда қайнатиб бўларканми? Ева аввал-оқпомаёқ жуфтакни уриб қолганди, шу ерда итдай ўлиб кетаверсин деб ташлаб кетган бўлса ҳам, эҳтимол. У мени бошига урадим! Бир чала ўликни. Бошга битган балони. Минг қилса ҳам — нашабанд-да.

Гўё Гонзадан ундирмоқчи бўлгандек ялиниб-ёлворди. Юз карра қайтиши ҳам мумкин эди. Агар хоҳлаганида. Манжалақи.

Борди-ю, Гонзада бўлмаса-чи? У қачон қайнатаркин деб Ева пойлаб ўтирадим? Мана шу исқирт матоҳни. Бўлса-ку, бир нав, менинг ўрнимда бўлганда орқа-олдига қараб ўтирмайди, берганига раҳмат деб олиб кетаверади.

У аста-секин бинтни еча бошлади. Уч кун офтобда қолиб кетиб қуртлаган гўшгдек қўланса ҳид димоққа уради. Сиқиб йирингни чиқариш керак. Лоақал қичишиб оғримаса бўлгани.

Қаерда қолди у, жин урсин!

Соат тўққиз. Болдир бозиллаган печкадай ёнади. Гоҳо уни бутунлай оғриқ забтига олади, мушак бежо диркиллайди. У тишини тишига қўйди-да, бармоғи билан ўртаси йиринг ёриқли шишнинг устидан босди. Қачонлардир бу уколдан бўлган одатдаги нуқта эди. Энди эса йиринг тўхтовсиз оқиб тушаётган бир сантиметрлик тирқиш.

Деразани очиб кўрсинми? Анави қизалоқ қани? Гонза қайнатиб бўлгунча битта дозани олиб келаман деб кутиб ўтирармиди? Ҳечам-да! Ким билсин, қаерларда кайф қилиб юрганийкин. Мени бошига урармиди.

¹ Қайнатилмаган нинадан ҳосил бўлган сув тўпланиши.

Врачни чақириш керак. Бироқ қандай қилиб? Деразани очсин-да, қичқирсинми? Қандай ўрнидан туради? Агар у оёғимга малҳам қўйганида ҳам эҳгимол, табиий маскангача бир амаллаб етиб олармидим?

Қайдам, шу Ева мени олиб борармиди. Ўзим докасани алмаштиришимга тўғри келади.

Бироқ кучни қаердан олай?

Анави лаънати доканинг ўзи қани? Ева уни қай гўрга тиқиб қўйдикин? Молтабиат! У мени бошига ҳам урмайди! Ҳамма хотинлардай у ҳам мол, бошқа гап йўқ.

Борди-ю, бир амаллаб врач ҳузурига етиб олган тақдиримда ҳам у мени жуда нари деганда касалхонага жўнатади. Оёқ ловуллаб ёниб турганда устига-устак, хумор тутгани-чи! Эй худо, қайси гуноҳим учун бунчалик азоблайсан?

Афтидан, йирингнинг сассигидан нафас олиб бўлмасди.

Борди-ю, оёқни кесишга тўғри келиб қолса-чи?

Жинни. Кир шприц билан игна ур деб ким айтди сенга. Тагин умумий фойдаланиш бўлимида. Гонзанинг бу матоҳини тўғри мушакка санчди-я. Парти кетиб парти қолган нашабанги қачон ўзининг игнасига эга бўлишдек мартабага минган? Бунинг устига, ниҳоят янги доза топилиб қолган тақдирда қачон шприцни қайнатиб бераркин деб кутиб ўтирармиди?

Қани анови манжалақи? Мен игна урмасам бўлмайди! Ҳозироқ! Оғриқдан у матрац устида гужанак бўлиб қолди.

– Михал! Михал!

Фалақдан нидо келди. Кўзни очиш керак.

– Топдингми?

Ева бошини чайқади.

Нафрат ўги аланга олди.

– Тун бўйи қаерларда санқиб юрдинг, суюқоёқ!

– Ҳеч кимда йўқ. Ҳамманикида бирдай қуриган.

– Алдаяпсан! Ўзинг эрталабгача тўйиб уриб олгансан-да, худбин. Менга эса бор-йўғи битга дозани кўзинг қиймаган! Мен сенга энди керакмасманми? Қани, айт! Мендан оладиганингни олиб бўлгансан, тўғрими? Энди йўққа чиқдим-да, а!

Нашабанги! Шундоқ эски газетага ўрасанг-да, ахлатдонми, хандақми, ичига отиб юборсанг.

– Бас қил! Михал!

Оппоқ, озгин юз. Уч ҳафтада беш килограммча ташлаган. Сийнадан номнишон сезилмасди. Башарасида доимий изгироб.

Борди-ю, бу атайлаб шундай қилмаётган бўлса-чи? Ева мени ўзи каби авайлаётган бўлиб чиқса-чи? Ундан фарқли ўлароқ, манзилга етиб келган аслида менман.

– Оёғимни кесмоқчилар! – бўқирди йигит.

– Бўлмаган гап. Тузалиб кетасан. Мен суртма дори олиб келдим. Болалар беришди. Ёрдам беради дейишди.

Гонзанинг навбатдаги пасткашлиги. Қанақа гамхўрлик? Мен оёққа туриб, яна қайнатишга борайми? Умуман сизлар баланд минорадан туриб, барчангиз менга туф денг. Барчангиз! Мендан бир доза чиқмагандан кейин номаъқулга келасизми? Ёки шу ерда қолаверайми, хўш, Евочка?

– Қаерларда қолиб кетдинг? – қичқирди Михал. – Нима ишлаб келдинг, хўш? Мен билан баҳам кўрмай, ўзинг кайфингни суриб келдингми?

– Ҳамма жойни сўраб-суришгирдим. Чин сўзим. Бутун Прагани айланиб чиқдим.

– Суюқоёқ! – нафратдан у тутақиб кетди. Ҳеч бўлмаса лаънати оёғи оғримганда эди.

– Михал...

Тўсадан у юзида қандайдир намхўш нарсани сизди. Қизнинг оппоқ юзидан яна кўз ёши жилғаланарди. Тўғри бурни устидан оқиб келиб унинг учидан Михалга, тўшакка, полга тушарди.

– Михал, – асабий ҳолда такрорларди Ева.

Ана у, бизнинг буюк муҳаббатимиз!

Тўсадан шундай туюлдики, гўё унинг томирларида қон эмас, ёниб турган

олов оқмоқда. На ўчириб, на йўқотиб бўладиган чидаб бўлмас оғриқ. У йиринглаган оёғига тирноқларини ботирди-да, тўшакда ғужанак бўлиб қолди. Ҳозир кундузими ё кечасими? Қачондан бери бу ерда ёғибман?

Ева қани?

Тўшакда у йўқ.

У кетди. Наҳотки ҳеч қачон қайтмайди? Лекин бу қотиллик-ку!

Борди-ю, квартирани дори қайнатишга берса, демак, ўзи улушини олиб туради. Уша заҳоти, мен халақит беришдан тўхтаганим он.

Майли, ҳисобдан ўчирсанг ўчиравер мени. Майли. Ҳеч кимдан ҳеч нарса истамайман. Сен учун ҳар доим кайф муҳимроқ бўлиб келган. Суяқоёқ. Мана шунинг учун ҳам биз бирга яшолмас эдик. Оёғим ҳам шундан бўлган. Мана бу ифлос, аяқчли яқун ҳам шундан. Фақат тезроқ тугаб қўя қолсайдим.

У атрофга аланглади. Кўзни очиш керак. Икки-уч дақиқа – ва ҳаммаси жойида бўлади.

Михал ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ заифликдан қўли шалвираб қолди.

Ўзимни ўзим ўлдиришга ҳам мажолим етмаса-я! Кўзлари ёшга тўлди.

– Ева! – бўқирди у, бор кучини тўшлаб.

– Михал, нима гап... Сенга нима бўлди?

Қизнинг нам қўли манглайига тегди.

– Қаёқдан келиб қолдинг? – ҳайрон бўлди Михал.

– Мен ҳар доим ёнингданман. Тозалаб турибман. Балки, ифлосдан сен шунақа...

– Жинни бўлдингми? Йигитлардан сўраб кўр. Инсоф қилар ахир битта-яримгаси! Ўлмасимдан олдин лоақал биргина доза беришсин!

– Тузалиб кетасан, қўрқма.

– Тузалмасам ундан нарига! – у оёқ териси пишиб кетаётганлигини биларди.

– Олдингидан баттар бўлган. Бу суртмани у қасддан бериб юборган. Сизлар мендан осон қутулмоқчи бўлгансизлар... Агар сенга халақит бераётган бўлсам, йўлингдан қолма, жўна. Тушундингми? Йўқол! Жўна!

– Мен ярангни бошқатдан боғлаб қўяман. Тузалиб кетасан, мени айтди дерсан, – беихтиёр такрорларди Ева, унинг нималар деб пичирлаётганига қулоқ солмасликка ҳаракат қилганча.

– Қандай қилиб тузаламан? Шу аҳволда-я? Мен қўрқаётганим йўқ. Ўлсам тезроқ ўлай! Тупурдим!

Ева болдирдаги боғични қийди-да, бинтни айлангириб еча бошлади. Навбатдаги оғриқ хуружи. Михал юзгубан ётар, мажолсиз ҳолда бошини бир томонга ташлаб олганди.

Веналарида дўзахий олов ёнади, ҳар тегинганда чидаб бўлмас оғриқ қўзғалиб, ўқ каби бутун баданга ёйилади.

– А-а-а! – қичқириб юборди у. – Ўламан! Ҳамманнинг падаринга лаънат, тезроқ жонимни ола қолсанглар-чи! – фарёд соларди у тиши орасидан, охири азобнинг зўрига дош беролмай ҳушидан кетади.

– Кечир, илтимос қиламан, кечир.

У Евани жонҳолатда қучоқлаб олди. Қизнинг даст ўрнидан туриб, хонанинг нариги чеккасига кетишини тасаввур қилишга-да унинг қурби етмасди.

– Мен сени севаман, – шивирлади Михал. Бунда қиз билмоғи керак, бошқа ҳаммаси – бир пул.

Чайқатмадан биттаю битта доза бўлса бўлдийди. Мушакка. Венага тушишининг энди ҳеч иложи қолмаганди.

– Сен жонимга ора кирдинг. Қарийб ҳеч ҳам оғримаяпти, – билдирларди Михал. У яна қизни телбаларча севмоқда эди. – Мени кечир. Бундай деб ўйламагандим. Рост, ўйламаган эдим...

Биттаю битта доза ва ҳамма нарса жой-жойига тушади-қўяди. Ева қандай бўлса, мен ҳам шундайман. Тагин мен унинг нимасидан ўпкалайман? Манави гўрсўхта суртма ёрдам берди, бўлмаса улар мени заҳарламоқчи деб ўйлагандим. Афғидан, мен энг учига чиққан мутгаҳам параноикман. Ўз аҳмоқлигим дастидан тубсиз чуқурликка тушиб ўтирибман. Бошқа ҳеч нарса дастидан эмас. Қиз мени ташлаб кетганида ҳам бунга таажжубланмаслигим керак.

У Евани шундай маҳкам қучоқладикки, қизнинг нафаси бўғилди.

Вой суюқоёқ-ей, то ўзимга келгунча кутиб ўтирдингми-а? Ташлаб кетсанг, менинг ўлиб кетишим аниқ бўлгунча-я? У ручкада тирнаб-тирнаб ёзилган стол узра энгашди: “Ортиқ чидолмайман. Текинхўрлик айби билан тагин қамоққа тушишга тоқатим йўқ. Жаҳлнинг чиқмасин. Мен дам олишим керак. Мен жиннихонага қайтиб кетаяпман”.

Наркоман ҳаётининг нима билан анжом топишига даҳшатли мисол — мана у олдида, тўшақда ётибди. Ташлаш учун энг аъло баҳона. Суюқоёқ! Суюқоёқ, шундан бошқа ҳеч ким эмас! — ғазабланди Михал.

Эшик тақиллади.

Бегона одамлар! Олиб кетгани келишдимикин? Ева айтиб қўйган бўлса-чи? Жиннихонагами ё тўғри хитларга айтдимикан? Ҳайвон!

У аста эшик томон эмаклади. Барибир кўзчадан кўриб туришади-ку, хаёлидан кечди унинг.

Остонада онаси турарди! У тош қотиб қолди, қимир этишга мажولي етмасди. Ҳам уятдан, ҳам саросималикдан. Орқасидан муздек тер куйди. Ҳозир нимага ўхшаб қолганимни кўрса, қандай яшаётганимни кўрса, ойим қандай бўларкин? Дийдиё ва нолалар, ёзғуришлар, оҳ-ухлар... Тўғрироғи, роса кўз ёши қилса керак.

Янги кўнғироқ.

Қўшнилар учун навбатдаги эрмак. Қулоқни батангта келтирувчи мусиқа ва квартирага бостириб кирувчи, зинапояда турувчи, подъездга ҳатто тунда ҳам кириш учун қулфга гугурт чўпи тикиб қўядиган наркоманлардан кейин яна унча катга бўлмаган оилавий можаро.

— Оч, уйдалигингни биламан, эшитдингми?

Михал эшикни очди-да, деворга суянди.

— Михал! — у онасининг чуқур нафас олганини ва кўзлари қинидан чиққанини кўриб турарди. Ўзини тутиб тургани унинг кучи етмаётганиди.

— Нега бу ердалигингни менга хабар қилмадинг?

Дарҳақиқат, нега? Сизни кунда-кунда буни кўриб туришингиз учунми? Ҳар кун тунда бошингизни ёстиққа тикиб қон-қон йиғлашингиз учунми?

Михал елка қисди.

— Ева менга хат ёзибди.

Ева! Оббо лаънати-ей! Бир ўзим бу ерда итдай ўлиб кетишимга ақли етибди-да. Уни менга қила оладиган сўнгги ёрдамими? Топган энагасини қара-ю. Яхшиямки, милиционерларни юбормабди.

— Мен сенга егулик олиб келдим, — оғир сукунатни бузди онаси.

— Раҳмат, ойи, — гудранди у, онасининг хонага кириб келишини маъюс кузатганча. Онаси деразага бориб, уни очиб юборди. Сасиб кетганми? Тоза ҳаводан нафас олгачгина у атрофга тетикроқ разм сола бошлади.

Ҳозир бошланади. Михал ота-оналар ваъзига ҳозирланиб турди.

Икки-уч сония жимлик.

Ёки ҳеч бўлмаганда дастлабки дақиқаларда болани аяш керак деб ўзига ўзи уқдираяптимикин?

— Бошингни ювиб олишинг керак. Биласан-ку, сочларинг ёғли, — ниҳоят тилга кирди онаси.

Михал кулиб юбораёзди. Нариги дунёдан келган элчи фаришта.

— Шампунинг борми? — жиддий тусда сўради онаси.

У бошини чайқади.

— Мен эртага олиб келаман.

Тасодифми? Ёки унинг ўзи ҳам шу барга келиб турармиди?

— Ева!

Ҳеч қанақа васваса эмас. Бошинг тошдан бўлгур ўзимнинг жононгинам. Кўзларида кўркув... Ҳа, кўрдингизми, у қанақа даволанаркин!

Сўнгги ойда дилида тўпланиб қолган барча ғазаблар бирдан жунбишга келди.

— Тиррақи бузоқ! Мочахар! Сени деб бошимга не балоларни сотиб олдим! — қичқирди Михал.

— Мен ортиқ чидолмайман, Михал... — Зарбадан ҳимояланиш учун сумкачасини қалқон қилиб кўтаради. — Ташлайман энди!

– Умрбод ташлолмайсан энди! Сен уччига чиққан бангисан. Нашавандсан. Худди мен сингари! – қичқирарди йигит.

– Йўқ.

Михал унга ташланди. Нима қилаётганидан ўзи ҳам беҳабар ҳолда унинг қўлидан сумқасини юлқиб олди. Қулоқ-чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборсинми? Ёки иягига мушт туширсинми? Қучоқлаб олсинми? Бундай қилиб ташлаб кетма деб оёғига йиқилсинми ва юкинсинми? Энг асосийси, унинг кўзларига боқсинми? Оғриб турган оёғи буткул эсидан чиқиб кетганди.

– Қўйвор мени! Қўйвор деяпман! – Ева сумкага интилди. – Бер бу ёққа! – Қиз қулочкашлаб туриб бор кучи билан Михалнинг кўкрагига урди, чап қўли билан эса сумкага ёпишди.

Қандайдир йўловчилар бу ғалати жуфтликни кузатганча ҳайрат билан тўхтаб туришарди.

Ҳа, мана гап қаёқда экан, англади Михал. У Евани нари туртди. Тўғриси, нари туртмоқчи бўлди. Бироқ шундай бўлдики, уни уй девори томон қаттиқ итариб юборди, қиз бошининг орқаси билан бориб деворга урилди. Ева елкаси билан девордан сирғалиб тушди-да, чўккалаб ўтириб қолди.

– Бу ёққа бер, қўрқоқ, – инқиллаб деди қиз.

Яна кўз ёши!

Мен туфайли у қанчалаб кўз ёши тўкмади? Мен туфайли-я! Тўғрироғи, мана буни деб... У сумкани очди. Ҳа, бўлмаса-чи! Шунинг учун ҳам сумка деб ўлиб-тирилаётганди-да. Қизнинг сиёҳранг суюқликли шиша идиш. Ва шприц.

– Ташламоқчиман де? Мана шу биланми? – вишиллади Михал.

– Бу охиргиси. Билдингми? Охиргиси! – Қиз кутилмаганда ўзини шишачага отди.

Сўнги лаҳзада Михал ўзини четга ололди. Ева тротуардан учиб ўтди-да, ҳозиргина келиб тўхтаган автомобил кузовига бориб урилди.

Қанчасини уриб олган бўлса, ўйлади Михал. Бунақа охирги дозалардан нечта бўлган экан-а?

Не нафрат билан ўтирилди.

– Мен сенга ўхшаб тугатмоқчи эмасман! Шўрлик нашаванд, ташлагандан кўра оёқсиз қолганинг яхши! – Ҳамма нарсани унутган ҳолда қичқирарди қиз.

– Алжирама! Мендан кўра кўпроқ берадиган бошқа битгасини топиб олганман деб кўя қол-да. Ниманинг эвазига? – У қизнинг елкасини қисди. Бекорчи томошабинларга қараб тупурди. – Жавоб бер, ниманинг эвазига?

Қиз бошини чайқади.

– Хўш, нега уяласан, гапир! – бўкирди йигит.

Яна кўз ёши. Бирдан қиз тинчиб қолди.

– Икковимиз ҳам бунинг уддасидан чиқолмаймиз, Михал.

– Манжалақи! – қичқирди йигит. Фақат “томи кетган” ларгина нашаванд қизга ишонади. – Мени шунинг учун ташлаб кетган экансан-да!

– Қасам ичаман сенга, Михал, – Ева йиғидан қизарган кўзларини кўтарди.

– Демак, сен атайлаб қилар экансан-да! – Михал ғазабдан титраб кетди. У Евани кўйиб юборди, индамай орқага бурилди ва касал оёғи имкон берган даражада тез-тез юриб у ердан узоқлашди.

Ева унинг ортидан лайчадай қувиб келишини у биларди. Унинг ортидан қаёқда. Даволанмоқчи бўлган суюқликли шиша идиш ортидан. Шунини деб-ку мен билан юзкўрмас бўлиб кетишга тайёр турганди. Ваҳ-ҳа-ҳа. У Еванинг орқадан йўрғалиб келаётганини сезди.

Бунақа юришда ярим дақиқагача етолмаса кераг-ов. Йигит орқасига ўтирилди. Еванинг ғазабноқ башарасига қараб бўлмасди... Муҳаббатим менинг!

Трамвай қаттиқ жингирлади. Сўнги сонияда Михал ўзини четга олишга улгурди. Бир трамвай босиши етмай турувди ўзи. Бахтига, трамвай бекат олдиан тормоз берган экан.

Мана бу зўр гоя бўлди! У бемалол трамвайга чиқди.

Ева унинг изидан чиқди.

Ҳамма ёқ одамга тўла бўлгач, у нима ҳам қила олар эди.

– Бер бу ёққа. Эшитаянсанми? Бер деяпман! – қаттиқ вишиллади қиз. Худди тореодор қизил матони ҳўкиз башараси олдида ўйнатгани каби, йигит сумкани қизнинг бурни олдида силкиди.

— Орқага ҳайда! — Ева бутун трамвайни бошига кўтариб дод солди. Энди унга барибир эди. Қиз бутун гавдаси билан Михалга ташланди.

Корриданнинг худди ўзи-я, йигитнинг хаёлидан кечди. Шапалоққа чап беришга қиз улгурмади. Унг ва чап оёққа келиб тушган кетма-кет зарбалар ҳам йигитнинг жонини суғуриб олди. Сумка ерга тушди.

Оёқлари панд берди-да. Биринчи зарбаданок у ўриндиққа ўтириб қолди. Қизнинг тирсақларидан қисиб ушлаб олгунча у озмунча чиранмади. Еванинг муштумлари унинг башараси олдида ўйноқларди. Чап кўзи хиралашиб кетаётганини сизди йигит. Гайриинсоний куч. Охири қизни кўлга олди. Газаб билан ўтиш жойи орқали уни бўш ўриндиққа итқитди.

— Бу қандай гап! Уят-пуют борми ўзи сенларда... — Ногиронлар жойидан қандайдир бир чол гапиринди. — Садқаи ёшлик кетинлар-е...

Михал полдан сумкани олди. Зўрға ўрнидан турди. Эшиккача судралиб борди-да, эшик очилиши ҳамон ташқарига чиқди. Ева келаяптими, йўқми деб лоақал қайрилиб ҳам қарамади. У бунга заррача шубҳа қилмасди. Сўнгги доза! Кутилмаганда қиз бор кучи билан орқадан келиб унинг бошига солди.

— Бер бу ёққа! Бер бу ёққа деяман! — Ева энди бутунлай ўзини йўқотганди. Ҳеч бўлмаганда қизнинг муштларидан олиб қочиб унун юзини буриб олди. Сумкани очди, қизгиш-жигарранг тусли суяқлиги бор шишачани чангаллади ва уни боши узра кўтарди.

— Бўлди-да, энди! — бақириб деди у.

Ева унга сайин газаб билан Михалга ташланди.

Йигит шишачани тош йўлга итқитмоқчи бўлгандай икки қадам чекинди.

Ева тош қотиб қолди.

— Ким берди сenga?

Ҳеч қандай жавоб йўқ.

— Кетдик, — деди у қарийб илгимос қилган оҳангда, ҳолбуки то шишачалар унда экан, Ева қўйдаи ювош бўлиб туришини у яхши биларди.

Фақат туйқус қўлидан юлқиб олмаслигидан эҳтиёт бўлиш керак.

Барибир у ҳақини нима билан тўлади экан? Ева итоаткорона у билан ёнма-ён борарди.

— Кимники бу?

— Ҳеч кимники.

Кейин улар жимгина кетишди. Ёнма-ёну, етти ёт бегонадай. Уларни фақатгина муштумда маҳкам қисилган шишачадаги қизгиш суяқликкига бирлаштириб турарди.

Йўқ, бу барибир тўғри эмас. Тўғри бўлиши ҳам мумкин эмас, Михал чиркин хаёлларни кувиб юборди. У гўё қизни ва ўзини ёруғ оламдаги ҳамма нарсдан ҳимоя қилмоқчидай Еванинг елкасидан кучоқлаб олди.

Ева қаршилиқ кўрсатмаётганди. Ўз хаёли ўзи билан бўлиб, Михални қарийб кўрмаётганди ҳам.

Улар уйга киришди. Неча марталаб биз мана шундай биргаликда лифт кутганмиз? Ниҳоят унинг келиши ва учинчи қаватдаги квартирага кўмилиб олиши мумкин бўлган вақтларни неча марталаб кутишмаган? Кўп ҳолларда игна уриш учун, албатта. Бир-бирини севиш учун энг аввал бошда-чи? — эслаб кетди Михал.

Йигит эшикни очди. Энди Ева қаршилиқ кўрсатмаётганди. Бемалол ичкарига кирди-да, бунгача ҳам миллион марта бўлганидек, матраца ўтирди. Тиззаларини кўллари билан кучоқлади, бурчакка сурилди, бошини деворга суяди. Нигоҳи номаълум ёқларда.

Чайқатма қайнатганимда Ева мана шундай ўтирарди. У бирдан юлқиб олиб, мени ўтдай куйдириб кета олмаса керакдир энди!

Йигит, одатдагидек, эшикни қулфлади.

— Ева...

Қиз бошини кўтарди.

— Биз шундайича ажрашиб кетолмаймиз.

— Мени ҳам ўзингдай тутатмоқчи деб ўйлайсанми? — яна шаддодлик қила бошлади Ева. — Оёқларингга қара! Уттиз ёшимда чўлоқ нашабанги хотин бўлишни истамайман!

- Бундан ортиқ кимсан яна?
- Мен ташлайман, билдингми? Керак бўлса, яна жиннихонага бораман!
- Бу-чи, бу нима? – Йигит яна седанали шишачани кўтариб кўрсатди.
- Менинг сўнгги дозам.
- Қизик, кимдан олдинг?

Мен кўпроқ қайнатишим учун тагин уни бу ишга тортишадиган бўлмасин. Ёки унинг учун қайнатмаётганимга кимдир қасос олаяптими? Паранойями? Ундай бўлмаса-чи?

- Гапимни эшитаяпсанми? – ўшқирди у Евага.
- Айтмайман.
- Шунақа де ҳали?

У пўкакни суғурди-да, шишачани умивальник устига энгашгирди.

- Нима, жинни бўлдингми! – унга ташланди Ева.

Йигит шишачали қўлини кўтарди. Қиз ушлаб олишга ҳаракат қилганча сакрай бошлади. Шу туришида у айнан кучукчанинг ўзи эди.

– Сен учига чиққан нашабанги эмассан, – деди Михал. – Ўтир. Ўтир. Ўтир, бўлмаса ростдан тўкиб ташлайман!

Наҳотки ўлсам ҳам уни тўкиб юбормаслигимга ақлинг етмаса. Токи қўлимда доза бор экан, мен уни миллионга ҳам алишмасдим.

- Хўш, ким?

Жимлик.

– Меникага қайтиб кел. – Агар шишачадан хавотир олмаганида Михал унинг тиззасига бошини қўйган бўларди. – Сен кетишинг мумкин. Мени шундай ташлаб кетавер. Ахир биз бир-биримизни севар эдик-ку.

Ева бошини чайқади.

Михал умивальник ёнида плитага суяниб турарди – хонадаги бор-йўқ жиҳоз ҳам газ плитасиго тўшаклардан иборат эди, – бирдан орқасидаги газ плиталарни пайпаслаб топди. Уни охиригача очиб юборди.

- Бирга ўламиз.

- Жиннимисан? Ёп!

Йигит жилмайди. Охирги марта игна уриб олгандайди. Шишачада ҳали бор бўлган нарсадан зинҳор ва зинҳор бенасиб қолиш керак эмас. Наҳотки бу ҳозирги ҳаётингдаги ягона йўқотиш бўлса?

Ева ўрнидан турди. Балки бу лаънати седанани тўкиб ташлашга ҳеч қачон журъат қилолмаслигимга ақли етди, чамаси.

Қиз жўмракни беркитди-да, тўшакка қайтди.

Менга қиё ҳам боқмади-я, алам билан ўйлади Михал. У яна жўмракни очди.

- Тс-с-с...

Бу жилмайишда чексиз нафрат ва ғазаб бор эди.

Ева тагин ўрнидан турди-да, айвон эшигини ланг очиб юборди. Тўшакка қайтиб келди, ердан ўқув қўлланмасини олди ва “Психофармакология” бобини очди.

– Айтишларича, газдан заҳарланиш “ёқимли ўлим” эмиш, – деди йигит лоқал бир нима дейиш учун. Кейин яна эшикни ёпди.

Қизнинг беғамлиги уни лол қилмоқда эди. Йигит сигаретага чўзилди. Сўнггиси. Ҳамма нарса каби...

– Гугурт чақма! – бирдан қичқирди Ева. – Икковимизнинг ҳам ҳавога учиб кетишимизни хоҳлаяпсанми?

Ўзи эса ўзи истаганчалик хотиржам эмас эди.

Шу он Ева чекишга ҳозирланиб, Михал столга қўйган шишачага отилди. Михал гап нимадалигини англагунча қиз шишани қўлига олиб олганди. У Михалнинг олдида эшик томон чошиб ўтди. Йигит унинг ортидан отилди.

Қулф! Ева калит билан беҳуда курашарди.

Михал уни орқадан келиб белидан кучоқлади-да, қайта тўшакка улоқтирди.

Қиз сийнаси билан адёлга йиқилди, бироқ шу заҳоти сапчиб турди, икки сакраб хонани юриб ўтди-да, айвон эшигини ланг очиб юборди.

Йигит бу лаънати оёқлари имкон берган даражада қизнинг ортидан иргишлаб чопар эди.

Ева эгилди ва тўсиқ орқали девор тагидаги қурилиш тахталари устига сакраб тушди. Сўнгги сонияда Михал унинг свитеридан тутиб қолди.

- Кўйвор!
- Ақлингни йиғ! Одамларга кулги бўлма!
- Кўйвор деярман сенга! Ҳозир бақираман!
- Шарманда бўлма!

Қиз қаттиқ юлқиниб ўзини бўшатди-да, тахталар устидан қўшнининг айвонига югуриб ўтди ва унга тирмашиб чиқди.

Вой аҳмоқ қиз-ей! Вой товукмия-ей! Энди пани Марквартовани ўлгудек кўрқитади, гижинди Михал. У бир оёғини айвон тўсигидан оширди. Кейин иккинчисини тахта устига қўйиб, пастга сакради ва тўрт оёқлаб ўтириб қолди. Оғриқдан додлаб юбораёзди. Сакраш учун унинг оёқлари аллақачон яроқсиз бўлиб қолганди.

– Манжалақи! – вишиллади у.

Ева аллақачон пани Марквартованинг квартирасида эди. Қўлларини ҳар томонга силкита-силкита у алланималарни уқдирарди. Михал тўсиқдан тугди.

– У мени ўлдирмоқчи бўлди! Заҳар бермоқчи бўлди! – ичкаридан қизнинг қичқириви қулогига чалинди.

Хона қоронғилиги ичидан қўшнининг қизалоғи сакраб чиқди.

– Чиқма бу ёққа! Чиқма, бўлмаса солиб қоламан! – Қизалоқ гулли тувакни кўлига олди.

– Еванинг гапига ишонманглар. Унинг ақли жойида эмас! – деди Михал.

Жанжал тагин айвонга кўчди.

– Унинг ўзи ақлдан озган! – қичқирарди Ева.

Эй худойим-ей, қанчалик одамгарчиликдан чиқиб кетганмиз-а!

– Уни ўз ҳолига қўйинг. У кетсин, – Пани Марквартова Михалга томон энганди. Михал ҳолсиз тўсиқни қўйиб юборди.

Уччала хотиннинг газаб тўла нигоҳи. Шулардан бири Ева! Эндигина Михалнинг оёқларида даҳшатли оғриқ турди. У тахталар устидан аста-секин Еванинг квартираси томон йўналди.

Ошхонадаги газни ёпди. Энди бундан ҳеч қандай маъно қолмади. Мен нимаики иш қилган бўлсам, биронтасида маъно бўлмаган. У матрацга ўзини ташлади. Яна бир-икки соат ўтади-да... хумор бошланади. Ўзи учун ҳам қайнатиб олгани мажол итмайди. Дорига пул ҳам йўқ.

Сумка, эслаб қолди у. Сўнг ўз тагида ётган сумкани шарт суғуриб олди.

Ўрнидан турди-да, оқсоқланганича эшик томон судралди. Тезроқ! У нима ҳақида ўйлаётганди – Ева ҳақидами ё эҳтимол ҳамон қизнинг кўлида бўлган қизғин-жигаранг тусли суюқлиги бор шишача ҳақидами?

Михал лифт чақирди-да, биринчи қаватга тушди.

Кўчада зог кўринмасди.

Борди-ю, у ҳали қўшниларикидан кетмаган бўлса-чи? Қайдам. Михал пиллапояга ўтирди-да, ниманидир кута бошлади. Нима фарқи бор. Хуморни шу ерда ўтириб кутадими ё уйдаими? Ўйин тутади. У ютказди.

Бирданига Еванинг мазаси қочиб, анови таладаги хотинлар уни қаҳва билан ўзига келтирамиз деб ўлиб-тирилаётган бўлса-чи? Ҳе, йўқ, у ҳожатхонага кирган-да, ўша ерда ўзига доза уриб олган. Шишачадаги бориними? Ҳар қанча аламли бўлмасин, аммо бор гап шу. Айтмоқчи, шприц сумкада-ку!

Ҳозир хумор бошланади. У боши билан деворга суянди. Бу бошланиш эди. Михал вақт меъерини йўқотди.

Шу топ қайсидир қаватдан пошналарнинг тақ-туқ овози келди. Йигит қўллари билан ахлатдонга тиранди.

Ева лифт эшигини ёпар-ёпмас Михал уни тутиб олди. Лифтга қайта олиб кирди-да, тугмачани босди.

– Кўйвор мени! Ҳозир бақираман!

– Мени мана бу аҳволимда ташлаб кетолмайсан, Ева!

– Кўйвор мени!

Яна ҳаммаси бошқатдан бошланади. Бир юради-да, лифт яна тўхтаб қолади. Ева “Стоп” тугмачасини босади, Михал эса “3-қават”ни... Охири у қизни бурчакча шундай қисиб олиб келдики, у ердан панелгача етиб бўлмасди. Қиз кўли билан деворга дўшпослай олмайдиган даражада қисилиб қолганди.

Лифт эшигини шартта очиб керак-да, тезлик билан Еванинг квартирасига

кириб олиш керак. Хотиржам бир тусда яна бир карра тушунтириш керак. Унинг учун мен ҳар нарсага тайёрман!

Бутун уй бўйлаб Еванинг қичқириви янграйди. Йигит кафти билан унинг оғзини ёлади. Ева қирғоққа чиқариб ташланган балиқдай типирчиларди.

Қизни белидан қучиб олиш ва йўлакдан сургаб ўтиш керак. Лаънати оёқ!

Бўғиқ қичқирди:

– Ёрдам беринглар! Ёрдам беринглар!

Эшиклар бирин-кетин очилади.

– Қўйворинг уни. Жуда ҳам ҳаддан ошиб кетибсиз! Қўйворинг деяпман сизга! – Раҳмдил бир қўшни хотин Евани унинг кучоғидан суғуриб олишга уринади.

– Бировнинг ишига аралашманг! – ириллайди Михал.

Михал кўтариб олишга ҳаракат қилган ва қиз тепина бошлаганда Еванинг оёғидан бир туфлиси учиб кетганди. Оёғидаги оғриқ шунақанги кучли эдики, қандайдир лаҳзада Михал ҳушдан кетаёзди.

– Милиция чақирамиз! – қичқиради қўшни хотин.

– Ева, эсингни ема, – насиҳатомуз дейди Михал. У қизни ва қизга қўшиб қўшни хотинни квартира эшигигача сургаб борди. Бахтига, кетаётди у эшикни кулфлаб қўймаган экан. Эшикни бир елкаси билан туртиб очди-да, Евани ичкарига итариб юборди... Ниҳоят пани Марквартова тўхтайди. Чорасиз ҳолда бўсағада ичкарига киришини ҳам, кирмаслигини ҳам билмай туриб қолди. Киришга кўрқди.

– Бу бизнинг ишимиз. Ўзимиз келишиб оламиз! – Михал шартта эшикни ёпиб олди.

Ева тўшакка ағанади ва ҳўнграб йиғлай бошлади. Михал унинг қаршисида полга йиқилди. Уни кучоқлади.

– Биз бу аҳволда бир-биримизни ташлаб кетолмаймиз, ахир!

Кўз ёш томчилари Еванинг бурнига, ундан адёлга оқиб туша бошлади.

– Мана, бўлди... Ҳаммаси яхши бўлади, – тинчлангирди уни Михал.

– Нимаси яхши бўлади? – бирдан портлади қиз. – Биз фарзанд кўрамиз!

– Нима?

Ева хомуш бош ирғайди.

Михалга гўё нима бор бўлса, бари қайтиб келгандек туюлади... Бизлар ўшанда қандай бахтли эдик-а!

Фарзанд учун ҳаммасидан воз кечамиз деб бир-биримизга қанақанги ваъдалар бермас эдик. Янги ҳаёт бошлаймиз.

Ҳозир-чи? Уч хиссалик дозалар керак. Жигар дабдаласи чиқиб бўлган, вена тигилиб кетган, оёғлар яра-чақалардан ўйилиб ётибди... Ева бола туға олармиди? Шуни деб ташламоқчимиз? Ахир бунга унинг ўзи ҳам ишонмайди-ку. Туққан тақдирда ҳам дунёга бир мигтигина нашаванд келади-да.

Унда бу машмашаларга бало борми? Мендан қутулишни истайди, чунки кайфга ундан кўра оддийроқ йўлини топиб олган. Мендан ҳеч нарса ололмастлигини, бола эса бор-йўғи баҳона эканини у жуда яхши биларди. Каламушлар чўкаётган кемани ташлаб кетмоқда.

У нима дейишини билмай қизни кучоғига маҳкамроқ қисди. Ўн дақиқами? Бир соатми? Ева ҳамон йиғлагани-йиғлаган эди.

Фақат эшик қўнғироғигина уларни ўзига келтирди.

– Милиция. Очинг!

Қўшнилари саломлар бўлсин.

– Ўҳ-хў, мана буни тамоша деса бўлади, – гап бошлайди эшикда пайдо бўлган икки кишидан бири. Иккинчиси хона бўйлаб юриб келади-да, Михалнинг устига энгашади.

– Сизга нима бўлди, ошнам?... Нега бунча қалтираяпсиз?

– У мени ташлаб кетмасин, керак эмас, – гўё бу икковининг биронта ёрдами тегадигандек такрорларди Михал.

– Иситмангиз борми? Сизни касалхонага олиб бориш керак.

Менга доза керак. Беш-олти соатдан кейин эса тагин керак. Шу тариқа керак бўлаверди.

Биринчиси дераза раҳидан паспортни олди. Уни варақлаб кўрди. То ўн биринчи

бетгача аллақачонлар ҳаммасини тўлдириб бўлган муассасалар муҳрларини кўриб, бир нарса англагандек ҳуштак чалиб қўйди.

– Ҳозир қаерда ишляяпсиз?

– Иш қидираяпман, – зўрга дейди Михал.

– Тушунарли.

– Илтимос, кетинглар, – мижарога хотима бермоқчи бўлади Ева. – Мен ёрдам сўраб чақирган эдим, чунки у билан ичкарига киришни хоҳламагандим. Бошқа ҳеч гап йўқ, – дам-бадам такрорларди қиз.

– Сиз кўшни хотинга Михал Отава мени ўлдирмоқчи дегансиз.

– У мени бошқача тушунган.

– Ростданми? Афсус, афсус. Бироқ ҳар эҳтимолга қарши биз уни олиб кетишимизга тўғри келади.

Безорилик, текинхўрлик, маъмурий назоратга ва фуқаролар шахсий эркинлигига хилоф иш тутиш бўйича жиноий иш.

– Мен унга ҳеч нарса қилмоқчи эмас эдим. Мен уни севаман. Мен унга бирон-бир ёмонлик қилишим мумкин эмас. Фақат мени ташлаб кетишини истамайман, холос, – биринчи сўроқдан судгача Михал телбалардек нукул шуни такрорлади, холос.

– Ҳеч қандай ёмон жойи йўқ. Одатдаги жанжал бўлди. У мени ўлдирмоқчи эмаслиги кўриниб турган нарса-ку.

Михал бир нарсага бекор иқрор бўлди – улар квартирага кирганда эшикни қулфлаб олганди. Эски одати. Биров кириб қолишидан хавотир. Зинҳор Ева қочиб кетиши мумкинлиги учун эмас. Бироқ судда буни қандай тушунтириб берсин?

Кўшнилариинг кўрсатмалари.

Бир йил озодликдан маҳрум.

Кўзларимга қара, Ева! Бунга фақат сен сабабчисан, фақат сен.

Шу ҳам тирикчилик бўлди-ю!

Бола-чи?

Нима бола?

Евами?

Тош ҳайкал у. Фақат жиндай жиннилиги бор. Лекин бу чайқатма таъсирдан. Бунинг учун қамамайдилар.

Зуммер. Михал титраб кетди. Бироқ ҳеч ким ҳеч қаёққа шоширмаётганди. Ҳеч қанақа гала-говур, асаббузарлик, лаблари қаттиқ қимтилган врачнинг дона-дона буйруқлари йўқ. Бунинг устига мана бу жирканч товуш қарийб бирдан тўхтаб қолди. Гуё умуман ҳеч нарса бўлмагандек сокинлик ва осудалик. Фақат узоқдан шоссё шовқини кулоққа чалинади. Ҳар ўн дақиқада гуриллаб автобус ўтиб туради. Касалхона палатаси деразаси ортида илиқ ёз оқшоми чўкмоқда ва яқиндагина ётоқхонада турувчи талабалар ҳаётдан баҳра олгани марказга шошадилар.

Михал ўрнида туриб ўтирди. Пардалар оралигидаги ёриқдан бири Олинага ўхшаган, яна бири малла сочи калта қилиб олинган икки ҳамшира оппоқ сочли серажин чолни ювинтираётганини кўрди. Тўғрироғи, ҳамширалар уни биров кўтаришганда юрак уриши тезлашарди ва монитор буни қайд этиб борарди.

Чол саксонга бориб қолган бўлса керак, тахмин қилади Михал. Лекин бу нарсалар ўз-ўзидан бўлиб қолмаган-ку. Яна икки соат. Ёки икки ҳафта. Ёки икки ой. Кейин бу одам учун кеча тунда бўлишига оз қолгандек ҳамма нарса тугайди... Наҳотки бу нарса ҳамшираларнинг миясига келмаса? Аниқ, ҳисоб-китобли ҳаракатлар. Ана, чолни ювиб бўлиб, менга яқинлашишяпти. Яшаб қолиш имкониятимиз деярли бир хил. Кейин улар бошқа парда ортига ўтишади, у ерда бошидан яраланган бир хотин оғир-оғир нафас олмоқда. Ҳар доим бир хил нарса. Ювиш, тагини алмаштириш, тувакларни тўкиб келиш, дезинфекциялаш, уколлар қилиш, иссиқни ўлчаш, овқатлантириш, ювиш... Булар, умуман, қандай чидашаркин? Умрим мобайнида кўрган энг жирканч машғулотлардан биттаси. Бунинг устига ўлпудай зерикарли. Бу энди ўн гулидан бир гули очилмаган қизларнинг иши эмас. Қизиқ, агар қўлимдан келганда мен бундай ишга қанча вақт чидаар эдим? Агар минг карра савобли бўлган тақдирда

ҳам. Умримда бирон-бир кишига шунчалик сабр ва итоаткорлик билан хизмат қила олармидим. Бу нарса қўлимдан келмасди. Ундан ортиғига эса кучим етмасди. Ёки етарди-ю, бироқ мен кучимни исроф қилармидим? Ортиқчасига. Дарвоқе, ортиқчаси дегани ўзи нима? Мана шу қизлардан ортиқ бир иш қиляпман деб айтадиган марднинг ўзи бормикин? Нима учун у бирданга бу қизларга қаттиқ ҳавас қилиб қолди? Ҳолбуки, бу нарса унинг қўлидан келмаслигини биларди-ку. Борди-ю, бошимга тушган барча балоларнинг асосий сабабчиси – итоаткорликнинг йўқлиги бўлса-чи? Борди-ю, айнан шу нарса мени мана бундай машъум йўлга киритиб қўйган бўлса-чи?

Дастлабки уч ой зона ўрнига – қамоқхона касалхонаси. Дабдаласи чиққан оёғимни суробга келтириш учун докторни олиб келишгандан сўнг лагерга жўнатишди.

Яна бир оз ўтсин, ахлоқ тузатиш меҳнат муассасалари бўйича йўлқўрсаткич ёзсам ҳам бўлади, ўйлади Михал, кулранг дарвозадан кўчага чиқиб келар экан.

Олдинги ўтирганларида ортирган эски танишлар. Ёлғиз қолмайди. Эркинликда юрган Ева қандайкин? Наҳотки кайфли егулик олиб келмайди? Унинг туфайли мен яна зонага тушганимдан унинг виждони азоб чекмаяптимикан? Ахир мени бутунлай унутиб юбориши мумкин эмас-ку! Ёки ростданам ташлаб юбордимикан? Аммо шунча йилларни бир пуф билан қандай ўчириб юбора олади? Бўлмаган гап. Ўн йиллик тажриба – қандай ташлайди? У чидаёлмайди. Бошқа томондан, наҳотки у шунчалар пасткашликка борсинки, мендан воз кечиб, ўзи у ёқда кайфини сурса. Борди-ю, у бола тўғрисида алдамаган бўлса-чи? Қизиқ, болани деб ташлармикан-а? Ўтган гал Ева беш ҳафтадан кейин тоб ташлаб юборганди. Балки, барибир иродасининг қолган-қутган қолдиқлари устидан чизик тортиб юборар? Ҳозир у, янгишмасам, тўртинчи ё бешинчи ойда. Михал Отаванинг ўғли! Машҳур нашаванднинг. Ёки қизими? Пуч гап. Борди-ю, барибир ҳам?.. Унда бу мавжудотнинг қўл ва оёқларида панжалар чиқиб қолган. Бошидан товонигача эса ўн сантиметрдан ошиқроқ. Имконият – мингта бир. Хўш, мен нимани исгайман ўзи? Ева менга кайфли егулик элтиб юраверишиними ё бола туғиб бериб, биз ҳаммасини бошидан бошлашимизнимми?

Аммо нима учун Ева ҳеч нарса юбормаяпти?

Унинг ўзи кайфсиз турулмади-ку. Уни топиш имконияти лагердагидан кўра анча кўп-ку. Бизлар-ку бу ерда бундан бошқа ҳеч нарса тўғрисида сўзлашмаймиз. Битмас-туганмас захира ҳақидаги нашавандларнинг кўкнори хаёллари... Мен ўзига игна урмайдиган ва кайф ҳақида ҳеч нарса билмайдиган одам билан нима ҳақда гаплашишни тасаввур ҳам қила олмайман.

– Парвоз қилишга тобинг қалай? – мийиғида кулади Павел. – Менга егулик олиб келишди.

Чайқатманинг опшоқ кумоқлари. Шундоқ эритилади-ю, паққос урилади. Лекин бунинг учун сув жўрағи керак. Кафтда тупук билан ҳўлланса-чи?

Кўпикланган бижиқни кафтдан сўнгги қатрасигача ялаш.

– Яна сенга одам келса, сўра-чи, Ева яхши юрибдими экан... ҳам бизга алланима юборса бўлармиди.

– Ҳали хабаринг йўқми? – Павел ҳайрон бўлгандек қошларини кўтарди.

– Нима?

– У ўлган.

– Қанақасига?! – Бамисоли кўкрагига зарба келиб тушди. Қиморда ютқазгандай, боши гувиллаб кетди. Павелнинг юзи гайритабиий равишда оқарди.

– Сенга айтишган деб юрибман, – ҳайрон бўлади у. – Фақат бу ҳақда гапиришни истамайсан дебман.

Ўлган? Йўқ, бу мумкин эмас!

– Бу ҳақда нима биласан сен? – унга ташланди Михал. Кейин Павелнинг кўнгилайнитар кулранг маҳбуслик кийими ёқасидан тутди.

– Ҳеч нарса. Ўз жонига қасд қилган. Газни қўйиб юборган... Бошини духовкага тикибди.

Ева-я? У ҳечам бундай қилмасди.

Павел елка қисди.

– Ким айтди сенга буни?

– Жамоадаги болалар.

Улар бу гапларни қаердан билишаркин-а? Бошини духовкага тиқибди. Тепасида ўзларидан ҳеч ким бўлмагандан кейин буни қандай билишган? Садқаи сар, ўз жонига қасд қилиш! Қандайдир манжалақи унга ёрдам берган! Эй худо, ахир нега?

Борди-ю, ростданам Ева ташлаган бўлса-чи? Борди-ю, бу гал бола ростданам унинг учун бизлар орзу қилган имконият бўлган бўлса-чи? Улар эса мен қамоқдан чиққач, уни мени ҳам ўзига тортиб кетади деб қўрқиб кетишгандир-да. Мени энди қайнатмай қўяди дейишганди. Мен эса уларга сув билан ҳаводай зарурман. Прагадаги энг тоза чайқатма етказиб берувчиман. Улар учун. Ева ва бизнинг жажжигина болажонимиз учун эмас, асло... Унга гўё Ева билан бирга бўлса, ташлаши мумкиндай туюлиб кетди. Энди бу бир жуфт ҳавойи нарсдай бўлиши мумкин. Умр бўйи йўлни ўзгартириши мумкин эди. Усиз-чи? Энди эса ҳеч қачон ўзгартиролмайдди.

Лекин болалардан биронтаси ҳам Ева мени ташлаб кетмоқчи эканини билмасди-ку. Бироқ унинг ўзини қандай ўлдирганини ҳаммаси билади.

Улардан қайси бири ушлаб турган бўлса?

Мен сизларнинг кирдикорларингизни биламан!

У Еванинг бошини духовкага тиқишганидаги ҳамма манзарани кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. Бўғишдимикан? Ёки доза билан ҳушидан кетказишдимикан? Балки қизгина газ вишиллаб турган бу қоронғи, тор бўшлиқдан қочиб чиқишга урингандир? Уни тугиб турганлар каби нафас олмай туришга ҳаракат қилгандир? Бу қанча вақт давом этдийкин?

Ким бунга журъат қилди экан? Седанаси унинг сумкасида бўлганмиди? Қизга ёқмоқчи бўлганми? Кейин ўлдириш учун аввал ишончини қозонганми? Гонзани? Балки навбатдаги дозани беришдан бош тортгани учунгина ўлдириб қўя қолгандир?.. Хумор танг қилган. Мен бу вақтда қамоқда эдим, ёрдам беролмасдим. Қўрқув ва ночорлик. Юрак тапирлаши. Ва гуноҳкорлик туйғуси. Ягона йўл...

Хўш, бола-чи, бола? Ўзи ва боланинг ҳаётини шундоқ тугатиб қўяверганмикан? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Борди-ю, шундай бўлган тақдирда ҳам, газ билан эмас, албатта.

Балки бола ташлаб қўйгандир? Балки у анови ҳаромзоланикида игна урган ва у шунчалик кўп берганки, ҳаммаси ўтган галгидай ниҳоясига етган. Унда буни ҳам Гонза қилган бўлиб чиқади. Ифлос! Ёки у иккиқатлик вақтида ҳаддан ташқари кўп олиб қўйганини ва жуда нари борганда бир эси пастини туғиши мумкинлигини англаб қолгандир? Шунинг учун ҳам у ҳаммасига бирданига чек қўйишга қарор қилгандир. Аммо нима учун олтин игна билан эмас?

Албатта уни ўлдирганлар. Унинг ўзи ҳеч қачон бундай қилмаган бўларди! Энг оддий қотиллик. Кимлигини қандай билса бўлади? Гонзани буровга олиш керакми? Аммо қандай қилиб? Тинчланиш керак. Бир бошдан мулоҳаза қилиб кўриш керак. Унинг сумкасидаги седанали шишачани ким берган? Нима учун берган? Бирга ётиш имконияти учунми? Аммо бунинг учун бошқа қиз топса ҳам бўларди-ку. Тери тортилган суяклар билан ётиш, мушаклар ўрнида уқоллардан ҳосил бўлган чандиқлар, томирларини жароҳатлар қоплаган, сонлар ўрнида иккита улкан йирингли яра, бир кунда икки бор уларни сиқиб, газак олмаслиги учун йиринги чиқариб ташланарди. У кайфни унга фақатгина ўлдириш учун берган! Кейин менгача етиб келмоқчи бўлган! Мени яна айлантirmoқчи бўлган.

Лаънати! Эркинликда бўлганимда бу воқеа қандай бўлганини миридан-сиригача билиб олган бўлардим. Ҳаттоки милицияда бўлса ҳам. Нима қипти, Евани қидириб борган бўлардим. Шунда ҳеч бало бўлмаган бўларди. Мен ундан бир қадам жилмасдим! Ҳаммадан ҳимоя қилардим. Юрак ўйноғидан ҳам. Улар тирик қолган бўлишарди! У ва бизнинг фарзандимиз! Қўлга олиши билан ўлдириб қўя қолиши мумкин эмас-ку. Ева ҳеч қачон бундай қилмаган бўларди. Ўтган сафар у қанчалик қувонди! Қотиллар! Аммо мен ўч оламан. Ишонаверинг, мен эсимдан чиқармайман. Ҳаммангизни топаман. Қайси бирингизда тариқча айб бўлса, олтин игна инъом қилганим бўлсин. Шундай бўлиши ҳам керак — сиз кутгандан ҳам кўпроқ аралашма инъом қиламан. Евадан тортиқ бўлсин сенларга. Нариги дунёдан.

Касалхонадан лагерга қайтгач, Михал Павелни танимади. Ёки ўзини танимаганга олди. Унга бир оғиз бир нима демади. Унинг сирли, ҳеч кимга билдирмай юрган қасос режаларидан биронтасини жамоага сотиб қўйишидан қўрққан бўлса ҳам, ажаб эмас. Худди шундай фикрда у ўз ниятлари ҳақида даволовчи врачга ҳам бир нарса айтмади. Лагердан чиққандан кейин Михал Отава барибир ҳам наркологик диспансерга мурожаат қилмади.

Озодлик! Ниҳоят, хавф дарвозаси беркилди. Шундай қилиб, мен озодман... Етар, энди у ёқларни елкамининг чуқури кўрсин! Ўтган сафар-чи, сен бошқача ўйлаган эдингми?

Лекин энди ундан муҳимроқ ишлар бор. Биринчиси — Еванинг ўчини олиш. Майли, бунинг учун яна шу темир дарвоза ортига тушса тушар. Лекин шу қотилларни бир ёқлик қилмасам, улар мени бир ёқлик қилишлари тайин. Хўш, бундан баттари бўлармиди? Бари бир гўр. Аввал уларни бир ёқлик қилиш керак. Кейин-чи? Бу кейиннинг ҳам вақти-соати билан навбати келади.

Асосийси, менинг қамоқдан чиққанимни улар билмаслиги керак. Ўтиб турган биронта машинадан унга кўзлари тушиб қолмаслиги учун у майсазорга бурилди. Кейин тўппа-тўғри ўрмонга йўл олади. Шундан сўнг айланма йўллар, қишлоқ йўллари билан район марказига етиб олади. Яъни, мени кутмаган томондан бориб олишим керак.

Автобус станцияси — энг хатарли жой. Мен Прага автобусига ўтирганимда улар мени кўриб қолишлари мумкин. Хушёр бўлмоқ керак. Навбатда турганлар қаторидан автобуста ўтириладиган жойгача билдирмай бориб олишим керак. Лаънати, орқа ўриндиқларни аллақачон эгаллаб бўлишибди! Қувноқ ўқувчиларми ё талабаларми-ей. Иложи борича хилватдан жой топиш керак. Ойнадан кўринмаслиги учун эгилиб олиш керак.

Ниҳоят, автобус кўзалди. Михал эҳтиёткорлик билан йўловчиларни кўздан ўтказди.

Анови нусха ўтиш жойидан мен томонга сурилиб келаяпти. Кузатаяптими? Борди-ю, улар уни ёллашган бўлса-чи? Ҳеч бўлмаса орқа томонни беркитиш керакмиди!

Михал турди-да, ҳайдовчига тўрт қатор яқиндаги бўш жойни эгаллади. Икки-учта одам унга кўзини кўтариб қараб қўйди. У дарҳол юзини ўтириб олди.

Олдин мен ўтирган жойдаги қўшни ҳам мени кузатмоқда. Олдиндан келишиб олишган! Туф-туф, ҳозирча ўтиб кетган кўринади! Кейин нима бўлади? Пичоқ билан чавоқлаб ташлашадими ё орқадан келиб сим билан бўғишадими? Тўппончадан отишмайди-ку, ҳар қалай. Нима бўлганда ҳам автобус — қопқон. Оёққа ишониш қолган, холос. Ойнани синдирсинми? Дастлабки бекатдаёқ ўзини ташқарига отсинми? Уриниб кўрса кўрибди-да.

Михалнинг бахтига қарши рейсли автобус Прагагача тўхтамасдан борди. Қўрққанидан роса бир соат жойида гужанак бўлиб ўтиришга мажбур бўлди. Биров келиб суянмасин ва пичоқ билан қоқ юрагига солиб қолмасин деб сумкани кўксидан олмади-олмади. У ўтган ҳар бир дақиқани биттама-битта санаб борар эди.

Автобус Прагадаги биринчи чорраҳада тўхташи ҳаманоқ у ўтиш жойидан олдинга ташланди. Ҳайдовчи то ўзини ўнглаб олгунча у эшикни икки томонга итариб очди-да, ташқарига отилди.

Мен улардан кетдим! Севинчидан у тротуарда ўйинга тушиб кетаёзди. Ишқилиб, улар машинада автобус ортидан етиб келишмадимикин, бирдан хаёлига келди унинг ва қайрилиб қаради. Ҳеч қаерда одам қораси кўринмасди.

Марказга етиб олгунча тиқилинчга дуч келмаса бўлгани. Оломон орасидан ситилиб келади-да, қовурғаларим орасига битта пичоқ уради — тамом, тил тортмай ўламан.

Тротуарнинг ўртасидан Михал йўлга тушди. Яна бир неча километр юриши керак. Дам-бадам орқасига қараб-қараб қўяди. Улар қолиб кетишди! Ҳар қанча галати туюлмасин, аммо мен қутулдим улардан. Ўтиб кетди!

Ортимдан қувиш уларга зарур келибдими? Квартирам олдида пойлаб туришса ҳам бўлаверади-ку, йўл ярмига еганида унинг хаёлига шундай ўй келди. Михал озод қилишганида беришган пулни олгани чўнтагига қўл суқди. Эллик тўққиз

кронга овчи пичоғи сотиб оламан. Қолганига – дорихонадан хомашё оламан. Сал ўзимга келиб олмасам бўлмайди.

Энг хатарли дақиқа.

У йўлак эшиги тагида турганча юрагининг типирчилашига қулоқ солди. Яна бирров атрофга кўз солиб чиқди.

Хўжалик сумкаси кўтарган анови хола ким бўлди экан?

Хола ўтиб кетди ва кўздан ғойиб бўлди.

Бир тўхтамга келиш керак. Михал эшикни қия очди-да, тирқишдан мўралади.

Ҳеч ким йўқ.

Зинапояга юриб ўтди. Уйдаги товушларга қулоқ солганча эшик ортида тўхтади. Қабристондагидай сукунат ҳукмрон. Фақат аллақерда чой қошиқнинг пиёлага урилгани эшитилади, кимдир чой ёки қаҳвани аралаштирарди. Оилавий фароғат. Яна битта оила.

Беш сакраб лифт ёнида пайдо бўлади! Бир қават баландга ўтиб олиш керак. Уларни чапигитмоқ даркор. Уларнинг орқа томонида пайдо бўлиш керак!

У тўртинчи қаватда лифддан суғурилиб чиқди. Терлаган кафги билан пичоқни сиқиб ушлайди.

Ҳеч нарсдан шубҳа қилмаса бўлади.

Михал зина тўсиқлари билан қуршалган чоҳ узра эгилади.

Шу лаҳзада орқасидан келиб мени тўсиқлар оша итқитиб юборишдан осони йўқ эди. Ўз жонига қасд қилиш. Худди Евадек. У тезгина атрофга кўз солди. Зинапояда ҳеч ким йўқ. Бутун уйда шу пайтгача битта ҳам шубҳали товуш чиққани йўқ.

Эҳтиёткорлик билан, зинама-зина у квартира томонга тушиб кела бошлади. Пичоқни яшин тезлигида ишпа солгани шай тутиб турибди. Борди-ю, шу лаҳзада зинада тасодифан биронта одам пайдо бўлиб қолса, пичоқ унинг қорнида бўлар эди.

Бахтга қарши, Ева квартираси олдидаги майдонча бўм-бўш эди.

Ҳисоб-китобни ғоят тўғри олган эканман!

Михал эшик олдида югуриб келди. Очди-да, дарҳол ёпиб олди ва гичирлаган кесакига суянди.

Уҳ, энди бу ёғи ҳеч гап эмас. Фақат квартирада ҳеч ким бўлмаса, бирдан унинг миясига шундай ўй келди.

У оёғи билан эшикни тепиб очди-да, бир сакраб хона ўртасига бориб олди. Умивальникнинг таги ва тўшакларнинг ортида ҳеч нарса йўқ эди.

Ҳали бу ҳаммаси эмас! Бу икки карра икки – тўртдек оддий нарса, тахталардан айвон орқали тўғри квартирага кириш керак.

Айвон эшиклариди ҳеч қанақа синиқ-миниқ кўринмасди. Борди-ю, эшиклар очиқ қолган бўлса-чи?

У ёқдан осонгина кирса бўлади.

У айвонга чиқди, тўсиқдан ошиб ўтди ва тахталарни кўчага бир маромда иргита бошлади. Яхшиямки, бу пайтда пастда ҳеч ким йўқ эди.

Яхши! У яна айвонга чиқди. Ниҳоят, енгил нафас олса бўлади.

Плитани ёқди.

Шу манзара ҳеч кўз олдидан кетмасди: Еванинг духовкага белигача суқилган гавдаси типирчилар эди.

У плиткага мензуркани қўйди. Тақсимлагични тўшлади, нимаики керак бўлса, ҳаммасини умивальникка тўғрилади. Яхшиямки, кимёвий моддалар йўқолиб кетмаган экан. Ҳар бир фазада диққатни бир жойга тўшлаш керак.

Ишқилиб миядан мана шу нарса чиқиб кетмаган экан-ку. Ярим молга хомашё бериб турадиган одамларни топиш керак. Ғамлаб қўйгани қайнатиб олиш лозим. Китобчалардан секин таъсир қилувчи заҳарни қидириб топса ва бутун собиқ жамоадоларни илонхонага тўшласа, бўлди. Ортиқ ҳеч нарса керак эмас.

У оёқдаги юз карра игна урилган кўк томирни тўқсон икки дақиқа тополмай овора бўлди.

Атрофидаги нарсаларни: дабдаласи чиққан плита, ювилмаган чаноқ, матрацлардаги кир адёлни Михал аста-секин, жуда ҳам секинлик билан илғай бошлади.

Бу ерда қанча вақтгача қолиб кетдим? Ким билсин? Соатни Ева аллақачон сотиб юборганди.

Ева. Ева йўқ. Мен-чи? Менга улар етиб ола олмадилар. Мен ўзим уларни бир ёқлик қиламан! Соат неча бўлдийкин ҳозир? Ҳали кундузми ё аллақачон тун чўкканми?

У базўр судралиб айвонга чиқди. Оёғи гўё бир кунда уч марта игна ургандек қақшаб оғрир эди.

Кўча ёп-ёруғ эди.

Михал аста ташқарига мўралади. Сал нарида ўткинчилар шошиб кетмоқда. Ишгами? Ё ишданми? Ё тушликками? Ана, битгаси кўзининг қири билан тепага қараб кўйди. Барибир улар ортимдан кузатишяпти! Ўзларини ўткинчиларга солишяпти. Буни улар қотириб адо этишяпти.

Михал деразадан четланди. Квартирани таъқиб қилишнинг ажойиб усули қўлланган. Гўёки ҳеч нарса содир бўлмаётгандек. Жосуслар ўрдаси. Еванинг қотиллари! Борди-ю, булар милиционерлар бўлса-чи? Улар шунча жосусни қаердан олишарди?

Вақт зиқ, ўйлайди Михал. Мен улардан илгарироқ ҳаракат қилишим керак. Улар мени бир ёқлик қилгунча мен уларнинг ишhini саранжом қилишим керак. У курткаси ичидан пичоқни олди. Умивальникда устма-уст қўйилган идишларни кавлади. Ботинкаси ичига яна битга ошхона пичоғини жойлади. Кираверишдаги эшик ортига бориб турди. Уни шартга очиб, пичоқ билан ҳавони сермади. Агар тасодифан эшик ортида биров турганида, нақ қорнидан пичоқ еган бўларди. Михал елкасини ҳимоя қилиб, деворга қапишди. Кўли билан бошини ёпиб олди.

Майдонча бўм-бўш эди. Демак, улар ҳали келишмаган. Ҳисоб-китоб қолдирилади. Икки сониягами? Икки дақиқагами? Икки соатгами? Икки кунгами?

Худди шундайин у йўлак эшигидан ҳам ўтиб олди. Бу гал ҳам, бахтга қарши, яқин-атрофда ҳеч ким йўқ эди. Кўча ўртасига чопиб ўтди. Зўриққанидан оғзи қақраб кетганди.

Ҳеч ким бор-йўқлигини билиш учун ҳар бир турган машинани кузатиш лозим. Лоп этиб чиқиб қолиши мумкин бўлган ҳар бир уй ораллигини кўздан ўтказмоқ керак. Тўсин ё ёшиг қулаб тушиши мумкин бўлган томларни ҳам эсдан чиқармаслик керак. Ўтиб кетаётган машиналарни ҳам синчиклаб кузатиш лозим!

Михал чўнтагидаги пичоқни қаттиқ қисимлади. Яқинлашиб келаётган машина моторининг овози эшитилиши билан турган автомобиллар орасига яширинди.

Мени босиб бўлсан!

У кўчадаги ҳар бир йўловчини кўздан ўтказарди. Кимнидир қувиб ўтишга ошиқар экан, кўз очиб-юмгунча чавоқлаб ташлаш учун пичоқни шайлаб турарди. У сени чавоқлашидан олдинроқ!

Бахтига, Михални ҳеч ким қақирмади, ўтиб кетаётиб туртмади, тўсатдан тўхтатмади, ҳатто ўз ҳаракати йўналишини ўзгартирмади. Акс ҳолда ўша заҳоти пичоқ қовурғаларини тешиб ўтарди.

Таъқибчиларга чап бериш ниятида айлана-айлана Михал Винограддан Смиховгача нақ уч соатда етиб борди. Қош қорая бошлади. Прагага навбатдаги баҳор оқшоми чўкмоқда эди. Оқ либосдаги дуркун қизлар кўчага чиқа бошлашди, ошиқ-маъшуклар Петрушин, Кампу ва Кичик Мамлакат кўчаларида саф тортди, болалар ҳовлида яна бир оз ўйнагани ота-оналаридан рухсат сўрай бошлашди. Очiq деразалардан гитара ва магнитофон овозлари, қадаҳлар жаранги қулоққа чалинарди. Одамлар ёзга тайёрланмоқда эдилар.

Энди эса қийини бошланади, ўйлади Михал. У терлаган кафтини суртди, рўмолчаси билан пичоқ дастасини артди, юзида хотиржамлик ниқобини акс этдиришга уриниб кўрди ва муассасага шўнғиди. Бу муассаса учинчи нав нашабангилар ва мишиқилар, атрофдаги ғафлат босган одамларни тунаш ишқибозлари тўпланиши билан шуҳрат топганди.

Келишади-да, шартга жуфтакни ростлашади. Бу ерда бир доза учун стул билан мяясининг қатигини чиқарадиган биронтасини ёллашдан осони йўқ эди.

Даша аллақачон яна Петр билан топишиб олибди.

– Салом. Нима қилаяпсизлар бу ерда?

- Стандани кутаяпмиз, – гудранди Петр.
- Стандани? – уч кишилик муҳаббат, хаёлидан кечирди Михал.
- У алиментимни кесиб ташламоқчи эмиш, – мийиғида кулади Даша.

Ана, гап қаяқда. Яна ажабтовур мумтоз муҳаббат достони. Ҳорманглар, абадий ошиқ-маъшуқлар...

Лоақал Даша бунинг уддасидан чиқибди-ку. Бола туғади, бирдан ҳасад келиб ўйлади Михал. У шошиб уларнинг столдан узоқлашди.

Бир гала янги шахслар. Ҳидловчиларнинг буришиқ башаралари. Шунчалик тубанлашиб кетадими одамзот? Тўғрироғи, ноиложлик касофати. Афтидан, маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга ноқобил пулли мижозларни, одатда, кайф билан таъминлаб турувчи барча қайнатувчиларни баравар тутиб келишган кўринади.

Богницқда таниш бўлиб қолган мишиқига у бош ирғади... Одатдаги олтилик. Жамoadан чиқиб кетишга йигитларга йўл йўқ, шекилли.

- Михал! Салом! Сени ўтирибди дейишаётганди...

Лайчадай ҳар томонга ирғишлайди, ўйлади Михал. Прагада энг яхши чайқатма қайнатувчилардан бири билан суҳбат қуриш шарафига муяссар бўлганидан севиниб нақ пешоб қилиб юборапти. Бу муассасадаги унинг ҳиссаси кам деганда бирданга тўрт баравар ошган.

– Беш юз олиб бўпти! Фақат бу тўғрида камроқ валақлашса бўлармиди. Энг кўпи билан уч-тўрт одам.

- Нимага?
- Менга хомашё керак. Сизга – ҳар қайнатманинг ярми.
- Мана бу зўр бўлди, Михал!

Яна ирғишлади.

- Лекин туя кўрдингми – йўқ, хўпми? – шартга уни жим қилди Михал.
- Эртага ҳаммасини оласан.

Михал жон-жаҳди билан чайқатмани қайнатарди.

Эшикнинг ҳар тақиллаши қасос ҳақидаги орзуни аёвсиз чиппакка чиқарарди. Мен хоҳлагандек таъсир қилиши учун чайқатмага нимани аралаштириш кераклигини билишга ҳам муваффақ бўлолмадим. Хуллас, ҳаётимда ҳеч нарсани охиригача етказолмадим-етказолмадим-да.

Тўсатдан у ҳаммасини деразадан улоқтиргиси келиб кетди. Орқасидан ўзи ҳам сакрамоқчи бўлди.

Лекин улар айнан шуни истаяпти-да. Оббо ҳуштакбозлар-ей.

У шприцни олди, кераклича дозани тўлатди ва сон мушағига игна урди. Менинг ҳали бир дунё вақтим бор. Унғача айвон орқали кириш мумкинлигини ўйлаб туришсин. У ўзини тўшакка ташлади-да, шифтга тикилди.

Мен аҳмоқман. Агар керакли қорингани вақтида топганимда, бугун эрталаб хомашё қўлга кирганида ва Еванинг совғасини тайёрлаб қўйганимда эди, девор ортида турганларга эшикни бемалол очган ва игна уришни таклиф қилган бўлар эдим. Тўқсон тўққиз фоиз улар бардош бера олмайдилар. Менинг чайқатмамнинг ҳали ҳам бозори чаққон.

- Михал! Нима бўлди сенга? Оч!.. Биламан, уйдасан.

“Эй худо, ойим-ку”.

У тўшакдан сапчиб турди, чунки ҳозиргина игна уриб олганидан оёғи қақшаб оғримоқда эди. Оқ кукунли пишани, шприцни, тақсимчани, мензуркани олди-да, уларнинг барини тезроқ чиғаноқ тағидаги челақ ичига гумдон қилишга шошилди.

Лаънати, ўйни шамоллатиш керак!

- Эшитаяпсанми?

Шанғиллаб, ҳамма кўшнилари ҳам безорихон қилиб юбормаса бўлгани.

Ниҳоят, у эшиккача сургалиб етиб борди. Бирдан турганидан боши айланиб кетмоқда эди. Қачондан бери овқат емаганим ҳам эсимда йўғ-а! Кутулиб чиққанимга неча кун бўлди ўзи? Учми? Бешми? Ўн тўртми?

Яна икки ҳафтадан кейин иш топишга тўғри келади. Бўлмаса ҳар дақиқада яна текинхўрсан деб суриб кетишлари турган гап! Иш билан бараварига суд қарорини бажармасликни ҳам ёпиштиришади.

Собиқ дўстлардан қасос олганим учун сени қамашмайди деб ўйлайсанми? Наҳотки? Энди иш қидириш – бу вақтни зое кетказиш дегани.

У эшик дастасини бураганча бутун гавдаси билан ташланди.

Кўзларига ишонмай, она бир қадам ортга тисарилди. Худди ўтган галгидай.

Бунақа вайронагарчиликни кўраман деб хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўйлади Михал.

– Афтинга қараб бўлмайди, – зўрға деди онаси, охири.

Йигит кўзини ерга олди. Эски оилавий кўшиқ. Мен бўлим мудирлигигача ишонч ва садоқат билан хизмат қилдим. Сен-чи, болакай? Ўз соғлигини бой берип ҳисобига учинчи нав нашабангилар сафини тасодифан тарк этиб, олий даражали қайнатувчи бўлиб олибсан-да.

Хаҳ лаънати, ярмини йигитларга беришим керак эди-ку, эслаб қолди у. Аммо қачон?

Ойиси барибир даҳлизга кириб келди. Кирди-ю, кўзлари ёшга тўлди.

– Сени нима қилиб қўйишди улар? Ё парвардигор! – сўнгги йилларда содир бўлган барча балою офатлардан асрамоқчи бўлгандай у Михални кучоқлаб олди.

Қамоқда шунақа озиб кетган деб ўйлаётми. Михал кулиб юбораёзди. Соддалик ҳам эви билан-да... Тагин нашабанги онасининг шунча йиллик ҳаёт тажрибасидан сўнг.

Михал онаси пинжига суқилди. Ишончли она қўллари. Бу қўллар энди менга бегона бўлиб қолганини англаганимда неча ёшда эдим? Ойижоним, ғарибим, ҳар доим мана шундай бўлиб қолишига ишонганим. Мен эса шундан кўрқардим ва тезроқ унинг кучоғидан ситилиб чиқиш учун қўлимдан келганича ҳаракат қилардим. Катта бўлишни хоҳлардим. Ҳаёт қийинчиликларини енгишни истардим. Мен уларни енгишни жуда қотириб қўйдим.

– Овқат олиб келдим, – деди она, кўз ёшини базўр тийиб.

Овқат – ҳа, дарҳақиқат, уни қизиқтирадиган энг сўнгги нарса.

Онасининг бундай ифлос оғил ичида туришга базўр барлош бераётганини билдирмасликка уринаётганини Михал кўриб-билиб турарди.

– Мен уйни йиғиштираман.

Ҳозир тўшак тагига яшириб қўйилган чайқатмани топиб олади.

– Кераги йўқ. – Михал гўё унинг хона ичига киришига йўл қўймаётгандек қўли билан тўсди. Гўё ҳаётида бирон марта бирон нарсада унга халақит бера оладигандек.

– Мен ўзимни ўзим эплашни ўрганишим керак, ахир, – қўшиб қўйди у онанинг ҳайратланганини сезиб.

– Ҳеч бўлмаса овқатни иситиб берай. Идиш борми?

Кимёвий шиша идишлар хизматингизга тайёр.

У индамай чаноққа ишора қилди – қачонлардан бери ювилмай ётган шўрлик идишлар. Евадан берими?

– Ҳмм. – Она шундан бошқа бир нима дей олмади. – Мен уни қаватли идишда олиб келгандим. Томат зирвали гўшт. Балки, тўғри ўзидан еб оларсан?

Томат зирвали гўшт. Болалигимдан яхши кўрган овқатим. Ҳар туғилган кунимда шуни буюрардим, устимдан кулишарди ҳам.

Энди эса унга қараб қўнглим айнийди.

– Нега чиқаётганингни бизга хабар қилмадинг? Мен келган бўлардим олдинга.

Айнан шунинг учун, хаёлан жавоб берди Михал.

– Ё янги адресимизни йўқотиб қўйдингми? Ҳеч бўлмаса янги квартирани кўргани келарсан деб ўйлагандим. Сен бизни эсламай ҳам қўйибсан-да? Аммо биз ёрдам беришимиз ҳам мумкин эди. Мен буни юз карра айтганман. Наҳотки, шу пайтгача жонингга тегиб кетмаган бўлса?..

Қара, шу ҳам яшаш бўлдими?

Нима билан менга ёрдам бера олар эдингиз? Ота-онанг билан туришни истайсанми деб сўрашга ҳам журъат қилмаяпсиз-ку. Бирга яшашимизни истамайсиз ҳам! Мен қай даражага бориб қолганимни, ниҳоят, англаб етдингиз.

– Келганингга беш кун бўлибди-ю, бир оғиз бизга хабар қилмабсан.

Демак, беш кундан бери овқатсизман.

Гўшт илигунча мана бу исқирт идишларни чайиб ташлаш учун онаси енгларины шимарди.

– Иш топдингми?

– Қидираяпман, – ёлғонлади Михал.

– Қаерда?

– Миллий қўмитада. Қаерда бўларди?

Она хайрихоҳлик билан жилмайди.

– Мен сенга бир иш қидириб кўраман. Майлими?

Ўтган галгидайми? Доим сизнинг назоратингиз остида бўлишим учунми? Лекин бу аҳволимда мен қандай ишга бораман?

Йигит ўгирди. Боши аёвсиз айланарди. Бир амаллаб курсоққа тушириб олиш керак бу овқатни.

Чайқатманинг бир расво томони шунда-да. Унга мубтало бўлгандан кейин сенга нима кераклигини ўзинг билмайсан.

Она бирдан унинг елкасидан кучди:

– Сенга қандай ёрдам бермоқчи эканимни биласанми?

Йигит бош ирғади.

– Бир нима деб жавоб қил ҳеч бўлмаганда...

– Яхши, – беихтиёр деди Михал. Бу билан нима демоқчи бўлганини ўйлаб ҳам ўтирмади. Ойим айнан шу сўзни айтишимни истаяпти, деб тахмин қилди, холос.

Она қайнаб турган зирвали гўшт томон борди. Тўсатдан Михал онасининг Ева ҳалигиндай бўлган плита устига энгашганини кўрди... Ёрдам бериш керак. Лекин қандай қилиб?... Ҳаммасига Ева айбдор деб мудом такрорлагани-такрорлаган эди. Айнан у менинг оёғимдан олгани-олган. Евадан воз кечишим учун нималар қилмаган эди! Борди-ю, у шунга ёрдамлашиб юборган бўлса-чи? Жамоодаги йигитлар эмас, айнан ойим қилган шу ишни!

Ева, албатта, онасига эшикни очган. Борди-ю, ҳозир худди мендай кайф устида бўлган бўлса, мутлақо ночор бўлган. Балки, ҳушидан кетиб ҳам қолгандир... Қолгани – арзимаган иш! Духовкани очиш, газни қўйвориш. Бир умр ўлига панд бериб келган балойи азимдан дилбандини халос қилган. Менга ёрдам берармиш!

– Уни сиз ўлдиргансиз, ойи! – бирдан қичқириб деди Михал.

Она плитага энгашганича қотиб қолди. Худди ўша плита узра!

– Кимни?

Асаби ўлғудай мустаҳкам, ўйлади Михал. Мустаҳкам асабларсиз бундай қилиб бўлмайди.

– Ўзингизни билмасликка олманг! Евани-да! Мени уйингизга қайтариб келиш учун Евани ўлдиргансиз! Тагин қандай қилиб кўзимга қараяпсиз?

– Сени жин-пин чалиб кетмадим, Михал? – ниҳоят она қалдини ростлади.

– Кетинг! Эшитаяпсизми? Йўқолинг! Сизни ортиқ кўришни истамайман!

Ҳеч қачон!

– Эсингни едингми? Евага нима қипти? – Она плитага ёнбошлади. Лаънати беҳосият плитага!

Йигит югуриб онасининг олдига келди, зарб билан духовка эшикчасини очди, ҳатто эшикча онасининг оёғига урилиб кетди.

– Билмайсизми?

Она нима дейишини билмай қотиб қолганди. Михал ҳам ундан бирон жавоб кутмаётганди.

– Кетинг. Йўқолинг!

У сўнгги кучини тўплаб, онасига ташланди. Уни эшик томон итара кетди.

– Михал, эсингни йиғ! Михал...

Йигит телбаларча итарарди.

– Сизни кўришга тоқатим йўқ! Ҳеч қачон!

Михал хона эшигини ланг очди, онаси унинг ёнидан хонага қайтиб киришга ҳаракат қилган эди, йигит уни қўлидан тутди-да, ташқарига қаттиқ итариб юборди.

Сўнг гурсиллатиб эшикни ёпди. Эшикка суянганича ерга сирғалиб тушди-да, йиғлаб юборди.

Ҳозир тунлиги бирдан маълум бўлди. Ҳаммаёқ зим-зиё. Хона ичидан зирвали гўш ҳиди келарди. Қорин ҳуштак чаларди.

Ухлаб қолмаслик учун игна уриб олиш керак. Шунчалик одамгарчиликдан чиқиб қолган эдимки, ҳатто чайқатмадан ҳам донг қотиб қолаверардим. Ёки, тўғрироғи, ҳушдан кетардим.

Михал нима бўлганини дарҳол эслади.

Мен томоғим йиртилгудек қичқирганимда у пинагини ҳам бузмай тураверди. Наҳотки, у барибир узил-кесил бир қарорга келган бўлса? Ойим-а? Ойим ишидан тошган эди – машинкачиликдан бўлим мудирлигигача ўсди. Лекин мана бу-чи? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Паранойе. Касалланган мяянинг гавдалантириш ўйини. Биз бундан аллақачон ўтиб олганмиз. Асабинг кўзиганда бирт хайвонга айланасан-қўясан. Эҳтимол, чайқатмадан дурустгина дозалар олиб турган ҳар қандай одамда шунақа бўлса керак. Мен ўзим неча марталаб кўрмаганман. Мен шунинг гаштини суриб юрганимга неча йил бўлдийкин? Наҳотки, мен бошқалар каби эмасман?

– Бу тўғри эмас. Эсингни йиғ, – такрорлади у шивирлаб. – Бу васваса. Эсингни йиғ!

БУ ТЎҒРИ ЭМАС, деб ёза бошлади у деворга, навбатдаги хуруж кўзголганда ёзувни кўриш учун. Ойим ҳеч қачон бунга журъат қилмаган бўларди. Бунинг учун кучлироқ жисмлар керак. Ўз-ўзидан равшан, бу – жамоадаги йигитлар. Бунинг устига нашабангилар... Бу ишни ойим қилган дейишим уларга жудаям қўл келади-да. Мени ўлдиришнинг энг осон йўли. Кўй оғзидан чўп олмаган мендай бир беозорни.

Бироқ борди-ю, бунга ойимнинг дахли бўлмаса, у мен учун кўрқади, дарҳол жиннихонага қўнғироқ қилади ва машина чақиртиради. Бу унинг қўлидан келади ҳам. Жуда бўлмаганда мени ўз жонимга қасд қилмоқчи бўлганимни бир оғиз айтса бўлди-да. Борди-ю, тўғри милицияга қўнғироқ қилган бўлса-чи? Яхшилик билан мени йўлга киритиб бўлмаслигини у жуда яхши тушуниб олди. Ёки ҳали тушунганича йўқми? Лекин жиннихонага аниқ қўнғироқ қилган. Ёки бўлмаса “Тез ёрдам”гами. Улар, албатта, автомат орқали милиция билан боғланишади. Ҳадемай ҳамма ёқ жиз-биз бўлиб кетади.

У зинадаги товушларга қулоқ тутди. Кимдир чиқиб келаяпти! Михал эшикка яқинроқ келди-да, унга қулоғини қўйди.

Қадамлар!

Елкасидан тер шовуллади.

Қотилларми?

Санитарларми?

Хитларми?

Ана, кимдир шундоқ эшик тагидан ўтиб кетди.

Юраги нақ ҳиқилдоғида типирчиларди.

Юқорига чиқиб кетишди. Ростдан чиқиб кетишдимикин? Ёки улар мени қуршовга олишяптими?

У қайта хона ичкарисига отилди. Тўшак тагидан чайқатмали шишани олди, ботинкасига ошхона пичоғини тикиди, чап қўлида ов пичоғини қисиб ушлади. Ўнг қўли билан шиддат-ла айвон эшигини очди. Олдиндаги қоронғиликка тикилди. Ҳеч ким йўқ. У тўсиқ оша сакради ва тахталар устига келиб тушди.

Тахталарни бошқатдан жойига қўйишганми, йўқми, қарамабди ҳам. Демак, қўйишибди. Тахталардан зина томонга чошиб ўтди-да, у пасга туша бошлади. Чап қўлида пичоқ, кўкрак чўнтагида қимматбаҳо шиша. Ўнг қўли билан ўзини ҳимоя қилишига тўғри келарди. Учунчи қаватдан сакраб тушиб қўя қолса бўлмасмиди – бу жиндай фожиага тортиб кетаяпти, мийиғида кулди у.

Кўчада зог учмайди. У бамисоли буюртма қилингандай ўша ерда турган машина томонга тахталардан сакраб тушди ва чайқатмали шишани кўксига маҳкам қисганича ўша ердан нима бўлса бўлар деб тош йўлга ўзини отди. Оёқлари чидаб бўлмас даражада қаттиқ оғриди. Тез авжга кираяпти, хаёлидан кечирди у. Михал эҳтиётлик билан кўча ўртасидан Смихов томонга юриб кетди.

Уни қара-я, омади бор экан, ҳали ҳам очиқ.

Бўлмаса-чи, улар ўша ерда ўтиришарди. Қайнатиш қўлидан келадиган ва хомашё олгани пулга муҳтож нашабангилардан битта-яримтаси доза сотгани келиб қолишдан доим умидвор.

Худди бангхонадаги жиндай Лайча столдан сапчиб турди.

– Э, Михал, игнанг ҳам бор бўлсин-е. У ерда нақд беш соат пойлабман.
– Наркоман учун беш соат – вақт эмас, – жилмайди Михал. – Буни аллақачон билишинг керак эди. Сабр ва яна сабр.
– Ҳемирисиз қолган болаларга мен нима дердим?
– Обкелдим.

Михал чайқатма кукунлари тўлдирилган шишани чўнтагидан чиқарди. Лайчанинг кўзлари хонасидан чиқиб кетганини кўрди.

– Лекин бунинг бир шarti бор. – У яна шишани яширди. Чўнтак хийла дўмпайди. Павлов тажриба қилган итлардек, Лайчанинг оғзидан сув оқиб кетди.

– Қайнатиш учун уй керак. Мен кўчада қолдим.

Лайча югинди.

– Уй учун – ойига юз доза чайқатма, – деди у.

Михал бош ирғади. Ҳайвон, ўйлади у. Ҳеч қаяққа боролмаслигимни билади. Ҳеч бўлмаганда мана шу ойда. Токи жўровозликка барҳам бермас эканман. Кейин у ёғига худо пошшо.

– Қидириб кўраман, – базўр деди Лайча. У Михалнинг атрофидан ирғишлаб айланишга ҳам тайёр эди.

– Шошмай тур. – Михал унинг елкасидан қисди. – Дайдиларингда хомашёга етарли пул борми ўзи?

– Кўрқма.

Думи бўлганда шунақанги чиройли ликиллатардики. Шундан пул ишламоқчиман? Менга бор-йўғи икки кун бўлса бўлди. Еванинг ҳамтовоқлари учун етарли миқдорда қайнатиб олмоқчиман, холос. Чайқатмага қўшадиган аралашмани топмагунимга қадар – ширинлигига. Афсеуски, Лайча, сен маданий шаклда ютишни йўлга қўйишингдан илгарироқ маҳсулот ишлаб чиқаришни жадаллаштириб юбормаса бўлмайди. Ана шундагина ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолишига ишонса бўлади. Кейин эса мен хотиржам Еванинг квартирасига қайтиб кетаман.

Яхшиямки, у мени ўшанда пропискага ўтасан деб туриб олган экан, ўйлади Михал. Ойим менга қарши қайраб қўйган врач ва милициянинг қисти-бастиларига бир амаллаб чидаб берарман. Бунинг учун бир-икки ой жиннихона остонасини яласам ҳам майлига. Ё бир-икки йил қамоқхонадами? Борди-ю, агар жамоа билан сўнги марта тортганимиздан кейин тирик қолсам.

Борди-ю, ҳеч бир айби бўлмаганлар ўлиб кетсалар-чи? Нима учун мен, сирасини айтганда, ойимга ишонишим керак? Мен учун ойим ҳар нарса, қаяққа қараманг, борди-ю, борди-ю, борди-ю... Борди-ю, пировардида мендан кутулиши учун у олиб келган мана бу овқат заҳарланмаган бўлса...

– Гумбуллатаверар экансан, – жўралари билан маслаҳатлашиб, Лайча қайтиб келди.

– Ҳа, яна битта гап, – Михал чўнтагидан Ева квартирасининг калитини олди. – Битта-яримтани нарсаларга юборасан... Чаноқ тагидаги челақка солиб қўйилган ҳамма шиша идишлар, плус фармакология бўйича маърузалар. – Лайча яна бош ирғади.

Бир-биримизни бир сўзданоқ тушунамиз-а, ўйлади Михал.

– Энди эса, мен сурдим. Жойга олиб бор. Қичиқ қилишни хаёлингга келгирма.

Михал чўнтагидан пичоқни чиқарди.

Бир лаҳзагина Лайчанинг кўзи сузилди. Кейин яна бош ирғади. Чайқатмали шиша эсига тушиб қолди.

Бу ҳеч нарсадан қайтмайди. Гиёҳвандлик моддаси кимга керак бўлса, танама тақдир қўйишга мажбур, ўзи қилай деса, мия ишламайди. Ниҳоят, Михал қурбонини қолдирди-да, эшикка йўналди.

Энди қасос оладиган бўлсам, фақат жамоадангина қасос олмайман. Балки эпчил дўслари бўлган Лайчадан ҳам қасос олишим керак. Улар ҳозир менинг чайқатмамдан бемалол кайфларини тароқ қилиб юришибди, роса бошлаб туширганларидан ўзларида йўқ хурсанд, шод бари. Ҳа, мана бошлаб туширишди.

Ажин қатламлари узра табассум ёйилади.

– Шундай қилиб, муҳтарам зот, бу гал сиз бир амаллаб жон сақлаб келдингиз. Биз учун сизнинг муолажангиз тугади. Сиз учун эса у эндигина бошланди. Ё

сиз бундай деб ўйламайсизми? Биз оёғингизни қиёмат қилиб қўйдик. Аммо умид қиламизки, бундан кейин ҳам омадингиз чошгай — бу катта таваккал: кўза кунда эмас, кунда синади.

Михал бош ирғади.

— Оёғингизга бир эътибор қилинг-а. Артерия тизимингиз битта ҳам игнани кўтаролмаслигини тушунтириб ўтиришимга ҳожат йўқ деб ўйлайман. Сиз кучли тромбофлебитни бошдан кечирдингиз. Ҳали ҳам имкони бўлган муаммони ниҳоясига етказмоқ учун организмгиз мутлақо тинчликка муҳтож. Ҳар бир гиёҳвандлик моддаси билан игна урилганда нафас олиш маркази таққа ишдан тўхтаб қолишни тасаввур эта оласизми? Венага ҳаво кириб қолиши мумкинлиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади, бу эса, табиийки, юрак ёки ўпка эмбологиясидан тўсатдан ўлимга олиб келиши ҳеч гап эмас. Ҳаддан ташқари кўп дозадан эса юрак тўхтаб ҳам қолади. Ёки қайнатилмаган игнадан қилинган укол юрак эндокарди ёки иликнинг шамоллашига, гепатитга ёки СПИДга олиб келади...

Қолган гаплар Михалнинг қулоғига кирмайди. Толиқиш мадорини қуритади.

— Раҳмат, — минғирлаб миннатдорлик билдирди у.

— Бўпти, отдай бўлиб кетинг, — тилак тилади врач хотин.

У ҳеч нарсани ўйламай кўзларини юмиб ётарди. Уни машинагача элтиб қўядиган санитарни кутарди. Хона исиб кеттанди. Ҳатто юмуқ кўзлари орасидан ҳам қуёш нурларини ҳис этиб турарди.

— Гол! — кўчадан қичқириқ эшитилди.

Сўнг Стралов кўчаларидан машиналарнинг гувиллаган овози қулоғига чалинди.

Марказдан чиқиб марказга шошадилар. Мен-чи? Қаёққа шошаман?

Яна жиннихона. Токсикоманларнинг зимдан боқишлари. Кузатишаяптими? Афтидан, шу ернинг ўзида тинчитиб қўя қолишмоқчи-ёв? Унда нега реанимацияга олиб киришмаяпти? Чойга ул-бул солиб қўйишса бўлди эди-ку. Ёки ҳушимга келмаган пайтимда томчилагични суғуриб қўйса. Нима учун касалхонада мен бу тўғрида ўйламагандим? Яхши, лекин улар у ерга қандай келар эдилар? Лаънати, шу таъқиб деганни ким чиқарган экан-а? У ерда менинг олдимга ҳеч ким киролмас эди. Фақат шу ерда!

Ниҳоят ўринга ётиб, бошни аёлга буркаб олгунча ҳар бир дақиқа ҳисоб-китобда. Тамом.

Эртага эса ҳаммаси бошидан бошланади.

Ўтган сафар мени касалхонадан чиқариб юборган врач олдида хижолатпазлик. Тинка-мадорим куриб кетаяпти. Иложим йўқ, билдингизми?

— Паракондал психоз, пан Отава. Касаллик кучаймоқда.

Ҳар куни аҳвол шу — кучаймоқда.

— Сизни ҳеч ким ўлдирмоқчи эмас. Ҳеч нарса бўлмайди. Сизга шундай бўлиб туюлаётганларнинг бири — васаса.

Кошки тўғри қайсию нотўғри қайси эканини фарқлаёлсам? Борди-ю, врач ҳам уларнинг томонида бўлса-чи?

Беҳуда гап. Ҳеч ким мени йўқ қилмоқчи эмас. Мен ўзимни ўзим йўқ қилганман.

Бу бир неча дақиқани қандай ўтказишни билмай, ўттиз нафар мақсадсиз ивирсиб юрган йўлак. Улар қийинчилик билан оёқларини осилтириб олган деворни бармоқлар беихтиёр тирмалайди. Ҳар замон-ҳар замонда босиқ шивирлашлар қулоққа чалинади. Худди ўтган галдагидай манзара.

Орқадан биров келиб қолмасин деб Михал эҳтиёткорона елкаси билан девордан сирғалади. Юраги қаттиқ типирчилайди.

“Ичкиликбоз каби токсикоманлар ҳам аста-секин бошқа одамлардан совиб борадилар. Улар ҳақида ўйламай қўядилар”, — хотирлайди у.

Хаҳ, эсим курсин-а, буни менга ким ва қачон айтувди?

Гиёҳвандлик билан боғлиқ бўлмаган ҳамма нарсадан кўнглим совийди.

Лекин мен яқингинада ҳам мутлақо оддий бромлар ҳақида гапира олар эдим, шекилли. Улар ҳатто менга ҳам дахлдор бўлиши мумкинлигига умид қилган эдим. Бўлиши мумкин эди. Борди-ю, мен гиёҳвандликка ружу

қўймаганимда. Вақтни ҳали ҳам орқага бурса бўлади. Туйғу кучи. Ҳеч нарса билан ўчириб бўлмайдиган туйғу. Ҳатто ўлим ҳам, Ева, Сен. Сен яшаяпсан. Менда яшаяпсан. Балки сен ўзинг чиндан ҳам бор бўлгандирсан. Агар гиёҳвандлик бўлмаганда. Ёнимда бўлардинг. Ёнимда... Бахтли бўлардинг, кўрқмасдинг, ҳар доим шундай бўлиб қолишига ишонардинг.

– Рихард қайтиб келаяпти, Рихард, – йўлак бўйлаб оғиздан оғизга шу сўзлар кўчади.

Навбатдаги босқиндан кейин уни жойлаштиришган қутурганлар бўлимидан чиқариб юборишган.

Эски жамоа яна тўшландими? Ҳеч бўлмаганда ўлмай тирик қолганлар тўшланган. Аёллар бўлимида Даша. Айтишларича, у поликлиникага боласини олиб келибди, унинг бир кўзи иккинчисидан уч сантиметр баландда деб даъво қилибди. То унинг кайфи тарақ эканлиги аниқланмагунча уни сира тинчитишнинг иложи бўлмабди. Охирида у ҳатто болага ҳам чайқатма берганлигини тан олибди. Кўнига бир томчидан бераркан. Шўрлик чақалоқ она қорнидаёқ яхшилаб гиёҳвандликнинг ҳадисини олиб бўлган экан. Даша, агар чайқатма бўлмаганида, у тирик қолмасди, деб ўйлайди. Туғилганининг дастлабки кунларидаёқ у хуморнинг забтидан биғиллаб йиғлар экан.

Ҳа. Буни энди бир ярим йил олдинги Рихард деб бўлмасди. Кўзлари сузилган, ҳаракатлари узук-юлуқ, қўллари қалт-қалт титрайди. Қутурганларни тинчлантириш учун қўлланиладиган нейрорептик дориларни истеъмол қилиш натижаси. Ошхонанинг бир бурчагида ўтириб олади, ҳеч кимни кўрмаслик учун орқа ўтириб олган бўлади. Гапириш тўғрисида гап-ку бўлиши мумкин эмас. Кечаси ухлаш вақти бўлгандан кейин дарров бошини аёлга буркаганча индамай ётиб олади.

Лекин мен сен билан гаплашмоқчиман, ўзича дилидан ўтказди Михал.

У Рихарднинг устидан аёлни олиб ташлайди. Ўзини ухлаганга солиб ётавермаслиги учун силкитади.

– Бу нима, тамомми? – ўшқириб дейди Михал.

Кўрмас кўзлар.

Ким сўраяпти, нимани сўраяпти, буни Рихард тушунаётгани ёки йўқлигини умуман билиб бўлмайдиган бир неча сония.

Ниҳоят бошнинг ирғалиши.

Худди ўтган гал Зденекда бўлгани каби ундан ўласанми ёки йўқми деб шафқатсизларча сўроқ бериш.

Бу томоқни бўғиш керак. Башарасига туфлаш керак. Жойида тил тортмай ўлдириш керак.

– Демак, сен орзу қилган ажойиб, мафтункор, фароғатларга тўла ҳақиқий ҳаёт йўли мана шуми? Мана шу ўша йўлми?

Рихард жилмайди.

– Булар бари нимага керак эди, эшитаяпсанми? Нимага? – Михал Рихардни шунақанги силкитдики, у ётган фикрлоқ каравот чайқалиб кетди. Буларнинг барчасига не ҳожат эди? – Михал бадани жимирлаётганини ҳис этди. Уни бўғиб ўлдириш керак. У ўзини ўзи ҳамоя қила олмаслигини биларди. Барча ғам-андуҳлар ўлганлар ва майиб-мажруҳлар, кундалик азоб-уқубатлар, Ева ҳақида эслатиш ҳам керак эмас эди.

Рихард ютинишга ҳаракат қилди.

– Шошмай тур, – Михалнинг қўлидан ўзини бўшатар экан, вишиллаб деди. – Энди баъзи нарсалар равшан бўлган, – қўшиб қўйди у жилмайишга уриниб.

– Нима айнан? – ғазабли қичқирди Михал.

– Фараз қилайлик, борди-ю сен психиатрия бўйича инсон қалбига оид бирон нарса ўқийсан... – Рихард ўтиришга ҳаракат қилди. – Ёки фармакология бўйича, ёки умумий тиббиёт бўйича. Шунда бундан кейинги ихтисослашувсиз, янада чуқурроқ ўрганишсиз ўзинг учун мақбул ё номақбул фаразияларни бемалол танлай оласан...

Михал кўзларини Рихарддан узмай қараб турарди ва бу ўнгимда бўлаётибдими ёки шунчаки васвасаларнинг навбатдаги хуружими эканини ҳис этишга жон-жаҳди билан тиришарди. Уни ўлдиришга арзийдимми ўзи? Ростданам у Рихардни ўлдирмоқчимми?

– Бор-йўғи шуми? – Ниҳоят уҳ тортиб деди Михал.
– Нима, сенингча озми? – жилмайди Рихард. Бошида бой берилган руҳ яна унинг вужудига жо бўлаётган эди.
– Ифлос! – ўкирди Михал. Кейин яна Рихардга ташланди.
Бироқ ўша заҳоти югуриб келган санитарлар уни тутиб қолишди.

Бу минг тўққиз юз саксон тўртинчи йил тўққизинчи декабрда, психиатрик шифохонадан чиққанидан уч ой ўтгач, Михал Отавани унга овқат олиб келаётган онаси Мария Отава беҳуш ҳолда топиб олди. У ўзининг бир хонали квартирасида дераза тагида полда ётарди. Столдаги бўш жез банкаларда ва полда “Старт”, “Клеа”, “Дружба”, “Спарта” сигареталарининг ҳаммаси бўлиб бир юз йигирма иккита қолдигини топишган.

Бармоқ ва пойафзалнинг сақланиб қолган излари нишонларига қараб шундай хулосага келиш мумкинки, ўтган оқшом чоғи бу ерда жуда кўп номаълум шахслар бўлган. Михал Отава ҳушдан кетган вақтда ҳаттоки тиббий ёрдамга мурожаат ҳам қилмай квартирани ташлаб чиқиб кетишган. Хона бурчагидаги қўлда ясалган кимёвий мослама, шунингдек, ишдан чиққан катализаторлар эксперт-токсикологнинг шундай хулоса чиқаришига имкон туғдирганки, ўтган тун давомида квартирада “чайқатма” номи билан шуҳрат тошган гиёҳвандлик моддаси тайёрланган. Михал Отава зудлик билан тез ёрдам институтининг реанимация бўлимига ётқизилган, у ерда бемор сунъий нафас олдириш мосламасига бириктириб кўйилган бўлиб, уч кунлик самарали терапиядан сўнг ўзига келган. Бироқ беҳушлик пайтида кислород етишмаслигидан қаттиқ лат еган миянинг барча функцияларини қайта тиклаш имкони бўлмади. Шу боис Михал Отава психиатрик шифохонага, мия фаолиятининг сурункали бузилиши билан оғриган беморлар бўлимига олиб ўтилган. У воқеликни тўғри қабул қилолмайди. Уни қўлда овқатлантириш керак бўлади, овқатланаётганида оғзидан сўлаклар оқади, уни биров кийинтириб, юз-қўлини чайиб, тўшагини йиғиштириб қўяди, у табиий заруриятлари ҳақида маълум қилмайди, ўтирган ё ётган жойида тагини хўллаб қўяди. У шу қадар ҳиссиётли ва кўнгилчанки, ҳар қандай гоят арзимаган жеркинишдан ҳам йиғлаб юборади, ув тортади, қаттиқ безовта бўлади, ора-сира узоқ вақтгача ўликдай ҳеч нарса билан иши бўлмай ётаверади. Унинг ҳозирги ҳолати яхшилик сари ўзгариш бўлишига умид туғдирмайди. Вақти-соати билан унинг соғлиғи яхшиланишига умид деярли йўқ.

1985 йил 1 январдан бошлаб тайёрлаш ва сақлаш тақиқланган гиёҳвандлик моддалари рўйхатига алкагон ҳам киритилди. Шу санадан эътиборан алкагонни тайёрлаган, сақлаган ва тарқатган шахс бошқа гиёҳвандлик моддалари ишлаб чиқарган ва сақлаган шахс қаторида жиноий жавобгарликка тортилади.

Тамом.

*Рус тилидан
Назира ЖУРАЕВА,
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

Кўнгил халқ қайғусидан пора-пора...

Ўзбек халқининг улуг алломалари қаторида Алихон Тўра Соғунийнинг алоҳида ўрни, миллий тафаккуримиз буржида ўз ёруғ юлдузи бор. На фақат ислом маърифати, балки йигирманчи асрнинг дунёвий маърифатини ҳам теран англаган ва ёшларга англаган, миллий истиқлол ва инсоний хуррият йўлида тинмай курашган, оллоҳ инояти ила неча бор ўлимдан қолиб, узоқ, баракали умр кўрган бу ёрқин сиймонинг ҳаёт йўли бамисоли ўтган аср бошида яшаб ижод этган ва қатағон қурбони бўлган маърифатпарварлар умрининг давомидек. Бетиним қувғинларда ўтган, фидойи ва сафарбар ёрқин ҳаётнинг айрим лавҳалари Соғунийнинг “Туркистон қайғуси” китобида баён этилган.

Алихон Тўра Соғуний ижоди ва ҳаёти ҳақида очиқ-ошкора ёзиш ва сўз айтиш, асарларини чоп этиш имкони Ватан мустақиллиги меваси, давлатимиз раҳбари Ислам Каримов ташаббуси ила бошланган маънавий қадриятларни тиклаш жараёнининг бир қисмидир.

Қисмат тақозоси билан улуг аллома элпигинчи йилларда Тошкентнинг Қоҳота маҳалласига кўчиб келган (балки кўчириб келтирилган) ва узоқ йиллар ушбу маҳалламизда бизга ҳамсоя бўлиб истиқомат қилганлар.

Маҳалладошлик ва тоғам Карим Соҳибоев билан дўстлик ҳамда улфатлик боис, Алихон Тўра Соғуний бизнинг хонадонга тез-тез келиб турар эдилар. Мен ҳазратнинг хонадонига кўп марта бориб, суҳбатларидан баҳраманд бўлардим. Араб, форс тилларини мукамал билган, туркий тилларнинг деярли барчасини шеваю лаҳжалари билан истифода қилолган олимнинг кенг тарихий билимига, шарқ мумтоз шеъриятидан баҳрамандлиги, таҳлилий қудратига тан бермай илож йўқ эди. Замондош илм аҳли ичида калом ва ҳадис илмини, тасаввуф фалсафаси, ислом тарихини мукамал эгаллаган олимларнинг ноёблиги Алихон Тўра Соғунийни ўша замон ўзбек муҳида фавқулодда ҳодиса сифатида намоён этган эди. Лекин, минг афсуски, у муҳит бундай фавқулодда билим ва истеъдод эгасидан кўпчиликнинг баҳраманд бўлишига имкон бермади. Махсус хизматларнинг доимий назоратида, кўзлардан панада, шўро замонида болалар богчасига айлантирилган бир хонадон йўлагидаги пастак кулбада умр ўтказган эди. Ўз даврида номи мусулмон дунёсига кенг ёйилган олим ва давлат арбоби Алихон Тўра Соғунийнинг ўзбек халқини, кўҳна Туркистон юртини мустақил ва озод кўриш умрлик орзуси эди.

Менинг айрим шеърий машқларим Алихон Тўра назарига тушиб, дуолар қилгани эсимдан чиқмайди. Кўнглимда эрта куртак ёзган Ватан озодлиги туйғуси ўша нурли сиймо суҳбатларининг самараси бўлса ажаб эмас.

Тоғамнинг хонадонида улфатлар жам бўлганда Алихон Тўра, одатда, мени меҳмонхонага чақиртирар ва ўша замоннинг етуқ уламулари суҳбатидан баҳраманд бўлишимни истар эдилар. Мен мумтоз шеъриятимиз намуналаридан ўзим англаб етмаган сатрларни ўқиб, ҳазратдан шарҳ қилиб беришни сўрар эдим. Эсимдан чиқмайди, у киши Навоийнинг:

Ашрикат мин акси шамсил қаё анворул худо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо, —

байтини бир соатдан ортиқ шарҳлаган эдилар. Кейин ўйласам, бу шарҳ тасаввуф фалсафаси асосларидан мухтасар бир дарс бўлган экан.

Шундай суҳбатлардан бирида мен Амирий байтида учраган “Тоири харим” жумласининг маъносини сўрадим. Амир Умархоннинг тахаллусини эшитиб, Соғуний ерга қарадилар ва бироз сукутдан сўнг:

— Амирийни кўйинг, у шоирга менинг ҳушим йўқ, — дедилар.

Маълумки, шўро мафқураси адабий меросни “прогрессив” ва “реакцион” дея иккига ажратиб қўйган эди. Масалан, Навоий — прогрессив, лекин унинг замондоши ва дўсти бўлган Ҳусайний — реакцион. Чунки Ҳусайний шоҳ Ҳусайн Бойқаронинг тахаллуси. Шоҳлар эса прогрессив бўлиши мумкин эмас, деган ақида ҳоким эди. Худди шундай, Нодирабегим — прогрессив, унинг умр йўлдоши Амирий тахаллуси билан шеърлар ёзган Амир Умархон — реакцион ҳисобланган.

Уша онда мен ҳазратнинг сўзларини шунчаки замонасозлик, назорат остидаги шахснинг эҳтиёткорлиги деб тушундим, лекин Соғуний гапни давом эттириб:

— Агар ўзбек хонлари сарой айш-ишратларига берилиб, қиличларини занглатиб қўймаганларида, миллат ғамини, ватан ғамини қилиб, бирлаша олганларида эди, Туркистон бошида бу кўргуликлар бўлмасди, — деганларида Соғунийнинг кўксига дарз менга аён бўлди.

Орадан йиллар ўтиб, мен ҳам баъзи шеърий машқларимни ўқиб берганимда устознинг дуога кўл очиб айтган тилаклари ёдимда. Бу тилакларнинг энг улуғи ижобат бўлди — мамлакатимиз мустақил бўлди. Алихон Тўра Соғуний бу кунларни кўрсалар, буюк дунёвий ва диний олимларнинг қадр топганига гувоҳ бўлсалар, шубҳасиз у кишидан бахтли одам бўлмасди.

Соғуний давраларда мумтоз шоирларнинг байтларини кўп ўқирдилар, лекин мен ўз шеърларини ўқиганларини ҳеч эшитмаганман. Шунинг учун ҳазратнинг шеърий қаламидан беҳабар эдим. У кишининг шеърларини ўқиб, улуг шахс истеъдодининг яна бир қиррасини кашф этдим. Олим Соғуний қалбидаги дард шоир Соғуний сабрларига ҳам кўчган экан:

Ёшнинг етмишга етмишдир, на чора,
Кўнгил халқ қайғусидан пора-пора.
Айирур бўлсалар жонимни тандин,
Ватаннинг ажрамас суйғуси мандин.

Азиз ўқувчилар! Сизнинг эътиборингизга Алихон Тўра Соғуний ижодидан намуналар тақдим этилади.

*Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон халқ шоири.*

АЛИХОН ТЎРА СОҒУНИЙ

* * *

Буюк турк халқига кўп офарин қил,
На янглиғ мақтасанг оздур, аниқ бил.
Яраш чоғида меҳмондек ўтурғон,
Уруш кунларда арслондек отилғон.

* * *

Қайғулиқ тунлар узарди, тонг отар кун бормикин?
Биз қамалдик бу темир кўрғон ичида инганиб,
Бу зулм кўрғон қобусин синдилар кун бормикин?
Барча олам йўллари очиқ эрур, бизга ёпуқ,
Эй Худо, ҳаж йўли бизга очилар кун бормикин?

Барча олам аҳли ўз мақсадларини топдилар,
Бизнинг Турон элига бу иш бўлар кун бормикин?
Кофир эл босди Ватанни, қоплади селдек келиб,
Бу фалокатдин Худоё, қутулар кун бормикин?
Соғуний бағри эзилди бу Ватаннинг дардида,
Ким билур, бу дардима дармон топар кун бормикин?

1948 йил, 16 январ, Тошкент.

* * *

Оқил одам ҳар ишдан ибрат олур,
Қайси ҳол ичра турса фойдаланур.

Яхшилик кунларда барча дўст бўлур,
Қора кун тушганда кимдур ажралур.

Муҳаббатдин кўнгулар нурға тўлғай,
Саккиз жаннат онингдин ҳосил ўлғай.

Кишини сақласа ул холиқи пок
Заҳар оғзида бўлғай мисли таръёк.

* * *

Қадри йўқ гавҳар сўзин олчоқ кишилар олдида,
Дурни тақсанг на билур, ит оғзиға ташла суяк.

Кўлга келмас ишларинг ҳаргиз шароит бўлмаса,
Қанча қилсанг жон филолик фойдасиздур ишларинг.

Умидсиз бўлма, Соғуний, умиднинг кўзгуси бордур,
Қоронғу кеча сўнгидин қуёшнинг чиққуси бордур.

Давлат бошдан кетарда кенг кийиминг тор бўлур,
Кўй деганга кўнмаган орачига зор бўлур.

Яхшилик қилган кишини ҳеч унутмас Соғуний.
То ҳаёти борича доим дуо қилғай они.

* * *

Жарқаноқ йўқ дер экан ёғду қуёшнинг нурини,
Қанча кўп айтқонларидин нури кам бўлмас қуёш.
Кўрлар бозорида йўқдур сўровчи сурмани,
Дарди йўқлардин топилмас кўзларида томчи ёш.
Аслида жавҳар кўрон эрмас экандур ҳар киши
Қайда билғай фарқини, гавҳармидур ё қора тош.
Илму ҳикмат дурларини сочма нокас олдида
Кирма ул мажлисаким, ифлос оёқлар бўлса бош.
Гул ҳиди сассиқ эмиш бадбўй кўнғизнинг бурниға,
Сўзи сассиқдин йироқ юр, хоҳ қаридур хоҳи ёш,
Узма Соғуний умидинг, етказур Тангнинг сени,
Тарқалур олам аро бир кун ҳақиқат бўлса фош.

* * *

Кўргулик бўлса қадарда ани кўрмай чора йўқ,
Туз-насибанг қайда тушса ани тотмай чора йўқ.

Оч кишига нон юзи ёрнинг юзидин яхшироқ,
Чанқамиш одамга сув ҳурнинг кўзидин яхшироқ.

* * *

Яхшилиқ кунларда Олюни унутма, Соғуний,
 Бошинга тушса қаро кун ташламас ул ҳам сени.
 Ёшлиғинг ўтди гурурлик бирла, тоат қилмадинг —
 Кексаликда кетди куч, солған иморатинг қани?
 Ёш етибдур қон югиб, ғам-қайғудан айрилмадинг —
 Барчаси ҳақ йўлида билгил, худонинг бергани.
 Оқ соқоли ҳаққи ким Соғуний бечорага
 Кўрсат ўлмасдан бурунроқ ул Муҳаммад қабрини.
 Ким ўқуса ҳар қачон Соғуний отонинг шеърини,
 Бир оғиз Курьон ўқиб, шод айласин арвоҳини.

БАҲОРГА БАҒИШЛАБ

Ўтиб қиш кунлари тўқсон баҳорнинг бўйи келмишдур,
 Очилгай ер юзи, гулдек париулар очилмишдур.
 Яхши тун сарвнинг бўйига андоқ ким ёрашибдур,
 Сатанг қиз устига гўё зумураддин ёпинмишдур.
 Булутлар тебраниб кўк ичра кўз ёшин тўкар бўлса,
 Билинг ҳижрон туни ошиқ кўзидин дур сочилмишдур.
 Тўкар бўлса булут гавҳарларин боғ устидин ўтгач —
 Қизил гул қизларининг бўйнига дурлар тақилмишдур.
 Баҳордур ёки кўклам, турк-тожиклар, ғанимат бил —
 Ўтар бу йил баҳори ҳам, нечун ким олдин ўтмишдир.
 Турар бўлсанг жаҳонда ҳар йили келгай баҳор, аммо —
 Неча биздек кишилар кўрмайин кўкламни кетмишдур.
 Ҳаёт ичра кўрурсанким келур ҳар йил баҳори бор,
 Баҳорнинг не баҳоси, бебаҳо умринг туганмишдур.
 Баҳор бўлса очилгай гул кўриб кўнгил чаман ичра,
 На бўлди кўнглима ҳаргиз очилмас ғамга тўлмишдир.
 Очилмас бу кўнгилни очқали бўлгай анингчун ким —
 Очуқ юзлук паривашлар баҳор сайилига чиқмишдур.
 Янги йил келди эрса янгидин кўнглимга ғам тўлди,
 Жаҳонни янгиликлар босди, аммо ранги сўлмишдур.
 Янги йилга бағишлаб, Соғуний бу сўзни назм этди —
 Ўқиб билгай буни ул ким сўзинг қадрига етмишдур.

Тошкент, 1962 йил.

ВАТАН ВА ИЛМ — ЁКИ ЕТТИ ЮЛДУЗ

Эшит энди ватан ўғли мендин насиҳат,
 Қабул қилсанг келур бошинга давлат.
 Жаҳон кўрган қарининг сўзин олғил,
 Амал айлаб ани кўнглинга солғил.
 Йигитлик даврини иш вақти деб бил,
 Ғаниматдур, керак ишни билиб қил.
 Жаҳон халқи ўликдур ё тирикдур,
 Тирик юрган илмсизлар ўликдир.
 Илмсизлик нечук қилди элингни
 Илмчун боғлағил энди белингни.
 Сиёсатда керак бўлсанг Темурдек
 Ёқарлар илми йўқларни кўмирдек.
 Илмсизлар бўлур ҳар ишда ҳолсиз,
 Урушга кириб бўлғайму қуролсиз?
 Илм билгил, тилин бил дўст-душман,
 Йккови бўлмаса бергай санга фан.
 Ўқув ҳар қанча билсанг куч кўрурсан,
 Усиз бир ишни қилсанг пуч бўлурсан.

Ўл иш эрса унутма ўзлигингни,
 Танитқил барчага ўзбеклигингни.
 Бировлар соясида турма зинҳор,
 Заҳарлик сарқитидин тотма зинҳор.
 Бировлар соясида кун кўрушлик
 Эрур яхши у иш қилмай ўлушлик.
 Ватан асли сенингдур, Ўзбекистон,
 Ўғздин қолмиш эрди бу гулистон.
 Ватан аҳли ватан меросхўридир,
 Отодин қолса мол фарзандникидур.
 Онодур бу ватан аслини сўрсанг,
 Сени туғмуш будур яхши тушунсанг.
 Чиқармиш сен учун турли емишлар
 Кўтармиш елкасида ёзу қишлар.
 Тириклар бу Ватан бўйнига мингай,
 Ўликлар ҳам онинг қўйнига киргай.
 Ватанни дўст тутиш иймондин эрмиш,
 Онингчун ҳақ Расулдин нақл бўлмиш.
 Ватанни севмаганлар биздан эрмас,
 Буни ким билмаса иймонга кирмас.
 Ҳаётинг шарти бўлди илм ўқимоқ,
 Илмсиз мумкин эрмас кўзни очмоқ.
 Қоронғудир жаҳон бошдин-оёғи,
 Илмдур доимий ёнғон чироғи.
 Дема вақт ўтди энди фойда бермас,
 Киши оқил эса бу сўзни қилмас.
 Агар бўлса ўқи ўқдон ичинда,
 Бўлур сайд этса вақт келганинда.
 Ўқур бўлсанг ўқ урғайсан кўзига...
 Азиз умрингни тонлаб сарф қилғил,
 Ва лекин тарих идмин кўп ўқуғил.
 Улуғ тарих эгаси Ўзбекистон,
 Қозоғу қирғизу ҳам Туркманистон.
 Ўқур бўлсанг, билурсан кимлигингни,
 Унутмассан яна ўзбеклигингни.
 Бухорода туғилди Ибни Сино,
 Онингдек йўқ эди қимматли доно.
 Бунинг устози эрди Наср Фороб,
 Билай десанг буларнинг тарихин топ.
 Туғилган жойи эрди шаҳри Ўтрор,
 Бобоарслон у ерда, билсанг, эй ёр.
 Бурун Фороб эди бу шаҳри Ўтрор,
 Унутма бу сўзимни, айла такрор.
 Учинчиси Абу Райҳон эрур, бил,
 Онинг тарихин айтурман эшитғил.
 Эрур бу Ибн Синолар қатори,
 Замондоши эрур ҳам эрди ёри.
 Туғулган жойидур Хоразм — билсанг,
 Туганмас фазлини ҳар қанча айтсанг.
 Буларининг ҳар бири бир юздин ортиқ,
 Ёзибдирлар китоб уч юздин ортиқ.
 Борини фан узра ёзғон эдилар,
 Жаҳон аҳлига қолғизғон эдилар.
 Эшитдикким на қилмиш бу учовлон,
 Туғулгон жойларидир Ўзбекистон.
 Олардин бу китобларким қолибдур,
 Бугун тилларга қолмай юткалибдур.
 Вале қолмиш қуруқ ўз аҳли ондин,
 Илмсиз бўлса ҳайдалгай ватандин.

Яна чиққан бу жойдин бир улуғ эр,
Билур бўлсанг анинг отин Темур дер.
Туғулмушдир бу эр Шаҳрисабзда,
Билай десанг анинг тарихин изла.
Йигирма етти марказ олмиш эрди,
Жаҳонни остин-устун қилмиш эрди.
Ўзи тузган тузукотни ўқиб кўр,
Темур қандай кишидур унда айтур.
Жаҳонда ўттиз уч йил давр сурган,
Эмасдир ҳеч урушда у енгилган.
Жаҳонда кўб баҳодирлар ўтибдур,
Темурдек қаҳрамонни ким кўрибдур.
Иккинчи Шоҳруҳ ўғлидир Улуғбек,
Илмда бўлмади ҳеч ким онингдек.
Самарқандда мунажжимхона солди,
Расадхона деган жойни у қилди.
Ҳисобу ҳандаса илмига омил,
Фунун ҳайъати ичра эрди комил.
Шунингчун Зиж Улуғбекни у ёзди,
Тўлиқлаб ҳайъат илмини чиқазди.
Жаҳон халқи Улуғбекни улуғлар,
Бўлиб олимлари ҳар ерда сўзлар.
Учинчи доҳий эрди Мирзо Бобур,
Сиёсат бобида кўп эрди моҳир.
Илмни ҳам сиёсатни олибдур,
Китоб ёзиб ўз отин қолдирибдур.
Набира бўлғуси Соҳибқиронга,
Етар беш оти бирлан қаҳрамонга.
Ўқиб кўрсанг онинг ёзган китобин,
Билурсан шунда ул қандоқ эконин.
Билай десанг онин қўлёзмаси бор,
Ўқуб кўр, изла, Бобурномаси бор.
Ўқуб ёд айла Бобурномани сен,
Аниқ ўзбек тилин шунда билурсен.
Яна айтай Алишер Навоий,
Улуғ ўзбек элининг раҳнамоий.
Куюш ёнглиғ десам ҳам ёлғон эрмас,
Тушунганлар бу нотўғри деёлмас.
Тўлиқ ой оз эрур васфин қилурда,
Етолмас бизга фойда еткизурда.
Биза бу эр улуғ хизмат қилибдур,
Туганмас яхшилиқни қолдирибдур.
Отоси ул эрур ўзбек тилини,
Киши билмас онин билгонларини.
Замона тилларин яхши билурди,
Ва лекин ўз тилин ортиқ кўрурди.
На ёзди эрса ёзмиш турк тилида,
Узунни ўйламиш бу қилганида.
Агар ул бўлмаса тил ким билурди,
Анин қилғон ишини ким қилурди.
Агар ул кутмаса ўзбек тилини,
Билолмас эди ҳеч ким борлигини.
Унутса ўз тилин ҳар қайси миллат,
Хиёнатдир, кечилмас бу хиёнат.
Бу ишдин қутқарон бизни Навоий,
Онин руҳини шод айла илоҳий.
Агар қадрига етса Ўзбекистон,
Отаб номига қилсин боғ-бўстон.
Сифатин айладим бу етти эрнинг,
Бори ўлғони эрдилар бу ернинг.

Фалак устида етти юлдуз ўхшаш,
 Булардин ибрат олсун ҳар қари ёш.
 Кел эй Соғуний, сўзни қўп узатма,
 Кўзинг оч уйғониб, гафлатда ётма.
 Ўтибдур барча умринг дарду ғамда,
 Ғаниматдур на қилсанг ҳам шу дамда.
 Ёшинг етмишдин ўтмишдир, на чора,
 Кўнгил халқ қайғусидин пора-пора.
 Ойирур бўлсалар жонингни тандин,
 Ватаннинг ажрамас суйғуси мандин.
 Дегайлар еттиқот бу ерни билсанг,
 Чуқур ўйлаб қара, яхши тушунсанг.
 Боболар сўнгаки бир қот бўлибдур,
 Буларнинг танларидин тўлдирибдур.
 Оно дейдур ватанни ондин ортуқ,
 Билурсан сенга суг бергандин ортуқ.
 Босарсан елкасига юрганингда,
 Кучоғида ётурсан ўлганингда.
 Ватанни сақламабдур қайси инсон,
 Кўрар турли балоларни у ҳайвон.
 Ото меросимиздур Ўзбекистон,
 Еткандур бизга эмди бу гулистон.
 Ватандин ажради ўлди демакдур,
 Боқиб душманга телмурди демакдур.

1962 йил, Тошкент.

* * *

1912 йил Ҳаж сафарига кетганича келмаган, 55 йиллар ўтган, бир-биримиз билан кўрушолмаган укам Сатторхонхожини эскарганимда кўзум ёшга, кўнгилим қайғуга тўлуб, шу сўзларни назмга келтируб йиғлагон кунларим бўлди.

Саксонга етиб ёшим,
 Қордек оқариб бошим,
 Раҳм айла илоҳим сан
 Кўздин тўкилур ёшим.
 Кўнглум сенга зор ўлди,
 Кўрмакка хумор ўлди,
 Қайғу бирла ҳасратга
 Тўлмишди ичу тошим.
 Йиғлайми наво айлаб,
 Ҳасрат куйи соз айлаб,
 Ёдимга тушар бўлсанг
 Саттортўра қардошим.
 Бир туғма аканг кетди,
 Ер қўйнида жой этди.
 Ғамхона жаҳон ичра
 Эрди менинг мунгдошим.
 Кетгонда йигит эрдинг,
 Гурбат ерида кўрдинг,
 Эй, кошки ажал етмай
 Бўлсанг эди йўлдошим.
 Қўрғонга қамалғонмиз,
 Чин йўқ, бори ёлғонмиз.
 Бўлсанг эди кўргайдинг
 Кўз бирла эмақдошим.

Тор бўлди менинг кўнглим,
Сақла они, эй Тангрим,
Бўлмайму насиб бизга
Кўрмакка қариндошим.
Соғуний ёшинг етди,
Яхши-ёмонинг ўтди.
Кўнглимда тўла мунг бор
Йўқдур мени сирдошим.

1967 йил, Тошкент.

ЎЙҒОН

Борлигим сақлай десанг илму ҳунардин қил яроқ!
Йўқ эса олғай борингни қилмайин ҳеч ким сўроқ.
Ер юзи ўзгарди аммо ўзгаришдин бизда йўқ
Синди Туркистон элининг бошида юз минг таёқ.
Ҳар ўғул ворис бўлур қолғон отонинг молиға
Бўлди Туркистон элининг вориси юзсиз қароқ.
Бахтсиз бўлгон кишига ўз уйи ғурбат бўлур,
Мол эгасидур қароқчи бу ажойиб ишга боқ.
Бахт очилмас ул кишиларким эрурлар илмсиз,
Илмсизлар хўр бўлур, хоҳи қародур хоҳи оқ.
Қайси миллат устидин ҳокимлик этса бошқалар,
Бу каби хорлик ҳаётдин ўлганидур яхшироқ.
Илму иймон иккисидин баҳралик бўл, эй ўғил!
Бу икковлон бирла олғайсан кўлингта шамчироқ.

1968 йил, Тошкент.

ЧИН КўНГИЛДАН ТАВБА ҚИЛ

Ҳар гуноҳни қилган эрсанг чин кўнгилдан тавба қил,
Чин кўнгилдан тавба қилсанг ҳар гуноҳни ювғуси.
Сен яратқан амрини ушлар эсанг роҳат куни,
Бошинга меҳнат куни тушди эса кутқарғуси.
Эй ўғил-қизлар, худо амрини қолдирмай тутинг,
Бўлса мушкул ишларинг ёрдам Худодин бўлғуси.
Соғуний қилғай насиҳат то ажал еткунчалик
Чин кўнгиллик дўстларига эсдалик қолдирғуси.

Дайсаку ИКЭДА

Менинг Буддам

Эссе

ШАКЪЯМУНИНИНГ ФОНИЙ ДУНЁДАГИ УМР ЙЎЛИ

Шакьямунининг ёшлик йиллари

ШАКЪЯМУНИ. Истаган японнинг онгида Шакьямунининг исми муқаррар тарзда буддавийлик билан боғланиб кетади, негаки, у дунёнинг улуғ дамларидан бирининг асосчисидир. Бу гаройиб инсон қанақа одам бўлган? У қаерда, қачон туғилиб, қандай яшаган? Қандай шароитларда у ўз таълимотини тарғиб қила бошлаган? Булар мен бу китоб устидаги пардани жиндай кўтармоқчи бўлган саволларнинг бир гуруҳи, холос.

Менинг хаёлимда Шакьямуни шундай одам бўлиб гавдаланадики, у бирон-бир фалсафий мулоҳазани танлаш жараёнида рўпара келадиган ҳар қандай қийинчиликни гоҳида ётсираб ва эҳтироссиз, гоҳида мағрур ва улугвор, гоҳида пинагини бузмай мардона қабул қилади, лекин ҳеч қачон унинг чеҳрасидаги табассум йўқ бўлиб кетмайди ва ҳамиша руҳан хотиржам қолади. У ўзининг кўнгил кўзига намоён бўлиб, уни ёритган ҳақиқат нуридан илҳомланиб, машаққатли йўлдан зорланиш нималигини билмай кетиб бораётган донишманддир. У таълимотини тарғиб қилар экан, сомиёларини бенуқсон мантиқ кучи билан гангитиб қўйишга интилмас ёхуд уларга кўникилган фалсафий қарашлар тоғини вайрон қилишга қодир бўлган янгича ғояларни сингдиришга уринмасди. Унинг нутқида ҳаммага тушунарли масаллару маталлар, турли-туман тарихий таққослар кўп бўларди. Унинг мақсади ўз фикрини ҳар бир тингловчига етказиш эди, токи у инсон шахсиятининг қимматини теран англаб етсин, яна у англасинки, воқеликнинг чин моҳияти доноликнинг мангу манбаи бўлишидир. У эса ҳар биттамузнинг қалбимиз тубида ётади. Бироқ мен Шакьямунининг таълимоти фалсафий ибтидодан бутунлай маҳрум эди, деган фикрдан бутунлай узоқман. У маънавий мукамаллаштиш йўллариини излаган кўпгина одамлардан биридир, у жуда жозибадор шахс бўлиб, жозибаси ҳамиша мени ўзига жалб қилиб келган ва мен ҳамиша унга дил-дилдан қойил қолардим. Шундай қилиб, мен китобхонларга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган Шакьямуни пуфлаб шиширилган ва санамга айлантириб

*Рус тилидан
Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси*

Дайсаку Икэда 1928 йилда Токиода туғилган. Фудзи институтини тугатган. 1947 йилда Сока Таккайга кирган. 1960-1979 йилларда Сока Таккайнинг президенти, 1975 йилдан Сока Таккай Интернешнлнинг президенти. Сока университетига, Сока аёллар колледжига, Сока бошланғич, ўрта ва кучайтирилган ўрта мактабларига, болалар боқчасига, шунингдек, “Мин-Он” деган концерт ассоциациясига, Шарқ фалсафаси институтига ва Фудзи Бадий музейига асос солган. Шоир сифатида машхур, романлар, эсселар, сафарномалар ёзган. Буддавийлик соҳасида кўплаб тадқиқотлар муаллифи. Унинг асарлари 22 тилга таржима қилинган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тинчлик мукофотининг лауреати (1983). Мазкур китоб Японияда “Шакьямунига менинг қарашим” деган ном билан машхур.

қўйилган янги диннинг асосчиси эмас, балки жонли реал инсондир. Бироқ унинг сувратини шунчаки енгил-елпи чизиш билан чекланмасдан, Шакьямуни ҳаётининг фактларини ва ўз таълимотини яратиш йўлларини чуқурроқ ёритишга ҳаракат қилиб кўрсак, бу масалага доир тарихий ва биографик маълумотлар ғоятда кам эканини кўрамиз. Бизгача етиб келган ғарибгина ахборот бундан 2000 йил муқаддам яшаб ўтган одамнинг ҳаёт йўли ва маънавий қиёфаси тўғрисида бирон-бир ишонарли маълумот бермайди. Бундан ташқари, кўпинча улуг одамларнинг бошига тушгани каби Шакьямунининг кўндан-кўп шогирдлари ва издошлари унинг вафотидан кейин ўз устозларини ва унинг фаолиятини зўр бериб мақташ ва кўкларга кўтариш билан шуғуланганлар. Шу тарзда Будда ҳақидаги ривоят туғилган, уларнинг ёнига ҳар хил тўқиб-бичилган афсоналар ва мифлар қўшилган, натижада унинг реал ҳаётига алоқадор бўлган озгина фактлар ҳам ғоятда зиддиятли тус олган ва анча-мунча тушуниб бўлмайдиган ҳолга келган.

Даставвал, Шакьямунининг қайси даврда яшаганини аниқлаш жуда қийин. Тахмин қилиш мумкинки, унинг замондошлари, яъни қадимги Ҳиндистон аҳли тарихий ҳодисалар ва жамиятни ларзага солган ижтимоий zilзилаларнинг йилма-йил мунтазамлигини сақлаган ҳолда баён қилишга унча аҳамият беришан эмас. Тарих қиссаларининг баёнларидан кўра уларни кундалик турмуш ҳудудларидан ташқарида ётган мангу ҳаёт ҳақиқатини излаш кўпроқ қизиқтирган. Ҳамма замонларда ҳиндларнинг ўзига хос белгилари шу бўлганки, улар авлодлар учун улуг одамлар таржимаи ҳолларининг далиллари эмас, уларнинг таълимотларининг мазмунини сақлаб қолишга кўпроқ эътибор берганлар. Шакьямунининг тақдири бунга ёрқин мисоли бўлади.

Боқий ва фоний нарсаларни шу тарзда тушунмоқ бугунга қадар ҳам ҳиндларга хос. Бу мамлакатта борганлар ҳаракат жадвалини бузадиган поездлар тўғрисида, аҳдлашиб қўйилган учрашув муддатларига риоя қилмайдиган одамлар ҳақида гапиришади. Вақтни мавҳум тарзда қабул қилиш ва унинг мустаҳкам қолипларига мос келишни истамаслик, ўз тафаккурида бир таянч нуқтасини топишга интилиш ва унга таяниб туриб теварак-атрофдаги дунёнинг ҳаммиса сон-саноқсиз қайта туғилишлар ортида пинҳон бўлган моҳиятига етиб боришга интилиш буддавийлик динида ва фалсафасида тажассум топган.

Ҳиндлар тафаккурига фалсафийлик хос, улар кузатувчанликка ва медитацияга мойил. Буддавийлик ва ундан олдин ўтган браҳманпарастлик ҳаддан ташқари ақлиётга мойиллик билан ажралиб туради. Мавҳум тафаккурнинг юксак даражаси ана шу таълимотлардаги фалсафий назарияларнинг жуда теран даражада ривожланишга эришиш имконини берган. Эҳтимол, бу инсониятнинг илк пайдо бўлиш замонларида руҳият соҳасида эришган энг юксак муваффақиятидир. Гарчи Ҳиндистон аниқ биографик ёхуд тарихий маълумотлар изловчи ҳар қандай тадқиқотчини боши берк кўчага олиб кириб қўйишга қодир бўлса-да, у барибир фалсафий ва диний фикр тарихини ўрганувчиларни ўзига тортгани-тортган. Ҳиндлар миллий характерининг ана шу энг муҳим хусусиятини эслаб қолайлик. Биз буддавий таълимотининг таҳлилига киришар эканмиз, ҳар қадамимизда бизга рўпара келадиган жумбоқлар ва аён зиддиятларни англашга айна шу хусусият ёрдам беради.

Ишимизнинг аввалида биз Шакьямуни ҳақида ишонарли маълумотларнинг камлиги ҳақида гапирган эдик. Аммо бу ҳужжатли манбалар мутлақо йўқ деган маънони аниқлатмайди. Унинг ҳаёт йўли тасвирланган бир нечта асар бор. Булардан биз мелоддан аввалги I ёки II асрда яшаган машҳур ҳинд шоири Ашвагхошнинг “Буддҳачарита” (“Будданинг қилмишлари”) деган эпик достонини алоҳида таъкидлаб ўтамиз. Аммо ҳамма ҳасби ҳоллар Шакьямуни вафотидан сўнг юзлаб йиллар ўтгандан сўнг тузилган ёхуд ёзилган ва уларнинг тўқимасига ҳақиқий воқеалар билан тўқима ҳодисалар ғоятда ғаройиб тарзда чатишиб кетган. Бизга мерос бўлиб қолган бу адабий ёдгорликларга биз тўғри муносабатда бўлмоғимиз керак. Бу тўғри муносабат, менинг назаримда, шундан иборат бўлмоғи керакки, биз улардаги соф тўқима унсурларни аниқлаб, улоқтириб ташламаслигимиз керак, балки бу ривоятларнинг нечук ва қандай

рўёбга келгани тўғрисида мулоҳаза юритмоғимиз лозим. Фақат шу йўл билангина биз қай бир даражада ҳақиқатга яқинлашмоғимиз мумкин. Бундан ташқари, Будда таълимотини ўзида асраб келаётган сугралар ёхуд муқаддас матнларда кўпинча шундай воқеалар тасвирланганки, уларга қараб умумий тарзда бўлса ҳамки, Шакьямунининг шакли-шамойили қандай бўлганини тасаввур қилиш мумкин.

Ҳозирги замон тадқиқотчилари Шакьямунининг таваллуд ва вафот саналарини аниқ белгилашда бир тўхтамга келишган эмас, лекин уларнинг кўпчилиги Шакьямунини мелоддан аввалги VI ёки V асрда яшаган деб тахмин қилади. Бу масалани бир чеккага қўйтурайлик-да, буддавийлик асосчисининг ҳаёти ва маънавий қиёфаси ҳақида бизга маълум бўлган нарсалар устида диққатимизни жам қила қолайлик.

ШАКЪЯМУНИНИНГ ИСМЛАРИ. Гапни унинг кўндан-кўп исмларини кўриб чиқишдан бошлайлик. Шакьямуни мўъжазроқ бир салтанат ҳукмдорининг ўғли бўлган, деб ҳисоблашади. Бу салтанат бошида шакьялар қабиласи турган экан. Японияда Шакьямуни Сякусон деган ном остида машҳур. Сякусон – унинг санскритдаги Шакьямуни-Бҳагават деган исмининг хитойча шаклидаги қисқартирилган номидир. Бу ном “шакья қабиласидан чиққан донишманд авлиё” деган маънони билдиради. Кўриниб туриптики, бу унвон луғ динни асослаган одамга жуда муносиб унвондир.

Қадим замонларда Ҳиндистонда уни шунингдек, Будда деб ҳам аташган ва кейинчалик янги дин ҳам шу ном билан юритила бошлади. Шакьямуни айни шу ном билан Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёда, шунингдек, Ғарбий Оврўпа мамлакатларида ҳам машҳур. “Будда” сўзи санскрит тилида “ориф”, “ойдин” ёхуд “энг юксак донолик нуридан ақли чароғон” деган маънони билдиради. Суграларда бу ном фақат Шакьямунига эмас, балки буддавийлик таълимотининг аъмолларини ўзида мужассам этган ҳар қандай инсонга нисбатан ҳам қўлланилаверади. Шунинг учун ҳам баъзи тадқиқотчиларнинг “будда” сўзи ҳеч қачон атоқли исм бўлган эмас, деган фикрларида жон бор.

Шри Ланка, Таиланд, Индонезия ва бошқа мамлакатларнинг дастлабки муқаддас матнларида (уларда тҳеравада буддавийлигининг консерватив мактаби устивор ўрин тутади), Шакьямуни яна Гаутам Будда деган ном билан ҳам танилган. Ҳозирги пайтда Гаутам Шакьямунининг уругига дахлдор ном, яъни у Шакьямуни мансуб бўлган шакья қабиласининг тармоқларидан бирининг номи экани эътироф этилган. Ниҳоят, тарихий матнларда Сиддхартх деган ном ҳам учраб туради. Афтидан, Шакьямуни туғилганда шу ном билан аталган бўлса керак. Худди “будда” сўзига ўхшаб, “саддхартх” сўзи ҳам санскрит тилида алоҳида маънога эга: уни “мақсадга етилди” деб ёхуд “адолат юзга чиқди” деб таржима қилиш мумкин. “Буддхачарита”да кўрсатилишича, Шакьямунига бу исмнинг берилишига сабаб бор – Шакьямуни туғилиши билан шакьялар салтанати бойиб, гуллаб-яшнаб кетади, вориснинг дунёга келиши билан унинг отаси Шуддходаннинг ҳамма орзулари вожиб бўлади. Бироқ баъзи бир тадқиқотчиларнинг қатъий фикрлари шундайки, Сиддхартх атоқли исм эмас, у кўпроқ эҳтиромни ифодаловчи унвондир. Шакьямунининг мухлислари устозлари эришган орифликни нишонлаш мақсадида орадан кўп йиллар ўтгач, уни шу унвон билан тақдирлашган.

ШАКЪЯЛАР ҚАБИЛАСИ. Бошида шакьялар қабиласи турган салтанат ҳукмдорларининг қароргоҳи қалъа янглиг баланд деворлар билан қуршалган. Капилвасту шаҳрида жойлашгани маълум. Узоқ вақт мобайнида бу шаҳарнинг жойлашган жойини аниқлаш масаласида баҳслар олиб борилган. Баҳслар натижасида Капилвасту шаҳри Ҳимолай тоғининг жанубий этакларида Ганга дарёсининг ҳавзасидан шимо-роқда жойлашган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, деган тўхтамга келишган. Ҳозирги қадимшунослик тадқиқотлар пойтахтнинг ҳозирги Непал худудида терайлар яшайдиган минтақада жойлашгани ҳақидаги маълумотларни тасдиқлайди. Лекин қадимги ривоятларга кўра, Шакьямуни шаҳарнинг ўзида эмас, балки Капилвастудан 15 мил наридаги Лумбини боғларида таваллуд топган.

Шакьямуни кўз очиб, дунёга келган вақтда Ҳиндистоннинг бу қисмида кўплаб аҳоли яшайдиган жойлар пайдо бўлганди, афтидан, ҳатто ўша даврнинг меъёрлари билан ўлчаганда ҳам Капилвасту унчалик катта шаҳар эмас эди. Айниқса, Магадҳа давлатининг пойтахти Ражагриҳа каби йирик марказлар билан таққослаганда Капилвастунинг кичиклиги сезилиб қоларди. Хитой роҳиб ва сайёҳи Сюаньцан (600-664 йиллар) ўзининг “Улуғ Тан сулоласи замонида Фарбага саёҳат” деган китобида Ҳиндистонни зиёрат қилгани тўғрисида ёзар экан, шакьялар мамлакатининг иқлими юмшоқ, тупроғи ҳосилдор эканини таъкидлайди. Илк буддавий матнларда тез-тез гурунч сўзи тила олиб турилади. Бу эса ўша давр одамларининг асосан деҳқончилик билан шуғулланганидан далолат беради. Ўша кезларда шакьялар ва қолийлар қабиласидаги одамларнинг сони, умуман олганда, миллион кишини ташкил қилиши билан лол қолишимиз турган гап. Бироқ бу рақам бизга Капилвасту шаҳрининг аҳолиси қанча бўлгани тўғрисида ҳеч нарса демайди. Бундан ташқари, бу маълумотлар аҳолини рўйхатга олиш асосида юзага келмаган бўлса керак. Ҳар нима бўлганда ҳам бу рақам анча муболағали кўринади. Кўришиб туриптики, қадимги ҳинд матнларида “миллион” сўзи “беҳисоб даражада кўп” деган маънони англатган бўлиши мумкин.

Кўп йиллардан бери шакьялар қабиласининг қайси уруғга мансублиги тўғрисида баҳслар боради. Инглиз тарихчиси Винсент Смитнинг тахминига кўра, Шакьямуни мансуб бўлган қабилла ўзининг ирқий белгиларига кўра тибетликларга яқин турадиган ҳозирги гуркҳлар қабиласига ўхшаб кетадиган қабиллага мансуб бўлган. Бинобарин, у мўғулсимонлар тоифасига киради. Бу фаразни ҳимолай этақларидаги бир замонлар тибет-бирма қабилалари яшаган жойларда яқинда ўтказилган тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди.

Ҳар ҳолда, Шакьямуни ва унинг замондошларининг ҳинд-орий келиб чиқиши тўғрисидаги қарашлар кенгроқ тарқалган. Шакьялар ифтихор билан ўзларини қуёш авлодлари деб аташган, қадимги ҳинди мадҳиялари — ведаларда эса қуёш ҳинд орий қабилалари эҳтиром бажо келтирадиган илоҳлар ўртасида биринчиси сифатида мадҳ қилинади. Қадимги матнларнинг хитойча таржималарида ҳам шакьялар кўпинча “қуёш уруғидан тарқаган” одамлар деб аталган. Бу эса яна бир карра уларнинг улуғ машъала билан алоҳида қариндошликни даъво қилишларидан далолат беради. Бу эътиқод эса ҳинд-орийлар учун характерлидир.

Бироқ уларнинг қуёшга топинганларинигина дастак қилиб олиб, шакьяларнинг ҳинд-орий келиб чиқишлари тўғрисида хулоса чиқариш, эҳтимол, унчалик тўғри бўлмас, негаки, деярли ҳамма қадимги халқлар қуёшга сиғинган. Қуёш илоҳаси Амадэрасуга японлар ҳам сиғинишган, қадимги дунёнинг жуда кўп ҳукмдор сулоалари ўз шажараларини қуёшдан бошлашган. Қуёш ҳамини илоҳийлаштириб келинган. Шунинг учун ҳам Шакьямуни ўзи қуёш авлодидан деб эълон қилганида шунчаки шавкатли аждодлари шаънига эҳтиром бажо келтирган бўлса, ажаб эмас.

Ровийларнинг ривоят қилишича, Шакьямуни афсонавий ҳукмдор Икшвакунинг авлоди бўлган. Икшваку “шакар қамиш” деган маънони билдирган. Пуру қабиласининг ҳукмронлик қилувчи сулола асосчиси шундай деб аталган. Ҳинд ведаларида пуру ҳинд-орийларнинг душмани деб аталган. Шунга асосланиб, баъзи бир тадқиқотчилар ҳисоблайдики, агар подшо Шакар қамиш чиндан ҳам Шакьямуни ва унинг қабиладошларининг аждоди бўлса, унда улар зинҳор ҳинд-орий ирқига мансуб бўла олмайдилар.

Бундан йигирма беш асра олдин яшаб ўтган Шакьямунининг қайси ирққа мансублигини, назаримда аниқ белгилашнинг мутлақо иложи йўқ. Фақат бир нарса равшан, холос — буддавий таълимотта хос бўлган дунёнинг умумий манзараси ҳақидаги тасаввур, шак-шубҳасиз, ҳинд-орий маданияти билан чамбарчас боғлиқ.

ТАРИХИЙ ШАРОИТ. Ҳиндистонда Шакьямуни замонларида вазият қандай бўлган? Буддавий матнлар ва бошқа ёзма манбалар “ўн олтита улуғ салтанат” мавжуд бўлгани ҳақида хабар беради. Афтидан, бунда гап ҳукмронлик қилиш учун ўзаро кураш олиб борган давлатлар тўғрисида

кетмоқда. Уларнинг орасида энг йириклари Магадх, Кошал, Важи, Ватса ва Аванти бўлган. Сутраларда батт, булий, морий, мал, шунингдек, шакья ва колий каби қабилалар томонидан ташкил қилинган бошқа давлатлар ҳам тилга олинади. Юқорида тилга олинган “улуғ салтанатлар” орасида энг қудратлилари Пасенади деган подшо бошқарадиган Кошал ва Бимбисаро бошчилигидаги Магадх давлатлари эди. Бимбисаронинг сиёсий донолиги ва топқирлиги туфайли Магадх салтанати Кошал ва Важи каби қўшни давлатларни ўзига тобё қила олади ва шу тарзда янги империяни ташкил қила олди. Уни эса Маурьялар сулоласи бошқарар эди. Бу сулоланинг учинчи ҳукмдори машҳур император Ашок мелоддан аввалги III асрда Ҳиндистоннинг деярли ҳамма ҳудудини ўз қўли остида бирлаштиришга муваффақ бўлди, фақат Ҳиндистоннинг жанубий қисмигина унинг тасаруфига ўтмай қолди.

Шакьямуни даврида Магадх салтанати ўз ҳукмронлигини кенгайтириш учун умумий курашга эндигина бел боғлаётган эди. Фақат Бимбисаро тахтга чиққандан кейингина бу давлатнинг ҳудуди жуда тез суръатларда кенгая бошлади: аввал Ганганинг ўрта оқимидаги ерлар босиб олинди, кейин эса дарёдан жануб томонда жойлашган ҳозирги Бихар ҳудудининг катта қисми устидан назорат ўрнатилди.

“Ун олти улуғ салтанат” деб аталмиш даврда шакьяларнинг аҳволи анча ночор эди. Уларнинг ҳукмдорларининг Капилвасту шаҳрида жойлашган қароргоҳи ҳокимиятнинг мустаҳкам таянчи эмас эди. Афтидан, шакьялар ўзларининг ғарб томондаги қўшнилари, ҳозирги Уттар-Прадеш штатининг шарқий қисмини тўлалигича бўйсундира олган Кошал давлатига қарам бўлган бўлсалар керак.

Қадимги ривоятлардан бирида Шакьямунининг Ганга дарёси бўйлаб жанубга саёҳати тўғрисида ҳикоя қилинади. Унда унинг Магадх подшоши Бимбисаро билан учрашуви ҳам тилга олинган. Подшонинг саволларига жавоб берар экан, Шакьямуни доно ҳукмдорга “ўз қабиласи кўпдан бери Кошал салтанатига тобе” эканини айтади.

Олимлар ўртасида қадимги Ҳиндистондаги кичик-кичик қабилавий давлатлардаги сиёсий тизим тўғрисида бир тўхтамга келган фикр йўқ. Уларнинг баъзилари унда мавжуд бўлган бошқарув шаклини зодагонлар республикаси деб ҳисоблашади. Бу тизимнинг бошида оқсоқоллар кенгаши турган. Турли сиёсий масалалар шу кенгашда ҳамжиҳатлик билан ҳал қилинган. Бу нуқтаи назарни тасдиқлаш учун шакьялар ҳукмдори қабиланинг ўнта зодагон уруғлари бошлиқлари томонидан сайлангани ҳақидаги маълумотларни келтиришади. Бошқа тадқиқотчиларнинг тахминига кўра, Ҳиндистондаги қабилавий тузилмалар марказлашган қудратли давлатларга бирлашиш йўлидан боришган. Бундай бирлашмаларнинг бошида тахтга меросхўрлик йўли билан ўтирган ҳукмдорлар турган. Шундай фаразлар ҳам борки, бундай ҳолларда бошқарув шакли амалда автократия (якка ҳокимлик) бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда, кам деганда, олигархия бўлган.

Шакьялар давлатининг ички қурилиши қандай бўлганидан қатъи назар, шуниси аёнки, у жуда заиф бўлган ва шунинг учун ҳам теварак-атрофдаги жангари қўшнилариининг бирортаси томонидан босиб олинишга маҳкум бўлган. Эртами-кечми, барибир, тахт ворисининг елкасига тахт учун масъулиятнинг оғир юки тушмоғи муқаррар эди. Тахтга чиққан бу ҳукмдордан умидлар катта эди. Шакьямунининг одамларнинг тақдири ва ўзининг ҳаётдаги қисмати тўғрисида юритган чуқур мулоҳазалари унинг тахтдан воз кечиш тўғрисида қарор қабул қилишга таъсир этгани муқаррар. Шундан сўнг у одамларни изтироблардан халос этиш йўлиларини излаб, дарбадарликка отланади.

ШАКЪЯМУНИНИНГ ОИЛАСИ. Шакьямунининг тахт вориси бўлишдан воз кечиш сабабларини таҳлил қилишдан аввал, унинг оиласидаги яқин қариндош-уруғлари билан танишиш орқали, Шакьямунининг шахсияти тўғрисида аниқроқ тасаввур ҳосил қилишга уриниб кўрамиз.

Шакьямунининг отасини Шуддҳодан деб атаганларини эслатиб ўтаман. Буддавия матнларининг хитойча таржималарида уни Цзин Фань ван деб ёки Тоза таом деб аташади. Хўш, бунақа фаройиб исм қаёқдан келиб қолди?

Санскрит тилида бу сўзнинг туб маъноси суришпирсак, унинг “тоза сугли бўтқа” деган маънони билдиришини аниқлаймиз. Бу бўтқа ловия билан ёғ қўшиб гурунчдан тайёрланади. (Бу таом ўша даврларда энг тансиқ таомлардан бири ҳисобланар ва кўпроқ шакьялар подшошининг дастурхонига тортилар эди.) Бу исм яна шакьяларнинг чўпон ва деҳқон бўлганидан ҳам далолат беради. У пайтларда қудратлироқ давлатларнинг ҳукмдорларига “улуғ подшо” деб мурожаат қилиш расм бўлган, лекин Шакьямунининг отасини жўнгина “подшо” деб аташган. Буддавийликнинг таниқли тадқиқотчиси Хадзимэ Накамура бу фактни шакьялар қабиласининг сиёсий заифлигидан гувоҳлик берувчи яна бир далил деб ҳисоблайди.

Шакьямунининг онасини, одатда, малика Майа деб аташган. Матнларда у эҳтиром билан “улуғ Майа” деб аталади, унинг фазилатлари ҳаддан зиёд мақталади-ю, лекин унинг ўзи тўғрисида деярли ҳеч қандай маълумот берилмайди. Унинг отаси шакьялар қабиласининг нуфузли уруғидан бўлган, она томонидан олганда эса унинг онаси олиёйлар қабиласига мансуб бўлган. Қадимги ривоятларда бу қабилалар ўртасида сувдан фойдаланиш борасида ўқтин-ўқтин рўй бериб турадиган баҳс-мунозаралар тўғрисида ҳикоя қилинади. Баъзи бир тадқиқотчилар бу фактдан қолийлар билан шакьялар Рўҳини дарёси бўйларида яшаган деб худлоса чиқаришади.

Ривоятларда айтилишича, малика Майа қариндошларини Капилвасту шаҳридан кузатиб қўяётганида Лумбини боғларида кўзи ёриган ва ўғли туғилган. Кўзи ёригандан сўнг бир ҳафта ўтгач, Майа вафот этади ва чақалоқни унинг синглиси Махапражapati қарамоғига олади. Тахмин қилишларича, онасининг эрта вафот этгани Шакьямуни инсон ҳаётининг омонатлиги тўғрисида ўйлашга мажбур этади. Унинг ўз уйини тарк этиш тўғрисидаги қарорига таъсир кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам, онасининг ўлими Шакьямунини диний йўлдаги жасоратларга етаклаган бош сабаб бўлганми? Мен Шакьямунининг ёшлик чоғларида жуда ҳисчан ва кўнгилчан бўлган деб тасаввур қиламан. Шундоқ бўлган бўлса, яқин одамидан жудо бўлиш болани қаттиқ ларзага солиши турган гап. Эҳтимолки, у ўшанда изгироб инсон ҳаётининг ажралмас қисми эканини англаб етгандир.

ШАКЪЯМУНИНИНГ ЁШЛИГИ. Ёш шакьямунининг теварак-атрофидаги одамларга диққат-эътибор билан қарагани тўғрисида, унинг гоятда нозик ва осон яраланадиган қалби ҳақида қуйидаги ривоят гувоҳлик беради. Ўзини бутунлай художўйлик йўлига бағишлаган ва орифлик мақомига эришган Шакьямуни ўзининг ёшлик йилларига назар солар экан, шундай эслайди: “Ҳашамат ичида фаровон яшаб юрган бўлсам-да, мен ёшлик йилларидаёқ одамлар нима учун қариллик азобларини тортиши, хасталиклар ва ўлимдан изгироб чекишлари тўғрисида ўйлай бошладим. Гарчи бу қайғули шаробни ичиш ҳамманинг қисматида бўлса-да ва ҳеч ким бу қайғули тақдирдан қочиб қутула олмаса-да, одамлар бошқаларнинг кексалиги, хасталиги ва вафотига кўрқиб, нафрат билан ижирганиб қарашади. Бу адолатдан эмас деган тўхтамага келдим. Ва шу заҳотиёқ саломатлик ва фаровонликнинг барча нашбу намолари, ёшликка хос шижоат ва довюраклик мени тарк этди”.

Кейинчалик яратилган ривоятлар Шакьямунига 12 та уни ажратиб турадиган ўзига хос белгилар ато этди (жуда узун бармоқлар, тиззасига етадиган қўллар, тишининг қирқғалиги). Бундан ташқари, яна унинг 80 та алоҳида хислатлари ҳақида ҳам гап боради. Бироқ бу гапларнинг ҳаммасини чин ҳақиқат ўрнида қабул қилавериш керак эмас. Негаки, улар рост бўлса, Шакьямунининг шаклу-шамойили ҳақиқатан ҳам жуда галати бўлган бўлади.

Шакьямуни замонларида Ҳиндистонда ҳукмрон дин бўлган браҳманпарастликда олий ҳукмдорнинг ана шундай қиёфаси берилган. Уни “чакраварти - ража” дейдилар. Бу ибора “ғилдиракни айлантирувчи подшо” деган маънони билдиради. У ҳам худди Буддага ўхшаш 12 та ўзига хос белгига эга. Эҳтимол, Шакьямунининг шоғирдлари ўз устозларини улуғвор қилиб кўрсатмоқ ва унинг комиллигини таъкидламоқ учун бу усулни браҳманпарастликдан шундоққина кўчириб олиб қўя қолган ҳам бўлишлари мумкин.

Ўзининг ёшлиги ҳақидаги хотираларда (юқорида биз улардан бир парча келтирдик) Шакьямуни ўзи тўғрисида гапириб, мен муҳаббат билан ва жуда катта ғамхўрлик билан барпо этилган сарвқомат, нозик-ниҳол йигит эдим” дейди. Аммо уни “таш нигоҳли ранги сўник йигит” қиёфасида тасвирлаш тўғри бўлмайди. Тахт вориси сифатида у тегишли тарбия кўрмоғи керак эди, акс ҳолда вақти-соати келиб отасининг қўлидан давлат жиловини қабул қилиб олганида, зиммасидаги вазифаларни бажариш амри маҳол бўлиб қоларди. Подшо Шуддҳодан ўғлининг ҳарбий ва дунёвий итмларни ўзлаштириб олишига ғамхўрлик қилди. Ёш Шакьямуни табиатан одамовироқ ва фалсафий мулоҳазаларга мойилроқ эди. Шунинг учун подшо Шуддҳодан ўғлининг маънавий баркамол бўлмоғи учун қанча диққат-эътибор ажратган бўлса, унинг жисмоний ривожига ҳам шунчалик катта эътибор берди. Эҳтимол, Шакьямуни жуда катта ғамхўрликлар бағрида униб-ўсганини гапирганда, айнан ана шунини назарда тутандир. Ипак либослар, каштали кийимлар, катта елпуғич ушлаган хизматкорлар, бир эмас, учта қаср. Буларнинг бари ёзги, иккинчиси қишки, учинчиси эса ёмғирлар фаслига мўлжалланган. Бу қасрларда жориялар Шакьямунининг кўнглини овлар, раққослар ва машшоқлар унинг кайфиятини кўтаришарди. Ёш шаҳзоданинг ҳаётидан олинган бу манзараларни ҳам чин ҳақиқат деб қабул қилавермаслик керак. Тўғри, улар бизга подшо саройидаги шойисталик ва ҳашамат тўғрисида баъзи бир таассурот беради, лекин бундан ортиқ эмас.

Матнларда яна бир воқеа бор – унда Шакьямунининг ташқи қиёфаси чизилган. Дин йўлига ҳаётини тиккандан сўнг у Магадҳ салтанатига боради ва подшо Бимбисаро билан учрашади. Унинг мағрур қиёфаси, келишган қадди-қомати подшога шу қадар ёқиб қоладики, дарҳол ундан Магадҳ армиясига бошчилик қилишни илтимос қилади. Шакьямуни бу илтимосни рад қилгани тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқлигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Ўз-ўзидан кўриниб туриптики, подшо Бимбисаро ёш йигитнинг ташқи қиёфасида ва хатти-ҳаракатларида табиатан бошқаларни ўз ортидан эргаштиришга қобил бўлган одамларга хос белгиларни кўрган.

Ёш Шакьямуни шакьялар давлати ожиз эканини ва унга қўшнилари доимий равишда таҳдид солиб туришларини яхши англади. Ҳеч шубҳа йўқки, ўз халқининг тақдири ҳақидаги фикр ёш вориста тинчлик берган эмас. Шакьямунининг самимияти, унинг инсонпарварлик гоёларига мойиллиги одамлар ҳаётини фаровон ва хотиржам қилиш тўғрисида кеча-кундуз муттасил ўйлашга мажбур қилган бўлса керак. Ҳашаматнинг кишини заифлаштирувчи таъсирга қарамай, у ўз-ўзини жуда теран ва жиддий таҳлил қилиш билан шуғулланган, унга тақдир раво кўрган давлат бошлиғининг роли ҳақида мулоҳаза юритган. Менинг назаримда, ёш Шакьямунини жуда ўткир адолат туйғусига эга бўлган ҳақиқат изловчи инсонпарвар деб аташ мумкин.

Шакьямунининг ёшлигидаги энг муҳим воқеалардан бири унинг Яшўдҳарага уйланиши бўлди. Бу қизга уйланмоқчи бўлган талабгорлар кўп эди. Улар ўртасида кучлари ва абжирликларини синаш бўйича мусобақа ўтказилади. Бу мусобақада ҳатто Шакьямунининг жияни Девдатт ҳам иштирок этади. Шакьямуни шу мусобақада голиб чиқиб, қизга уйланиш ҳуқуқини кўла киритади. Шундай ривоят қиладиларки, Шакьямуни орифлик мақомига эришиб, ўз таълимотини тарғиб қилиш учун сафарга кетгач, Девдатт унинг хотинини йўлдан урмоқчи бўлган. У Капилвастуга бориб, Яшўдҳарага шилқимлик қила бошлайди. Бироқ Шакьямуни билан Девдаттнинг ёшлари ўртасидаги фарқ жуда катта эди. Шунинг учун уларнинг ўртасидаги рақобат тўғрисидаги гаплар унчалик ҳақиқатга тўғри келмайди.

Яшўдҳара ҳам Шакьямунининг жияни эди. Унинг тўғрисида бундан бошқа ҳеч қандай маълумот йўқ. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, Шакьямунининг шогирдлари ва ихлосмандлари Будданинг болалиги ва ёшлигига қизиқишмаган ва унинг ҳаётини оиладан воз кечган даврдан бошлаб тасвирлашган. Кўриниб туриптики, Яшўдҳара эрининг ҳаётида бирон-бир муҳимроқ роль ўйнаган эмас, у донгдор оилалардан чиққан ҳамма ҳинд аёллари каби жуда камтар ва камсуқум бўлган. Агар у ҳам Сократнинг хотини каби феъли ёмон, кўре хотин бўлганида, эҳтимол тарих унинг тўғрисида баъзи бир маълумотларни

сақлаб қолган бўларди. Аммо улуг мутафаккирлар ва файласуфларнинг аёллари, одатда, эрларининг шухратлари соясидагина яшайдилар. Яшўдҳаранинг қисмати ҳам бундан истисно эмас.

Шакьямуни никоҳдан ўтганида ёши нечада бўлгани ҳам аниқ маълум эмас. Баъзи бир манбаларга қараганда, у 16 ёшда бўлган, бошқа бир манбалар эса унинг 19 ёшида ва ҳатто ундан ҳам каттароқ ёшда эканидан далолат беради. Яшўдҳара унга ўғил туғиб беради, унинг исмини Раҳула деб қўйишади. Кейинчалик у Будданинг ўнта асосий шогирдидан биттаси бўлиб етишади. Шакьямунининг оиласи тўғрисида маълум гаплар шулардан иборат. Агар Шакьямуни чиндан ҳам 16 ёшда уйланган бўлса, тахмин қилиш мумкинки, отаси уни эрта уйлантириб, тахт ворисига ўзини туғиб олиши ва руҳан хотиржамликка эришмоғига ёрдам беришини истаган бўлиши мумкин.

Аммо дабдабали ва ёрқин тўй маросими ҳам, оилавий ҳаёт нашидалари ҳам Шакьямунининг одамларнинг мангу изгироблари — қарилик, хасталик ва ўлим ҳақидаги таҳликали ва қайғули ўйларини тарқатиб юбора олмади. Бу орада Раҳул туғилиб қолди - бу жуда катта аҳамиятта молик бўлган ҳодиса эди — ахир, Шакьямунининг вориси ва авлодини давом эттирувчи инсон туғилган эди-да. Энди у тахтдан воз кечмоғи ва маънавий изланишлар йўлига қадам қўймоғи мумкин эди.

Улуг узлат

Шакьямунининг ҳаётидаги иккинчи муҳим ҳодиса — “улуг узлат” — на фақат унинг ўз ҳаётини тубдан ўзгартириб юборди, балки бугун инсониятнинг руҳий тадрижи тарихига ҳам таъсир кўрсатди.

Шакьямуни тахтдан воз кечишга, ота уйини тарк этиб, оиладан юз ўтириб, ўзини ҳақиқат излашга бахш этишга жаҳд қилганида неча ёшда бўлган эди? Баъзи бир манбалар Шакьямуни бу муҳим қадамни қўйганида 19 ёшда эди, деб дарак беради, бошқалари эса 29 ёшда деб кўрсатади. Агар биз биринчи фаразни тўғри деб қабул қилсак, у шундай маънони билдирадигани, Шакьямуни 16 ёшда уйланган, бир йилдан кейин ота бўлган-у, кейин кўп ўтмай, оилавий ҳаётнинг шойисталигидан воз кечиб, орифлик излаш йўлига қадам қўйган. У иккита донишманд мавлавийнинг йўл-йўриқларини дастуриламал қилиб, брахманпарастликнинг фалсафий негизларини ўрганади, лекин бу уни қаноатлантирмайди ва Шакьямуни ҳақиқат излашни давом эттириб, диний риёзат тортади ва бу билан ўзини толиқишнинг энг сўнгги нуқтасигача олиб боради. Сўнг амин бўладигани, зоҳидлик йўли руҳий қайта туғилишга олиб бормас экан.

Ривоятларнинг далолат беришича, Шакьямуни тут дарахтининг тагида медитация ҳолатида, яъни чуқур ўйлар ва мулоҳазалар оғушида ўтирган пайтида унинг нигоҳига ҳаётнинг буюк сири намоён бўлади ва у орифликка эришади. Бу воқеа Буддха Гайа деган шаҳар яқинидаги ўрмонда рўй беради. Шу тарзда, агар Шакьямуни дунёвий ҳаётдан 19 ёшда юз ўтирган бўлса, унинг ҳақиқатга эришгунча босиб ўтган йўли 12 йилни ташкил қилади. Шакьямунининг ўз сўзларини акс этдирган анча қадимий матнларнинг далолат беришича, у бу йўлга 29 ёшда қадам қўйган ва етти йилдан кейин, 35 ёки 36 ёшга етганида, у орифлик мақомига эришган. Биз Шакьямуни бу қадар қатъий ва ҳал қилувчи қадамни қай ёшда қўйганини фақат тахмин қилишимизгина мумкин, холос. Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги иккинчи фаразга кўпроқ мойилдирлар. Уша кезларда Шимолий Ҳиндистондаги вазият қандай эди? Шакьялар давлати доимий равишда жангари кайфиятдаги қўшнилари ва айниқса, Магадх қўшинининг ҳужум қилиб қолишидан хавотирда яшар эди. Подшо Бимбисаронинг тахтга чиққан дастлабки пайтларда Магадх сиёсий устунлик учун эндигина курашга киришган эди, кейинчалик Шакьямуни бу давлатнинг ҳарбий қуввати ва босқинчилик сиёсати нақадар шиддатли тарзда ўса бошлаганини ўз кўзи билан кўрди. Тахмин қилиш мумкинки, Шакьямунининг тахтдан воз кечиш ҳақидаги қарорига қай бир фурсатда ночорлик туйғуси ва Магадхнинг босқинчилик даъволаридан ўз

халқини тинч воситалар билан ҳимоя қилишнинг имконига ишонгани ҳам таъсир қилган бўлса керак. Шакьямуни эришган энг олий мақом — орифликнинг табиати ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, ҳар ҳолда биз учун унинг ёшени аниқлаш эмас, балки уни ҳақиқат излаш йўлига қадам қўйишга ундаган сабабларни аниқлаш муҳимроқдир. Бу бизга диний таълимот сифатида буддавийлик фалсафасининг чинакам моҳиятини англашимизга ёрдам беради.

Маълуму машҳур бир ривоятда Шакьямунининг ақлини лол қолдирган “тўрт учрашув” деб аталмиш воқеа тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу воқеалар Шакьямуни отасининг хоҳиш-иродасига хилоф тарзда рўй берган, ота ўғлини оддий одамлар ҳаётидаги аламли ва нохуш воқеаларидан ўғлини авайлаб асрашга ҳаракат қилганди. Шакьямуни ўз аравакашининг аравасида тўрт марга шаҳарга боради. Қасрнинг шарқий дарвозаси олдида Шакьямуни кучдан қолган ожиз қарияга рўпара келади, жанубий дарвоза олдида хаста одамга дуч келади, қасрнинг ғарбий дарвозаси олдида Шакьямуни кимлардир ташлаб кетган мурдани кўради. Ниҳоят, у Шимолий дарвозадан чиқар экан, зоҳидга рўпара келади. Унинг нигоҳи бениҳоя хотиржам эди. Унда ҳамма нарсадан мосуволик туйғуси барқ уриб турарди. Шакьямунини лол қолдирган зоҳид билан учрашуви уни энг юксак даражадаги донишмандликка эришиш умидида бошқача ҳаёт кечира бошлашга ундаган бўлса, ажаб эмас.

Албатта, ҳамма воқеалар жой-жойига қўйилиб, чиройли ҳикоялар берилган ривоятни холис тарихий ҳужжат сифатида қабул қилиб бўлмайди, лекин унда Шакьямуни танлаб олган фоний дунёдан воз кечиш йўли рамзий шаклда ифода қилиб берилган. Ривоят буддавийликнинг асосий ғоясини — инсоний изтиробларни енгиб ўтиш ҳақидаги ғояни ифодалаб берган.

Инсон надир? Ҳаёт надир? Шакьямуни ана шу саволларга жавоб излаган. Инсоннинг фоний ҳаёти ва инсоннинг ўзи Коинотда мангу томир уриб турадиган мангу қудратнинг лаҳзалик намоён бўлиши эканини англаган. Шакьямуни шу ҳаётгий қудратнинг ўзи қандай қонуниятларга бўйсунганини қидирган. Кўриниб туришгички, буддавийлик ҳаётнинг туб асосларига мурожаат қилмоқда. Айни шунинг учун ҳам дин шаклланиб келаётган пайтда бу таълимот нечоғлик ёрқин бўлса, ҳозир ҳам ўзининг бу хислатини йўқотган эмас.

Мулоҳазакор, ўйлаб иш қиладиган, ҳар нарсадан осон таъсирланадиган ёш Шакьямуни ўз мамлакатининг тақдирини ўйлар экан, томошабин бўлиб қолиши мумкин эмас эди. У яқинлашиб келаётган истило ҳавфи билан курашда ўз йўлини топишга ҳаракат қилди. Тахт вориси бўлгани важдан у ҳикоя усули сифатида қуролли тўқнашув йўлини танлаб олиши мумкин эди, бироқ у бошқа йўлни танлади. Мен аминманки, унинг табиатига хос бўлган ҳамма сифатлар жамланиб, уни айни шу йўлни танлашга олиб келган.

Шакьямуни яшаган замонларда ёш ҳиндлар ўртасида, айниқса, даста узун зодагон табақаларга мансуб ёшлар ўртасида олий шахс тўғрисида иккита бир-биридан фарқ қиладиган тасаввур мавжуд эди. Буларнинг бир тоифаси ҳаётнинг маъносини буюк давлатнинг буюк ҳукмдори бўлишда кўрар эди. Бундай соҳиби қудрат подшонинг тажассуми — чакраварти — ража, яъни ғилдиракни айлантирувчи подшо эди. Бошқа тоифа ёшлар учун будда олий бўлиб хизмат қиларди — ориф, ойдин донишманд, руҳият бобидаги мураббий сиймоси ҳам жозибадор эди. Шакьямуни ана шу иккинчи олийликни рўбга чиқаришга — энг олий мақомдаги донишмандликни эгаллашга интила бошлади. Зўравонлик одамларнинг изтиробини йўқота олмаслигини, аксинча, фақат кучайтириши мумкинлигини англаган Шакьямуни маънавий мукамаллик йўлини танлади ва жуда теран билим эгаси бўлишга интилди. Сиёсий муҳорабалар майдонидаги тез ўтиб кетадиган галабалар ва шуҳратнинг лаҳзалари ўрнига Шакьямуни ўз халқига ардоқли билимлар мангу қоладиган бебаҳо бойлик эканини очиб берди.

Маънавий ва ахлоқий эътиқодлари жуда юксак бўлганидан Шакьямуни тахтта ворис бўлишдан воз кечди ва шунга қарамай, қадимги матнларда уни кўпинча чакраварти-ража деб аташади. Қолбуки, бу унвон руҳият мураббийсига эмас, кўпроқ сиёсий арбобга ёхуд давлат арбобига тўғри келади. Баъзан бу ҳолни Шакьямунининг сиёсий жиҳатдан кемтиклигидан далолат берувчи далил сифатида талқин қилишади. Бу талқинга кўра, унинг ўзи ҳам,

ихлосманд-издошлари ҳам шундай кемтикликка эга бўлишган. Мухлислар авлодлар тасавврида устознинг дунёвий ишлар бобида зўр муваффақиятлар қозонгани тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқчи бўлишган ва уни шакъларнинг шаҳзодаси тарзида тан олдиришга интилишган. Менинг назаримда, бунақа талқин мутлақо асосланмаган бир талқиндир, чунки маълумки, буддавийлик ўз ривожининг дастлабки босқичларида браҳманпарастликдан тез-тез турлитуман тушунчалар ва атамаларни ўзлаштириб турган. Шундоқ бўлгандан кейин, чакраварти-ража атамасини Буддага нисбатан қўллаш унинг таълимотининг умуминсоний қимматини таъкидлаб кўрсатиш учунгина зарур бўлган.

Шакьямунининг уйини тарк этиб, ҳақиқат излаш йўлига кириш ҳақидаги жаҳди қадимги Ҳиндистоннинг расм-русумлари ва феъли-атворини билган ҳар бир одам учун тушунарли бир ҳолдир. Қадимги Ҳиндистонда бундай ишлар қораланган эмас. Агар бизнинг давримиздаги ўз ҳаётини руҳият бобидаги изланишларга бағишлаган одам кўпинча ўз ихтиёри билан таркидунё қилган дарвеш одам деб ҳисобланса, неча асрлардан бери чуқур илдириб келаётган роҳиблик анъаналарига эга бўлган қадимги Ҳиндистонда аҳвол мутлақо бошқача суврат касб этади. Шакьямуни замонларида фалсафий тафаккурга мойил одамлар анъанавий тарзда дунёвий неъматлардан воз кечар эдилар. Улар боқий ҳаётнинг маъносини чақиб, холиликда руҳий тажриба орттиришни маъқул кўришар эди. Жамият бунақа ҳаракатни қуюшқондан чиқадиган бемаъни ҳаракат деб ҳисобламайди, аксинча. У инсон ҳаётидаги табиий ишлардан бири деб ҳисобланарди. Шакьямуни ўз давридаги бошқа ҳақиқат изловчилардан анча ёшлиги билан ажралиб турарди. Бундан ташқари, илмга ташналик, билимга ҳирс унинг қалбини бошқаларникидан кўра кучлироқ ёндирарди. Шунинг учун у ўз даврининг расм-русумларини шунчаки афзал билиб, уларга риоя қилибгина қўя қолмаган, балки ўз қалбининг энг тубидаги пинҳона кучлар даъватига фидойилик билан бўйсунитишни маъқул билган.

Шундай қилиб, қадимги Ҳиндистонда диний ҳаёт фалсафий назарияларнинг моҳиятига кириб бориш усули ва дунё қурилишининг туб қонуниятларини кашф этиш йўли бўлган роҳиблик йўлига қадам кўяр, жамиятнинг ижтимоий ва маданий расм-русумларидан тугиладиган кишанлардан қутулар экан, инсон умум қабул қилган метёрлардан ва шартли тақику чеклашлардан халос бўлади. Бундан кўзланган бирдан-бир мақсад эса ардоқли илмни ўзлаштирмоқ, кейин яна бу ўткинчи дунёга қайтмоқ ва ўз донишмандлигини дастак қилиб олиб, одамларни ортидан эргаштириб, янги маънавий чўққилар сари етакламоқдир.

Буддавийлик, яъни Шакьямуни асос солган дин ҳеч қачон даврдан бегона бўлган эмас, у ҳеч қачон жамиятдан ва унинг муаммоларидан айро тушган эмас. У жонли таълимотдир. Бу таълимот фазо ва вақт чегараларини енгиб ўтиб, ҳамиша ўзи ишлаб чиққан назарий асосларга таяниб туриб инсон ҳаётининг энг муҳим талаблари ва муаммоларига жавоб беришга ҳаракат қилиб келган.

ЗОҲИДЛАР ВА ҲИНД ЖАМИЯТИ. Шакьямуни ҳаёти устидаги тадқиқотимизни давом эттиришдан аввал қадимги Ҳиндистонда зоҳидлар қандай роль ўйнаган деган масалага батафсилроқ тўхтаб ўтсак, фойдадан холи бўлмас. Бу Шакьямуни замонидagi руҳоний ҳаётга хос бўлган ўзига хос иқлимни ҳис этишга ёрдам беради. Биринчи қарашда юятда ғалати кўринадиган бу гаройиб одат — дарвеш, қаландар сингари дарбадар ҳаёт кечирмоқ учун туғишган юртини тарк этиш одати қадимги Ҳиндистонда қачон ва қандай сабаб билан пайдо бўлган? Буюк шоир ва файласуф Робиндронат Тҳакур бундай деган эди: “Агар юнонлар тамаддуни сопол синиқларидан пайдо бўлган бўлса, ҳинд тамаддуни ўрмонда туғилган”. Зухдиёт миллий анъаналари ҳинд маънавий маданиятининг ажралмас қисмини ташкил қилади. Мен аминманки, ҳинд ўрмонининг мафтункор жозиба кучи бўлмаганда ва ўз руҳиятининг кучини мустаҳкамлаш ҳамда илмлар замиридаги доноликни ўзлаштириш мақсадида узоқ вақт давомида ўй ўйламоқ ва мулоҳазалар юритмоқ учун холи бўлиш ишгиёки бўлмаганида, зухдиётнинг миллий анъаналари шаклланмаган бўларди. Бугун ҳам Ганга ҳавзасидаги қалин ўрмонларда одамлар фоний

дунёдан узлатга чекиниб, ўзига хос жамоаларга уюшиб, ўзларини ҳаётни фалсафий идрок этиш ишига бағишлаб умргузаронлик қилишади. Қадимги Хиндистондаги илк даврлардан бири “араньяк” ёки “ўрмон рисоалари” деган ном билан машҳур. Бу воқеа вақт жиҳатидан “упанишад” давридан, яъни Шакьямуни туғилишидан уч юз йил аввал рўй берган. Бу даврга исм берган рисоаларда кўрсатилишича, ўз-ўзини теран таҳлил қилмоқ учун ўрмонларга чекилиб хилватда холи қолиш одати тахминан мелоддан аввалги IX ёки VIII асрларга бориб тақалар экан.

Шакьямуни таваллуд топган замонларда бу одат кенг тарқалади. Айниқса, брахманлар ўртасида у тез-тез учраб туради. Туғилиш ҳақиқа кўра олий табақага мансуб одамлар ўз ҳаётларини тўрт даврга бўлишади. Биринчиси - брахмачарья даври, яъни шогирдлик даври; иккинчиси – гриҳастх ёки оилавий ҳаёт даври; учинчиси – ванпрастх, яъни ўрмонда яшаш даври, ва ниҳоят, тўртинчиси – санньяс, яъни хилватга чекинмоқ ва дарбадарлик даври.

Биринчи давр 7 ёки 8 ёшлардан бошланиб, 12 йил давом этади. Бу даврда шогирдлар доно мураббийларнинг синчков назоратлари остида фалсафий таълимотларни ўрганганлар ва брахманпарастлик амалиётини эгаллаганлар. Таҳсил тамом бўлгач, ўсмир ота уйига қайтади, уйланади ва унинг ҳаётидаги тўртинчи босқич бошланади. Бу босқич унинг ҳаётидаги тўрт даврнинг энг давомлиси ҳисобланади – у 30 йилга яқин давом этади. Уйланиб эрга ва отага айланган инсон бу йилларда ота-оналари ва фарзандларига ғамхўрлик қилади, ўтган авлод-аждодаларининг хотирасини бажо келтириб, руҳларини шод қилиб туради, ҳар хил диний расм-русумларни бажо келтиради ва оиланинг вакили сифатида жамоа ҳаётида фаол иштирок этади. Оила бошлиғи сифатидаги зиммасидаги вазифаларини ўтаб бўлгач ва меросхўрини тарбиялаб, балоғатга етказгач, бу одам ўзини оилани тарк этишга ҳақли деб билади ва ўрмонга чекилиб, хилватнишин ҳаёт кечира бошлар экан, у атрофидаги табиатга сингишиб кетишга ва маънавий балоғатга эришишга интилади. Шундан кейин одам одатдаги фоний дунёга қайтади ва дунёвий ишпиёқлардан моддий қарамлик азиятини чекмай, умрининг охирини сафарларда ва дарбадарликда ўтказди. Бизнинг давримизда, афтидан, биринчи даврга таҳсил олиш йиллари тўғри келса керак, иккинчи даврга оила ва жамият фаровонлиги йўлида фаол меҳнат қилиш йиллари мос келади. Аммо ҳозирги ҳаётдан хилватнишинлик ва ҳаётнинг маъноси ҳақида мулоҳазалар юритиш йилларига монанд нарсаларни топа олмадик.

Албатта, брахманнинг ҳаёти шундай бир шароитда кечганки, одамлар орасидаги муносабатлар ва ҳаёт суръати ҳозирги замонникидан кескин фарқ қилган. Бундан ташқари, куллар меҳнати ҳинд жамиятининг олий табақаси бўлмиш брахманларни кундалик турмуш ташвишларидан қутқазган ва олий мақом машғулотлар учун уларга эркинлик яратиб берган. Қадимги брахманлар инсон ҳаётини тўрт босқичга бўлиш тамойилини ишлаб чиққанининг ўзи шундан далолат берадики, фалсафий медитация анъанаси жуда теран илдизларга эга бўлган ва у пайтларда фалсафий мулоҳазалар юритишга жуда катта баҳо берилган. Истаган вақтда ва истаган жамиятда ўзини ҳаётнинг маъносини таниш ишига бағишлаган ва эришган билимлари асосида ўзларининг фалсафий қарашларини шакллантиришга ҳаракат қилган одамлар ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлишган. Шахснинг қарор топиш босқичларини ҳаётнинг туб асосларини англаш босқичларига қиёслаш анъанаси фақат қадимги Хиндистондагина мавжуд бўлган эмас. Қадимги Хитойнинг улуг файласуфи Конфуцийнинг бир машҳур ҳикматида шундай дейилган: “30 ёшга етганимда мен шахс сифатида шаклланиб етган эдим, 40 ёшимда шубҳа-гумонлардан халос бўлдим. 50 ёшимда Самоларнинг иродасини англадим”. Қадимги дунё одамлари тўғрисидаги тасаввурларимизга бутунлай қарама-қарши манзарани ҳозирги замон одамнинг ҳаёти тасвирида кўрамиз. Бу одам ҳодисаларнинг шиддаткор суръатини идрок этишга ожиз ва тобора ўсиб, кенгайиб бораётган аҳборотлар оқимида ночор аҳволда қолган.

Биз Шакьямуни ҳаётини “шахс ривожининг тўрт босқичи” анъанаси орқали тасаввур қиладиган бўлсак, кўрамизки, гриҳастх, яъни ҳаётнинг энг давомли босқичи Шакьямуни учун энг қисқа босқич бўлиб чиққан: у

оиласини учинчи босқичда тарк этиб, диний ҳаёт йўлига қадам қўйгани йўқ, балки иккинчи босқичнинг бошланишидаёқ, яъни брахманшарастлик қонунилари тақозо этганидан анча аввал бу йўлга кирган. Бу шундан далolat берадики. Шакьямуни аъёналарнинг шунчаки юзаки тарафлори бўлган эмас, балки унинг қалбида тезроқ энг олий билимларнинг эгаси бўлиш иштиёқи ёниб турган, яъни унинг қалби илмга муштоқ бўлган.

УЗЛАТГА ЧЕКИЛМОҚ ВА ДАРБАДАРЛИК. Ривоятлар ва афсоналар ўзига хос услубда Шакьямунининг уйдан кетишини тасвирлайди. Қадимги матнлар муаллифларининг жимжимадор тўқималарини Шакьямуни сиймосини ҳаддан зиёд улуғлаштириб тасвирлашнинг далили сифатида бир чеккада қолдира турайлик. Афтидан, ҳаётини маънавий изланишларга бағишлагашга аҳд қилгандан кейин Шакьямуни дилидаги ниятини отасига айтган бўлса керак. Подшо Шуддҳодан тахт ворисини тарбиялашда жуда катта ғамхўрлик билан иш тутади. У ўғлининг кейинги тақдири ҳақидаги башорат муқаррар тарзда рўёбга чиқишини сезган.

Лумбини боғларида дунёга келганидан сўнг Шакьямунини Капилвастуга подшо саройига олиб келишади. Ота ўша заҳотиёқ ўша даврда катта шухрат қозонган Асит деган башоратчи одам юборади ва ундан гўдакнинг келажаги тўғрисида башорат қилишни илтимос қилади. Асит чақалоқни диққат билан кўриб чиқиб, дейди: “Мен унинг қиёфасида на фақат келажакда бутун дунёни бошқарадиган буюк ҳукмдор белгиларини кўрмоқдаман, балки унда бутун дунёнинг халоскори бўлувчи Будданинг белгиларини ҳам аён кўриб турибман. Менга гарчи ҳар икки имкониятга ишора қилувчи белгилар аён кўринаётган бўлса-да, мен шаҳзоданинг Будда бўлишига ишонаман”.

Бу башоратни Шакьямуни орифликка эришандан кейин унинг шахсиятини илоҳийлаштириш усуллари билан бири сифатида ҳам қараш мумкин. Айни чоқда, шунини ҳам айтиш керакки, у пайтларда башорат қилиш ва турли йўллар билан фол боқишлар оддий ҳодиса эди, подшо Шуддҳодан яккаю ягона ўғлининг келажагини яшириб ётган пардани жиндай кўтариб кўриш орузида башоратчини таклиф қилган экан, бунинг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ. Аситнинг сўзларида мен гўдакнинг фавқулудда сифатларини назаркардалик билан айтиб берилганини кўришга мойилман. Атоқли шахсларнинг илк болалиги тўғрисида кўплаб ривоятлар сақланиб қолган. Гўдаклигида уларнинг чехрасида олижаноблик ифодалари бўлса, мардона кўринишга эга бўлса, фельт-атвори босиқ бўлса, буларнинг бари унинг ажойиб келажигидан дарак берувчи белгилар, деб ҳисобланар эди.

Қадимги матнлар Шакьямунининг болаликдаги сифатларини шундай тасвирлайди: чехраси “ёрқин тўлин ойга ўхшаган нурафшон, унинг нигоҳи теварак-атрофдагиларнинг ҳаммасини ўзига маҳлиё қиларди, қўллари ва оёқлари эса бамисоли соф олгиндек товланарди”. Албатта, бу тасвир шайдоий буддавийлар кейинчалик тўқиб чиқарган гаплар бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам башоратчи Асит гўдакнинг қиёфасидаги фавқулудда ўзгачаликларни кўра олган ва унинг башорати вожиб бўлган.

Гарчи валиаҳднинг қарори шакьялар ҳукмдори учун бутунлай кугилмаган бир гап бўлмаса-да, подшо Шуддҳодан ларзага тушган. У ўғлини бу йўлдан қайтаришга ҳаракат қилади ва уни олдида тутиб қолиш учун ҳар хил тadbирлар кўради, лекин буларнинг бари беҳуда бўлиб чиқади. Ривоятда ёш Шакьямунининг пойтахтдан қочиши драматизмга тўла манзараларда тасвирланган, лекин биз бу қиссанинг таъсирли тафсилотларини қолдира қоламиз. Унинг ўрнига фақат бир тафсилотни айтамыз. Кунлардан бирида қоронғи тунда севимли оти Кантҳакени миниб, Чандаки деган содиқ мулозимни ҳамроҳлигида Шакьямуни Капилвастунини тарк этади. Унинг йўли қолийларнинг еридан ўтарди, кейин Ануи дарёсини ёқалаб, жанубга йўналмоқ керак эди. У отасига орифликка етишмагунча жонажон шаҳрига қайтиб келмаслигини маълум қилади. Жўнгина либосларга бурканган Шакьямуни Малл ва Важи давлатларининг ерлари орқали Магадҳ салтанати сари жанубга қараб ёлғиз йўл олади.

Шакьялар пойтахти Капилвасту билан Магадҳ пойтахти Ражагриха ўртасида

савдо йўли бўлиб, унинг узунлиги 600 км келарди. Шакьямуни бу йўлни бирон савдо карвонига қўшилиб ўтган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шакьямунининг қўшни давлатда бошидан кечган воқеалар тўғрисида биз кейинроқ батафсил гаплашамиз, ҳозир эса юқорида зикр этилган иккита муҳим нуқтага эътиборингизни жалб қиламан.

Биринчидан, диний ҳаёт йўлига қадам қўйган Шакьямуни сочини бутунлай қирдириб ташлади. Бу алланечук фавқулодда бир воқеа эдими? Баъзи бир олимларнинг тасдиқлашича, баъзан зоҳидлик йўлига кирган браҳманлар Шакьямуни майдонга чиқмасдан анча олдин сочларини қирдириб юрганлар. Бошқа диний гуруҳларнинг зоҳидлари бу русумга рамзий маъно бериб, унга амал қилишган, лекин сочларини бутунлай олдириб ташлашга журъат қилишмаган. Браҳманлар сочларини турмаклар қўйишар ёки бир кокил қилиб ўриб, орқаларига ташлаб юришарди. Жайнизм тарафдорларида эса амалдаги зухдиётнинг зарурий унсурларидан бири – бошдаги сочни ва иякдаги туқларни юлиб олиш эди. Лекин фақат Шакьямунидан кейингина бошни тақир қириб юриш буддавийлик тарафдорларининг зарурий белгиси бўлиб қолди. Буддавийлар гуруҳларининг аъзоларини “мунда” деб атай бошлашди. Бу – “тақир бош” деган маънони билдирарди.

Иккинчидан, Шакьямуни тиланчи роҳибнинг кийимларини кийиб юришни одат қилади. Бу ҳол муайян изоҳни талаб қилади. У пайтларда фоний дунё неъматларидан ўз ихтиёрлари билан юз ўтирган одамлар орасида тиланчилик қилиб, садақаларга тириклик қилиш одати жуда кенг тарқалган эди. Қолаверса, бу иш ҳар томонлама маъқуллашга лойиқ иш деб ҳисобланар эди. Бу ҳодисалар, афтидан, зухдиётнинг ўзи каби Шакьямунининг туғилишидан бир неча аср олдин пайдо бўлган. Тиланчи – роҳиб йўлини танилаб олган одам бҳиккху деб аталади. Пала тилидан таржима қилганда бу сўз “садақа билан тириклик қилувчи” деган маънони англатади. Қадимги Ҳиндистонда бунақа одамларни жуда ҳурмат қилишар, уларга садақа бериш катта савоб деб ҳисобланар, негаки, ўзининг еб турган нонини бҳиккху билан баҳам кўрган одам шу билан ўзининг савоб ишларини кўпайтиради деган эътиқод мавжуд эди. Роҳиблар садақаларни сипоҳлик билан хотиржам қабул қилар эдилар. Улар кўча-кўйларда оддий тиланчиларга ўхшаб минг жулдириб либосларда юришмасди, балки озода ва кўркам кийимларда пинакларини бўзмай юраверар эдилар. Садақани оландан кейин улар садақа берган одамга ҳеч қанақа миннатдорчилик билдирмай, хотиржамгина кетаверар эдилар. Агар уларнинг пайдо бўлганини ҳеч ким пайқамай қолса, улар учига маъдан ҳалқачалар ўрнатилган ҳассаларини ерга уришарди. Бунда ҳам чуқур маъно бор эди, албатта. Уй эгасининг қўлидан овқатни олар экан, у ҳар қанча бемаза ва гариб бўлмасин, роҳиб овқатни миннатдорлик туйғуси билан тановул қилмоғи шарт эди.

Бундай яшаш тарзи ҳинд жамиятининг айрим анъаналарига қарши билдирилган норозилик эмасмикин? Бундай анъаналар қаторига мен ҳинд жамиятини жуда қатъий равишда тўрт ижтимоий табақага бўлиш анъанасини киритар эдим. Бу табақалар – браҳманлар ёки дин ходимлари, кшатрийлар ёхуд ҳарбий зодагонлар, вайшлар, яъни савдогарлар, ҳунармандлар ва деҳқонлар, ниҳоят, шудралар, яъни ўзгаларга қарам одамлар, хизматкорлар ва ҳоказолар. Вақт ўтган сари бундай тақсимот ўз ичида яна майда табақаларга бўлиниб, янада мураккаблашиб борган.

Ҳар хил табақаларга мансуб одамларнинг бир-бири билан турмуш қуриши, овқатланиши, бир-бири билан эркин мулоқотга киришиши тақиқланар эди. Бу тақиқларга, айниқса, олий табақа аъзолари жуда қаттиқ риоя қилишар эди. Улар очларидан ўлса ўлардиларки, қўйи табақа одамлари томонидан тайёрланган таомни оғизларига олмас эди. Бундай таом, уларнинг фикрича, нопок бўлиб қоларди. Шунинг учун бирор дарбадар дарвешнинг истаган одамнинг қўлидан юввошлик билан таом қабул қилиши, шубҳасиз, қадимги ҳинд жамиятидаги қатъий ижтимоий чегаралашларга қарши йўналтирилган ўзига хос норозиликдай қабул қилинар эди.

Тиланчилик қиладиган роҳиб – бҳиккху шундай бир одам эдики, унда маънавий аъмолга яқин сифатлар мужассам топган бўларди. Унинг ёнида турган

одамлар ундан уфуриб турадиган покиза нафасни, қувончни туюшар ва ўзларининг ҳаётларида яхшиликлар кўпайишига умид ҳосил қилишарди. Художўй одамга эҳтиром бутунгача ҳам Ҳиндистонда кенг тарқалган ҳодиса. Бу тўғрида шу ҳол ҳам далолат берадики, тўртта асосий табақанинг энг олийси — браҳманлар ёки роҳиблардир. Шунинг учун том маънодаги художўй одамга рўпара келганда одамлар бажонудил уларга садақа улашадилар ва қисқа муддатларга бўлса-да, ҳар хил табақавий тўсиқларини эсларидан чиқарадилар.

МАДАНИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ. Шундай қилиб, Шакьямуни жанубга Магадҳ салтанати сари йўл олди. Нима учун у бошқа бирор давлатни эмас, айна Магадҳни афзал кўрди? Ўша кезлардаги энг қудратли давлатлар Магадҳ билан Кошал эди. Аслида шакьялар мамлакатига чегарадош бўлган Кошал сиёсий жиҳатдан устунлик қиларди. Агар Шакьямуни Кошалга борадиган бўлса, у ерда қўшни қарам давлатнинг ҳукмдорининг ўғли диний ҳаёт йўлига киргани дарҳол маълум бўлар эди, бу эса олдиндан айтиб бериб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши муқаррар эди. Ҳатто Шакьямуни мажбурий тарзда орқага — Капилвастуга қайтариб юборилиши ҳам мумкин эди. Бундай хатарга рўпара келмаслик учун Шакьямуни Магадҳга йўл олади.

Ўз сафарининг сўнгги манзили сифатида Магадҳни танлаб олган Шакьямуни бу ернинг янги шаклланиб келаётган маданият маркази сифатида кўрган бўлиши ҳам мумкин. Ҳинд жамияти у кезларда жуда катта ўзгаришларни бошидан кечирмоқда эди. Кўп асрлар мобайнида бу жамиятга браҳманлар бошчилик қилиб келишганди. Энди эса бу аҳвол аста-секин ўзгармоқда, браҳманлар мавқеидан ҳам путур кетмоқда эди. Хуллас, жамиятнинг анъанавий турмуш тарзида ўзгаришлар содир бўлмоқда эди. Браҳманларнинг ўз таназули ва сотқинлигининг оқибати бўлмиш бу жараён Ҳиндистоннинг жануби ва шарқида орий истилочиларининг ҳокимияти тарқалиши билан янада тезлашиб кетди. Ҳиндистон ярим оролига орийлар бир неча аср муқаддам шимоли-ғарбдан кириб кела бошлаган эдилар. Савдо-сотикнинг ривожланиши тарих саҳнасининг олд томонига вайишларни, яъни савдогарларни чиқарди. Уларнинг бойлиги ва ортиб бораётган сиёсий таъсир кучи браҳманлар ҳокимиятига таҳдид соларди. Кшатрийлар ҳам ўз мавқеларини мустаҳкамлаб олдилар, чунки улар жанг майдонларида орийларга қарши туришар ва янгидан пайдо бўлаётган давлатларга сиёсий раҳбарликни амалга оширардилар. Уларнинг ҳокимияти расман юқори турадиган браҳманлар ҳокимиятидан устун кела бошлади. Шакьямуни таваллудидан биров олдин ҳарбий зодагонлар табақаси бўлмиш кшатрийлар браҳманлар билан на фақат сиёсий ҳукмронлик ёки ижтимоий ҳаётда етакчи ўринларни эгаллаш учун, балки фалсафа ва дин борасида ҳам етакчилик мавқеи учун кураш бошлади. Бу жараёндан гувоҳлик берувчи кўпдан-кўп далолатномалар “упанишадлар” деб аталувчи қадимги матнларда тез-тез учраб туради. Уларда бир подшо ҳақида ҳикоя қилинади. У бир уламо браҳман билан ошқора баҳсга киришиб, уни ўз таълимотининг баъзи ўринларда сохта далиллар ҳам борлигини тан олишга мажбур қилади. Донишманд браҳман мағлубиятини тан олгандан кейин, хокисорлик билан подшодан ўзига устоз бўлишни илтимос қилган экан. Бундай воқеалар қай бир вақтларда кшатрийлар ижтимоий масалаларда ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам браҳманлардан устун кела бошлаганидан далолат беради. Бошдан-оёқ шубҳа-гумонга тўла ва ўша пайтларда кенг тарқалган ҳаёт ҳақидаги тасавурларга шак келтирадиган упанишад фалсафаси ана шу янги, тобора кучайиб келаётган ижтимоий гуруҳнинг қарашларини акс эттирар эди.

Кшатрийлар ичидан чиққан янги етакчилар бадавлат савдогарлар билан бирга браҳманлар бошчилик қиладиган анъанавий қабилавий жамият тартибларидан воз кечдилар ва тепасида подшо турадиган янги давлат тизимини шакллантиришга ёрдам беришди. Шакьямуни даврида ижтимоий ўзгаришлар жараёни жуда тез суръатлар билан борди, ҳинд жамияти маънавий маданиятининг маркази Магадҳ салтанатига кўчди.

Тарихнинг далолат беришича, даврнинг қиёфасини белгилайдиган улуг файласуфлар, мутафаккирлар ва инқилобчилар фаолиятларини ўз даврларининг

маданият ва ижтимоий тафаккур бобидаги энг олий ютуқларини синчиклаб ўрганишдан бошлайдилар. Ўзларида жуда катта ҳажмдаги билимларни жамлаб, улар одатдаги кўникилган дунёқараш рамкаларини кенгайтирганлар ва ўзларининг фалсафий концепцияларини эълон қилганлар. Шунинг учун ҳам Магадҳнинг Шакьямунининг синчков ақл-заковатини жалб қилгани бежиз эмас, негаки, у теран билимларни ва янги тажрибани эгаллашга муштоқ эди. Шунини таъкидламоқ керакки, айни Магадҳда у зоҳид бўлди, орифликка эришди ва буддавийликни тарғиб қила бошлади. Магадҳ ҳукмдори подшо Бимбисаро, шунингдек, кўпгина бадавлат савдогарлар унинг таълимотининг биринчи тарафдорлари бўлдилар. Кошал подшоси Пасенади Шакьямунини хурмат қилар ва фаолиятини қўлаб-қувватларди. Янги маданият ва янги жамият тамойиллари ҳамда фикрлаш тарзини фақат буддавийликкига ўзига сингдира оладигандай туюларди. Маълум бир фурсат ўтгандан сўнг бу таълимот бугун инсониятнинг тараққийшарвар маънавий маданиятига яқин туриши аён бўла бошлади. Пайдо бўлган биринчи даврлариданоқ буддавийлик одамларни табақаларга ажратишни рад этди. У ҳамма одамларга, жамиятда туган мавқеларидан қатъи назар, бир хил, баравар муомала қила бошлади. Бироқ мен бу масалада биров кейинроқ батафсил тўхтайман.

Матнларда буддавийлар жамоасига бадавлат савдогарлар ёрдам кўрсатиб тургани тез-тез тилга олинади. Масалан, улардан бири Ражагриҳ шаҳридаги “Бамбуқзор” эҳромини совға қилган. Бошқаси жамоага Кошал салтанатидаги Саватҳи эҳромини тўхфа қилган. Шакьямуни ва унинг тарафдорларини ана шу тарзда қўлаб-қувватлаб турган бадавлат одамлар орасида энг машҳури Судатта деган одамдир. У Кошалда энг бадавлат одам ҳисобланган. Саховатпешалиги учун уни Анатҳпиндал, яъни “мискинлар ҳомийси” деб аташган.

Кошал ва Магадҳ давлатларидаги маънавий ҳаётнинг характерли белгиларидан бири шу эдики, бу ерда веда анъаналари ва мавжуд ижтимоий тузумнинг нуфузига шак-шубҳа билан қарайдиган, уларни танқид қилишга журъат этган мутафаккирлар пайдо бўлди. Бу ғоятда муҳим фактдир, у жамиятда содир бўлган ўзгаришлардан далолат беради, бу ўзгаришлар шу қадар кескин эдики, ҳатто браҳманизмни буткул инкор этишга журъат қилган одамлар ҳам майдонга чиқди. Уларни шраманлар деб аташди. Бу “диний зухдиётга амал қилувчилар” деган маънони билдиради. Аввалига оилавий фаровонликдан кечиб, хилватда ибодат қилиш учун ўрмонга чекиланларнинг ҳаммасини шундай деб аташди. Кейинчалик Шакьямуни замонларида фақат браҳманлар таълимотини рад этганларнигина шраманларга нисбат бера бошлайдилар. Кейинчалик эса Шакьямунини Гаутамашраман деб атадилар, негаки уни ҳам ўша ислохотчи мутафаккирлар сафига мансуб деб ҳисобланарди. Шубҳа йўқки, Шакьямуни ўзига замондош фалсафий назарияларни ўрганган, аммо у эришган орифлик сифат жиҳатидан бутунлай бошқача эди. У ўша пайтлардаги бошқа ҳамма шраманларга хос бўлган мистик кечинмаларнинг барчасидан мутлақо фарқ қиларди.

ОЛТИТА НОБУДДАВИЙ УСТОЗ. Шакьямуни замонидаги мутафаккирларнинг назарий қарашларини таҳлил қилиш осон иш эмас, чунки улар кўпдан-кўп турфа хил ва зиддиятли ғояларни олдинга суришган. Буддавий матнларда олпита етакчи мутафаккир шраманнинг исмлари сақланиб қолган. Уларни “олпита кофир ёки нобуддавий устозлар” деб аташган. Булар — Макқхали Гошал, Пуран Канньяп, Ажит Кешкамбали, Пакудҳ Катьяян, Санжай Валаттхипулл ва Нигантх Натапутт. Уларнинг орасида энг машҳури Нигантх Натапутт эди. У донгдор личчхавлар қабиласида кшатрий оиласида дунёга келган. Маънавий баркамолликка интилган Натапутт оиласини тарк этиб, зухдиёт йўлига киради, яъни дунёвий хоҳиш ва ишгиёқларини босиб, ўз-ўзини жуда қаттиқ интизомда яшашга маҳкум этади. У даврдаги зухдиёт амалиётига хос бўлган қаттиқ талаблар ҳақида Шакьямунининг ўз тажрибалари тўғрисида гапирганда тўхтаб ўтамиз. Ҳозир эса жайнлар учун энг қаттиқ талаблардан бири бўлмиш — “ўлдирма!” — деган аҳдини айтиб ўтамиз, холос.

Жайнизмдаги бундай тақиқлар буддавийликнинг “бешта асосий аҳди”га

ўхшайди, лекин буддавийлик Натапутт ва унинг шогирдлари зуҳдиётининг ҳаддан зиёд талабларини рад қилади. Шакьямунининг ўзи бир қанча вақт зуҳдиётнинг ўта талабчан шаклларига амал қилиб юрди. Сўнгра бу йўлнинг фақат жисмоний азобларгагина олиб борувчи йўл эканини, зинҳор-базинҳор орифлик сари, руҳнинг покланиши сари олиб бормаслигини англаб, уни тарк этди.

Ўша даврдаги ақл-заковат эгалари ўртасида кўп мухлис ва шогирдларга эга бўлган иккинчи мутафаккир Ажит Кешкамбали бўлган. У юқорида саналган олгита “нобуддавий устоз” ўртасида учинчи ўринни эгаллайди. У Коинотдаги ҳамма мавжуд нарса тўрт унсурдан — тупроқ, сув, олов ва ҳаводан барпо этилган деган қарашни тарғиб қиларди. Моҳиятан, Кешкамбали етарли даражада туб моддионлик назарияни олға сурган. Унинг тасдиқлашчига, дунё моддий, одам ўлганидан сўнг унинг вужудидан ҳеч нарса қолмайди, шунинг учун унинг ҳаёти яхшиликка бағишланганми ёхуд ёмонликками — унинг учун барибир.

Бу ғояларнинг халқ ўртасида кенг тарқалгани ўша давр маънавий иқлимини тавсифлайдиган белгилардан биридир. Авваллари муқаддас деб ҳисобланган ва мангу яшайдиган таълимот деб билинган браҳманпарастлик танқидга учрай бошлади, баъзан эса ошқора тарзда рад қилина бошлади.

Браҳманпарастликнинг ахлоқ бобидаги анъанавий қарашларини рад этиш юқорида зикр этилган олгита “нобуддавий устоз”нинг ҳаммасининг концепциясига хос бўлган хусусиятдир. Бир томондан, бундай фикрлаш тарзи маданий тадриж йўлларида олға қўйилган бир қадам эди, чунки бундай қараш худоларнинг ғазабидан ҳамда ижтимоий тузумнинг шафқатсиз адолатсизликларидан кўрқидан қутқаришга уриниш эди. Иккинчи томондан, бу фалсафий тизимлар ашаддий нигилизмга айланиб кетиш тамойилига эга эди. Бу кетишда улар маънавий тушқунликка олиб келиши мумкин эди. Бу жиҳатдан Шакьямуни ғоялари олгита “нобуддавий устоз”нинг назарияларидан кескин ажралиб турарди — унинг таълимотида бунақа бузғунчилик асарлари йўқ эди.

“Олгита нобуддавий устоз”дан бешинчиси бўлмиш Санжай Валаттҳипутт ҳеч нарсага ишонмайдиган нигилист ва скептик сифатида машҳур. У “Атман” ёки “Мен”нинг мангу ўлмаслиги ҳақидаги ғояни шубҳа остига олди. Бу ғоя упанишадларда баён этилган эди. У Браҳманнинг манулик ғоясини ҳам инкор этди ва “бунақа мангу яшайдиган ва ўзгармас “тамойил”нинг ўзи йўқ” деган фикрни олға сурди.

Санжай Валаттҳипуттнинг умум томонидан қабул қилинган фалсафани танқид остига олиб, рад қилиши иккита ғоятда истеъдодли шогирдини қаноатлантормади. Уларнинг исмлари Шарипутт ва Маудгальяян эди. Улар Шакьямунининг тарафдори билан учрашиб ва унинг таълимотидаги самимият ва олижанобликни кўриб, мулоҳазаларининг теранлигига амин бўлгач, ўз устозларини тарк қилиб, буддавий бўлишга қарор қилишди. Уларнинг кетидан Санжай Валаттҳипуттнинг яна 250 та шогирди Шакьямунига ўтишади. Вақт-соати келиб, Шарипутт ва Маудгальяян Будданинг ўнта улуғ шогирди қаторидан ўрин олади. Узининг энг яхши иккита шогирдидан ажраб қолган Санжай шу даражада ларзага тушадикки, қон қуса бошлайди. Юз берган воқеа чинакам скептикни ўз қарашларининг тўғрилигига янада кўпроқ ишонтирмоғи керак эди.

“Олгита нобуддавий устозлар” биринчиси Маккҳали Гошал энг ашаддий шаклдаги фатализмни тарғиб қиларди. Унинг таълимотига кўра, жаҳон жараёни, шу жумладан, инсон ҳаёти ҳам юқоридан олий ирода, қисмат ёки тақдир томонидан белгилаб қўйилган бўлади. Гошалнинг фикрича, дунёда ҳамма нарса пайдо бўлар ва ғойиб бўлар экан, карманинг ёхуд сабабийликнинг муқаррар қонунларига бўйсунди, шунинг учун юқоридан белгилаб қўйилган ҳодисаларнинг ривожланиш йўлини ўзгартиришга бўлган ҳар қандай уринишлар беҳудадир.

Гошал сансар ҳақидаги таълимотнинг ёхуд упанишадларда баён қилинган қайта туғилишлар доираси ҳақидаги таълимотини олға суради. У карма қонунининг ўрнини босадиган бошқа бирон нарса йўқ эканига амин эди.

Унинг фатализм тўғрисидаги назарияси ялпи мутелик фалсафасининг прототиши бўлди, бу фалсафа эса “бўлар иш бўлмай қолмас” деган нақда акс этган.

“Олтита нобуддавий устоз”дан иккинчиси бўлмиш Пуран Кашьяпнинг қарашлари Гошалнинг нуқтаи назарига батамом тескардир. У карма қонунининг мавжудлигини рад этган. Унинг тасдиқлашича, дунёдаги ҳамма воқеалар ва ҳодисалар бирон-бир теран маънодан мутлақо маҳрумдир. Кашьяпнинг нигилизми уни инсоннинг ижтимоий табиатини ва маънавиятни бутунлай инкор этишга олиб келди.

Фақат бу “олти нобуддавий устоз”дан тўртинчиси бўлмиш Пакудҳи Катьяянинг таълимотигина нигилистик назариялар ичида мустасноси бўлган эди. Пакудҳа Катьяян Ажита Кешканбали томонидан тилга олинган жамики мавжуд нарсаларнинг барпо бўлишига асос бўладиган тўртта бирламчи моддий унсурлар ёнига яна бир қатор унсур қўшади. Булар изгируб, лаззат ва жоннинг ўзидир. У жон табиатининг мангулиги ва ўзгармаслигини тарғиб қилган. Унинг нуқтаи назарига кўра, инсоннинг энг бирламчи вазифаси ўз қалбининг тинчлиги ва хотиржамлигини таъминлашдир.

Янги мутафаккирлар ўтган авлодларнинг анъаналари ва тажрибаларини онгли равишда рад этишган. Улар амалга оширадиган маросимлар шаккокликдай туюларди. Саратон қуёшининг оташ нурлари остида улар соатлаб яланғоч ўтирар эдилар, баданларига лой чаплаб олардилар, фақат ёввойи кўкатлар ва уларнинг томирлари билан овқатланардилар, энг камсукум тарзда ҳаёт кечиришга интилишарди. Улар анъанавий брахман жамоаларининг қувғиндилари эди. Улар ўзига хос коммуналарга уюшиб, аллақачон қарор топган анъаналарга руҳий, маънавий ва маиший ҳаёт қадриятлари ҳақидаги ўз қарашларини қарама-қарши қўйишган. Уларнинг беписанд ва куфрона хатти-ҳаракатлари замирида кишини кўпроқ руҳий қаноатлантирадиган янги ҳаётий фалсафага эришиш иштиёқи яширин эди. Ҳамма замонларда ҳам жамият бағрида туғиладиган янги мафкура қарор топган анъанавий тафаккурга даъволар билан майдонга чиқади. Бу нуқтаи назардан Шакьямуни яшаган “олтита нобуддавий устоз” даври бизнинг давримизга яқин туради, бу мутафаккирларнинг мавжуд воқеликка муносабати ҳозирги хиппиларнинг феъли-хўйига ўхшаб кетади. Кўпгина хиппиларнинг Шарқнинг йога, дзэн-буддизм ва бошқа фалсафий таълимотларига қизиқиши тасодифий эмас. Бундан ташқари, у давр билан бизнинг замонамизни бир-бирига яқинлаштирадиган яна бир нарса бор: бу – нигилизмнинг энг ашаддий шакллари маҳлиёликдирки, у кўпинча одамларни ахлоқсизлик ботқоғига судрайди ва жамиятда бузуқлик ҳамда фаҳшнинг авж олишига олиб келади.

Юқорида зикр қилинганидек, олтита мутафаккир янги ижтимоий синф шаклланаётган ва жамиятда ғоятда теран ўзгаришлар содир бўлаётган даврда яшаган эдилар. Менинг фикримча, олтита мутафаккир брахманпарастлик тасаввурлари тизимини ағдариб ташлашга интилган янги кучларнинг ғоявий раҳнамолари сифатида майдонга чиққан. Аммо инкор этиш асосига қурилган фалсафа янги жамият қуриш учун кифоя қилмайди. Фақат буддавийликкина, менинг назаримда, инкор фалсафасини енгиб ўтиш йўлини кўрсатиб беради. Биз “олтита нобуддавий устоз” қарашларини ва Шакьямунининг фалсафасини бир замонлар, кўп асрлар бундан муқаддам, Ҳиндистон тарихида бир бўлиб ўтиб кетган ҳодисалар сифатидагина қарай олмаймиз. Ҳозирги замон одами шундай жамиятда ҳаёт кечирмоқдаки, бу жамиятда нигилизм ҳукм суради, маишатпарастлик ва фақат ўз кўмочига кул тортиш тамоили устун келади. Бундай жамиятда яшайдиган одам учун қадимги ҳинд файласуфларининг ғоялари эски бир тарих сифатидагина қизиқиш уйғотмайди, балки у бутун ҳам ўзининг долзарблигини йўқотган эмас.

Немис файласуфи Карл Ясперс қайд қилганидек, Шакьямуни Юнонда Сократ, Хитойда Конфуций, Яҳудияда бутун Насронийлар дунёсига катта таъсир кўрсатган Исо Масиҳ пайдо бўлган замонларда яшаган эди. Бу тахминан мелоддан аввалги 800-йилдан 200-йилгача бўлган даврларда рўй берган эди. К.Ясперс бу даврни “ўқ давр” деб, яъни қадимий жамоаларни “янги” замон жамиятларидан ажратиб турадиган бурилиш даври деб ҳисоблайди. Ана шу

биринчи бурилиш замонида (“ўқ давр”да) шаклланган маънавий тамойиллар инсоният тадрижини белгилаган. XIX–XX асрларда инсоният тамаддунининг ривожланиш тамойили сифатида маънавий-руҳий ибтидо аста-секин сиқиб чиқарила бошланади. Бу илм-фаннинг ривожи билан, янги технологияларнинг пайдо бўлиши ҳамда моддий бойликларга сиғинишнинг авж олиши билан боғлиқ. Ясперснинг фикрича, бу даврда янги фалсафа ва янги динга эҳтиёж пайдо бўлди. Бу янги фалсафа ва янги дин одамларга ўз-ўзини баркамол қилиш йўлларини, юксак маънавиятга асосланган жамият қуриш йўлини кўрсатиб бермоғи керак. Инсониятнинг моддий ва маънавий ютуқларини онгли равишда бирлаштириш тамаддуларнинг ривожланиш тарихида янги, бурилиш даврини очишга қодирдир. Бу фикрга мен ҳам мутлақо қўшиламан.

Бугунги кун муаммолари тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, биз Шакьямуни давридаги ҳодисаларга шунчаки бекорчиликдан қизиқиб қараётганимиз йўқ. Биз ўтмишга шўнғир эканмиз, унинг фалсафаси қаърида сақланаётган нақадар бебаҳо донолик хазиналари ички нигоҳимиз қаршида пайдо бўлишини билмаймиз. Ана шундай кашфиётлардан умидворлик ҳозирги замон ақл-заковат эгаларининг буддавийлик динига қизиқишини туёдирадиган битмас-туганмас манбадир.

“Олтита нобуддавий устоз” масаласига қайтайлик. Буддавийликни кўп тадқиқ қилган таниқли япон олими Фумил Мастуни қадимги Ҳиндистон ва антик Юнонистонда фалсафий тафаккур ривожига муайян ўхшашлик борлигини қайд қилади. У бир томондан “олтита нобуддавий устоз”нинг назарий қарашлари билан Шакьямуни таълимоти ўртасидаги ихтилофларни, иккинчи томондан эса софистлар билан Сократ ўртасидаги ихтилофларни таққослаш асосида шундай хулосага келган. Сократнинг қарашлари кўп жиҳатдан софист файласуфларнинг ғоялари билан ёнма-ён туради ва бир-бирига ўхшаб ҳам кетади. Бироқ айни чоқда Сократ диалектик сифатида улардан анча-мунча устун туради. Ўз навбатида Шакьямунининг таълимоти кўп жиҳатдан “олтита нобуддавий устоз” қарашларига оҳангдошдир ва айни вақтда сифат жиҳатидан улардан беқийёс устун туради. Сократ замонларида Юноннинг сиёсий ва маданий ҳаёти Афина, Спарта ва бошқа шаҳар-давлатларда марказлашган эди. Шакьямуни даврида Шимолий Ҳиндистонда ҳам етакчи ролни шаҳар-давлатлар ўйнаган. Масалан, Ражагрих (Магадҳда) ва Саваттх (Кошалда) шундай шаҳарлар бўлган. Буюк фалсафий ва диний таълимотлар майдонга келадиган ижтимоий ва сиёсий шароитлардаги ўхшашлик, афтидан, муқаррар бир нарсадир. Дунёнинг бир бурчида онглардаги саросималик ва уйғониш Шакьямуни фалсафасини дунёга келтирди. Бу фалсафа “олтита нобуддавий устоз” ва браҳманларнинг 95 та мазҳабининг назарияларидаги ғоявий зиддиятларни диалектик тарзда бартараф қилиш йўлини кўрсатиб берди. Худди шунга ўхшаш ижтимоий-сиёсий вазият Қадимги Юнонистонда Сократ фалсафасини майдонга келтирди.

Зухдиёт йиллари

ПОДШО БИМБИСАРО БИЛАН УЧРАШУВ. Шакьямуни “олтита нобуддавий устоз” борлигини билганми-йўқми экани тўғрисида бирон-бир ҳужжатли далил сақланиб қолмаган. Шунингдек, диний ҳаётининг дастлабки йилларини ўтказган Магадҳда улардан биронтаси билан учрашган-учрашмагани ҳам маълум эмас. Шакьямунининг олти мураббийнинг фалсафий қарашларига муносабатини, олган таҳсил даражасини тасаввур қилиб, тусмоллаб аниқлаш мумкин. Шакьямунининг она шаҳри Капилвастула, афтидан, таҳсил олмоқ учун қулай шароитлар мавжуд бўлганга ўхшайди. Негаки, уларга қўшни бўлмиш қудратли Кошал давлатидаги баъзи бир ўзига тўқ оилалар фуқаролик ишларида ва ҳарбий санъатларда маҳоратларини оширмоқ учун фарзандларини Капилвастула жўнатиб туришган. Бу шундан далолат берадики, шакьялар сиёсий жиҳатдан заиф бўлиб, ўзларининг қудратли қўшниларига қарам бўлсалар-да, таълимни ғоятда юксак баҳолайдиган мағрур ва илҳомкор халқ бўлган.

Тўрт анъанавий умр босқичларидан биринчисиди, яъни шогирдлик йилларида Шакьямуни мураббийлар раҳбарлигида браҳманпарастлик фалсафасини ўрганган, лекин мураббийларнинг исми-шарифлари бизгача етиб келган эмас. Эҳтимол, валиаҳд бошқа браҳманларнинг фарзандлари билан бирга ўқигандир ёки Шакьямунининг отаси ўғлининг машғулоти учун махсус муаллимлар таклиф қилгандир ва улар шу мақсад учун атайин қурилган гўзал боғлардан бирида Шакьямунига дарс беришгандир. Ёш Шакьямуни савод чиқаришда, ҳисобда фавқуллода қобилиятлари билан, шунингдек, ажойиб хотираси, кенг савияси билан муаллимларни ҳайратга солар эди.

Ҳамма учун баравар бўлган қонун-қоидаларга қаттиқ риоя қилган ҳолда тарбия кўрган шаҳзода Магадҳдаги янги фалсафий ва маданий оқимлардан унчалик хабардор бўлмаган бўлиши мумкин. Зеҳни ўткир, ҳар нарсани тез илғаб оладиган ўсмир афтидан ғайришуурий тарзда ўзининг кичкина мамлакати ҳудудларидан ташқарида ижтимоий онгда ўзгариш шамоллари жавлон ураётганини ҳис қилган бўлса керак. Ниҳоят, балоғат палласи ҳам етиб келади. Ота уйини тарк этишга аҳд қилиб, ҳудожўй одамнинг диний ҳаёти йўлига қадам қўйган Шакьямуни Магадҳга йўл олади. Магадҳнинг пойтахти Ражагриҳда Шакьямуни шаҳарда истиқомат қилувчи кўшлаб дин арбоблари, уламолар ва фидойилар ҳаётини бевосита кузатиш имконига эга бўлди. Шу пайтларда унга Магадҳ ҳукмдори Бимбисаро эътиборини қаратди. Кунлардан бирида баланд минора тепасидан туриб, сарой деворлари олдида садақа сўраб юрган тўп-тўп роҳибларни кузатар экан, бир ёш йигит унинг диққатини жалб қилди. Унинг қиёфасидаги нурунийлик Бимбисарога жуда қаттиқ таъсир этди. Ички даъватига бўйсуниб, подшо йигитнинг орқасидан кузатиб боришни буюрди. Орадан кўп ўтмай, мулозимлар йигитнинг шаҳардан ғарб томонда қад кўтарган Пандав тоғи этакларида қўним топганини хабар қилишди. Шунда Бимбисаро саройдаги аъёнлари ҳамроҳлигида бўлгуси Будда билан учрашгани отланди. (Ражагриҳ ҳар томондан тоғлар билан ўралган шаҳар, улардан энг машҳурлари Пандав ва Гридҳракут, яъни Қарчиғайлар чўққиси. Шакьямуни ўз таълимотини дунёга шу ердан туриб аён қилган. Кейинчалик бу таълимот Нилуфар Гули ҳақидаги сутрада ўз ифодасини топган.)

Шакьямунининг қиёфасида чиндан-да алланечук кишини лол қолдирадиган бир нарса, балки аллақандай изоҳлаб бўлмайдиган ички нур мавжуд эди. Тоғ этагида ҳаёл оғушида ўтирган йигитни кўриб, подшо унинг ёнига келади ва шундай дейди: “Сен навқирон, олижаноб, соҳибжамолсан. Тила тилагингни — мен ҳар қандай истагингни бажо келтиришга тайёрман. Менинг довюрак лашкаримга бош бўл, истасанг, мен сенга жанговар филларимдан ташкил топган энг яхши дастамни бераман”. Бундай фахрли таклиф учун Бимбисарога энг теран миннатдорликларини изҳор этган Шакьямуни бундай деб жавоб беришти: “Мен подшо Шуддҳоданнинг ўғлиман, лекин валиаҳдликдан воз кечдим, уйим ва оиламни тарк этдим, фоний дунё неъматларидан воз кечдим. Бу дунёнинг ҳою ҳаваслари одамни ҳирс кишанлари билан занжирбанд қилади. Фақат шу ҳирслардан тўла-тўқис халос бўлгандан кейингина кўнгил хотиржам бўлмоғи ва ҳақ жамолига яқинлашмоғи мумкин бўлади. Менинг яккаю ягона мақсадим шу. Менинг бошқа ҳеч қандай тилагим йўқ”. Подшо таклифини қабул қилишга кўп ҳам қистамади, аммо Шакьямунидан орифлик мақомига эришгач, жамики бандалар орасида унга биринчи бўлиб инсон ҳаётининг сирини очишни илтимос қилади. Ҳақиқатан ҳам, Буддага айланганидан сўнг Шакьямуни Магадҳга қайтади ва Бимбисарога таълимотини баён қилади. Уни тинглаб, Бимбисаро Будданинг энг садоқатли ва изчил тарафдорларидан бири бўлиб қолади.

Буддавий асарларда подшо Бимбисаронинг номи тез-тез учраб туради ва у буддавийлик тадқиқотчиларига яхши таниш. Магадҳ ҳукмдори, афтидан, гоётада иқтидорли подшо бўлган кўринади. У ҳинд жамиятида жуда тез суръатлар билан ҳар хил ўзгаришлар содир бўлиб турган мураккаб даврда яшади, бу даврда тахт учун жуда кескин, шафқатсиз курашлар борарди, қудратли кўшнилари томонидан бўйсундириб олинган майда давлатлар ер юзидан ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмоқда эди. Шундай шароитда Бимбисаро на фақат ўз мамлакатини хавфи-хатарлардан, хонавайронлик ва мутелиқдан

ажратиб қола олди, чегараларини ва сиёсий таъсир доирасини ҳам кенгайтириб, давлатни мустақамлади. Узоқни кўра оладиган сиёсатчи сифатида Бимбисаро ҳамisha теварагида мамлакат манфаатлари йўлида сидқидилдан хизмат қиладиган истеъдодли ва ёрқин одамлар бўлишига жуда катта эътибор берар эди. Агар у тўп-тўп бўлиб дарбадар юрган роҳиблар орасидан Шакьямунини таниб олишга қодир бўлган бўлса, демак, у чиндан-да жуда сезгир ва зийрак одам бўлган экан-да? Тўғри, баъзи бир тадқиқотчиларнинг тахмин қилишларича, Шакьямуни билан учрашгунгача ҳам Бимбисаро Магадҳ давлатининг асосий рақиб Кошалга қарам бўлган шакьялар салтанатининг валиаҳди тарихдан хабардор бўлган. У Шакьямунига ўз кўшинига бошчилик қилишни таклиф қилар экан, бу билан шакьяларни Кошал салтанатига қарши пинҳона сиёсий курашга жалб қилмоқчи бўлган. Бимбисаронинг хатти-ҳаракатларини бу тарзда изоҳлаш менга анча ножоиз кўринади.

Замондошлари ўртасида ҳам, ўздан кейинги авлод-аждодлари орасида ҳам тан олинган ва катта шухрат қозонган Бимбисаро ҳаётининг сўнги йиллари фожеона кечган. Унинг ўли ва тахтининг вориси Ажатапатру отасига қарши исён кўтарган, уни зиндонга ташлаган. Бимбисаро зиндонда очликдан ўлган. Эҳтимол, Бимбисаро бу пайтга қадар ҳаётда белгилаб қўйилган вазифасини ўтаб бўлгандир, лекин шундай бўлса-да, унинг ҳаётининг қайгули тамом бўлиши тақдирнинг шафқатсизлиги тўғрисида ўйлашга мажбур этади.

ИККИ ДАРВЕШ – БРАХМАН. Қадимги ривоятларда ҳикоя қилинишига кўра, Пандав тоғи этакларида подшо Бимбисаро билан учрашганидан кейин Шакьямуни Алари Калани ва Уддаки Рампутти деган иккита дарвеш браҳманга шогирд тушади.

Дарвеш ёхуд саҳройи донишманд одам шарқдаги ҳамма динлар учун характерли бўлган бир сиймодир. Масалан, Хитойда уларни сянь деб аташган, одамларнинг назарида улар гайритабiiй мўъжизакор қудратга эга бўлишган – баайни қушлар каби уча олган ва ҳар хил кароматлар кўрсатган. Дарвешлик дао динининг аъмоли бўлган. Ҳиндистонда браҳманпарастлик замонларидан бошлаб дарвеш – донишмандлар хилват жойларда яшашган, улар дунё ташвишларидан мосуво бўлиб, тинч шароитда ҳақ жамолига етишишга ва кейин ўз фазилатларини дунёга намоён этмоққа интилганлар. Диний масалаларда айни шулар энг мўътабар одамлар ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Шакьямуни устозларини ана шу одамлар орасидан танлаган.

Шубҳа йўқки, Магадҳда Шакьямуни “олтита нобуддавий устоз” деб аталмиш сиймолар тўғрисида кўп эшитган бўлиши керак, лекин улар билан учрашган-учрашмагани бизга қоронғи. Эҳтимол, уларнинг фалсафий мулоҳазаларидаги кескинлик ва диний расм-русумларидаги бир томонламалик Шакьямунини чўчитган бўлиши ҳам мумкин. Шакьямуни бу файласуфлардан ўзини тортиб, бошқача тарздаги устозлар излашга мажбур бўлгандир. Унинг нима учун айнан Алари Каламига ва Уддаки Рампатга мурожаат қилишининг сабаблари тўғрисида фақат тахмин қилиш мумкин, холос. Бу икки зоҳид йоғалар санъатини олий даражада эгаллаган одамлар бўлган. Эҳтимол, Шакьямунини йоғалар маҳоратини чуқурроқ билиб олиш иштиёқи шу одамларни устоз сифатида танлашга ундагандир. Замондошларининг гувоҳлик беришига қараганда, Алари Калани жуда чуқур медитация йўли билан гўё шундай ҳолатга эриша олар эканки, бу ҳолат “ҳеч нарса йўқ жойга етишиш” деб аталар экан, Уддаки Рампутти эса “на фикр, на нофикр бор” деб аталган ҳолатга эриша олар экан.

Қадимги Ҳиндистонда зуҳдийёт амалиётининг бошқа кўринишлари билан бирга йога медитацияси қоидаларини билиш жуда юқори қадрланган. Инсон руҳияти ва физиологиясини бошқариш ҳақидаги таълимот ва услубият сифатида йога, афтидан, ҳаётларининг учинчи босқичида ўз ўтмишларини идрок этмоқ учун ўрмонга чекилган одамлар ўртасида пайдо бўлган кўринади. Шакьямуни замонларига келганда, афтидан, диний амалиётнинг асосий таркибий қисмига айланиб улгурган эди. Бошқача қилиб айтганда, йога билан шуғулланишдан мақсад – ўз онгини бир нуқтага жамлаш ва шу тарзда “ўз ичига” кира олишгина бўлган эмас, балки ўз руҳиятини бошқариш воситасида

Ўз руҳиятини унинг қобиғи бўлмиш бадан таъсиридан тўлалигича озод қилишга эришмоқ ҳам бўлган.

Брахманпарастлик ва, айниқса, упанишад фалсафаси руҳ билан модда (бадан)ни бир-бирига зид турадиган дуалистик ибтидолар сифатида қарайди. Уларнинг бир-бирига зиддияти инсон ҳаётида “изтироб”ни вужудга келтиради. Бу зиддиятни енгиб ўтмоқ учун инсон ўзининг ҳали ҳеч нарса билан булғаниб улгурмаган покиза руҳий ибтидосини мустақамламоғи керак. Бу ибтидо унга туғилиши биланоқ берилади ва мавжудлигининг моддий унсурлари бу ибтидога сингишиб улгурмаслиги керак. Йога медитацияси ана шунга ўргатган ва Шакьямуни замонларида зоҳидлар томонидан амалиётга кенг жорий қилинган.

Бизнинг кунларимизда жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатларида одамлар маънавий қашшоқликни енгиб ўтиш воситаси сифатида йогалар ва дзэн-буддавийларнинг медитация амалиётига катта қизиқиш билан қарамоқдалар. Эҳтимол, Шакьямуни замонларида ҳам одамлар айни шундай мулоҳазалар оқибатида йогага мурожаат қилишгандир. Лекин ҳар ҳолда, у даврларда йоганинг муваффақиятини таъминлаган асосий сабаб шу бўлганки, йога инсон ҳаётининг сўнгига қадар унга ажралмас ҳамроҳ бўладиган изтироблардан инсонни халос этиш воситаси деб ҳисобланган. “Халос бўлиш”, “озод бўлиш” тушунчалари (санскритда - вимукти, япончада — гэдицу) соф шарқона тушунчалардир. Ғарбда мазмунан бу сўзларга яқин бўлган эквивалент тушунча сифатида “озодлик” тушунчаси қўлланилади. Лекин ғарб тушунган маънодаги “озодлик” билан “гэдицу” айнан бир нарса эмас. Бошқача айтганда, “Шарқ билан Ғарб “эркинлик” тушунчасини ҳар хил талқин қилади. Ғарбда “эркинлик” тушунчаси муқаррар тарзда инсон билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари масаласи билан боғланиб кетади, Шарқда бу тушунча фақат инсон турмушидаги изтиробларни енгиб ўтиш маъносини билдиради ва ҳукмрон ижтимоий тизимлар муаммоси билан боғлиқ эмас.

Шарқ учун характерли бўлган оддий кундалик воқеликдан юқорироқ кўтарилишга интилиш ва изтироблар занжирини узиш иштиёқи ижтимоий муаммоларга беписанд муносабатни майдонга келтирди. Эркинликни ғарбчасига тушуниш инсонни ижтимоий шахс деб қарашга асосланган ва у ижтимоий тизимларда ижобий ўзгаришларни амалга оширишга ҳамда такомиллаштиришга ёрдам берди. Эркинликни бундай тушуниш кейинги юз йилликда моддий қадриятларга алоҳида эътибор берувчи ғарб тамаддунининг маънавий ибтидоларни кўзлайдиган шарқ тамаддунидан устиворлигини ўрнатишда етакчи омиллардан бири бўлди. “Эркинлик”нинг бу икки концепциясининг қай бири яхшироқ эканини аниқлашга интилмай, уларни баҳолашга уриниб кўрайлик. Фақат бир нарсани қайд қилишни истардим: ҳозирги жамиятда кўп ҳолларда шафқатсизлик ва зўравонлик ҳукмронлик қилади. Шундоқ бўлгандан кейин, “халос бўлиш” концепцияси ёки маънавий қашшоқликни енгиб ўтиш масаласи менга долзарброқ кўринади. Ўз-ўзини маънавий такомиллаштиришга ва ҳақ жамолига эришишга интилган ҳамда бунинг оқибатида изтиробдан халос бўлишни истаган Шакьямуни юқорида номлари зикр этилган, йога медитацияси усулларини яхши билган икки зоҳиднинг эътиборини жалб қилгани мутлақо табиий бир ҳолдир. Аввалига Шакьямуни Алари Каланининг қўлида медитация асосларини ўрганди. Алари Каланининг 300 га яқин шогирди бор эди. Уларнинг йога амалиёти билан қаерда шуғуллангани аниқ маълум эмас, лекин баъзи бир манбаларда Магадх яқинида жойлашган Вайшали тоғи тилга олинади, бошқаларида эса Винҳя тоғи этакларидаги жой қайд қилинган.

Такроран айтаман, Алари Калани гўё медитация бобида “ҳеч нарса йўқ жой” деган даражага эришган, Уддака Рамапутга эса “на фикр, на нофикр бор” деган ҳолатга етишган. “Самадхи” деб аталадиган бу ҳолатлар ёки онгнинг тигизлаштирилиши кейинчалик буддавийликнинг медитация амалиётига қўшилган. Аммо Будда ҳолатига кўтарилишдаги олти босқичли пиллапойда улар нисбатан паст томонда туради. Масалан, улардан биринчиси “шравак” деган босқичга, ёки “будда таълимотини тинглаган ва уни қабул қилган” деган мақомга мос келади. Иккинчисини эса “пратьек буддха” босқичига

тенглаштириш мумкин. Сўзма-сўз ағдарса, бу тушунча “ўзига ўзи Будда” деган маънони англатади. Ёки “сабабиётнинг ўн икки бўгинли занжирини тўла англаб етган, лекин фақат ўзини ўзи халос этишдангина манфаатдор бўлган одам” деган маъно ҳам чиқади. Бинобарин, шравака ҳам, пратъек буддха ҳам бодҳисаттв босқичидан олдин келадиган поғоналарда туришади. Бодҳисаттв ҳолати шундайки, унга эришган одам ўз-ўзига бутун инсониятни халос этишга ваъда беради. Лекин шунга қарамай, уларни будда ҳолатига тенглаштириб бўлмайди. Шакьямуни дарҳол тушунди – самадҳи даражаси унинг маънавий изланишларида пировард-мақсад бўла олмайди. Мадҳьямогам – сутрада ҳикоя қилинишича, Шакьямуни онгнинг икки-чикиридан покланишнинг юксак даражасига фавкулудда тез эришган. Алари Калани Шакьямунига шогирдларга биргаликда таҳсил беришни таклиф қилади, бироқ у рози бўлмайди ва доно устозни тарк қилар экан, шундай дейди: “Бу йўл фалсафий хилватнишинликка олиб бормайди, эҳтиросларни совутишга олиб бормайди, тўхташга олиб бормайди, хотиржамликка ёхуд нирванга ҳам олиб бормайди, у бор-йўти “ҳеч нарса йўқ жой”га олиб боради, холос”. Алари Каланининг усули Шакьямунига истаган мақсадига эришишга имкон бермади. Фоний дунё иштиёқларидан халос бўлиш – мутлақ ҳақиқатнинг бир қисмигина, холос. Буни англаган Шакьямуни дарвеш кулбасини тарк этди.

Мадҳьямагам-сутрада маълум қилинишича, Ражагриҳ шаҳрига яқин жойдаги дарвиш Улдаки Рампуттнинг кулбасида ҳам воқеалар тахминан шу тарзда ривожланган. Бу донишманднинг шогирди 700 га яқин бўлган, лекин уларнинг орасида ҳам Шакьямуни энг яхшиси бўлиб чиққан. Жуда қисқа муддатда у ҳам устози эришган “самадҳи” даражасига етишади, яъни “на фикр, на нофикр бор” ҳолатга етишади. Аммо бу амалиётнинг натижаларидан унча қаноат ҳосил қилмаган Шакьямуни кўп ўтмай Улдаки Рампуттини ҳам тарк этади.

“На фикр, на нофикр бор” деган ҳолат замирида қандай маъно борлигини аниқлаб олиш жуда қийин. Одам фикрлаганда ғоялар ишлаб чиқади, ўз тушунчаларини шакллантиради ва ўз тафаккурининг қулига айланиб қолиши мумкин. Аммо орифлик онгнинг фикрий қобигини парчалаб, борлиқнинг энг пинҳона моҳиятини очиб беради ва фикрни одам ўзига ўзи орттирган тасаввурлар юкидан халос этади, шундай дақиқаларда мияда чақмоқ чаққандай бўлади-да, ҳақиқат намоен бўлади. Шунинг учун эҳтимол, орифликдан аввал келадиган босқичдаги ҳолат онгнинг шундай бир даражасики, унда на фикр, на нофикр бор деб тавсифланса, ажаб эмас. Ҳар нима бўлганда ҳам, шуниси муҳимки, Шакьямуни йога сабоқларини икки буюк устоздан олган ва жуда тез фурсатда улар билан тенглашган. Аммо йога усуллари орифликка олиб бормаслигини тушуниб, Шакьямуни зуҳдиётнинг турли кўринишларига юз тутди.

Афсуски, Алари Калани ва Улдаки Рампутти каби энг олий мақомдаги улуғ амалиётчилар учун медитация ҳамма интилишлар ва иштиёқларнинг гултожи бўлди ва улар нима мақсадда шунча югуриб-елишганини, бу хатти-ҳаракатларининг замирида қандай пировард манзил ётганини унутиб юборишди. Ҳолбуки, улар ҳам бошида орифликка эришишни кўзлаган эдилар. Афтидан, ҳозирги замон дзэн-бутпарастлари тўғрисида ҳам шу гапни айтса бўлади, улар ҳам бу таълимотга юзаки муносабатда бўлишади. Уларнинг назарида медитация вақтида тегишли қиёфага кириб, фикрларни тартибга солишнинг ўзи кифоя қилади. Аммо андешани йиғиштириб қўйиб, шунини айтмоғим керакки, улар онгнинг хиралашишини маънавий ривожнинг алланечук юксак босқичи деб қабул қилишади. Йогаларнинг ҳам, дзэн-буддипарастларнинг ҳам медитация амалиётлари – Осиёнинг диний-фалсафий таълимотлари бағрида пайдо бўлган бўлиб, маънавий жиҳатдан ва жисмонан ўз-ўзини такомиллаштиришнинг жуда ажойиб усулидир. Аммо Шакьямуни жуда аниқ-равшан англаб етганидек, ўз-ўзича пировард мақсад бўла олмайди, улар мутлақ ҳақиқатни билишнинг усуллари, холос.

ЗУҲДИЁТ АМАЛИЁТИ. Йоганинг икки устози амалиётига риоя қилиб, кўзлаган мақсади – орифликка эриша олмаслигига ишонч ҳосил қилган

Шакьямуни зоҳид бўлишга қарор қилади. Баъзи манбаларга қараганда у бу тарзда олти йил, бошқа манбаларга қараганда эса ўн йил умр кечирган. У Ражагриҳ шаҳридан ғарброкда Уревеле деган жойда Сен деган қишлоқча яқинидаги ўрмонда хилватда яшаган. Бу қишлоқ Ганга дарёсининг ирмоғи бўлмиш Найранжан соҳили бўйлаб чўзилиб кетгани маълум. Бу дарё бўйида Буддҳа Гайа ҳам жойлашган, кейинча Шакьямуни шу ерда орифликка эришади.

Қадимий матнлардан бирида Шакьямунининг сўзлари келтирилган. У ўзининг хилватда ўтказган жойини батафсил тасвирлайди: “Шундай қилиб, эзуликка интилиб, ҳеч нарса билан таққослаб бўлмайдиган хотиржам ҳолат ва юввош кайфият излаб Магадҳ бўйлаб дарбадар юрганимда Сен қишлоғига келдим. У Уревеле яқинида экан. Мен шу қишлоққа жойлашдим. Бу жой кўзимга жуда ҳам гўзал кўринди – Найранжаннинг мусаффо сувлари бўлиқ, унумдор ерларни ювиб оқар, дарё соҳили бўйлаб ястаниб ётган қишлоқ сершоҳ дарахтлар соясида мудрар, теварак-атрофда кенг майсазорлар. Бу беқиёс гўзалликка боқар эканман, кўнглимдан бир фикр кечди: “Зодагон оиладан чиққан, ҳаётда бирор нарсага эришмоққа қарор қилган ёш йигит учун жуда мос бир гўша экан”. Кейинчалик ўзимга яна дедим: “ҳа, бу жойлар гўё зоҳид роҳиб учун атайиб яратиб қўйилганга ўхшайди.

Сен қишлоғининг ортидаги ўрмонда ўзини худо йўлида фидойи хизматга бағишлаган браҳманлар йиғилиб турарди. Зухдиёт ва йога ҳинд фалсафасида маънавий ўз-ўзини такомиллаштиришнинг асосий воситаси ҳисобланар ва уларга кенг амал қилинарди. Улар руҳ ва материя дуализмини тан олар ва изтироблардан мутлақо халос бўлишга ҳаракат қиларди. Баданга азоб бериб, жисмоний оғриқлар чекиб, инсон руҳий эркинликка эришмоғи мумкин деб ҳисобланарди.

Зухдиёт амалиётининг турли кўринишлари тўрт категорияга бўлинар эди: онгдаги жараёнларни бошқариш, нафасни сақлаш, жуда қаттиқ парҳез ва овқатдан бутунлай воз кечиш. Буларнинг бари қатъий белгилаб қўйилган қоидалар асосида қилинар эди. Масалан, онгни назорат қилишга киришиллар экан, муайян тарзда ўтириб олмоқ, сўнг тишларни енгил қисиб, тилни танглайга босиб олмоқ керак эди, шу алпозда ҳамма фикрларни иродага бўйсундириш тўғрисида чалғимай соатлаб хаёлни бир жойга жамлаб, ўйлаб ўтириш талаб қилинарди. Бу машқларни сўзда баён қилиб бериш анча осон. Аввалига зоҳид оғзи ва бурни орқали нафас олишини тўхтатиш устида фикрини жамлайди. Бу кишини бўғилишга олиб келиши мумкиндай кўринади. Аслида эса, оғиз ва бурундан нафас олиш тўхтагандан кейин одам қулоғи орқали нафас ола бошлайди. Қулоқ қаттиқ шангилай бошлайди, одам чидаб бўлмайдиган оғриқ сезади. Кейинги босқич – қулоқ орқали нафас олишни сақлаш. Бунинг оқибатида бошда қаттиқ оғриқ туради. Кейин эса диафрагма орқали ва бошқа аъзолар орқали нафас олишни тўхтатиш босқичи келади.

Очлик масаласига келадиган бўлсак, бир суткадан бир ҳафтагача давом этадиган таом истеъмол қилмаслик – бошловчилар учун биринчи босқичдир. Бу соҳада олдинга силжиганлар бир-икки ойлаб, баъзан эса олти ойгача ҳам овқат емайди. Айниқса, жайнларнинг қоидалари жуда қаттиқ. Масалан, жайнизм асосчиси Нигантх Натапутганинг ўн бир шогирдидан тўққизтаси очликдан вафот этган ва гўё шу билан жисм исканжасидан халос бўлган эмиш. Шундай бўлса ҳам, гарчи зухдиёт амалиёти жайнлар билан бўлгандагидек ўта шафқатсиз ва ақл бовар қилмайдиган даражада бўлса-да, ўзининг ички фалсафий маъносидан маҳрум эмас. Мана шунга ўхшаш ўта изтиробли, инсон табиатига бутунлай зид бўлган қийноқларни ихтиёрий равишда бўйинга олишлар тўғрисида ўқиганда, диний ва мафкуравий назарияларга ўйламай, кўр-кўрона берилиш қандай қўрқинчли натижаларга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида яна бир қарра ўйланиб қолсан, киши.

Ўз-ўзини бундай азоблаш санскритда тапас (маъноси – иситма) дейилади. Бу сўз билан зоҳидларнинг бир ҳолати ифодаланади. Улар саратон куёшининг жизғанақ қиладиган олов сели остида то баданлари қуришиб, куйиб, ўзлари тирик мумиёга айланмагунларича ўлтираверадилар. Юқорида айтилганидек, бадан, жисм – азалдан бўлганган, нопок деб, руҳ эса азалдан покиза деб

ҳисобланган. Бинобарин, фақат баданни, жисмни ўлдириш йўли билангина руҳ шундай бир ҳолатга эришмоғи мумкинки, сўнгги босқичдаги ҳалос бўлиш, эркинлик шу ҳолатдагина рўй бермоғи мумкин. Шунинг учун фидойиликка, орифликка эришишнинг жуда муҳим воситаси сифатида қараганлар ва анъанавий равишда оиласини тарк этган ва имон йўлига қадам қўйган ҳар қандай одам ҳақиқатга етишиш орзусида эртами-кечми ана шундай амалиёт билан шуғулланмоғи керак деб ҳисобланган. Шакьямунининг йога медитацияси орқали орифликка эришиш йўлидаги уринишлари тузукроқ самара бермагач, унинг зоҳидликнинг қаттиқ усулларига мурожаат қилишдан бошқа иложи қолмади. Ҳеч ким ўз давридаги дунёқараш чегараларидан чиқиб кета олмайди. Шакьямуни ҳам бундан мустасно бўлмайди. Ўз давридаги бошқа кўпгина донишмандлар каби у ҳам уқубатли жисмоний эйтиробрларсиз маънавий баркамоллик чўққиларини забт этиб бўлмайди деб ҳисоблаган.

Қадимги матнларнинг маълум қилишича, Шакьямуни Сен қишлоғи яқинидаги ўрмонда ўрнашиб олгач, зуҳдиётнинг турли-туман шакллари билан шуғуллана бошлаган. Бундан кўзланган мақсад ўз-ўзини қийноққа солиш ва жисмни ўлдириш бўлган. Унинг ишларини ўз кўзи билан кўрганлар Шакьямунининг ихтиёрий равишда зиммасига олган аҳдларининг бағоят оғирлигини кўриб, дол қолишган. Бир гал ҳатто уларга шундай кўринганки, Шакьямуни толиқишнинг энг сўнгги нуқтасига етган адоқсиз равишда ўз-ўзини қийнашлар оқибатида буткул қувватсизланиб, оламдан кўз юмган. Кейинчалик бу даврларни эслаган Шакьямуни биронта ҳам браҳман, биронта ҳам зоҳид – шраман на ўтмишда, на ҳозирги пайтда, на келажақда ихтиёрий равишда ўзини бу қадар оғир қийноқларга мубтало қилмаган ва қилмайди ҳам деган экан. Лекин зуҳдиёт ҳам уни ўзи истаган орифлик ҳолатига етказа олмайди.

Шакьямунининг сўзларида сезилиб турган комил ишонч унинг зоҳидона амалиёти теран англанилган ва бир мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширилганидан далолат беради. Аммо тажриба уни кўзланган мақсадга олиб келмади ва зоҳидликнинг ички механизмини англаган Шакьямуни фидойиликни тўхтатишга аҳд қилди. Бу гоётда муҳим бир нарса – энг олий донолик шафқатсиз ва қаттиқ синовларни енгиб ўтиш йўли билан қўлга киритилади.

ЗУҲДИЁТДАН ВОЗ КЕЧИШ. Шакьямуни зуҳдиёт амалиётидан воз кечган экан, буни ночор аҳволга тушиб қолгани учун ёхуд азоблардан қўрққанидан қилгани йўқ, балки қилган ҳаракатларининг ҳаммаси беҳуда кетгани ва бефойдалигини, бу йўл билан кўзлагани донишмандликка эришаолмаслигини англаб шундай қилган. Йога медитациясидан ва зуҳдиётнинг ўзига ўзи азоб бериш амалиётидан юз ўтирган Шакьямунининг орифликка эришиш борасида янги йўл танлаганидан далолат беради. Шакьямуни эришган орифликнинг натижаси ўлароқ буддавийлик таълимоти майдонга келди. Зуҳдиётнинг ўта бир томонлигини инкор этгани билан буддавийлик соф ақлий кузатишлар фалсафаси эмас. Бу таълимот соғлом ақлга таяниб иш юритар экан, инсониятга унинг ҳаётида жуда катта аҳамиятга молик бўлган асосий ҳақиқатларни тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Бу “ўрта йўл” деб аталмиш йўлнинг динидир.

Буддавийлик зуҳдиётни ҳам, гедонизм¹ни ҳам инсон ҳаётидаги ўта бир томонлама ҳодисалар сифатида баравар рад этади. Орифликка эришгандан кейин айтилган биринчи ваъда (бу ваъз Дҳармчакраправартан-сутрада акс этган) Шакьямуни ўзининг бешта шогирдига қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилади: “О бҳиккху, бу дунёда иккита бир томонламалик бор – художўй, батавфиқ одамлар уларнинг икковидан ҳам узоқ юрмоғи даркор. Сизлар бу бир томонламаликлар нимадир деб сўрашларинг мумкин, шунинг учун мен жавоб бериб дейманки, уларнинг биринчиси – бу дунёнинг ҳою-ҳавасларини қаноатлантиришга интилмоқдир, ҳиреларингизга эрк берманг, лаззатлар кетидан қувманг. Бу – пасткашлик йўлидир, фосиқлик йўлидир, у номуносиб

¹ Г е д о н и з м – Ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлишга даъват этувчи таълимот.

ва самарасиз йўлдир. Иккинчи йўл – махрумиятларга, жисмоний оғриқларга мойиллик. Бу йўл ҳам машаққатли, уятли, бесамар йўлдир. Лекин, о бҳиккху, ўрта йўл ҳам бор. Уни Татҳагати деб атайдилар. Бу йўлда бир томонламалик бегона, негаки, унда мангу донолик булоғи жўш уриб туради. Бу йўл улуг орифликка, маънавий камолотга, хотиржамликка, орифликка ва нирванага олиб боради”.

Бу фикр бамисоли умумлашмадай янграйди, унда Шакьямунининг фоний дунёдаги ҳаётининг икки қисмига яқун ясалган. Бу қисмларнинг бири саройда ўтказилган шоҳона ҳаёт, иккинчиси эса – зуҳдиётликдаги оғир йиллар. Унинг фалсафаси ва диний амалиётининг теран маъноси – гедонизмдан ҳам, зуҳдиётдан ҳам воз кечишдадир. Бунинг замирида жон ва таннинг бўлинмаслиги, яхлитлиги ҳақидаги қараш ётади. Гедонизм билан зуҳдиёт буткул бир-бирларига қарама-қарши, зид нарсалар ва шунинг билан баробар улар бир-бирига жуда ўхшашдир. Бу ўхшашлик шундаки, уларнинг иккови ҳам дуалистик тафаккурнинг ҳосиласидир.

Гедонизм руҳнинг поклиги ва мусаффолиги ҳақидаги ғояни рад этиб, жисмонан ўлгандан кейин яна қайтадан янги ҳаёт бўлишини инкор этиб, уларни мажруҳ ҳаёлот мевалари деб ҳисоблаб, фақат материя ва таннинг мавжудлигини эътироф этади. Шунинг учун гедонизм тарафдорлари бу дунёдаги ҳаётнинг ягона мақсади деб ҳамма жисмоний хоҳишларни имкони борича тўла қаноатлантиришди деб ҳисоблайди. Дарвешлик ёки зуҳдиёт жон ва таннинг мавжудлигини эътироф этади, уларни бир-бирига қарама-қарши турувчи субстанциялар деб ҳисоблашади, азалдан булганган нопок тан ёвузликнинг, ёмонликнинг жамулжамидир, нопокликлар мажмуидир, жонда эса эзулик ва бокиралик тажассум топган. Бу нуқтаи назар жайнлар таълимотида ўз ифодасини топган. Улар баданни, жисмни ўлдириш билангина руҳий ибтидони халос этиш ва озодликка олиб чиқиш мумкин. Зуҳдиётнинг ўта бир томонлама усулларига амал қилиб, жисмоний азоблар туфайли ўлим топган жайнларнинг нирванага эришган авлиёлар сифатида иззат-икром қилиниши тасодиф эмас. Бу ғоялар нариги дунёда жаннатнинг мавжудлиги ҳақидаги эътиқодларни тарғиб қилувчи динларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Бу эътиқодга кўра, тан қобидан халос бўлиб, эркинликка эришган бокира ва покиза қалб шу жаннатда паноҳ топади. Бу насронийларнинг диний таълимотларига ҳам тааллуқдидир. Орифликка эришган одам гедонистларнинг ҳам, зоҳидларнинг ҳам қарашларини қабул қила олмайди, бу қарашларда ҳаётнинг ўзининг ва инсон табиатининг кўринишлари бузиб талқин қилинади. Буни англагандан сўнг Шакьямуни жаҳонда ўхшаш ийўқ янги бир динни барпо этиш йўлида биринчи қадамни қўйди.

Зуҳдиётга хос бўлган ўзлигидан кечиш ғояси Қадимги Ҳиндистонда кенг жорий қилинган эди, лекин шунга ўхшаш ғояларни дунёнинг ҳар қандай қисмида ва ҳар қандай даврида учратиш мумкин. Бутун инсоннинг “мен”и муаммоси жуда катта аҳамиятга эга, чунки инсон бизнинг тамаддунимизга хавф солаётган кўпгина хатарлар учун масъулдир (атроф-муҳитнинг ифлосланиши, қуролланиш пойгаси). “Бу” – ўзида ёвузликни тажассум этган вайрон қилувчи куч ва шунинг учун у маҳв этилиши керак деб ҳисобланади. Менинг назаримда, бу муаммога ижобий муносабат “бу”нинг моҳиятини инсон турмуши ва уни такомиллаштириш йўлларини тушунишда ифодаланмоғи керак.

Ўзлигидан кечиш ғоясини қабул қиладиган одамлар, одатда, покиза ниятлар билан ҳаракат қилади. Ҳатто тиланчилик қиладиган буддавий роҳиб ҳам қай бир даражада ўзлигидан кечиш ғоясига амал қилади. Аммо ўзлигидан кечиш ғоясига амал қилиш – “маънавий инқилоб” эмас, яъни бу шундай бир эврилиш эмаски, унинг жараёнида инсон ўз тафаккурини ўзгартира олсин. Шунинг учун ўзлигидан кечиш ўз-ўзича мақсад бўлиши керак эмас, негаки бундай ҳолда яратувчиликнинг имкони бўлмайди.

Ривоятга қараганда, Шакьямуни зуҳдиёт амалиётидан воз кечгандан кейин воқеалар қуйидагича ривожланган: Орадан кўп ўтмай, у орифликка эришади. Бу ҳодиса қандай содир бўлганини биз аниқ билмаймиз, лекин ривоятга кўра, Шакьямуни зуҳдиёт амаллари билан машғул бўлган ўрмондаги жойни

тарк этгандан сўнг орадан кўп ўтмай, улуғ орифликка эришиш ҳодисаси рўй беради. Бизнинг тахминимизча, у тарк этган жой дарвеш-браҳманлар тўшланадиган жой бўлган, шунинг учун Шакьямуни у ерда ёлғиз бўлмаган. Шакьямуни бу жойни тарк этар экан, бешта роҳиб унга ҳамроҳлик қилган. Шакьямунининг зуҳдиёт амаллари ўта қаттиқлиги билан уларга чуқур таъсир кўрсатган ва улар Шакьямунининг, албатта, орифликка эришмоғига астойдил ишонишган. Бу роҳиблар (бҳиккху) олдида кейинчалик Шакьямуни ўзининг биринчи ваъзини айтади.

Нима учун зуҳдиёт йилларида бу бешта роҳиб Шакьямунига ҳамроҳлик қилган? Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, улар отаси томонидан Шакьямуни ҳузурига бахшида юборилган браҳманлар бўлган – ўғлининг тақдири отасини ташвишга солмай қолмаган. Бошқа тадқиқотчиларнинг айтишича, бу одамларнинг Шакьямунига ҳеч қанақа дахли бўлган эмас, улар руҳий қудрат ёрдамида бўйсундириб олинган ва Шакьямунидан ажралмасликка ўзлари аҳд қилган. Бироқ яна бир тахмин бор – унга кўра роҳибларни Шакьямуни ҳузурига ҳақиқатан ҳам отаси юборган. Подшо Шуддходаннинг қулоғига жуда оғир машқлар ва чидаб бўлмайдиган қийноқлар туфайли ўғли ўлим тўшагида ётгани тўғрисида ҳар хил миш-мишлар етиб боради. Шундай қилиб, ота ўғлининг бошига тушиши мумкин бўлган кулфатнинг олдини олмоқчи бўлган. Бешта бҳиккхудан биттасига шакьялар қабиласининг исми қўйилган экан. Афтидан, унинг Шакьямунилар қариндошларига қандайдир дахли бўлган.

Шакьямунининг биринчи тарафдорлари ўз устозларининг орифлик мақомига, албатта, эришажагига ишончлари комил бўлган, аммо у зуҳдиёт амалини тўхтатган пайтда улар устозларидан юз ўгирадилар. Улар шундай дейишади: “Шакьямуни маънавий мукамалликка интилаётгани йўқ, у ҳузур-ҳаловатни ва ҳашаматни тусайди”. Аммо Шакьямуни бунақа таъна-дашномларга ва бўҳтонларга парво қилмай, ўзининг ҳақлигига ишонган ҳолда, буюк орифлик сари дадил кетиб борарди.

Орифлик

БУДДҲА ГАЙА. Шафқатсиз зуҳдиёт амалиёти ортда қолди, аммо Шакьямуни орифликка эришмади ва бу йўлни тарк этишга қарор қилди. Ўта толиқтирувчи очликдан кейин у кучларини тиклаб олмоғи керак эди. ҳаётининг ўша кезларида Шакьямунини тасвирлаган ҳайкалтарошлар унинг жисмонан жуда ҳам ночор аҳволда бўлганини таъкидлашади. Ривоятда айтилишича, у шу қадар кучдан кетган эканки, Найражан дарёсида ғул қилиб бўлгандан кейин зўр-базўр қирғоққа чиқа олган. Бу маросим Шакьямунининг зуҳдиётдан воз кечиш тўғрисидаги қарори қатъий эканини рамзий тарзда кўрсатади ва қалби талпинган ҳақиқатни излай бошлашга киришиши ҳам жиддийлигидан далолат беради.

Дарё сувида ғул қилиш одати Ҳиндистонда жуда қадим замонлардан бери мавжуд. Бу анъананинг манбалари ҳиндларнинг жуда қадимий эътиқодларига бориб туташади – ҳиндилар ерда, дарёда, дарахтларда яшайдиган табиат худоларининг руҳи жуда катта қудратга эга деб ҳисоблашади. Бу анъана ҳозирги кунгача ҳам яшаб келмоқда. Бутун дунёга машҳур бўлган фотосувратларда Ганга дарёсида ғул амалини бажарётган гурас-гурас художўйлар тасвирланган. Гарчи Ганга сувлари жуда лойқа ва ифлос бўлса-да, ҳар бир ҳинд гавдасини муқаддас дарё сувига чўмдириш билан охир-адоғи йўқ қайта туғилишлар доирасидан халос бўлаётганига астойдил ишонади.

Нима учун Шакьямуни очликни тўхтатди? Унинг биринчи таоми сувда қайнатилган гурунч бўлган – уни Сужата деган қишлоқ қизи инъом этган эди. Унинг номи билан боғлиқ ривоятлар кўп. Шулардан бирида айтилишича, у қишлоқ оқсоқолининг қизи бўлган. Тарихий матнлар бўлғувси Буддага таом таклиф қилишга қизни нима мажбур этганини изоҳлаб бермайди, лекин бу таомни тановул қилгандан кейин Шакьямуни анча бақувват торганини ва

ҳақиқатни излаш йўлидаги хатти-ҳаракатларини давом эттиришга аҳд қилганини тасдиқлайди.

Ҳар хил манбалар Шакьямунининг орифликка эришган жойини Гаёша деб кўрсатади. Бу шаҳар Урувелела Сен қишлоғининг яқинида жойлашган. Бу ҳодисани нишонлаш мақсадида шаҳарни Буддга Гаёша деб аташ бошланди: ҳозир у ерда Будда эҳроми мавжуд. Шакьямуни орифликка эришган дақиқаларида катта бир дарахтнинг соясида ўтирган экан. Ҳозир шу дарахт ўшандан бери бодҳи дарахти, яъни “ориблик дарахти” деб аталадиган бўлди. Бу – ашваттха ёки бутун Ҳиндистон бўйлаб жуда кўп ўсадиган пийпал дарахти деб ҳисобланади.

Дарахт соясида ўтказиладиган медитация Шакьямуни замонидаги зоҳидларнинг одатдаги маросими эди. Буддавий матнлар ва бошқа манбалар кўпинча ҳақиқий воқеликнинг чин моҳиятини англаб етиш орзусида ўзининг ички “мен”ининг табиати тўғрисида мулоҳазаларга берилувчи зоҳидларни тасвирлайди. Бақувват илдишларга эга бўлган сершоҳ ва сербарг пийпал дарахти қадим замонлардан бери муқаддас дарахт деб ҳисоблаб келинган. У мангулик ҳақида мулоҳазалар юритишга кўмак беради деб қараганлар. Шуниинг учун буддавий матнлар орифликка эришган Шакьямунини айни ана шу дарахт соясида тасвирлар экан, бунинг ҳеч қандай ажабланидиган жойи йўқ.

Ўша соатларда Шакьямуни қанақа кийимда бўлгани маълум эмас. У пайтларда зоҳидлар эски-туски кийимлар кийган. Улар пансукул деб аталган ва улар қабристонларнинг ҳовлиларига ташлаб кетиладиган эски-туски матолардан тикилган. Шакьямуни ҳам худди шунақа либос кийган бўлиши мумкин эҳтимолдан холи эмас. Лекин бу шунчаки бир тахмин, холос. Буддавий манбалар Шакьямунининг маҳаллий одамлардан бири тортиқ этган бўйра устида ўтиганини ёзилади.

МАРАНИНГ ЙЎЛДАН ОЗДИРИШИ. Шундай қилиб, Шакьямуни орифликка эришишга астойдил бел боғлади. Биз уни пийпал дарахти соясида нилуфар шаклида ўтиганини тасаввур қиламиз. Бу аллоҳда ўтиганда товушлар ташқарига қаратилган бўлади, қўллар тиззага қўйилади, чап қўл ўнг қўлнинг устидан, кафти юқорига қаратилиб, бош бармоқлар бир-бирига тегиб турадиган ҳолатда қўйилади. Бундай тарзда ўтириш энг мустаҳкам ўтириш деб ҳисобланади ва шу ваздан медитация учун энг қулай деб қаралади. Шакьямунидан 600 йил кейин ўтган буюк буддавий файласуф Нагаржуна Маҳапранья парамита сутрага ёзган изоҳларида бу аллоҳда ўтиришни жуда мақтайди, негаки, бундай ўтириш мустаҳкам барқарорликни ҳис қилишни таъминлар, қўл ва оёқнинг ҳолатини назорат қилиб туришга имкон берар ҳамда “ёвузлик ҳукмдори, подшо Марани кўрқитиб”, фикрларнинг гулгун ўйнашига тўсқинлик қилар экан.

Шу ўринда бизнинг суҳбатимиз шайтон Мара ҳақидаги гапга келиб тўхтади. Буддавий манбалар уни бўлгувси Буддани йўлдан оздирувчи бир махлуқ сифатида тасвирлайди. Маранинг йўлдан оздириши буддавийликни тушунишда фавқулодда катта аҳамиятга эга: маълумки, Шакьямуни ёвузлик ҳукмдори ва унинг югурдақларининг шайтоний қудратини енгиб ўтгандан кейингина ориблик мақомига эриша олган. Япониядаги буддавийлик тарафдорлари бу ҳодисани гомо дзедо, яъни “Маранинг устидан галаба қозониш ва будда ҳолатига эришиш” деб атайдилар.

Буддавий матнларга қараганда, Мара Шакьямунининг яқинлаб келаётган тантанасидан ташвишга тушиб қолган ва бўлгувси Буддага қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилган: “Сен ўлим бўсағасидасан, негаки, сенинг жисминг ҳаддан ташқари толиққан ва чехранг мурданики каби кўкариб кетган. Тирик қолишга ҳеч қандай имкониятнинг йўқ. Лекин сен бу дунёда яшашда давом этмоғинг керак, чунки фақат тирик одамгина эзу ишлар қилмоғи мумкин... Аммо сенинг бутун ҳаракатларинг беҳуда ва бефойда, негаки, борлиқнинг мангу ва ардоқли ҳақиқати бўлмиш дхарма қонунини англаш йўли ниҳоятда қийин ва машаққатли, бунга оддий бандалар эриша олмайди”.

Шундай сўзлар билан Мара Шакьямунига таъсир қилмоқчи бўлган, лекин бунга муваффақ бўлмагач, уни йўлдан оздиришга киришган. Бу ҳикояда

Маранинг ёки ёвузлик руҳининг ҳақиқий табиати намоён бўлади. Одамлар ўз хаёлларида шайтон деганда сирли, жумбоқли, гайритабiiй бир махлуқни ёки шунчаки оддий бир афсонавий персонажни гавдалантирадилар. Буддавiiйликда Мара концепцияси бутунлай бошқачадир. Ёвузлик кучлари мавжудликнинг ажралмас қисмидир ва у Коинотдаги ҳамма нарсада мужассамдир, бинобарин, улар ҳар бир одамнинг жисмида ҳам, қалбида ҳам мавжуд. Маранинг доимiiй моҳияти унинг “жонлар овчиси” деган лақабида акс этгандир. Унинг вазифаси – доимiiй равишда ҳамма чораларни ишга солиб, одамни ўз ҳаётига раҳнамолик қилиш имкониятидан маҳрум этишдир. Бошқача сўзлар билан айтганда, Мара шунақа ёвузлик, кўрқув ва шубҳа-гумонлар кучидирким, донолик соҳилига етишишни истайдиган ва шунга интиладиган ҳар бир одам бу кучни ўзида буткул қувиб чиқармоққа ҳаракат қилмоғи керак.

Буддавiiйлик фалсафасида санийасин тушунчаси мавжуд. У “тўрт тўсиқ ва тўрт шайтон” деган маънони аниқлатади. Тўрт шайтон ёки тўрт Мара Японияда боннома омма, сина ва тэнидзима сифатида маълум. Қундалик ҳаётда боннома ёки хатоликларга бошловчи шайтон ўз тимсолида адашишлар, ёмон кирдикорлар ва ҳатто жиноятларни тажассум этади. Булар эса, моҳиятан, бизнинг хоҳиш ва истакларимизнинг қондирилишидир. Шу йўл билан жисмимиз барбодликка учрайди. Омма ёки хасталиклар шайтони ва сима ёки ўлим шайтони бизни ҳаётдан маҳрум этади. Буни амалга оширар эканлар, улар ўзларининг исмлари замирида ётган кўрқинчли ёвузлик кучларидан фойдаланадилар. Аммо шайтонлар ичида энг қудратлиси тэндзимадир. У ҳамма шайтонларнинг фармонбардори, у ўзида одамларда мутакаббирлик ва аҳмоқликни туғдирадиган нодонлик кучларини тажассум этади. Нодонлик инсон қалбидаги борлиқнинг чин моҳиятини аниқлаш иштиёқини йўққа чиқаради.

Бироқ ёвузлик кучлари, яъни Мара билан унинг югурдаклари Шакьямунининг қаршисида пайдо бўлганида Шакьямуни уларни букилмас ирода билан кутиб олди. Ривоятга кўра, Шакьямуни Марага бундай деб жавоб берган: “О ялқовлар ва бекорчи такасалтанглар ҳомийси, о ёвузлик руҳи! Сен бу ерга ўз манфаатларингни кўзлаб келгансан! Мен бунчалик юксак шарафга муносиб эмасман. Сен билан учрашишга иштиёқмандлар бор. Улар сенинг кашфиётларинга муштоқ. Сен ўшалар билан учраш. Менинг имоним бут, эс-хушим жойида. Ўзимга етгудай жасурман. Нима учун энди айни мендан бу фоний дунёни тарк этмасликни илтимос қилипсан. Ахир, менинг қалбим яшаш иштиёқига ва яшаш жаҳдига тўла-қу! Менинг жисмим қанча заиф ва қанча ночор бўлса, ақлим шунча хотиржам, шунча осойишта, шунча матонатли қудрат касб эта боради. Мен жисмонан ҳаётнинг томир уришларини нечоғлик заифроқ сезадиган бўлсам, бу дунёнинг эҳтирослари ақлимни шу қадар кам безовта қилади. Мен руҳимни покизалик ва бокираликнинг ана шундай даражасига кўтаришга эришдим. Сенинг биринчи кўшинингнинг номи – “Иштиёқ” деб аталади, иккинчиси – “Нафрат”дир, учинчиси – “Очлик ва ташналик”, тўртинчиси – “Очкўзлик”, бешинчисининг номи – “Бекорчилик ва ялқовлик”, олтинчисининг номи – “Кўрқоқлик”, сенинг еттинчи кўшинингнинг номи – “Шубҳа ва шак”, саккизинчиси – “Ясамалик, иккиюзламачилик ва ҳамоқат”, “Фойда кўриш ва ғараз”, “Ном чиқариш ва шухрат”, “Қинғир йўллар билан эришилган иззат-икром ва эҳтиром”, “Ўзига бино қўйиб, ўз-ўзини мақташ ва бошқаларни ерга уриш” – сенинг хизматкорларинг ана шулар, о ёвузлик руҳи! Кўрқоқ одам уларнинг устидан голиб чиқа олмайди, аммо уларнинг қудратидан чўчимаган одам чинакам бахтнинг улуғ қувончини татиб кўради. Мунжа деган майсадан тўқилган либосинга бурканиб, мен уларга қарши ҳаёт-мамот жангига киришаман ва улардан мағлуб бўлгандан кўра жанг майдонида нобуд бўлишни афзал кўраман. Сенинг лашкарларингга қарши дадил жангга киришган кўпгина зоҳидлар ва браҳманлар уларнинг ёмғирдай ёғдирилган ўқларидан шикастланиб, чекиндилар, негаки, бу фоний дунёда азиз-авлиёлар босиб ўтадиган йўлдан улар воқиф эмас эдилар. Тўрт томонидан Маранинг кўшинлари ва жанговар филлари қуршаб олган бўлса-да, мен қалбимда ғалаба қозонишимга комил

ишонч билан уларга қарши ҳаёт-мамонт жангига киришаман. Аммо Сен мени чекинишга мажбур қилолмайсан!” Шакьямуни Марага қарши қиронли жангини ана шундай довиорақлик билан мардона тарзда бошлаган эди.

Қўпчилик бу лавҳани Шакьямунининг ҳаёт тасвирига кейинчалик қўшиб қўйилган деб ҳисоблайди. Бундан мақсад баённинг драматизмини оширишдан иборат бўлган. Менимча, бу ўриндаги энг муҳим жиҳат шундаки, бунда Маранинг, яъни борлиқнинг ҳамма кўринишларида мавжуд бўлган ёвузликнинг чин табиати очиб берилган. Назаримда, биз бу сатрларнинг ҳаммасини Шакьямунининг орифликка эришиш арафасидаги руҳий аҳволининг тасвири сифатида қабул қилмоғимиз мумкин. Агар одам орифлик мақомига эришишни чин дилдан истаса, у эҳтирослар ва ишғиёқларнинг ҳавосига учмаслиги керак. Фақат ўз қалбидаги ёвузликка қарши курашибгина ҳамма хатти-ҳаракатларини мақсадга эришишга йўналтирибгина муваффақият қозонишга умидвор бўлиш мумкин.

Шакьямунининг темир иродаси ва букилмас матонатига дуч келган Мара таслим бўлади ва ўз қўшинларини қўйидаги сўзлар билан олиб кетади: “Етти йилдан бери сенинг ҳар бир қадамингни кузатдим, Шакьямуни. Аммо сенинг показа ва ҳамиша бедор қалбинга кириб олмоқ учун биронта ҳам тирқиш топа олмадим. Қарга бир бўлак ёққа ўхшаган тошни кўриб қолиб, унинг таъмидан лаззатланиш ишғиёқда учиб боришти ва унинг тош эканини билиб, ҳафсаласи пир бўлиб, учиб кетган экан. Мен ҳам ўша қарғага ўхшаб сени тарк этаман. Гаутама! Бу ишдан қалбимда алам ва қайғу қолди, холос”.

Шу тарзда етти йил давом этган ички курашлардан сўнг, орифликка эришиш арафасидаги тарихий дақиқаларда Шакьямуни ёвузлик шайтони Маранинг чинакам моҳиятини англаб етган экан. Биз юқорида гапириб ўтганимиздек, бутун Коинот ёвузлик шайтонларига тўлиб-тошиб кетган деб тасаввур қилиш мумкин, лекин аслида улар одамларнинг онгида истиқомат қиладилар. Ва фақат биз ичимиздаги ана шу шайтонларни таниб олган тақдирдагина уларга қарши кураш олиб бора биламиз ва уларнинг салбий таъсирига барҳам беришимиз мумкин. Шакьямунининг орифлик мақомига эришиши арафасида Маранинг пайдо бўлишини бўлғувси Будданинг ўз қалбидаги ёвузлик устидан қозонган ғалабаси сифатида талқин қилиш мумкин.

Шакьямуни орифликка эришгандан кейин ҳам Мара унинг ёнига келиб турган. Қўйидаги тасвир улар ичида энг машҳури ҳисобланади: “Янги намоён бўлган Будда қалби билан қувончга тўлиб-тошиб, бу янги ҳақиқатни — Дҳармани дунёга ошқор қилиш ёхуд қилмаслик тўғрисида мулоҳаза юритиб турганида унинг қалбидаги шак ва гумоннинг тажассуми бўлмиш Мара Шакьямуни қаршисида намоён бўлади”. Биз бу эпизодни кейинроқ — Шакьямунининг биринчи панд-насихатлари тўғрисида гапирганимизда батафсилроқ кўриб ўтамиз. Ҳозир эса бир нарсани қайд қилиш билан чекланамиз — манбада тасвирланишича, Брахма Шакьямунининг ҳузурига келиб, бутун инсониятнинг манфаати учун Драҳма ҳақида ваъз айтиб, даъват қилишни илтимос қилади. Драҳма билан Маранинг бир-бирига зид туриши Будданинг ўз бурчини бажариш йўлидаги иккиланишлар ва тараддуллардан қатъий ҳаракат қилишга ўтишининг рамзидир. Бу — яхшилик кучларининг Шакьямуни онгидаги ёвузлик кучлари устидан қозонган узил-кесил ғалабаси эди.

ОРИФЛИК НАДУР? Мара устидан ғалаба қозонгач, Шакьямуни орифлик мақомига эришади. Бу — вайшакҳа ойида ой тўлган туннинг ниҳоясида содир бўлган эди. Кўёш тақвимида кўра ой тўлган фурсатлар апрел-май ойига тўғри келади, шунинг учун Ҳиндистонда бу машҳур воқеа 8 апрелда рўй берган деб ҳисоблашади. Иккинчи томондан, Қадимги Ҳиндистонда йилнинг иккинчи ойи вайшакҳа деб аталган, шунинг учун ҳиндлар бу ойни Григориан тақвими бўйича йилнинг иккинчи ойи деб ҳисоблайдилар ва 8-феврални орифликка эришиш куни сифатида нишонлайди. Хитой манбаларида “иккинчи ойнинг саккизинчи куни” тилга олинади. Бу эса Хитойда мелоддан аввалги VI ёки V асрларда, яъни Шакьямуни яшаган замонларда қўлланган тақвимнинг ҳисоб-

китобига кўра, қуёш тақвимининг ўн иккинчи ойи бўлиб чиқар экан. Шунинг учун Хитой ва Японияда Шахьямунининг орифликка эришган куни 8-декабрда нишонланади. Аммо Ҳиндистонда вайшакҳа деган ой баҳор фаслига тўғри келгани учун, Шахьямунининг орифликка эришган вақти ҳам йилнинг шу фаслига тўғри келади деб ҳисоблаган маъқулроқ бўлса керак. Шахьямунининг орифликка эришиши тонготар пайтида – “тонг юлдузи жамолини намоён этган соатда” содир бўлган. Бугун туни бўйи у бодҳ дарахти остида теран бир медитация ҳолатида ўтириб чиққан. Тонг яқинлашиши билан унинг онги ҳам бениҳоя тиниқлаша борган ва тонг юлдузи кўкда порлай бошлаши билан у ҳаётнинг беқийс гуллаб-яшнаётганини ҳис қилган. Унинг онги бир лаҳзага ёришгану Шахьямунига борлиқнинг чинакам моҳияти инкишоф бўлган. Шу лаҳзада у Буддага айланиб қолган. Шу лаҳзада у касб этган билим инсониятнинг кейинги ривожига ижобий таъсир кўрсатмоғи керак эди.

Хўш, орифликнинг ўзи надур? Бу саволга лўнда қилиб, узил-кесил жавоб бериш анча қийин. Орифлик концепцияси ёшларга эскириб қолган, гаройиб концепциядек туюлади, аммо у бизнинг кундалик тажрибамизга зид келмайди. Шундай бўлса-да, ҳақиқатга етишдим деб даъво қилувчи инсон ё айнан Будданинг ўзи бўлмоғи ёки бўлмаса, ҳаддан зиёд ўзига ишониб юборган одам бўлмоғи керак.

Буддавийлик фалсафаси мангу томир уриб турадиган Коинотдаги ҳаёт манзарасини тасвирлар экан, бир-бирига сингишиб кетган ва бир-бири билан боғлиқ бўлган икки тушунчага таянади. Буларнинг бири япончасига дзиккай деб аталади ва “ўн дунё – ўн ҳолат” деган маънони билдиради. Уларнинг ҳар қайсиси яна ўз ичига бошқа тўққизта тушунчани олади: иккинчиси итинэн сандзэн деб аталади ва “ҳаётнинг ҳар лаҳзасида намоён бўлувчи борлиқнинг уч минг қирраси” деб таржима қилинади. Бу гапларнинг маъноси шундан иборатки, одамларга хос бўлган индивидуал тафовутлар анча-мунча юзаки, кўринишигагина тафовутдай кўринади, холос. Моҳият эса тафаккур шакллариининг муштараклигида намоён бўлади. Инсон дунёни қабул қилар экан, ҳис этар, сезар, таҳлил этар экан, ёвузлик ва яхшилик тушунчаларига амал қилиб ҳаракат қилади. Ҳар бир одамни ҳақиқатни англашга олиб борадиган йўл ташқи шароитларга ёхуд кимнингдир нариги дунёдаги иродасига эмас, инсон тафаккурининг даражасига боғлиқ.

Тақрор айтаман, бутун Коинотга сингиб кетган Будда ҳолати билан Шахьямуни касб этган Будда ҳолати бир бугун бўлиб қўшилиб кетади ва ўзида олам уйғунлигини тажассум этади. Турли хил руҳий ҳолатларнинг бир-бирига сингишиб кетишини ва бир-бири билан қўшилиб кетишини ёлғиз Шахьямунигина бошидан кечирган эмас. Тахмин қилиш мумкинки, турли руҳий ҳолатларнинг қўшилиб кетишини Исо Масих ҳам бошидан кечирган бўлиши мумкин, ҳолбуки, унинг орифликка эришиши бошқача содир бўлган бўлиши ҳам эҳтимол. Исо Масихнинг намоён бўлиши – унинг энг олий бурчининг, энг асосий вазифасининг рўёбга чиқиши бўлган. Буддавийлик фалсафаси нуқтаи назаридан қараганда, бу космик ҳолат бодҳисаттваси билан унинг вужуди бодҳисаттвасининг қўшилишига мисолдир. Энг олий даражадаги донолик ҳолатидан олдин бодҳисаттва ҳолати келади, энг олий даражадаги донишмандлик эса фақат буддагагина инкишоф бўлади. Бодҳисаттва ҳолатига етишганлар инсониятни азоб-уқубатлардан халос этиш тўғрисида қасамёд қиладилар. Айтиш мумкинки, орифлик ҳолатига яқин турадиган онгнинг равшан тортиб, қақнаб кетиш ҳолатини кўпгина улғу одамлар ҳам бошдан кечирган бўлсалар керак. Масалан, француз файласуфи ва математиги Рене Декарт шулардан биридир. Унинг биографияси тўғрисида ёзган одамларнинг гувоҳлик беришича, бу воқеа 1619 йилнинг 10 ноябрида рўй берган. Ўша куни у ўзининг ҳайрон қоларли кашфиётини қилган ва бу кашфиёт унинг ажойиб илмига ибтидо берган. XIX асрда яшаган иррационалист ва теолог дания файласуфи Серен Кьеркогор онги бамисоли чақин чақнагандай ёришиб кетганини ҳис қилган ва бу унинг бутун вужудини ларзага солган. Фарба инсон онгининг бунга ўхшаш қақнашларини Худонинг қудрати билан нозил бўладиган башоратлар деб ҳисоблаш одат бўлган. Буддавийлик атамалари билан атайдиган бўлсак, Декарт ва Кьеркогорга ўхшаган одамларни пратъекбуддалар

деб аташади. Бу – бодҳисаттва ҳолатидан олдин бўладиган ҳолатдаги одам деган маънони билдиради. Пратъекабудда (япончасига - энкагу) – ўзи устозсиз, мустақил медитатив амалиёт вақтида муайян даражадаги орифликка эришган одамдир. Ўз-ўзича мустақил равишда онгининг чақнашига эришганлар қаторига бандидан узилиб ерга тушган олмага қараб туриб, ернинг жозиба қонунини кашф этган Исаак Ньютонни ҳам қўйиш мумкин. Ёки шаҳар ташқарисидаги сайри таассуротлари туфайли машҳур Пасторал симфониясини яратган Людвиг ван Бетховен ҳам шундай одамлар тоифасидан. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Одам онги чақнаб ёришганда самадхи ҳолатида бўлади, яъни унинг барча фикрлари жуда теран тарзда бир нуқтага жамланган бўлади.

Аммо Шакьямуни бошидан кечирган энг олий даражадаги орифлик билан диний арбоблар, художўй фидойилар, файласуфлар ва олимлар бошидан кечирадиган онгининг чақнаши ўртасида сифати жиҳатидан ажралиб турадиган катта фарқ бор. Уларнинг ҳар қайсиси ўзининг фикри жам бўлиб турган битта соҳада муайян даражадаги орифликка эришган, шунинг учун ҳам ҳақиқат уларга бутун бўйи-басти билан тўла ва рўйи-рост эмас, балки чекланган ва чала тарзда намоён бўлган. Будда эришган орифлик эса чин воқеликнинг моҳиятидирки, бу моҳият туфайли инсоннинг ички нигоҳи қаршисида қуввати ҳар бир тирик мавжудотнинг юрагида томир уриб турадиган фазонинг ҳудудсизлиги бутун бўйи-басти билан рўйи-рост намоён бўлади. Даҳоларнинг кашфиётлари инсоният учун ҳар қанча муҳим бўлмасин, улар шунга қарамай, ҳамма нарсени қамраб оладиган қувватга эга эмас ва инсон изтиробларига ҳудудсиз борлиқ қувончини ҳис қила оладиган куч бағишлаб, кимнингдир ҳаётини ўзгартиришга қурби етмайди Аксинча, будда ҳолати инсон учун ҳақиқатнинг битмас-туганмас ҳолатини очадиган ягона ҳолатдир. Инсон ўз тақдирининг ҳукмдори бўлиб қолади ва бахт соҳиллари сари сафарга жўнайди. Шакьямуни ҳақ жамолига эришди ва умрининг охирига қадар зиммасидаги пайгамбарлик мажбуриятларига содиқ қолди.

ШАКЪЯМУНИ ОРИФЛИГИНИНГ МОҲИЯТИ. Шундай қилиб, кўп йиллик зухдиёт азобларидан сўнг, Марани барбод этганидан кейин Шакьямуни орифликка эришди. Бу пайтларда у 30-36 ёшларда эди. Бу ўринда ёшдаги тафовут шу билан изоҳланадики, унинг диний ҳаётининг бошланишини турли манбалар турлича кўрсатади.

Буддавий матнлар Шакьямунининг орифликка эришганини ануттар-саньяк-самбодҳи деган атама билан аташади. Бу санскритдан таржима қилганда, “мукамал ва тенги йўқ донолик”. Коинотнинг турфа хил сирлари моҳиятига киришга имкон берадиган доноликдир. Шакьямунининг тенги йўқ донолиги нималарда намоён бўлган? Ўша тунда Буддха Гайада бодҳ дарахти остида ўтирганида фикран унинг нигоҳи қаршисида намоён бўлган олам сирларининг чинакам моҳияти нималарда ўз ифодасини тошган эди?

Буддавий матнлар Шакьямуни орифлигининг моҳиятини ҳар хил тавсифлашади. Агама сутраларига мувофиқ Будданинг орифлик ҳолатига эришиш жараёни туннинг уч кўриқчисига мос келадиган уч босқичда кечган. Сўнгги босқичда у энг олий даражадаги доноликка эришган. Бундан олдин Шакьямуни тигиз медитациянинг тўрт босқичини ўтган. Бу жараён дҳян деб аталади. Биринчи босқич ҳиссий интилишлардан юз ўтиришдир; иккинчиси – онгли ва қувонч туйғусини бир нуқтага жамлаш; учинчиси – шодлик туйғусини тинчлик ва хотиржамликка айлантириб юбориш, тўртинчиси – муғлақ мусаффоликка эришишки, унда на дард, на завқ, на ғам, на қувонч бор, яъни унда ҳамма нарса мавжуд.

Шакьямуни яшаган замонларда зоҳидлар орасида тигиз медитациянинг тўрт босқичидан кенг фойдаланилган ва дҳяннинг учинчи ва тўртинчи босқичларига етишганлар авлиё деб ҳисобланган Браҳманлар ва зоҳидлар медитациянинг тўрт босқичини ўтган одам ўз табиатининг теран моҳиятини англаб етади ва орифликка эришади деб ҳисоблаганлар. Буддавийлик фалсафасида “уч дунё” концепцияси бор. Бу уч дунё – иштиёқлар дунёси, шак дунёси ва шакдан маҳрум дунёлардир. Тигиз медитациянинг тўрт босқичи инсонни фақат иштиёқлар дунёсининггина асоратидан халос этади, лекин

уни шаклга эга бўлган дунё ичра қолдиради ва шунинг учун ҳам том маънодаги орифлик бўлмайди. Шакьямуни дхяннинг тўрт босқичидан ўтиб, чинакам донишмандлик сари интилади.

Энди Шакьямунининг онги ажиб бир тиниқлик касб этди ва у дунёни шу пайтгача кўрилмаган бир ўткирлик билан қабул қила бошлади. Биринчи тунги бедорлик ва орифликнинг дастлабки босқичи бошланди. У ўзининг ўтмишдаги ҳамма эврилишларини аниқ кўрди. Улар биринчи, иккинчи, учинчи ва шу тариқа сон-саноқсиз эврилишлар эди. Уларни кўрмоқ учун Шакьямуни вақт тўсигини енгиб ўтди ва мангулик сари талпинди. Унинг фикри бутун Коинот бўйлаб энгил ва эркин парвоз қиларди ва сон-саноқсиз дунёлар туғилиб барбод бўлишини кузатарди. Шу аснода у ўзининг ҳар қайси эврилишида қандай исмга эга бўлганини, нима еб, нима ичганини, нимага қувониб, нимадан завқланганини, нимага қайғургани ва нимадан ғусса чекканини, қандай ўлгани-ю, қандай қилиб янгидан туғилганини эслади. Жуда қадим замонлардан бери брахманизм томонидан тарғиб қилиб келинган эврилишлар концепциясига кўра инсон ҳаёти ҳозирги вақт рамкалари билан чегараланган эмас. Шунинг учун ҳам Шакьямуни бодх дарахти остида медитация ҳолатида ўтирар экан, унинг ҳозирги ҳаёти адоқсиз эврилишларнинг узлуксиз занжирида бир ҳалқадан ўзга нарса эмаслигини аниқ-таниқ англаб етди.

Бундай тасаввур ғайришуурий тарзда ҳосил бўлган эмас, у концептуал ғоя ҳам бўлган эмас. Улар аниқ-равшан ва реал хотиралар эди. Шакьямуни бу хотираларда ўзини англади. Шартли равишда буни шундай бир ҳолат билан таққослаш мумкинки, бундай ҳолатни инсон бутун фикри-зикрини бир нуқтага қаттиқ жамлаб турган фурсатларда бошидан кечиради, бундай чоқларда бехосдан онгининг туб-тубларидан қандайдир ҳодисалар ва фактлар сузиб чиқади.

Воқеалар ривожини биз муайян бир манбадан кузатдик. Бу манба ўз ҳикоясини қуйидаги сўзлар билан хотималайди: “Беҳабарлик ғойиб бўлади ва нурли билим туғилади”. Бинобарин, одамлар ўзларининг ҳозирги мавжудликларининг том маънодаги табиатини англай олмайдилар, негаки, нодонлик ва ҳар хил ёмонликлар уларни басир қилиб қўйган. Шакьямунининг панд-насиҳатлари “саксон тўрт минг таълимот” деган ном олди. Улар бир неча жилдлик ёзма ёдгорликлар намуналаридан иборатдир. Жуда ҳам мухтасар ҳолатда баён қиладиган бўлса, улар қуйидагича кўринишга эга бўлади: ичидаги нодонликни буткул ситиб чиқармагунча инсон олгита дунёдан бирида беҳисоб равишда эврилаверади, яъни ҳаётнинг олти ҳолатидан бирини бошидан кечираверади; ориф бўлмаганларнинг ҳаммаси шунга маҳкумдир. Бироқ борди-ю, инсон борлиқнинг туб моҳиятини англашга муваффақ бўлса ва дунёга “Дхарма кўзи” билан қарай олса, у ҳам худди Буддага ўхшаб, энг юксак донолик нуридан шуълаланади ва у чинакам бахт қувончини туяди. “Мен айни шу ҳолатни бошимдан кечирганман, — дейди Шакьямуни, — шунинг учун ҳаммаларингизни худди шу йўлдан юришларингизни истаيمان”.

Орифликнинг иккинчи босқичида Шакьямуни назаркардалик иқтидорига эга бўлди. “Илоҳий нигоҳни касб этиб” мен бутун дунёни худди кўзгуда акс этгандек жуда тиниқ ва равшан кўрдим. Менинг қаршимдан жонли махлуқларнинг таваллуди ва ўлими, ҳаёт ҳодисалари ва эврилишлар шакллари қатор-қатор тизилиб ўтди. Эврилишларнинг шакллари инсон қилган ишларнинг олижаноблигига ёки пасткашлигига боғлиқ эди. Гуноҳкор бандалар кулфатлар ва азоб-уқубатлар гирдобига ташланадилар. Яхшилик қилганлар уч осмон қатида яшаш ҳуқуқига эга бўладилар. Мен бир нарсани теран англадим: борлиқнинг мангу оқими — сансар — сон-саноқсиз, адоқсиз тарзда ўзгарувчан экан; ҳамма ерда ва ҳамиша кўзга кўринмас тарзда ўлим мавжуд экан”.

Шакьямуни карма қонунини шу тарзда англади. Бу қонунга ҳамма тирик мавжудотларнинг ҳозирги даврдаги ҳаёти ҳам, ўтмишдаги ва келажакдаги ҳаёти ҳам бирдай бўйсунади. У дўзахдан тўймас руҳлар претлар дунёсидан, ҳайвонот дунёсидан, асурлар дунёсидан, одамлар ва худолар дунёсидан иборат бўлган олгита дунёнинг биқўк доирасида эврилишлар нақадар доимий эканини у “илоҳий нигоҳ” билан кўра олди. Бу жараён бениҳоядир, у вақтнинг юмшоқ

чегараларини бир маромда оҳиста кесиб ўтиб, яна ва яна такрорланаверади. Бироқ ўзининг кичкина чаноғига биқилиб олган инсон эврилишларнинг чинлигини ва ўз тақдирининг зилдай оғирлигини англаб етмасди. Ёки бунга бутунлай ноқобил бўлган бўлиши ҳам мумкин, негаки, у Будданинг назаркардалигига эга бўлган эмас. Шакьямунининг “илоҳий нигоҳи” тирик мавжудотларнинг ўлимини ва яна қайта туғилишини кўра олди. Иккинчи тунги бедорлик ана шундай ўтган эди.

САБАБИЁТ ҚОНУНИ. Шакьямуни эврилишларнинг узлуксизлигини, ўлимлар ва туғилишларнинг мангу тўхтамайдиган чархалагини англаб етди. Бу – орифликнинг сўнги босқичи бошланганини билдирар эди. Учинчи бедорлик бошланди. Ниҳоят будда ҳолатига кирган Шакьямуни унинг нигоҳи қаршисида бениҳоялик бағрида намоён бўлган ҳаёт ва коинотнинг мутлақ ҳақиқатини англаб олди. Бу мутлақ ҳақиқат қандай маънони билдирар эди? Дастлабки икки тунги бедорликнинг тасвири ҳар хил қадимги матнларда бир-бирига тўғри келади. Аммо Шакьямунининг учинчи бедорлик вақтида инкишоф этган ҳақиқатининг тавсифи бир хил талқин қилинмайди. Бир манбала бу “ўн икки ҳалқали сабабият занжири” эди дейилади, бошқа баъзи манбалар шу ҳодисанинг ўзини “тўрт олижаноб ҳақиқат” деб атайди. Яна баъзи манбаларнинг тасдиғига кўра эса Шакьямуни “бетавфиқликнинг энг олий мақомига эришган ва кексалик, хасталик, ўлим, ҳадиклар ҳамда ёмонликлар изтиробларини енгиб ўта олган”. Буддавийлик тадқиқотчилари айни шу босқичда Шакьямуни сабабият қонунини англаб етишга эришган деб ҳисоблашга мойилдирлар.

Дунёдаги ҳамма ҳодисаларнинг бир-бирига “сабабий боғлиқлиги” ҳақидаги тушунча санскритда пратитъя-санутпада деб аталади, япон тилида эса бу – энги деган атама билан ифодаланади. Унинг маъноси “боғлиқ ибтидо” демакдир. Бу – Коинотда ҳукмронлик қилувчи энг асосий қонундир. Коинотда ҳамма нарса муайян сабабият натижасида пайдо бўлади ва яшайди. Бошқача сўзлар билан айтганда, ниҳоясиз космик фазода мутлақо ҳамма нарса сабабият қонунига бўйсунди, яъни унда ҳеч нарса бошқа нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшай олмайди ва ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Шунинг учун сабабият қонунини кўпинча “нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятган бир-бирига боғлиқлиги” тарзида ҳам талқин қиладилар. Табиийки, сабабият занжири фазо ва вақтни ҳам яхлит ягона бир нарса қилиб бирлаштиради, шунинг учун нафақат ҳозирги пайтдаги мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси эмас, балки ўтмишга ва келажакка мансуб нарсаларнинг ҳам ҳаммаси бир-бирига боғлиқдир.

Шакьямунининг орифлик ҳолати тўғрисида ҳикоя қиладиган баъзи бир ёзма манбаларда “сабабиётнинг ўн икки бўғинли занжири” деб аталмиш нараса тилга олинади. Буддавийликнинг тҳеравада тариқати тарафдорлари айни ана шу формулада Шакьямунининг ҳамма нарсалар ўзаро сабабий боғлиқлигини англагани акс этган деб ҳисоблайдилар. Бироқ бу, менимча, масалани бироз бўлса-да, жўнлаштиришдан бошқа нарса эмас. Шакьямуни узлуксиз равишда йўл қидирган – бу йўл одамларни туғилиш, кексалик, хасталик ва ўлимнинг мангу изтиробларидан халос этишга олиб келиши керак эди. “Боғлиқ ибтидо” гоёси ана шу муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган энг асосий яши Қонуннинг негизида ётади. Бироқ бу Қонун ҳаддан ташқари мураккаб ва қамрови кенг, шунинг учун Шакьямуни уни англашни осонлаштириш мақсадида “ўн икки бўғинли сабабиёт ҳалқаси” деб ном олган мантиққа мулоҳазалар тизimini таклиф қилган.

Мулоҳазалар “инсон нима учун қарийди ва ўлади?” деган саволдан бошланади. Сабабиёт ёки бир-бирига боғлиқлик занжиридаги ўн икки бўғин қуйида – тескари тартибда келтирилган: (12) қариш ва ўлим туғилишнинг оқибатидир, негаки, туғилишсиз ўлимнинг ўзи ҳам йўқдир. Шундан кейин “туғилиш надур?” деган савол келади (11). Туғилиш бевосита ҳаётнинг ўзининг ҳосиласидир (10), ҳаёт эса ерга боғлиқликнинг (9) натижасидир, бундаги боғлиқлик иштиёқ (9) натижаси, иштиёқ эса туйғулар ва сезилар натижаси (8); туйғуларни бир-бирига тегиниш юзага келтиради (7), бир бирига тегиниш олтига сезги органи орқали вужудга келтирилади (6), олтига сезги органини

биз “номи ва шакли” туфайли идрок этамиз (5); “исм ва шакл” онгининг ҳосиласи (4); онг эса карманинг инъикосидир (3); карма эса беҳабарлик оқибатидир (1). Бинобарин, беҳабарлик сабабият занжирида энг муҳим ҳалқадир. У ҳамма изтиробларнинг манбаи. Шакьямуни ўргатадики, беҳабарликни даф этиб, бу занжир ҳалқаларини узиб ташлаш ва изтироблардан буткул халос бўлмоқ мумкин. Мен бу мантиқий мулоҳазани беҳабарлик бахтта эришишга тўсиқ бўлишини одамларга тушунтириб бериш учун қилинган бир уриниш деб изоҳлашга мойилман. Будда эришган мутлақ ҳақиқатни, борлиқнинг чинакам воқелигини мангу ўзгариб турадиган ҳаётнинг улуг ҳақиқати сифатида қабул қилиш мумкин.

Худудсиз Коинот қимир этмайдигандай, ўзгармасдай кўринади, аслида эса унда эски дунёларни ўзгартириб, янгиларини барпо этиб, қудратли ҳаёт томири узлуксиз уриб туради. Инсон ҳам шундай – туғилади, кексаяди, вафот этади, кейин яна туғилади ва яна вафот этади. Ҳеч нарса, ҳеч қаерда бирон лаҳза ҳам доимий тинч ҳолатда турмайди. Коинотдаги ҳамма нарса бошланади ва тугайди, барпо бўлади ва ғойиб бўлади ва шу тарзда сабабият қонуни туфайли туғиладиган адоқсиз ўзгаришлар гирдобига жалб қилинади. Чинакам воқелиқнинг табиати шунақа. Шакьямуни онгининг бир лаҳзалик ёришгани – ҳаётнинг сирли моҳияти қаршисидаги сўз билан ифодалаб бериб бўлмайдиган ҳайратдир. Бу ҳаёт моҳиятининг беҳисоб кўринишлари ўзаро сабабиёт ва оқибат ҳалқалари орқали бузилмас тарзда боғлиқдир.

Аммо одатдаги одамлар бу ҳақиқатни англамайдилар, менинг туриш-турмушим ҳеч кимга боғлиқ эмас деб ўйлайдилар. Ўз хомхаёллари ва тасаввурлари дунёсида улар ўз эҳтирослари ва ишпиёқларининг муте қулларига айланиб қоладилар. Улар ҳаёт Қонунини тан олмайдилар ва мутлақ ҳақиқатдан тобора узоқлашиб бораверадилар. Одамлар жуда қаттиқ адашадилар, беҳабарлик уларни хатоликлар ва нафрат уммонига бошлайди, ундан қутулишнинг фақат битта йўли бор - бу кўрқув тўлқинларини енгиб ўтиш, шаклар ва гумонлар шамолларидан устун келиш, ўз онгининг энг хуфия жойларига яшириниб олган ёвузликка қаршилиқ кўрсатишдир. Эҳтимол Шакьямуни орифликка эришган дақиқаларда шуларни ўйлагандир, бироқ булар бизнинг тахминимиз, холос. У бошқаларнинг кўзини пардадек қоплаб турган беҳабарликдан халос бўлишга муваффақ бўлди ва ҳақиқий Қонунга мувофиқ яшамоқ зарур эканини англаб етди. Бу жараёнда у нақадар зўр шоду хуррамликни, нақадар улуг роҳату фароғатни кечирган бўлиши керак! Унинг орифлигининг, яъни ҳаёт феноменини англашнинг пировард-натижаси – “ўн минг дунё - ҳолат” (дзикай) ҳақидаги таълимотда ва “ҳаётнинг ҳар лаҳзасида намоён бўлғувчи борлиқнинг уч минг қирраси” (итинэн сандзэн) концепциясида ифодаланган. Булар Нилуфар гули ҳақидаги Сутрада баён қилиб берилган. Шунинг учун ҳам мен унинг таълимотини ҳаёт қонуни деб атайман. Шакьямуни на фақат атоқли мутафаккир эди, балки у оламшумул аҳамиятта молик дин арбоби ҳам бўлган. У чиндан ҳам буюк бир мураббий, бизнинг дунёмиз хасталиқларининг меҳрибон ва мушфиқ пифокори. Унинг тимсоли бизнинг онгимизда айни ана шу қиёфада ўрнашиб қолган.

Давоми бор.

Жак ПРЕВЕР

Баҳорнинг байрамлари

ЎЗГА ФИКР

Ишчи кучи мажбуран ёлланган фикрларнинг фабрикасида бош торганман меҳнат қилишдан. Аскарлар зўрлик-ла сафарбар этилган фикрларнинг армиясида хизмат қилишликдан товладим бўйин. Англамоқ истамайман улар ўй-хаёлларин, мушоҳада-мулоҳазачаларин. Менда ўзга фикр.

Бутунлай ўзга:
севаман ўз сайлаганим, танлаганимни,
қиламан ўз ўйлаганим, англаганимни.

КАТТАКОН БАҲОРИЙ БАЛ

Келмасин қанақа йил,
ё йилнинг қандай фасли,
янги-янги байрамлар-ла сийлар шаҳарни улар.
Ҳаммаси ўз вақтида, навбатида берар рўй;
қиш келар куз ортидан,
келади куз изидан ёзнинг.
Кириб келса, инчунун, шаҳарга баҳор,
бошланади туғилган куни Парижнинг.

*Рус тилидан
Шукур ҚУРБОН
таржимаси.*

Париж шаҳри яқинидаги Нейи шаҳарчасида туғилган Жак Превер (1900-1977)га француз шеърияти шухратини жаҳонга ёйган Луи Арагон, Поль Элюар, Рене Шар, Сен-Жон Перс, Жак Рубо сингари буюк шоирлар билан бир қаторда яшаб-ижод этиш насиб қилган эди. Улар поэзиясидан хабардор замондошларга асар ёзиб маъқул этиш осон эмасди. Лекин Аллоҳ Преверга шундай иқтидор инъом этган эканки, у ана шу юмушнинг уддасидан чиқа олди. Бетакрор наэм намуналарини яратди. Улар куйга солиниб, машҳур хонандалар Ф. Лемарк, И. Мулужи, Ж. Брассенс, Ж. Греколар ижросида нафақат Фарангистонда, балки кўплаб хорижий давлатларда ҳам севиб тингланди. Превер мавжуд поэтик оламнинг талай қонун ва қоидаларини “бузган”, уларга янгилик киритган шоир эди. Шоир асарларида проза ва поэзия ўртасида тўсиқ йўқ, жиддият ва комизм бир-бирига қоришиб, инсонларни ҳаёт ҳақида, ҳақиқат ҳақида мушоҳада юритишга чорлайди. Жак Превернинг “Сўз” (1946), “Манзара” (1951), “Тарихлар” (1946), “Нарсалар ва бошқа нарсалар” (1972) китоблари халқ орасида машҳур бўлиб, улар қайта-қайта нашр этилган. Жак Превер асарларини фаранг тилидан илк бор марҳум шоира Шарофат Ботирова ўзбекчага ағдарган эди.

Нишонланар ҳар қандай кишандан холи
ёшлик байрами.

Суяги йўқ Парижнинг, тўғри,
муҳим, расмий томошаларга,
серҳашам маросимлар
ва хотира кечаларига,
шунингдек, чўзилувчи оҳ-нолаларга,
барчасига билдирар муносабат ҳоғамтойлик-ла.
Чунончи Триумфал арк
остидаги кўшин чекканда азоб,
совуққонлик ила боқди шаҳар.
Ярқиратиб қиздирар куёш
ниҳоят мис фанфараларни.

Баҳор кириб келганда Париж
шодлигидан оғади эсдан.
Арзанда бир боласидай у —
телбавор севгисидан танҳо ёдгор
ва Париж ёзиб чиқар исмини унинг
деворлардан томларга қадар,
ўяр юрак шаклида ҳар бир дарахтга
ва ҳар тошда ўқир ҳар битга мавзе аҳли:
“Каттакон Баҳорий Бал!” — деган ёзувни.

Ўқувчи бир болакай — баҳор:
вайсаб хурсанд бетўхтов таътиллар ҳақда
ва дарсдан сўнг саннаб у мамнун,
бир умрга дўстлашар ҳамма билан шод
ва ҳеч ким билан пўм чиқмас ногоҳ.

Каттакон Баҳрий Бал!
Бу сўзлар мусиқаси
лабларида ҳамманинг:
худди истироҳат боғи у — бир пайтлар унутилган
ва қайтадан очилган,
боғ — шох-шабба, гулларга тўла.

Каттакон Баҳорий Бал!
Ирмоқлар ва кўча-кўй кўшиқлари шан,
арияси оломонлар — қайноқ қон каби оққан
шаҳар артерияларин.

Баҳор —
мана, унинг қилган ваъдалари, бас:
байрамлар бу, тун ва тунда порлаган юлдуз —
қанчалар гўзал,
ҳатто бошпана сизга кўринар кўқдан!
Бу энди аён! —
Нархи ошганига ҳаётнинг,
омонат эканига бахт-саодатнинг
айбдор эмас Баҳор.

Ваъда қилган нарсалари баҳорнинг
шу байрамлардир.
Ўлат учун жавобгар эмас
Баҳор мутлақо.

ОЛИЙМАҚОМ ШАЖАРА

Людовик I
 Людовик II
 Людовик III
 Людовик IV
 Людовик V
 Людовик VI
 Людовик VII
 Людовик VIII
 Людовик IX
 Людовик X
 Людовик XI
 Людовик XII
 Людовик XIII
 Людовик XIV
 Людовик XV
 Людовик XVI
 Людовик XVII
 Тамом-вассалом,
 Шунинг билан тугайди рўйхат...
 Бу қандай одамларки, дейман гоҳида,
 Бўшпроқмикан ҳисоб-китобда,
 Етказиша олмабди саноқни, ахир,
 Ҳеч бўлмаса йигирмагача.

* * *

Чизилмишдир кафтларимизга —
 Сенинг ва менинг
 Бахтли йиллар — қанчадан-қанча!
 Қувалашиб ўтдилар
 Қанчадан-қанча — шўх,
 Қувноқ оқшомлар
 Келаётган қашшоқликлар остонасида!

Шунча софлик,
 гўзаллик — шунча,
 шод-хуррамлик, саодат, меҳр
 ўлдирилди қушпа-қундузи
 пасткашларча
 расман
 ва айнан
 қашшоқликнинг қўллари билан.
 Ётар, ана, улар, боқ —
 қоронғу бир бурчакда,
 чорраҳада ё,
 латта-путта ичинда ёхуд
 ахлатларнинг уюми аро!..

ҚУШЧИ ҚЎШИҒИ

Бир қуш — кўкни кўзлаётган, интилаётган,
 бир қуш — қондай қизил, худди қондай қайноқ қуш,
 бир қуш — жажжи, қитмир кулгили бир қуш,
 бир қуш — ҳуркак, дунёда бор нарсдан кўрққан
 бир қуш — тайёр — ойнага урилиб ҳалок бўлишга,

бир қуш — тирқиш излаган, кириб яширинишга,
 бир қуш — битгаю битга оламда, тентак қушим,
 бир қуш — истар умр кўрмоқни узоқ,
 бир қуш — куйлашни-да хоҳлаган ортиқ,
 бир қуш — қичқиришни ёқтирар ҳатто,
 бир қуш, бир алвон қуш, худди қондай қайноқ қуш,
 Бир қуш, кўкни кўзлаётган —
 юрагинг сенинг — саркаш,
 қанотларин кўксингга ургувчи маҳзун-маҳзун,
 муздек совуқ юрагинг сенинг.

ГУЛЧИ ҚИЗ ДҶУКОНИДА

Гулчи қиз дўконига кирар бир киши
 Ва саралар гул.
 Гулчи қиз гулдаста ясар улардан.
 Тўлаш керак ҳақини.
 Пул олиш учун
 чўнтагига қўл суқар киши
 ва ногаҳон чангаллар кўксин,
 ва гулчи қиз оёқлари остига қулар.
 Тўкилади полга тангалар кейин,
 тушар, кейин, гулдаста полга.
 Қотиб қолар гулчи қиз карахт —
 гилдирайди полда тангалар,
 айлана ясаб,
 сочилади гулдаста титраб,
 қила бошлар киши ғарғара.
 Тушунарли, фожеали — булар барчаси,
 қилиш керак нимадир, лекин
 нима қилиш лозимлигини
 билмас гулчи қиз,
 билмас нимадан бошлаш зарурлигини ҳам,
 Ҳайҳот! Ахир, керак унга нимадир қилмоқ:
 одамзод жон бермоқда,
 гулдаста сочилмоқда
 ва тангалар пол узра
 ҳеч тўхтамасдан
 ҳамон гилдирамоқда,
 гилдирамоқда...

СЕВИШГАНЛАР

Севишган — болакай ҳамда қизалоқ.
 Ўпишдилар девор остида тунда,
 Ўткинчилар мазах қилди уларни.
 Бармоқлари билан кўрсатиб ошкор.
 Бироқ севишганлар йўқ эрур бунда.

Бу — уларнинг соялари, қитмирлик ила
 Зулматликлар аро кезишар атай,
 Кўзгаб ўткинчилар кўнглида ғазаб,
 Ҳайрат, афсус-надомат, гийбат ва ҳасад.
 Севишганлар эса, бунда йўқ,
 Бўлишмаган бунда умуман.
 Севишганлар, хўш, унда қандай?

Улар узоқ — тундан-да,
 Улар юксак — кундан-да,
 Улар илк севгилари
 Кўзни олгувчи —
 Нурларин таратиб порлаган жойда.

ГУЛДАСТА

Сен учун аталган,
 аталган мен учун ҳам,
 менадан нари, сенга ёвуқ
 сен-ла яхши, менга қарши
 юрагимнинг ҳар зарбаси — гул,
 қонларингни ичиб тўйган ул,
 Ҳар зарб — гулинг сенинг,
 Ҳар зарб — гулим менинг.
 Ўтар қунлар,
 ўтар йиллар,
 ҳаёт — гулчи кулар ва куйлар.
 Боғбон — ўлим
 хўрсинар ва пайт пойлар.
 Бўзаради гулдаста,
 кўксимда қон — жўш урган дарё,
 қирғоғидан тошади бот-бот.
 Гулчи кулар ва куйлар ҳамон,
 силкитади холос қўлларин боғбон.
 Дейди: “Ҳаётингиз олдинда ҳали!..”
 Ҳар уриши юрагимизнинг —
 бир гул — тўйган қонларимизга —
 сенинг ва менинг,
 тўйган нафасига қонларимизнинг.

ЭЗГУ НАВҚИРОН ЧОҒЛАР

Сувлар биллурий эди,
 кўзгудай тиниқ дарё,
 тупроқ серҳосил эди,
 сархуш айларди баҳор,
 кечаги гап эди уруш ҳам,
 эскирмасди фақат муҳаббат.

СИНФ ИШИ

Икки қўшув икки — тўрт,
 Тўрт қўшув тўрт — саккиз,
 саккиз қўшув саккиз — ўн олти...
 — Такрорланглар, — сўрар муаллим.
 Икки қўшув икки — тўрт,
 Тўрт қўшув тўрт — саккиз,
 саккиз қўшув саккиз — ўн олти...
 Ногаҳонда мактаб томлари узра
 учарда мусиқий, сеҳрли бир қуш,
 бола кўради уни,
 бола тинглайди уни,
 бола чорлайди уни:

— Туш пастга, ҳей! Қутқар мени, қуш,
 ўйна мен билан!..
 Ва қуш тушар, қўнар партага
 ўйнаш учун болакай билан.
 Икки қўшув икки — тўрт..
 — Такрорлаймиз, — сўрар муаллим,
 Қуш-чи? Ўйнар болакай билан,
 болакай-чи? Хурсанд, шод..
 Тўрт қўшув тўрт — саккиз,
 саккиз қўшув саккиз — ўн олти,
 ўн олтини қўшамиз ўн олтига —
 қанча бўлар, хўш?
 Ҳеч қанча бўлмайди, бас,
 жавоб ўттиз иккимас
 ва улар қўздан йитар
 сал бўлмаса елкаларига
 қўндиради болакай қушни.
 Болаларга энди бари бир,
 болалар куй эшитар, олам —
 узра қуюлгучи куйни эшитар.
 Саккиз қўшув саккиз йўқолар,
 йўқолади тўрт қўшув тўрт ҳам,
 икки қўшув икки қўшилмас
 ва ҳисобда арзимаган сон —
 бир қўшув бир ҳам
 ўчади изсиз.
 Синфда бу чоқ
 музикор бу қуш — лира куйлайди,
 жўр бўлади болалар унга.
 Қичқиради муаллим: — “Бу нимаси?
 Майнавозчиликни бас қилинг, қани!..
 Кулоқ солмас болалар бироқ,
 тинглашади куй-қўшиқ
 ва деворлар қулайди аста,
 ойна — қумга, сиёҳ — сувга айланар,
 илдиз чиқаради парталар яна,
 айланади туфроққа бўрлар,
 ручка эса, перо — тумшукчаси-ла
 учиб юрар қушга эврилиб,
 болакайлар бошлари узра.

СОЯЛАР

Бу — сен,
 менинг ёнимда,
 ишқ нурида порлаган.
 Бу — мен,
 сенинг ёнингла,
 қалбидан бахт мусиқаси ўрлаган.
 Бироқ соянг
 девор юзида
 эртаю кеч боқиб изимдан,
 ҳар бир оним қоровуллайди.
 Ва менинг соям ҳам
 девордан беруҳ
 мўралайди —
 сен томон жим, лол.

Севасан мени,
мен ҳам, албатта,
севганидек бир-бирин кунлар,
ҳаёт ва бош узра ёйилган осмон.
Бинобарин, ўхшаймиз соатларга биз:
ўтаётган дақиқаларни
қодир эмас қувиб етишга улар.
Чопар икки соя —
сояларимиз —
итларга ўхшаб,
қувалашар итларга ўхшаб —
шундоққина кўз ўнгимизда,
юришар бирга,
боғланишган битта занжирга;
Бу соялар — вафодор итлар,
Кўзлари йўқ кўришга бизни.
Кундан-кунга сабрлироқ,
кундан-кун оч, қоқ,
кутишади муҳаббатимиз —
ҳалокатга учрашин бир кун,
кутишади: гўё
бир куни кимдир
қичқиради: “Ма, ол!” — деб ногоҳ
ва ташлайди улар олдига
суякларин гўзал туйғунинг,
илиб олиб уларни, гажилашса хўп;
сўнг кўтариб қочсалар йироқ
ва замона зайлига кўра,
ташлалашса кўмиб
хоҳишларнинг кули остига.

ҚАЙТИШ

Фойдаланиб бўлинган,
толиқиб, ҳолдан тойган,
талхланган, шўрланган,
ифлосланган — кирланган,
заҳарланган,
хор ва бетадбир —

сувлар якун ясашиб
ердаги йўлларига,
калла ташлар ниҳоят
денгизга бир-бир.

Отаназар МАТЁҚУБОВ

Тэд Левин

Хозирги вақтда мусиқашунос Тэодор Грейг Левин фақат мусиқа оламидагина эмас, балки кўпгина соҳаларда, маданият оламида ҳам машҳурдир. Гап шундаки, унинг тадқиқотлари бугун бошли бир йўналишга асос солмоқда. Бу фанга аниқ таъриф бериш ҳозирча мушкул. Олимнинг тадқиқотларини анъанавий “мусиқашунос”, “фольклоршунос”, “шарқшунос-мусиқашунос”, “мусиқалог” ёхуд “этномусиқалог” сингари анъанавий қолишлар билан тавсифлаб бўлмайди. Бу тушунчалардан фарқли ўлароқ, Тэд Левин жорий этилаётган илмий услубини “учинчи йўналиш” ёки “учинчи йўл” деб атаган маъқулроқ.

Маданиятшунослик, этнопсихология, антропология соҳаларига йўналтирилган тор ёндашувларга қараганда у танлаган йўл табиийлиги, ҳаётга яқинлиги билан ажралиб туради. Олим мавҳум услубий йўриқларни четлаб ўтган ҳолда мусиқанинг ўзидан келиб чиқади, мусиқа тўғрисидаги фикр мусиқа маданиятининг ажралмас таркибий қисми эканлиги ҳақидаги қоидага амал қилади. Мусиқий тафаккур эса мусиқий рисола, китоб, маъруза, тадқиқот тарзида зухур этиши мумкин ва жузъий назар, буткул назария ёки концепцияни ифодалайди. Бироқ улар мусиқий тафаккурнинг фақат муайян бир қисмидир холос. Унинг бошқа, ниҳоятда катта қисми бўлса айсбергининг сув ости бўлаги сингари кўздан пинҳон, инсон менталитетига сингиб кетган бўлиб, яширин, лекин албатта мавжуд бир борлиқ сифатида юзаки қарашда назарга тушмайди. Бу борлиқнинг ич-ичига кириш, моҳиятга йўл топиш ниҳоятда машаққатли. Зеро мусиқани қалбдан идрок этмоқ учун ўша маданиятга мансуб бўлмоқ даркор. Фақат узоқ вақт давом этадиган кўриш, эшитиш ва психологик кузатиш жараёнидан сўнггина бу менталитетнинг табиатини ҳис қилмоқ, ундан кейингина воқеа-ҳодиса моҳиятга мос сўз ва ифодалар топмоқ мумкин. Бу ҳолларнинг барчасида тадқиқотчининг шахси, унинг салоҳияти, билим доираси, ранг-баранг ва турли-туман фактларнинг ягона ўзагини топа олиш қобилияти ҳал қилувчи омилдир.

Бундай ёндашувда тадқиқотга мавзу танлаш пировард мақсад эмас. Масаланинг ечими, унинг жанрини (мақола, диссертация, монография ва ҳ.к.) олдиндан белгилаб олиш ғоят мушкул ва кераги ҳам йўқ. Бу ҳолда тадқиқотчининг ўлжасини сотиб, фойда олиш устида бош ҳам қотириб ўтирмайдиган овчига ўхшатиш мумкин. Чинакам овчи учун ўлжа эмас, ов жараёнининг ўзи, ундан олинадиган завқ-шавқ, шайдойилик муҳим. Мақсад битта – руҳий эҳтиёжини қондиришдан иборат холос.

Узоқ минтақа мусиқаси, дунёнинг бу чеккасидаги маданиятни ўрганаётган олим учун ушбу замин кишиларининг мусиқа олами, қандай ҳолларда оҳанглардан завқланишини билиш муҳимдир. Мусиқанинг ички механизми, табиати, ижродаги одатлари, кишилар куй-қўшиқ ҳақида ўйга берилганида фикр-хаёлидан нималар кечиши, бу мураккаб руҳий жараёнда машшоқнинг ўрнини, тингловчилар билан мулоқотини, бошқа сўз билан айтганда, асл анъаналар муҳтида мусиқа қандай яшаётганини ўрганиш зарурдир.

Тэд биринчи китоби “Худонинг юз минг шайдоси” (Марказий Осиёга мусиқий саёҳат)ни 1966 йилда чоп этди, тез орада тадқиқот мутахассис ва зиёлиларнинг эътирофига, шов-шувларга сазовор бўлди. Мусиқа илмида эса бундай ҳодиса камдан-кам учрайди. Ҳозиргача бу китоб уч марта нашр этилиб,

умумий адади 50 минг нусхадан ошиб кетди. Матн оддий, ҳаммабоп тилда ёзилган, айни чоқда фикрлар лўнда ва чуқур. Муаллиф бўлар-бўлмаста илмий калималарни тикиштиришдан қочиб, қимматли фактлар, хулосаларни қизиқарли тилда баён этишга эришган. Бу эса асарнинг ўқишли бўлишига олиб келган. Натижада тадқиқотни талаба ҳам, мусиқадан узоқроқ одам ҳам, мусиқа мутахассиси ҳам бирдай иштиёқ билан ўқийди. Китоб мазмунини гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, албатта. У кейинги вақтларда тобора кўпроқ қизиқиш уйғотаётган бизнинг минтақа маданиятининг номаълум жиҳатларини ёритгани учун ҳам мароқ билан ўқилади.

Айни чоқда Левин кўп йиллардан буён янги китоблар устида ҳам ишляпти. Сўнгги пайтда Тэднинг эътибори Мўғулистон ва Тува мусиқасига қаратилган. Бу тадқиқот ҳозирча шартли равишда “Тоғлар куйлайдиган ўлкада” деб номланган ва тамомила янгича ёзилмоқда.

Марказий Осиё, жумладан, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Шаҳрисабз, Термиз, Хўжанд, Тошкент, Бойсун, Буюк ипак йўлидаги қадимий маданият ўчоқларидир. Эндиликда бу ерга бугун жаҳондаги сайёҳлар келмоқда. “Худонинг минг бир шайдоси” китобида муаллиф ўз олдига фақат бой меъморий ва бадиий меросигина эмас, балки бетакрор мусиқий хазинаси билан машхур бўлган бу қадимий замин маданияти ҳақида қизиқарли, айни чоқда, ишонarli ҳикоя қилиб бериш, китобхонларда минтақа мусиқасига қизиқиш уйғотиш ва намуналар тинглаш (китобга CD диск илова этилган) имкониятини бериш вазифасини кўйган. Бу ишнинг уддасидан чиқиш учун, энг аввало, муаллифнинг ўзи материални “ҳазм” қилиши, унинг моҳиятини теран англаб етмоғи лозим эди.

Мўғулистон ва Тува ҳақидаги китоб ҳам, гарчи турли соҳалардаги замонавий илмий изланишларга монанд бўлса-да, мақсаднинг мулақо бошқача ва ноёб эканлиги, яъни инсоннинг табиат, мусиқа олами билан ўзаро боғлиқлиги, у билан уйғунлашиб қўшилиб кетишини кўрсатиш вазифаси кўйилганлиги билан ажралиб туради. Мусиқа табиат оҳанглари билан қай йўсинда уйғунлашиб кетади, “табиатни тинглаш” деб атайдиган ҳодисанинг сир-асорини очиш мумкинми, инсон оҳанг воситаси орқали ташқи дунё билан қандай мулоқот қилади – бу ва шу сингари кўплаб саволларга заминнинг қайси минтақаси маданиятидан аниқроқ ва тўғри жавоб топиш мумкин? Тэд Левин турли халқларнинг мусиқий анъаналарини чоғиштириб, Шарқий Сибир ва Мўғулистонни, Тува, Ёқутистон ва Хакасия минтақасини танлади. Бу ерларда эски “хумай” яъни бўғиздан куйлаш (ички овоз) услуби ҳамон яшаб келмоқда. Бу ноёб ҳодисани ўрганиш учун мазкур минтақада ажойиб имконият бор. Зеро, бу ерда анъанавий мусиқа ҳали - ҳозиргача ижро этилмоқда. Унга талаб катта. У замон билан ҳамнафас яшамоқда. Тадқиқотчи бу оламга кириша олса бас.

Бироқ, асосий мушкулот ҳам худди шунда. Бу мусиқа ижодкорлари қалбига йўл топиш осон эмас. Бу ўринда узоқ вақт давомида сабр-тоқат билан эҳтиёткорона ишлаш талаб этилади. Мазкур заминнинг бахши ва шомонлари тадқиқотчининг самимийлигига ишонсагина ўзи учун энг муқаддас бўлган санъатининг нозик сирларини ошкор этиши мумкин, холос. Бундан ўн беш – йигирма йиллар муқаддам Тэд бахшилар қалбига йўл излаб, нечоғли машаққат чекканини яхши эслайман. У Ёқутистон ва Туванинг оғир об-ҳаво шароитида имкон борича узоқроқ яшашга, маҳаллий аҳоли билан қийинчиликларни барабар тортишга, кўлидан келганича уларнинг оғирини енгил қилишга интилар эди. Шу тариха давомли мулоқотлар дўстликка айланарди.

Мусиқа оламига чуқур кириб борган олим “хумай” усулини ўрганиб олди, хонандалар билан жўровоз бўлиб куйлайдиган даражага эришди. У кейинроқ Америкада бўғизда куйлаш усули ишқибозларини тўшлаб, “Уйғун хор” (ҳар бири икки хил овоз бериш қобилиятига эга бўлган саккиз ижрочидан иборат) ансамбл ташкил этди. Бу ансамбл билан Парижда концертлар берди, тувалик хонандарининг бой мамлакатларга сафарларини уюштирди. Гуруҳнинг Америка сафари ниҳоятда муваффақиятли ўтди.

Илгарилари Тэд ўзбек мусиқачиларига ҳам ана шундай ғамхўрлик қилганига

Ўзим гувоҳ бўлганман. У 90-йиллар бошида анъанавий муסיқамизнинг АҚШдаги концертларини уюштиришга бош-қош бўлганди. Ўзбекистонлик ижрочилар бу ерда илгарилари ҳам концертлар беришганди. Бироқ улар, одатда, расмий ҳайъатлар таркибида боришганди. Оммавий концертлар бўлса ўшанда илк бор ўтказилди. Бунда реклама, билет сотиш ва олдиндан белгиланган дастур асосида концерт намойиш қилиш иши барча қоидаларга амал қилган ҳолда ташкил этилди. Тэд бу ташаббусини АҚШ Осиё жамиятининг қўллаб-қувватлашига муваффақ бўлди. Бу жамият Осиё санъатини тарғиб қилиш билан шуғулланадиган нотижорат ташкилот эди. Жамиятнинг ўн қаватли ҳашаматли биноси Манхэттеннинг нуфузли ерида жойлашган бўлиб, зўр концерт залларига эга. Маданий дастурлар, жумладан, бизнинг дастуримизнинг мувофиқлаштирувчиси Бэата Гордон эди. Барча раҳбарлик иши бўлса, Тэднинг зиммасига тушди, Ўзбекистондан бўлса, камина ташкилотчилик қилди.

Концерт арафасида Тэд билан Вашингтондаги Смитсониян институтининг кўмагида “Бухоро – Марказий Осиёнинг муסיқа чорраҳаси” номли CD – диски ҳамда “Марказий Осиё муסיқа усталари” аудиокассетасини тайёрладик. Уша пайтлари аудиокассеталар кенг тарқалган бўлиб, компакт-дисклар эндигина бозорга кириб келаётган эди. Умуман, анча мўъжаз бу аудиокассетага Турғун Алиматов, Муножот Йўлчиева ва Қаҳҳор бахши ижросидаги куй-қўшиқлар ёзилганди. Тэд банкдан қарз кўтариш ҳисобига диск ва кассетани чиқарди. Ўшанда унинг тўнғич қизи туғилган бўлиб, маблағ масаласида анча қийин аҳволга тушиб қолганди. Бироқ бу вазият унинг бизга бегараз ёрдам кўрсатишига зигирча ҳам таъсир кўрсатгани йўқ. У кассета ва дискларни сотишдан тушган пул билан қарзни узишни мўлжаллаб, била-кўра таваккалга қўл урди. Таваккал қилиб янглишмаган экан – дисклар ва кассеталар қўлма-қўл бўлиб кетди.

Концерт ўтказишга ажратилган маблағ камлиги боис, ижрочиларни танлашга алоҳида талабчанлик билан ёндошилди. Бунда, энг аввало, ижрочиларнинг юксак профессионал маҳорати ва имкониятлари ҳисобга олинди, албатта. Турғун Алиматов, унинг ўғли, доирачи Илҳом Икромов, хонанда Муножот Йўлчиева, унинг устози ва созандаси Шавкат Мирзаев, раққоса Дилафрўз Жабборова ва муқобил ўлароқ, ўзининг антиқа услуги билан катта муваффақият қозонган қашқадарёлик Қаҳҳор бахши гуруҳ ишгирокчилари бўлишди.

Ижрочилар ва уларнинг дастурини танлашдан ташқари, ўзига хос матбуот хабарномасини тайёрлаш менинг чекимга тушди. Америка муסיқашунослигининг ўзига хослигига илк бор дуч келганим учун ҳам бор-йўғи тўрт саҳифалик ахборотномани тайёрлаш учун ўнлаб вариантлар тайёрлашга тўғри келди. Бу ерда мутлақо бошқача мезонлар, қарашлар мавжуд эди. Кенг ва бой маълумот бериш бу ерда биринчи ўринда туради. Энг аввало, психологик жиҳатдан қизиқ “калит” топиш лозим эди, сўнг матнни мантиқан оддий ва ҳаммабоб баён этишга эришиш талаб қилинарди. Бу ишни Тэднинг ўзи бемалол удалай оларди. Шундай булса-да, у бу вазифани менга топширди. Чунки у мени Америка талаблари билан яқиндан таништириш ниятида эди. Йиллар давомида бизда шаклланган ифода улуби, мажозий тил америкаликларга мутлақо ёт. Шу боисдан Америка тингловчилари менталитетига ёқиб тушадиган тўғри йўлни топиш учун кўп изланишга тўғри келди. Тэднинг бундай тутумини ва ниҳоятда талабчанлик қилганининг боисини кейинчалик, ўзбек муסיқаси ҳақида маъруза ўқиш учун мени Америка университетларига таклиф эта бошлаганларидан кейингина тушуниб етдим.

Тэд, шунингдек, Турғун ака, Муножот ва бошқа ижрочилар билан ҳам жиддий шуғулланди, уларни концертга тайёрлади. Натижа эса зўр бўлди! АҚШдаги концертлардан кейин Муножот билан Шавкат Мирзаев Парижга учиб кетишди. Уларнинг Парижда муваффақият қозонишларига ҳам Тэд сабабчи бўлди. У Франциядаги таниш-билишларига кўнғироқ қилиб, қўллаб-қувватловчи гуруҳ ташкил қилишни илгимос қилди. Сўнг Муножотнинг катта концертини уюштириш учун Тэд Парижга махсус учиб борди, хонандани таништириш маросимида нутқ сўзлади.

Йиллаб кўрсатган шундай жонбозлиги туфайли Тэд ўз кишимизга айланди. Бу унинг гражданлик ва инсоний фазилатларига берилган энг яхши баҳодир. У дўст олишнинггина эмас, беришни ҳам билиши лозимлигини доим эсда тутати, нияtlари самимий эканлигини ўз фаолияти давомида исботлайди. Зеро, ана шундагина қалбга ҳам, касбнинг сиру асрорига ҳам йўл топиш мумкин. Китоб, тадқиқот мисоли бир дарахт, унинг теран томирлари табиий шароитдан, муҳитдан озик олади.

Китоб узоқ вақт давомида яратилади. Кунлаб, ойлаб хотира дафтарига турли-туман, катта-кичик воқеа-ҳодисалар, далиллар, кўрилган-кечирилганлар тушириб борилади, қораламалар қилинади. Китоб пишиб етилиши, муаллиф ёзмадан туролмайдиган ҳолга тушиши керак. “Кўл қалам истар, қалам эса қоғоз...” – Пушкин илҳом ҳолатини ана шундай аниқ таърифлаган. Фақат бизнинг замонамизда қалам ва қоғоз ўрнини компьютер эгаллаган, холос. Бу беқийёс, кўпинча машаққатли меҳнат, руҳ ва идрокнинг шижоати ҳеч қандай қолишларга сиғмайди. Мақсад – шунчаки бир асар ёзиш эмас, балки халқлар ва элатлар табиати билан мулоқотга киришишнинг асрий, ўзига хос сиру асрорини ўқувчига етказишдир. Тэд менга ўз китобини ҳада этаркан, “Биз дунёдан ўтамиз, лекин дўстлигимиз тарихи мангу қолади...” дея дастхат ёзгани бежиз эмас. “Дўстлигимиз тарихи” деганда у ҳамкорликдаги ишимиз натижаси бўлган китобни кўзда тутган эди.

Дарҳақиқат, муносабатларимизнинг гўзал бир тарихи бўлганидек, унинг ғалати муқаддимаси ҳам бор. Тэд амалиёт ўташ учун Тошкентга келган эди. Дастлаб унинг туриш-турмуши ва хулқ-авторида диққатимизни тортган нараса ташқи кўриниши бўлди. Биз унинг кичик ёзув машинасида ўн бармоғи билан ниҳоятда тез ёза олишини, турли техника воситаларини миридан-сиригача билишини ва, албатта, ишчанлигини кўриб қойил қолгандик. У вақтни иш ва ҳордик деб иккига бўлиб ўтирмасди. Тэднинг ички дунёси, гоёвий қарашлари, тўғриси айтганда, аввалига бизни бироз ҳадиксиратди. Биз нукул баҳслашардик. Бу икки дунё – эркин демократия билан марксча-ленинча дунёқарашнинг ибтидоий шаклдаги зиддияти ифодаси эди. Кейинчалик орадан анча йиллар ўтгач, мен уни АҚШда инсон ҳуқуқлари камситилаётганига оид далиллар билан мот қилишга уринганимни эслаб, кулишиб юрадиган бўлдик. Лўнда қилиб айтганда, биз ўша вақтлари касбда дўст бўлсак-да, гоёвий жиҳатдан ўзаро рақиб эдик. Менинг қатъий эътиқодим йиллар ўтиб, аста-секин эриб борди.

Тэднинг бир ишидан кейин биз бир умрга дўст бўлиб қолдик. Бу иш менга руҳий жиҳатдан қаттиқ таъсир қилган эди. Амалиётни ўтаб, юртига қайтиб кетгач, Тэд Тошкентга яна келиш учун нималар қилмади дейсиз. У тоҳ сайёҳлар гуруҳини кузатиб келар, тоҳида таржимонликка ёлланар, хуллас, юргимизга келиш учун ҳар қандай ишни қилишга тайёр эди. Бир гал у укаси – биолог Эндрюс (Андрей) билан таътилини ўтказиш учун Тошкентга келди. Эндрюс ҳам русчани жуда яхши билади. Тэд бу пайтлари кекса Галина Лонгиновна Герус-Козловскаянинг муҳлисига айланганди. Анна Ахматова бу аёлга вақтида “Шаҳризода” деб ном берган Галина Лонгиновна ҳақиқатан фақат ташқи қиёфаси жиҳатдангина эмас, балки кўп тилларни билиши, ажойиб суҳандонлиги билан ҳам Шаҳризодага ўхшарди. У Пастернак, Станиславский, Максим Горький, Герберт Уэльс каби кўпгина машҳур шахслар билан учрашиб, ҳамсуҳбат бўлган эди. У кўрган-билганларини, хотираларини шундай берилиб ҳикоя қилардики, киши беихтиёр бу аёл Пушкин, Лермонтов, Маяковскийларнинг саргузаштларига бевосита шохид бўлган бўлса керак деб ўйларди. Галина Лонгиновна Тэдни шунчалик мафтун этгандики, у укаси билан бутун таътилини бу аёлнинг суҳбатига бағишлади. Тэд кун бўйи уй ва ҳовлини супуриб-сидирар, антиқа овқатлар пиширар, оқшомлари бўлса, флейтада куйлар чалиб берарди. Мени Галина Лонгиновна билан айнан Тэд таништириб қўйди. Кейинчалик бу гўзал аёл бутун оиламизнинг яқин дўсти бўлиб қолди. У билан бўлган мулоқотлардан кўнглимиз баҳра олар, дунёқарашимиз кенгаяр, бирорта китобдан топиб бўлмайдиган янги маълумотлар олар эдик.

Бетиним илмий иш оралағида Тэд учун жисмоний меҳнат ва спорт ҳордик

чиқариш воситаси эди. Бу борада унинг тенги йўқ. Кўп соҳаларда у қобилияти ва билагонлиги билан бизни ҳайратга солар эди. Масалан, ҳали талабалик чоғларидаёқ Тэд Канадада кичкинагина томорқа сотиб олиб, у ерга уйча қурган, бўш вақт топди дегунча боғчасини обод қилиш билан шуғулланган.

Шахсининг бундай уйғун камол топишининг сабаби оила ва маълумотидир. Тэднинг отаси Жозеф Левин Сикаго университетининг профессори бўлиб, компьютер ишига асос солган машҳур математик олимлардан биридир. Онаси – Малий Левина бўлса Миннесота университети ва коллежи ўқитувчиси, пианиночи. У ўғлини роял чалишга ўргатиб, мусиқа қобилиятини ривожлантирган, унинг Горовиц сингари машҳур санъаткор бўлиб етишишини орзу қилган. Тэд скрипка чалишни мустақил ўрганган. Тэднинг муглоқ эшитиш қобилияти бор, хотираси туғма. Бироқ вақт ўтиши билан ундан Горовиц чиқмаслиги маълум бўлди. Унинг қобилияти бошқа соҳада юзага чиқди. Марказий Осиё ва Афғонистон маданияти бўйича мутахассис, педагог, профессор Марк Слобин тиришқоқ талабани ўзига жалб қилди. Тэдга энг кучли таъсир кўрсатган ўқитувчи опера санъати мутахассиси, Америка мусиқашунослик мактабининг раҳбари Геролд Пауэрс бўлди. Шарқ маданиятлари орасидан, айниқса, Ҳиндистон уни жуда қизиқтирарди. У Ҳиндистонда анча яшаб, ҳақиқий гурудан (устоздан) мусиқа сабоғи ҳам олган. Устозларининг фотиҳасини олган Тэд Тошкент консерваториясига амалиёт ўташ учун келган эди.

У олдинга бу ердаги турмуш тарзига кўника олмай юрди. Маиший қийинчиликлар эмас, балки асосан бегона, сохта қарашлар унга халақит берарди. Бироқ буларга эътибор бермай, ақл-идрокини ишга солиб асосий масалага киришди – мусиқа қозонида қайнай бошлади. Созандалар билан дўстлашди. Тэд бор пулини саёхатга, пластинка ва китоблар сотиб олишга сарфларди. Китоб ва пластинкалар арзон эди. Бироқ Тэд мусиқа ва мусиқа усталари билан мулоқотга берилгани учун китоб ўқишга вақт тополмасди. Оқшомлари бўлса у ёзув машинасида мақолаларини ёзар, кундалик дафтарига қайдларини туширар эди. Рус тилини яхши билган Тэд ўзбекчани ҳам тушунадиган бўлди. Ватанига қайтгач, у китоб ёзишга киришди. Олим “Инсон учун энг қимматли нарса – вақт, уни оқилона сарфлаш керак” деб такрорлашни хуш кўрарди. Ўзи ҳам шунга риоя қилади.

Тошкентда яшаб турган Тэд кўп сайёҳат қилди, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғонада бир неча марталаб бўлди. Бу ўлкалар мусиқасининг ўзига хос хусусиятларини яхши ўрганди. Мусиқага самимий, беғараз иштиёқи туфайли кўп дўстлар ва ҳамфикрлар орттирди. Кейинчалик ҳам имкон топди дегунча Ўзбекистонга келиб турди. Натижада Принстон университетидида “Ҳозирги Ўзбекистон мусиқасида Бухоро Шашмақоми анъаналари” номли диссертацияни ҳимоя қилди. Диссертацияда қатор принципиал хулосалар қилинди, бироқ совет мусиқашунослиги уларни тан олмади.

Энг аввало, Тэд Левин, мақом – импровизация деган фикрни инкор этди. 70-йилларда кўпчилик ҳинд мусиқаси билан шуғулланар эди. Аксарият олимлар, жумладан, Пауэрс ҳинд мусиқаси табиатига импровизация хос деган фикр тарафдори эдилар. Шундан келиб чиқиб, мақом ҳинд рағасига турдош деб қараларди. Тэд бўлса, мақомлар узоқ вақт давомида шаклланган, сараланган ва маълум қоида тусига киритилган матндир деган қарашни илгари сурди. Бир томондан қараганда, қуй ва оҳанглар нотага туширилмагани учун мусиқа қолишга солинмагандек кўринади. Бироқ нота ёзувининг йўқлиги мақомнинг ўзи йўқ деган маънони билдирмайди. Бу ҳолда мусиқани асраб, авлодларга етказишнинг бошқа йўли мавжуд эканлигини инобатга олмоқ даркор. Ҳақиқатан ҳам ўзбек мақомлари “устоздан-шогирдга” ўтиш йўли билан асрлар мобайнида созандалар хотирасида сақланиб келмоқда. Кейинчалик Тэд бу масалага модаллик тушунчасини киритди. Гарчи Пауэрс модаллик ҳақидаги улкан тадқиқот муаллифи бўлса-да, Тэднинг мақом табиати ҳақидаги фикрлари уни шунчалик қизиқтириб қолдики, 70-йиллар охирида унинг ўзи мақомларни тадқиқ қилишга киришди. Душанбада шарқнинг афсонавий созандаси Барбаднинг 1400 йиллигига бағишланган анжуманда Пауэрс қилган

“Халқаро Сегоҳ тўғрисида”ги ажойиб маъруза кўпчиликнинг ёдида. У структурализм таҳлил услубиятини ишлаб чиқди. Кичик Осиедан тортиб Марказий Осие-ю, Ҳиндистонгача бўлган минтақалардаги Сегоҳларнинг умумий моделини тузди, бирлаштирувчи ва оригинал жиҳатларни конкрет мисоллар асосида ибтотлади.

Тэднинг диссертациясида яна бир дадил фикр ўртага ташланди. Унга кўра, том маънодаги Шашмақом – ҳашаматли сарой санъати, расман унга давлат мақоми берилган, япон муסיқасидаги императорлар саройида расм этилган Гагаку сингари асрлар бўйи ўз услубини қатъий сақлаб келмоқда.

Левиннинг учинчи тезиси классификацияга зиддир. У мақомлар ўзбек-тожик вариантдан иборат эмас, аксинча Хоразм, Бухоро ва Фарғона–Тошкент муסיқасининг услубий тафовутлари бор деган фикрни ёқлади.

Диссертация фактлар, нозик кузатишларга бойлиги, хулосаларнинг асосли эканлиги билангина эмас, балки ўз пафоси, баённинг ҳарорати билан ҳам ажралиб турарди. Тадқиқотнинг ҳар бир калимасида жонли муסיқа оҳанглари жўш уриб тургандек туюлади.

Ўз фаолиятининг бошидаёқ Тэд мақом бўйича мутахассис бўлиб қолишнинг ўзи етарли эмаслигини яхши тушунган эди. Мақомотни илмий таҳлил қилиш учун у муסיқани ижрочи ўлароқ қалбдан ҳис этмоғи лозим эди. Натижада олим дуторда мақом кўйлари ижро эта оладиган даражага эришди. У мақомларнинг айрим йўллари билди. Тадқиқот мавзуси билан бу қадар чуқур шуғулланиш унинг бошқа қизиқишларини сўндиргани йўқ, асло. Тэд 70-йилларнинг охиридан бошлаб асосан тўрт муסיқий йўналиш: бўғиздан кўйлаш минтақаси бўлган Ўрта Осие; Мўғулистон ва Тува; грузин муסיқаси ва Стравинскийдан кейинги рус авангард муסיқаси билан шуғуллана бошлаганди. Тэд Стравинский асарларида фойдаланган асл муסיқа манбаларини – рус халқ кўшиқларини таҳлил қилиб чиқди. Кейинроқ у фольклоршунос Дмитрий Покровский билан Стравинский асарларидаги халқ кўшиқларининг прототипларини излади. Хуллас, турли минтақалар, турли фольклор аънаналари, турли менталитетлар бир олим томонидан ўрганилди.

Изланиш борасида Тэд тиним билмайди. 80-йилларнинг охирида у Туркменистон саҳролари, Зарафшон дарёси ирмоқлари, Ягноб музликлари томонига сафар қилди. Бу ерларда вақт гўё тўхтаб қолгандек туюлади, қадимий муסיқа оҳанглари эшитиш ва ёзиб олиш мумкин. Ягноблиқлар тилида қадимий сўзд тили элементлари сақланиб қолган ягона элатдир. Йўл йўқлиги сабабли бу ерга тамаддун неъматлари деярли кириб бормаган. Бир сўз билан айтганда бу макондаги замонавий қишлоқларда аллақачон йўқ бўлиб кетган нарсалар сақланиб қолган.

Олдинига китоб ёзиш нияти йўқ эди. Асосий мақсад муסיқий материал тўплашдан иборат бўлганди. Тэд сафарга ҳозирланар экан, ўша заминнинг ўзига хос хусусиятлари баён этилган китобларни кўп ўқиди. Натижада у ернинг муסיқасини эшитмасданоқ, унинг шуурида бу муסיқанинг асосий хусусиятлари тўғрисида муайян тасаввур шаклланиб улгурди. Шунинг учун ҳам куй-кўшиқларини эшитиш, ўз тасаввурини реал оҳангларга чоғиштириш жуда қизиқ бўлди. Тэд куй-кўшиқларнинг оригиналлигига тан берди, ҳақиқий санъат ҳеч қандай қолишларга сифмаслигига яна бир бор ишонч ҳосил қилди.

Бу вақтга келиб у муסיқашунослик ҳаётидан тобора узоқлашиб бораётган эди. Тэд бу тор қолишлардан қочишга ҳаракат қилди. Университетда у муסיқашуносларга эмас, бошқа соҳа талабаларига дарс бера бошлади, уларга муסיқанинг афзалликларини тушунтирди. “Муסיқашунос – маънавий маданиятнинг муסיқа соҳасидаги йўлбошловчисидир”, – дейди олим муסיқанинг моҳиятини тушунтираркан. Тэд мутахассислар илғаши мумкин бўлган мураккаб масалаларни ҳам оммабон ва оддий ҳамда қизиқарли қилиб тушунтириб бера олади. Шунинг учун ҳам турли мутахассисликка ўқитаётган талабалар Тэдни яхши кўришарди.

Изланишларининг оригиналлиги, юксак илмий салоҳияти туфайли эса Тэд муסיқашуносликда таниқли сиймо бўлиб қолди.

Бироқ, шуни таъкидлаш даркорки, Тэд янги типдаги муסיқашуносдир,

уни бу соҳанинг олдинги олимларига қиёслаш мумкин эмас. Тэднинг иш услубиёти фақат кабинетда ўтириб ишлаш билан чекланмайди. Китоб таҳлилиётчиси бўлиш билан бир қаторда Левин, аини чоқда, менежер ишбилармон, футуролог ҳамдир.

Замонавий, корчалон мутахассис сифатида Тэд ўз иши (худди бошқа исталган бир иш каби) молиявий масалага боғлиқ эканини яхши билади. Маблағ ундириш, пул топиш учун у турли даражадаги корчалонлар билан музокарага киришаркан, уларни ишонтира олади, оқилона йўллар излаб топади. Аммо фаолият доираси нечоғли кенг бўлмасин, Тэд доим мусиқашунос бўлиб қолаверади. У мусиқашунослик ижтимоий фан экан, мусиқашунос ижтимоий фаол бўлиши керак, унинг фаолиятига ижтимоий эҳтиёж бўлиши даркор, деб ҳисоблайди.

Мусиқа асосларини билишнинг ўзи ҳозирги мусиқашунос учун етарли эмас. Бугунги кунда назария — мусиқани тингловчига яқинлаштириш воситаларидан биридир. Бу ўринда қош қўяман деб кўз чиқариш керак эмас. Кўр-қўрона ёдлаб олинган дуо сингари ҳаддан ташқари илмийлаштирилган, ҳаётдан узилган таълимот ҳам мусиқанинг сеҳрли ҳиссиёт оламига киришига ёрдам бермайди. Бу ерда илмнинг вазифаси — жадал ўзгараётган воқелик, ижтимоий онг ва, албатта, мусиқани ҳисобга олган ҳолда санъатнинг объектив ривожланиш қонуниятларини ечишдан иборат. Ҳозирги хонанда ёки созанда бир мавсумнинг ўзида Нью-Йорк, Токио, Рим, Тошкент, Берлин ёхуд Душанбада концерт бераркан, ўз дастурига мухлисларининг қандай муносабатда бўлишига бефарқ бўюлмайди, албатта. Турли-туман менталитет ва анъаналар мусиқага ошно бўлишга, ижрочи билан томошабиннинг ўзаро мулоқотига, фикр олишувига тўсқинлик даркор. Бу жараёнда мусиқашуноснинг роли, айниқса, муҳим. Мусиқашунос миллий, ижтимоий ва ёш тафовуслари ўртасига қўйилган кўприк вазифасини бажаради. Мусиқашунос ўз фикрини нақадар гўзал, доноларча, ташбеҳларга бой ва ўз вақтида айта олсагина, мусиқа ҳақидаги сўз мусиқий маданиятнинг таркибий қисмига айланади.

Тэднинг фаолияти ХХI асрда талаб қилинаётган мезонларга тўла жавоб беради. Бир томондан, Тэд жуда оддий, мослашувчан, зиёли, иккинчи томондан эса, шунчаки маълумот тўплаш билан чекланмайди, балки у тўхтовсиз ҳаракатда, изланишда. Юқорида номлари тилга олинган кўпгина созандалар сингари, унинг учун билиб олинган нарсаларнинг энди қизиғи йўқ, бу босиб ўтилган босқич, холос. Олимнинг фикр-ўйлари, хатти-ҳаракатларида ғайритабiiйлик оқилоналик билан ажабтовур бир тарзда уйғунлашиб кетган. Аслида, у ҳамма нарсани олдин ўйлаб ва режалаштириб олган. Бироқ истиқбол яққол кўриниб турган ҳолатда ҳам у тўсатдан бошқа нарсага қизиқиб қолиши, ўз изланишлари йўналишини ўзгартириб юбориши ҳеч гап эмас. Бир нарсага иштиёқманд бўлдими, ўз ниятини рўёбга чиқариш учун у ҳеч нарсадан қайтмайди.

1991 йилининг ёзида биргаликда Ягнобга қилган сафаримиз чоғида худди шундай бўлганди. Бу ўлка сир-асрорга тўла, афсонавий мамлакатга ўхшарди, назаримизда. Қўлимизда йўл топиш учун иккита харита бор эди.

Бир ўқитувчи ҳиммат кўрсатиб, бу хариталардан бирини бизга ҳадя қилганди. Иккинчи харита бўлса Пентагондан олинганди. Бироқ, ҳар иккала харита номукамал бўлиб чиқди. Йўл-йўлакай бу хариталарга қўшимча ва ўзгартиришлар киритди (сўнг Тэд бу харитани ўз китобига киритди). Барибир сафар жуда қизиқ ўтди. Музликка томон кетарканмиз барча эски қишлоқлардан ўтдик. Бироқ, деярли ҳеч кимни учратмадик, чунки аҳоли аллақачонлар водийга кўчиб ўтган экан. Аммо бу жойларнинг сир у асрорларини ошкор этиши мумкин бўлган кишини учратишимизга ишонардик. Ниҳоят, бу атрофда обрўли кишилардан бўлган мулла Нурбобони учратиб, қувончдан бошимиз кўкка етди.

У билан тил топишиш осон бўлмади. Нурбобо Ягнобнинг саводли, илм-маърифатли кишиларидан экан. Бир вақтлар Ягнобда зиёли кишилар кўп бўлган. Қалин қор тушгани учун ҳар йили олги-етги ой Ягноб ташқи дунёдан мутлақо ажралиб қолади. Бундай кезлари эркаклар китоб кўчириш билан шуғулланган. Шу касб-кор туфайли қишлоқдагилар ёппасига саводхон

бўлганлар. Масжид қишлоқнинг маданий маркази бўлган. Совет ҳокимияти бу ерда фақат 30-йилларнинг ўрталарига келибгина, яъни бошқа қишлоқлардан анча кейин ўрнатилган.

Ушандан буён кўп ўзгаришлар бўлган. Кўчки баҳонаси остида бутун аҳолини мажбуран водийга кўчиришган. Ёт об-ҳаво шароитига кўниқолмай кўпчилик ўлиб кетган. Маҳаллий аҳоли жуда кам қолган. Нурбобонинг ўзи ҳам Зафарободда яшаб, пахтакорлик қилар экан. Лекин синглисини кўриш учун Ягнобга тез-тез келиб тураркан. У опшоқ соқоллари кўксига тушган, 80 ёшдан ошган нуроний, бироқ ҳали тетик қария, бир сакраб отга минади.

У қишлоқда ҳар соҳада, жумладан мусиқа борасида ҳам мўътабар устозлардан ҳисобланади. Лекин, тўғриси айтганда, ўттиз йилдан ошибдики, қўлига соз олмаган. Оралан шунча йил ўтгач, бизнинг ёнимизда ўтириб, қўлига дўмбирани олди, ўтган-кетганларни эслаб, хўрсиниб қўйди. Кўз ёшларини артди, сўнг кўздан бери ғамгусору меҳр кўрмаган ёш боладай энтиқиб, беғубор жилмайди. Бироқ, қалбини очишга рағбат кўрсатмади. Биз ҳам буни ҳис қилиб турардик.

Лекин ҳарнечук тил топишдик. Бу воқеа шундай юз берди. Меҳмоннавозлик юзасидан бизларнинг шарафимизга Нурбобо 70 ёшдан ошган укасига қўй сўйишни буюрди. Мен таржимон сифатида бу ҳақда Тэдга айтдим, ўзимни бўлса ишгаҳа қитиқлай бошлаган эди. Тэд бироз ўйлаб турди-да, бундай деб жавоб қилди: “Муллага айтгин, қўзини сўйгунча мени сўйсин”. У сўзма-сўз таржима қилишни сўради. Нурбобо ҳайрон қолди. У ҳайратланиб: “Мана ҳақиқий этиқодли одам, худонинг севган бандаси!” – деб хитоб қилди. Сўнг атрофдагиларга деди: “Бундай кишиларга ёрдам қилмаслик гуноҳи азим!” Шундан кейин бобо биздан айрилмади, доим бирга бўлди, охирида эса кетишимизга ҳам рухсат бергиси келмади.

Сафаримиз қариётган эди. Йўл тайёргарлигини кўраётган бир паллада тоғлар ортидан вертолёт келиб қолди. Мен қўйлагимни силкий бошладим. Вертолёт кўнди, бироқ у ерга етиб боргунча ярим соат керак эди. Нурбобонинг отига нарсаларимизни юкладик. Бобо, укаси, синглиси ва йўлбошчимиз Нормурод бизни вертолёт ёнигача кузатиб боришди. Вертолётчилар Ягнобга картошка ва кўзиқорин олиб кетиш учун тез-тез келиб тураркан. Бу ерда тупроққа ўғит солинмайди, шу боис ҳосил табиий ва тоза бўлади. Қолаверса, ягнобликлар учун картошка савдоси ягона тирикчилик манбаи.

Вертолётда ҳаммамиз водийга, Анзобга учиб бордик. Бу ерда бизни колхоз раиси кутиб олди. Аммо Нурбобонинг биздан ҳануз айрилгиси келмасди. У гапга тушиб кетар, куйлар, ягноб-тожик тилларида шеърлар ўқир, ҳикояларининг кети узилмасди. Нурбобонинг турган-битгани хазина экан.

Бошқа бир вазиятда ҳам Тэднинг феъли намоён бўлганди. Ягнобга кетаётганда Шахристон қишлоғида биз тўсатдан шомонларга дуч келдик. Бу қишлоқда хотинлар ҳам, эркаклар ҳам, деярли ҳар икки кишидан бири бахшилик йўлида даволаш билан шуғулланар экан. Олдинига бахшилар бизни яқинлаштиришмади, бегонасирашди, қочиб юришди. Бироқ биз уларнинг кўнглини топишдан умидвор эдик. Бир неча бор уларнинг ҳузурига бордик, бироқ кимдир симсиз телефон орқали уларга дарҳол хабар берар ва ҳар гал тополмай қайтардик.

Ҳеч қутилмаганда омадимиз чошди. Бир куни ёмғир шаррос қўйиб турган пайтда тентираб юрганимизни кўриб, раҳми келган Меҳринисо деган бир аёл ёнимизга келди, машинага ўтириб, оҳистагина сўз бошлади. Пировардида, у кейинги ҳафта учрашувни ташкил қилишга ваъда берди. Хуллас, Меҳринисо дугоналарини ўз касбининг сиру синоатларини бизга кўрсатишга кўндирибди. Шу тариқа бир-биримизни тушуна бошладик. Бунда ҳайдовчимиз Абдураҳмон ҳам жонбозлик кўрсатди. Биз даволаш жараёни ва ундаги ирим-сиримларгача батафсил ёзиб олишга ҳаракат қилардик. Сибирдаги шомонлар ўз хунарини яшириб ўтиришмайди, улар ҳамма нарсани очиқ-ойдин сўзлаб беришади, керак бўлса, томошабинларга ошқора намоёниш қилишади. Уларнинг осиелик ҳамкасблари бўлса, бу ишни пинҳона қилишади. Ё амалдорлардан кўрқингани учун, ёки касби тақозоси кўра шундай қилишади. Шунинг учун ҳам “кўч” маросимини, унинг мусиқий оҳангларини, сўзларини ёзиб олар эканмиз,

бизнинг илтимосимизни ерда қолдирмаган бахшиларнинг самимийлигига тан бердик. Ёзувларимизни шу ернинг ўзидаёқ таҳлил қилар, эътиқодга оид сўзларни шаҳарлар, ноаниқ аралашган калималарни аниқлар, усулларнинг изчиллиги, мантиқийлигини текширар эдик.

Европада ўша кезлари мусиқа билан даволаш усули расм бўлганди. Шу мавзуда биз тўплаган бой материал билан бемалол арзон обрў орттириш мумкин эди. Австрия ва Германиядаги кўпгина ноширлар бу соҳадаги маълумотлар учун катта пул тўлашга тайёр эдилар. Осиёдан ноёб материаллар тўплаган Тэд Левин мўмай даромад олиши турган гап эди. Бироқ, бундай қилиш асосий мақсадга хиёнат бўларди. Олим тамагирликни ҳаёлига ҳам келтирмади. Унинг учун энг муҳими — тадқиқот эди. У иккинчи даражали мақолалар, манфаатлар устида бош қотирмасдан, асар устида узоқ ва жиддий ишлади. Кузатиш, умумлаштириш, қайд қилиш, ҳиссиётга берилмай ақл-идрок билан ишлашга тайёр олим Тэд бу эътиқоддан ҳеч қачон чекингани йўқ. “Худонинг юз минг шайдоси” китоби дунё юзини кўргач, Тэд машҳур бўлиб кетди. Бироқ, бундан аввал ҳам у барча учун керакли инсон эди. Дўстлари, шогирдлари, маслақдошлари унинг суҳбатини интиқлик билан кутишарди. Лекин китоб чиққач, Тэднинг фаолиятига дунёнинг нариги чеккасидаги ҳамкасблари ҳам қизиқиб қолишди.

Замонамизнинг атоқли виоланчел ижрочиси Йо Йо Ма билан танишув ана шундай рўй берди. “Худонинг юз минг шайдоси”ни ўқиган бу жаҳоншумул созанда айни мавзу устида бош қотираётган, руҳан яқин одами топилганидан бениҳоя шод бўлди. Уларни қизиқтирган масаланинг моҳияти “жаҳон мусиқаси” деб аталган турфа, жонли жараёндан хийла узоқлашиб кетган қараш — яъни мусиқани хос ва оммабоп дея иккига бўлиб қарайдиган нуқтаи назар эскириб қолганлигидан иборат эди. Йо Йо Ма Марказий Осиё ҳақида Тэд ёзган нарсаларни мароқ билан ўқиди. Ҳиндистон, Хитой, Японияга қараганда ҳали анча номаълум бўлган Марказий Осиё маданияти маънавий жиҳатдан ниҳоятда бойдир. Минтақалараро Буюк Ипак йўлининг ўқ нуқтасидаги буюк тамаддунлар ўзаро рўбарў келади. Муаллиф фикрлашининг оригиналлиги, далиллиги, янгилиги, масалага ўзгача ёндашув китобни қизиқарли қилган омиллардир. Тайёр андозалардан қочиб, бу маданиятнинг ўзига хослигини идрок этиш йўлидан борилганлиги асарнинг ўзига хослигини, пировардида, муваффақиятини таъминлагани.

Етакчилик, пир-устозлик, пайғамбарлик даъво қиладиган бошқа муаллифлардан фарқли ўлароқ, Левин, қадимий муқаддас қадамжоларга йўл олган зиёратчини эслатади. Тазарру, ўзини англаш йўлида ташланган ҳар бир қадам муаллифни кашфиётларга, бинобарин, ҳақиқатга етаклайди.

Бошқа жиҳатдан қараганда, бу ҳаётнинг қувонч ва ташвишлари, ҳазил ва мutoйибалари, ғайритабiiйликлари тўғрисида қилинган эркин ва самимий хикоядир. Бу ҳолат Йо Йога макул эди. У танишиш, бевосита суҳбатлашиш учун Тэдни излай бошлади. Мусиқачининг ўзи жуда тавозели киши бўлиб, миллий, анъанавий руҳда тарбия олган. Йо Йо Ма асли хитой, лекин Францияда туғилган. Париж консерваториясини виоланчел синфи бўйича тамомлаган, кейинги вақтда Нью-Йоркда истиқомат қиладди. У ўз маънавий оламида яшайдиган романтик бир киши. Бундайлар ҳақида кўпинча “у бу дунёнинг одами эмас” дейишади. Горовиц, Бернстайн, Растропович каби буюк сиймолар билан бир қаторда туришга лойиқ бу мусиқачини америкаликлар, айниқса, ёшлар яхши кўришади ва қадрлашади.

Йо Йо Ма билан Тэд фёъл-атвори турлича бўлгани учун ошнолашунларига қадар биров вақт ўтди. Кейин бир-бирини яхши тушунадиган бўлиб қолишди. Икковлон “Буюк Ипак йўли” деб номланган улкан лойиҳа устида бош қотира бошлашди. Бу лойиҳа Япония—Венеция—Париж—Нью-Йорк ва Вашингтонда мусиқа фестиваллари ўтказишни кўзда тутарди. Яқунловчи концерт Америка Президентининг қароргоҳи — Оқ уй олдидаги боғда ўтказилиши ва унда Буюк Ипак йўлининг жаҳонга машҳур юлдузлари куй-қўшиқ ижро этиши назарда тутилган.

Асрлар давомида тўпланган куй-қўшиқларни ижро этишгина эмас, айни чоқда янги репертуарни ҳам тайёрлаш — фестивалдан кўзда тутилган

мақсадларнинг биридир. Шу мақсад йўлида жойлардаги истеъдодли бастакорларга буюртма беришга қарор қилинди. Улар замонавий воситалар ёрдамида европа ва маҳаллий мусиқани мумтоз даражада уйғунлаштиришлари мақсад қилинган.

Бундан тўрт йил муқаддам Тэд бастакорларга буюртма берди. Ўзбекистондан ватандошларимиз Мустафо Бафоев ва Дмитрий Янов-Яновский, Тожикистондан Толиб Шоҳидий ва Алишер Латифзода, Озарбайжондан Фарангиз Ализода ва Жавоншер Куливер, Эрондан Кейхон Кўлхўр, Мўғулистондан Би Шаровлар бу шарафга ноил бўлишди. Дастлабки синовлар муваффақиятли ўтди.

Бу лойиҳанинг бошқа бир муҳим жиҳати — унинг мутахассислар, гаройибот ишқибозларига эмас, балки ҳозирги кун мусиқа мухлисларига мўлжалланганидир. Ташкилотчиларнинг кузатишича, классик мусиқа эшитишни ҳуш кўрадиган тингловчилар бор. Уларнинг диди консервативроқ. Бироқ, бунинг сабаби шундаки, улар кўп ҳолларда ўз мусиқий ҳис-туйғулар оламини янги таассуротлар билан бойитиш имкониятидан маҳрумлар. Янгиллик томон дадил интиладиганларни “учинчи йўл” ишқибозлари дейишади. Тэд бу ўринда ўзбекча “янги йўл” калимасини ишлатади. Бироқ бу йўл қарор топиши учун йўлбошловчи лозим. Бизнинг мусиқачиларимиз айти йўлбошловчилик вазифасини ўтайдилар.

Бугунги концерт маросимларига кўпинча янги бир жиҳат тингловчилар билан мулоқот жорий этилмоқда. Йо Йо Ма ҳам концертнинг муайян бир ўринда томошабинлар, кўпинча ёшлар билан мулоқотга киришади. Созанда энг оддий деталлардан бошлаб, тингловчини аста-секин мусиқанинг нозик жиҳатларини аниқлаш томонга йўналтиради.

Масалан, Йо Йо Ма америкалик тингловчиларни виолончелга ўхшаш мўғул торли мусиқа асбоби — маринхур билан таништиради. Бу соз гарчи товушига кўра европалик оғайнисига ўхшаса-да, унинг ўз тембри, ўз оҳанги, бетақроп жилolari бор. Қиёслаш, таққослаш жараёнида улардан ҳар бирининг ўзига хос жиҳатлари ойдинлаша боради. Янги материални бу тариқа тушунтириш тингловчини мафтун этади, энди у маринхур ҳақидаги маълумотларни излаб қолади.

Бошқа мусиқа услубларини таништиришда ҳам созанда ана шу усулни қўллайди. Бу ишнинг муайян бир андозаси йўқ. Умумий тамойил мусиқани ҳавола этишнинг янги йўллари тинимсиз излашдан иборат. Кашфиёт бевосита залда ўтирган тингловчилар билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Санъатда назариябозлик қилиш, режалаштириш, ноёб лойиҳалар таклиф этиш мумкин — эндиликда бу билан ҳеч кимни ҳайратга солиб бўлмайди. Йо Йо Ма билан Тэд Левин ўртага ташлаган гоё бўлса жуда оддий, табиий ва ниҳоятда долзарбдир, ундан кўзда тутилган мақсад эса турли маданиятларга мансуб кишиларни яқинлаштиришдан иборат. Бироқ ишга жиддий ёндашган барча қатнашчилар ўз истеъдодини, маҳоратини тўлиқ намоеён қилган тақдирдагина лойиҳа муваффақият қозониши мумкин, холос. Ишнинг моддий жиҳати ҳам муҳим. Бу ўринда лойиҳа асосчиларининг нуфузи кўп нарсага боғлиқ. Ижодий лойиҳаларни молиявий таъминлашнинг бугун жаҳонда мавжуд системасига кўра маблағ ўз соҳасида муайян мавқега эга бўлган кишиларгагина ажратилади. Йо Йо Ма билан Тэд Левиннинг билимдон мутахассислиги, ижодий имкониятию қудрати бу иш муваффақиятининг гаровидир. Бу ишда тавакқалчилик ҳам бор, албатта. Омад боқмай қўйиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Йо Йо Ма билан Тэднинг ҳамкорлигида тингловчилар ўртасидаги юксак обрў-эътибор билан ишбилармонлик, кенг ақл-идрок, мусиқа оламидаги энг янги маълумотларга эгаллик каби фазилатлар уйғунлашиб кетган. Уларнинг ўзаро дўстлиги, бир-бирини тўла тушунишлари ва бир-бирига ишончи бу фазилатларини янада кўпайтиради.

Мусиқашуноснинг феъл-атвори унинг ташқи қиёфаси ва қизиқишларида ҳам кўзга ташланади. Тэд билан илк танишувдаёқ кўзга ташланадиган нарса — ўз устидан истеъзо қила олишидир. У бир вақтлар Лениннинг ҳайкалчлари ва суратларини йиғиш билан шуғуланган эди. Тэд қаерда бўлмасин, қишлоқдами ёки шаҳар вокзалидами “доҳий”нинг ҳайкалига кўзи тушса бас,

дарҳол суратга оларди. Бу ҳайкалларнинг кўпчилиги бадииятдан йироқлиги билан изоҳланиш мумкинди эҳтимол. Ана шу нусхаларни тўплаш эса, бемаънилик устидан кулиш. Шуниси характерлики, Тэд бу ишни қайта куриш замонидан анча илгари бошлаган эди. У, ҳатто ўз фамилияси устидан кулишга қодир инсон. Ўзбекистонга келганидан кейин у ўз исмини ўзбекчага “таржима қилиб”, “Худойберган”га айланди, фамилиясидаги учинчи ҳарфни “н”га алмашгирди. Шу тариқа у ҳазиллашиб “Худойберган Ленин” дея имзо чекиб юрди. Расмий учрашувларда унга русча мурожаат қилинса, у ҳеч қутилмаганда ўзбекча жавоб қайтарарди. Шу билан ўртадаги совуқчилик, эҳтиёткорона муомала барҳам топарди, кўярди. Ўша замонларда ажнабийларга эҳтиёткорона муомала қилиш қоида тусига кирган эди. Бироқ Тэд нописандлик билан қилинган муомалага тоқат қилолмас, инглизча расмий дипломатик тилга ўтарди.

Тэд кийинишда ҳам гоҳо гўё тўпорилик қилар – пахталик камзул кийиб, галстук тақиб юрарди. Америкада қандай хоҳласанг шундай кийин – ҳеч кимнинг иши йўқ. Совет Иттифоқида бўлса, бу галати, айниқса, пахталик камзул сталинча қатағонлар замонини эслатади. Хоразмга борганимизда Тэдга пўстин ва чўгурма ҳадя қилгандик. Тэд уларни Европада кийиб юрди.

Тэд моҳир ошпаз. Хитой таом санъатини, ўзбекча ва ҳиндча овқат пиширишни билади. Таом тайёрлашда моҳир ошпазлардек аниқ ва чаққон ишлайди. У йигирма дақиқадаёқ дастурхон тузаб ташлайди. Талабаларини уйда ўзбекча жиҳозланган меҳмонхонасида кўрпачада ўтириб қарши олади. Кўлда палов ейишни ўргатади, кўк чойнинг лаззатию фойдасини тушунтиради. Ҳиссиётчанлиги, хушфеъллиги учун Тэд ўзидан кичиклар қалбига тез йўл топа олади, уларнинг муаммоларини тез илғаб, ёрдам беришга шошилади.

Дўстлар, созандалар билан муносабатда ҳам Тэд ҳаминча самимий, кўнгли очик. Зеро созандалар ҳам нимаси биландир болаларга ўхшашади – сохтакорликни, ғаразни тез фаҳмлайдилар. Миллионерлар билан мулоқотда ҳам Тэд доимо самимий. Зотан, руҳшунос учун самимийлик ва кўнгли очиклик қалб калитидир.

Олимнинг ўз вақтини беҳуда, зое кетказмаслиги ҳақида юқориде айтган эдик. Ишга муккасидан кетган Тэд оиласидан алоҳида яшайди, унинг рафиқаси бошқа жойдаги университетда дарс беради. Бироқ Тэд ҳафтада бир марта 300 километр йўл босиб, хотини ва қизини кўриб келади. Тэд миннатдорлик ва узоқ вақтлар яқинларидан айрилиқда қолгани учун узр сўраш маъносига ўз китобини уларга бағишлаган. У ҳатто узоқ йўлда ҳам бекор кетмайди. Машина рулинги бошқариб кетаркан, мусиқа эшитилади, йиғилган аудиоматериалларни таҳлил қилади. Йўл уни янги фактлар йиғишдан, китоб ўқишдан чалғитса-да, унинг шуури доим иш билан банд бўлади.

1988 йили Америкага илк бор келганимизда бизнинг ишимизни оқилона уюштириш билан бевосита Тэднинг ўзи шуғулланди. Ўн кун мобайнида тўхтовсиз ишладик, машғулотлар бир дақиқа ҳам тўхтамади. Ундан кейинги ўн кун мобайнида эса Тэд маза қилиб дам олишимиз учун барча ишни қилди – биз камбағалларнинг оқшомги қовоқхоналарини табиий, саранжом-сарошга хўжалиги бўлган деҳқон(мармом)лардан тортиб, ҳашаматли саройлари, кемаларию, самолётлари бўлган миллионерларнинг меҳмони бўлдик. Бироқ серҳашам саройларни кўрсатаркан, Тэд истеҳзо билан: “Бу ерда нима истасанг бор, фақат бирорта китоб йўқ” дерди ва бор гап аён бўларди, кўярди.

Америка фуқароси ва ўзбек заминининг ошифтаси бўлган Тэд Левиннинг қиёфаси, фаолиятининг қирралари қисқача ана шундай. Унинг бегарз ёрдами, ҳаракати туфайли ўзбек мусиқаси дунёга борган сари кўпроқ танилмоқда ва муваффақият қозонмоқда. Тэднинг Ўзбекистон мусиқа юлдузлари қаторидан жой олишининг сабаби ҳам шунда.

Яқинда электрон почта орқали Тэддан мактуб олдим. У кейинги режалар тўғрисида саволларимга жавоб йўллаганди. Олдинги мактубларига ҳечам ўхшамайдиган бир ҳолат мени ҳайратга солди. Тэд фикран мен билан сўзлашаётган бир паллада мактубимни олганини ёзган эди. У гарчанд мистикага ишонмайдиган ашаддий реалист, амалиётчи бўлса-да, бу ҳол унга қаттиқ таъсир кўрсатган. Мактуб ҳам, афтидан, шу ҳолат таъсирида бўлса керак,

одатдагича қисқа эмас, батафсил ёзилган бўлиб, ҳар бир сатридан ҳарорат уфуриб турарди. Бу ғайриодатий ҳолнинг сабаби мени макубнинг охирини, Тэд “Буюк Ипак йўли” лойиҳасидаги раҳбарлик ишидан сўнг, ниҳоят Тува ҳақидаги китобни битказиш учун университетга, илмий ишга қайтмоқчи эканлиги тўғрисида ёзган сатрларни ўқиганимда тушуниб етдим. Икки йил олдин Тэд била-кўра туриб бу ишни тўхтатган, чунки ўйлаган режаларини рўёбга чиқариш ва, албатта, пул ишлаш имкони пайдо бўлган эди. Биз олим бизнес билан шуғулланишдан воз кечмаслиги тўғрисида кўп фикрлашганмиз. Чунки бу иш ўз ниятларини амалга ошириш имконини беради, бундан ташқари, киши бировнинг қўлига қарамайдиган бўлади. Пул осмондан тушмайди. У яхши ниятлар қоғозда қолиб кетмаслиги, ўйлаган режаларини рўёбга чиқариш учун зарур. Очиқ кетган пайтлари Тэд ундан яхши бизнесмен чиқиши мумкинлиги ҳақида гапириб қоларди. Дарҳақиқат, Тэддаги куч-ғайрат, тил топиша олиш хусусияти, вақтни тежай билиш, ўзининг ва шеригининг куч имкониятларини тўғри баҳолай олиш қобилияти унга, шубҳасиз, муваффақият келтирган бўларди. Бироқ муסיқашунос-тадқиқотчилик ишига муҳаббат бошқа нарсалардан устун бўлгани учун Тэд ўз касбига содиқ қолди.

Мактубни ўқиб бўлгач, хаёлга толдим. Иккаламиз чарчаган ҳолда камин олдида оҳиста муסיқа тинглаб ўтирганимизни эсладим. Мен оромкурсида, Тэд бўлса гилам устида чордона қуриб ўтирардик. Сукут узоқ вақт давом этди. Сўнг Тэд кутилмаганда ҳозир шу паллада ўзининг бой эмаслигига эҳтимол илк бора афсусланаётганини айтиб қолди. Агар пулим кўп бўлганида турли гиламларни сотиб олган, уларнинг ранги, нақшидан завқланган, сўнг эса ҳаммасини болалар уйи ва талабаларга ҳадя қилган бўлардим, деди у. “Гилам — инсон юксак дунё билан бевосита бирлашадиган санъатнинг маҳсули, — деди у. — Шу мўъжазгина парчада қанчадан-қанча йўл бирлашиб кетган, уларнинг боши ҳам, охири ҳам чексиз!” Тэд гиламнинг бўёқлари, ажойиб гулларида узоқ завқланди. Гиламни нуқул бир хил иш — уй иши билан шуғулланадиган аёллар тўқиса-да, унда оламнинг турфалиги акс этишини ёдга олди. Шунинг учун ҳам бу қўли гул тўқувчиларнинг қўшиғига лоқайд қолиб бўлмайди. Бу қўшиқларда ҳам тасаввурга сиғмайдиган нафосат, гўзаллик ўз ифодасини топган. Бундай гўзаллик ичида яшаган инсондан бахтлироғи бормикан?! Бу суҳбатни эсларканман, кўпинча ёнимизда, шундоқ биқинимиздаги гўзаллик ва нафосатни кўрмаслигимиз, ҳис қилмаслигимиз, ҳаяжонланмаслигимиздан афсусландим. Мактубни қайта-қайта ўқирканман, фақат гўзаллик олами ичида яшайдигангина эмас, балки бу гўзалликдан дунёнинг нариги чеккасидаги нотаниш кишиларни ҳам баҳраманд қилишга интиладиган инсон билан дўст бўлиш имконини бергани учун менда тақдирдан бениҳоя миннатдорчилик туйғуси жўш уриб кетади.

Абдуғафур РАСУЛОВ

Нурли нигоҳ

XX аср ўзбек адабиёти бой, ранг-баранг, бетакрор. Хомчўт қилиб кўрилса, бу адабиёт ҳақида уч юздан ортиқ мухлис – юрагида гаши бор одам фикр-мулоҳаза билдирган экан. 40-йилларгача олтимишдан ортиқ мунаққид-адабиётшунослар янги ўзбек танқидчилигини шакллантириш, унга изчил йўналиш бериш ишига баҳоли қудрат ҳисса қўшган эканлар. Улардан ўнга яқинининг ижодини ўрганмоқ жоиз. Чунки буларда мунаққид учун зарур бўлган уч фазилат – истеъдод, теран билим, фидойилик бор эди.

Шулардан бири Олим (Айн, Саидолим) Шарафиддинов эди.

Унинг илмий мероси – монографияси, тадқиқот-мақоласи, тақризлари, дарсликлар учун битилган жажжи портретлари – нари борса, икки жилдга жо бўлади. Вақт аталмиш ҳакам қанчадан-қанча тақдирларни, илм-ижод намуналарини унутилишга маҳкум этди. Лекин биз тақдирини битишга жазм этганимиз – олимнинг асарлари ҳануз тирик, филологу адиблар хотирасидан ўчиб кетмаган. У яратган асарларда кашфиёт, мутахассисларни дол қолдирган янгиликлар унча кўп эмасдир, лекин унинг Навоий ҳақидаги тадқиқот, мақолаларида покиза руҳ, ҳарорат бор. Ҳануз марҳум олим, унинг чоғроққина “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографияси ҳақида гап кетса, “Яхши олим эди”, “Навоий ҳақида тушуниб, иймон билан ёзган эди”, – деган гапларни эшитамиз. Унинг мақолалари, адабий портретлари, ҳатто Чўлпон шеърятини сохта ижтимоийлик асосида ёритган мақоласида ҳам олим қиёфасини ёритиб турган самимийлик бор. “...1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси тузилганда, адабиётшунослар ичида биринчилардан бўлиб Олим Шарафиддиновнинг мухбир аъзоликка сайланиши ҳеч кимни ажаблантиргани йўқ”, – деб ёзади Озод Шарафиддинов “Чўлпонни англаш” асарида.

Мен Олим Шарафиддинов асарларини берилиб ўқидим, қизи, синглиси, қариндошлари билан суҳбатлашдим. Клара Алимовна – олимнинг иккинчи қизи: ўқимишли, маданиятли аёл, Элёр ва Гулсанам деган олим фарзандлар онаси, таниқли адабиётшунос Эрик Каримовнинг рафиқаси – ота-онаси, опа-укаси, ажлодлари ҳақида гапириб берди, отаси ўқиган, ёзган китобларни, фотосуратларни, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси эканлиги ҳақида Олим Шарафиддинов номига тўлдирилган 15-сонли гувоҳномани кўрсатди.

– Отам баланд бўйли, барваста одам эдилар. Эс-эс биламан, адам мени елкаларига миндириб келаётган эдилар. Ичкари-ташқарили болохонали ҳовлида яшардик. Кўча эшикка келгач, мени ерга қўйдилар. Қарасам, адамнинг бошлари болохонага тегай-тегай деяпти. Тайёр кийим-кечак, пойафзал уларга тўғри келмасди: махсус тиктирилган кийим-бош киярдилар...

... Тошкентдаги Халқлар дўстлиги майдони биқинида, Олий Мажлиснинг маҳобатли биноси ёнгинасида тўққиз қаватли катта уй бор. Унинг олтинчи қаватидаги хонадонларнинг бирида тўқсон ёшни қоралаб қолган Мушарраф ая Шарафиддинова кенжа қизлари Ҳикоятхон билан истиқомат қиладилар. Аянинг серажин чеҳралари, мунгли кўзлари ўтган асрнинг алғов-далғовли, мураккаб йиллари, ойлари ҳақида хабар бераётгандай бўлади:

– Ота-онам яшаган, онам, акаларим туғилган уй-ҳовли анави ерда, Олмазор кўчасининг бошланишида эди, – дейди ая Олий Мажлис биносининг кунчиқар томонига ишора қилиб.

– Саидолим акамнинг ёр-дўстлари кўп эди. Қайсидир йили Айний домла бизникида бир ой яшаганлар. Ҳовлимизда ўрик дарахти бўларди. Ўша ўрик қийғоч гуллаганда Ҳамид Олимжон ўрик гули ҳақидаги шеърини битган., – ая ширин хотираларга берилади. – Отам узоқ умр кўрдилар. Сталин ўлган йили тўқсон беш ёшларида қазо қилдилар. Раҳматли онам, аждодларимиз дафн этилган мана шу – Хўжа Аламбардор қабристонидagi хилхонамизга дафн этилдилар. Ая бу гал кун-ботар томонга ишора қилдилар.

Мушарраф ая кам гапирардилар:

– Акам шўрликни бот-бот эслаيمان. Жасадлари бегона юртларда қолиб кетганига чидай олмайман, – дедилару сукутга кетдилар.

Хотира – инсоннинг одамлар қалбидаги суврати, унутилмас ёди. Унда инсонга хос ҳуд-беҳуд, манфий-мусбат хусусиятлари аён бўлади. Ажаб, Айн – Олим (Саидолим) Шарафиддинов ҳақида ким билан гаплашмай, ҳамма у зот ҳақида самимий, илиқ гапларни айтди. Ваҳоланки, одам – хом сут эмган банд: баъзида хато қилади, ноҳўя гапни айтиб юборади. Айниқса, қалам аҳлининг йўли ҳаммаша равон, бир текис бўлавермайди. Масалан, менинг тасаввуримда иккита Айн – Шарафиддинов бор. Бир – 24 ёшга эндигина қадам қўйган, институтни янги битирган, сиёсатдан бохабар, комсомол ёшларнинг филойликларини кўриб-билиб турган йигит. У Чўлпон, А.Қодирий тўғрисида шунчаки эмас, уларнинг буюклигини, улуглигини, ёшлар уларга эргашаётганини сезиб турган ҳолда ёзди. Чўлпон ҳақидаги мақоласида шоирнинг ширали тили, тирик туйғуси ҳақида сўзлади. Мана шу ўринларда Олим Шарафиддинов қалбидаги жозиба, нурли нигоҳ акс этган. Лекин замон пишиқ-пухта ишланган, қуюшқонни унутмасликни, сохта ижтимоийлик ойнагини таққан ҳолда иш кўришни тақозо қиларди. Айн – навқирон Олим Шарафиддинов замон зайлига бўйсинди. Унинг ўтли мақоласи катта баҳснинг бошланишига туртки бўлди. Айн баҳсга аралашмади: на Ойбек, на Усмонхонни қўллаб-қувватламади. Олим қалбида изтироб, жавобсиз савол бор эди. У ҳаётни қузатди, кўп ўқиди, изланди. Олим Шарафиддинов рус, қадимги юнон, инглиз, олмон адабиётини ўқийдими, илмий иш қиладими, ёшларга дарс берадими, асосий диққати Навоийга келиб тақала бошлади. У нафақат Навоий асарларини, нафақат форс-тожик, туркий адабиётни, балки тарихий асарларни кунт билан ўрганди. Олим руҳида рўй бераётган ўзгаришлар, мумтоз адабиётимиз, хусусан, Навоий ижоди ҳақидаги билими теранлашиб, ойдинлашиб бораётганлиги, Навоий ҳақида яратилаётган асарларга муносабатида аниқ-тиниқ кўрина бошлади. “Навоий ижодининг хато талқинларига қарши” мақоласи олим ижодида тишли-тирноқли, аниқ-пухта йўналишга эгаллиги билан ажралиб туради. Абдураҳмон Саъдийнинг 20-30 йиллардаги Навоий ижоди ҳақидаги саъз, бетайинроқ қарашларини Айн мазкур мақоласида кескин танқид қилади. Муҳими, шу мақолада Айннинг миллатпарварлиги, ўзбеклик ғурури, Навоий ижодига ҳурмати мукамал акс этган: “Саъдий фақат Навоийга эмас, балки ўзбек халқига, унинг ўтмишида яратган маданияти, адабиётига ҳам паст назар билан қаради ва тўхматлар ёғдирди. Чунки унинг фикрича, ўзбек адабиёти тарихи фақат тасаввуф ва символизм тарихидан иборат. А.Саъдийнинг фикрича, ўзбек халқи ўз турмушини бадий акс эттирган ва замонасининг прогрессив идеяларини куйлаган шоирлар, ёзувчилар етиштира олмаган” (“Танланган асарлар”, 187-бет). Олим Шарафиддиновнинг А.Саъдий, Миён Бузрук Солихов китоблари ҳақидаги тадқиқотларида вульгар сопиологизм руҳи, марксча қараш асосида фикр юритиш белгилари сезилса-да, улардаги ойдинлик, жонли мулоҳазалар кишини бефарқ қолдирмайди. Айниқса, бу гап “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографиясига тааллуқли. Мазкур монография яратилганига 65 йил бўлди: навоийшунослик янги босқичга кўтарилди, зукко навоийшунослар етишди. Навоий асарлари ҳам қиёсан, ҳам таркибан синчиклаб талқин, таҳлил қилинмоқда. Лекин ҳамон Олим Шарафиддинов китобидаги самимият, тиниқлик, бетақроп услуб кишини ром этади. Бетақроп услуб – нурли нигоҳ не? У – буюк даҳо, шахсиятига адалсиз ҳурмат, покиза руҳият, қарашларнинг теранлигию самимияти. Услуб – халқ даҳосига, унинг нурдай ёруқ тамаддунига, салоҳиятига садоқат.

... Қадимги Тошкентнинг Бешёғочдан Хадрага олиб борадиган Олмазор кўчаси пойтахтимиз аҳлига яхши таниш. XX аср бошида Олмазорнинг Бешёғочга яқин жойида ака-ука Саидумар, Саидқосим, Саидсултон, Саидяхё, Саидахроп,

Саидалиларнинг ҳовли-жойлари бўларди. Олмазорнинг Хадрага тугашадиган ерида эса Саидҳофиз, Саидмуқимлар оталари Саидшарафиддиндан мерос қолган ҳовлида истиқомат қилардилар. Хадралик Саид Шарафиддинни, унинг 9 ўғлини Тошкентнинг тўрт даҳасида билмаган-танимаган одам кам тошиларди. 1903 йилда Саидали эшон оиласида иккинчи фарзанд, биринчи ўғил туғилди. Унга Саидолим деб исм қўйдилар.

Саидолим янги асрнинг Янги инсони бўлди. Чақалоқлигида унинг қулоғига азон овози ҳам, Бешёғоч майдонини гумбурлатиб ўтадиган конка товуши ҳам кирди. Эшонзодалар фарзандларига таълим, тарбия беришга алоҳида эътибор билан қарардилар. Ёш Саидолим ҳам диний, ҳам дунёвий илм олди: оку қорани эрта таниди. У ёшлигидан бешёғочлик Саидахмад эшоннинг қизи – таниқли шоира, маданиятли аёл Нозимахоним шеърларини ўқиди. Камий, Хислат, Мискин, Тавалло асарлари унинг ёш онига таъсир этди. Айни вақтда у араб, форс, турк тилида битилган тарихий, илмий асарлар, Навоий, Бобур, Фузулийлар ижоди билан танишди. Саидолимнинг бобоси, амакларига қанчалик мол-мулк бўлганини аниқ айтиш қийин. Аммо тагли-золти бу авлодда китоб кўп бўлганига шак-шубҳа йўқ. “Ота кўрган ўқ отар”, деганларидай, Саидолим ёшлигидан кўп ўқиди, ёзиш-чизинга ружу қилди. У 1918-1920 йилларда ўзбек билим юртида ўқиди.

У тўрт йил Озарбайжон Олий Педагогика институтида кунт билан ўқиди, фанларни чуқур ўзлаштирди, рус, Фарбий Европа халқлари адабиётини мутолаа қила бошлади. Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Олим Шарафиддинов тенгдоши бўлган Александр Фадеев, Леопольд Авербах, Юрий Либединский, Владимир Ермилов, Александр Зонин сингарилар 20-йиллар ўрталаридан адабиёт фронтида жавлон ура бошладилар. Бокудаги ўқишни тугатиб келгач (1921-1925), Олим Шарафиддинов мураккаб, зиддиятли адабий муҳитга тушди. Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитратлар адабий жараённинг байроқдори эдилар. Танқидчилик кўпроқ шулар ҳақида ёзарди. Ойбек, Гафур Гулом, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳорлар ўзларининг ўгли овозларини баралла эшиттириш арафасида эдилар. Абдурахмон Саъдий, Валуд Маҳмуд танқид майдонидаги етакчи куч эдилар. Ойбек, Сотти Ҳусайн, Раҳмат Мажидий, Анқабой, Олим Шарафиддинов сингарилар ўзларининг илк мақолаларини тайёрлаётган эдилар. Табиийки, Шўро матбуоти ўзига хайрихоҳлар учун имкон яратиши мумкин эди. Ойбек биринчи тақриздаёқ Фитрат асарини танқид қилди. Олим Шарафиддинов дастлабки танқидий сўзини Чўлпон тўғрисида айтди.

1927-1939 йиллар Шўро адабиётшунослиги, адабий танқидчилиги учун ниҳоятда мураккаб, чигал бўлди. Биринчидан, адабиёт ҳақиқий жанг майдонига айланганди. Адабий танқид жангни кучайтирувчи, адабиёт ҳаётни сиёсий мафкурага чамбарчас боғлаб ташлаган кучга айланди. Олим Шарафиддинов адабий ҳаётда иштирок этади. Лекин синчков нигоҳ Айн фаолиятида сезиларли ўзгариш рўй берганини илғаб оларди. У Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат илмий тадқиқот институтида (1930-1932), Тошкентда иш бошлаган Маданий қурилиш илмий тадқиқот институтида (1933), Ўзбекистон фанлар қўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида (1937), Ўзбекистон ҳукумати ҳузурида тузилган Навоий юбилейини ўтказиш қўмитасида (1938-1941) илмий ходим, сектор мудири бўлиб ишлади.

Олим Шарафиддинов Ўзбекистон Давлат университетида (1933-1935), Тошкент кечки педагогика институтида, Тошкент Давлат пединститутида (1935-1938) доцент, кафедра мудири лавозимида ишлади.

Олимнинг қисқагина илмий ижодий йўли, негадир, Муқимийнинг “Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадур” деган машҳур сатрини ёдга солади. Айн адабий ҳаётда, ўзбек танқидчилигида кўриниб турди, лекин унинг фикри-ёди мумтоз адабиётимизда, хусусан Навоий ижодини чуқур, мукаммал ўрганиш, ўзлаштиришда эди. Олим бутун борлиги, иймону эътиқоди билан Навоийнинг даҳо ижодкор эканлигига, унинг асарлари ўзбек халқининг битмас-туганмас маънавий бойлигига айланганлигига ишонди. Бошқача айтганда, 20-йиллар охиридан 30-йиллар пировардигача Айн ўз ижодининг шоҳ асарини – Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги кўрли-қутли асарини ёзишга тайёрланди. Буни форс-тожик, туркий мумтоз адабиётлари билимдонлари Садриддин Айний, Евгений Бертельс билан дўстона алоқага киришувда, Навоий ҳаёти ва ижодига дахлдор жамика асарларни кунт билан ўқишида билиш мумкин эди. Айн Шарафиддиновдан пединститутда маърузалар тинглаган ёзувчи, адабиётшуносларнинг хотирлашича, домла мумтоз адабиётни чуқур билар, айниқса, Навоий ҳаёти ва ижодини нозик таҳлил қилар экан. Интилганга толе ёр деганларидай, 1938 йилда Алишер Навоий юбилейини ўтказиш бўйича Ўзбекистон ҳукуматининг махсус қарор қабул қилиши кўнидагидай иш бўлди. Устига-устак, Олим Шарафиддинов юбилей ўтказувчи ҳайъат

таркибида илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Омаднинг кулиб боқиши бўлса керакки, Ўзбекистон Республикаси Министрлар Советининг 1938 йил 15 декабрдаги қарорининг бир бандида Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида монография ёзиш Олим Шарафиддиновга юклатилиши таъкидланган, рисола ҳам рус, ҳам ўзбек тилларида чоп этилиши лозимлиги кўрсатилганди.

Олим Шарафиддинов ҳукумат буюртмасини муддатидан илгарийқ шараф билан худдалади: 1939 йилда “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографияси бир йўла рус ва ўзбек тилларида чоп этилди. Олимнинг орзуси ушалди. Лекин монографиянинг Сотти Ҳусайн масъул муҳаррирлигида чоп этилган биринчи нашрига Айн Шарафиддинов ёзган материалнинг ҳаммаси кирмаган эди. Олим Шарафиддинов фронтга кетар экан, Навоий ҳақидаги монографиянинг тўлиқ қўлёзмасини дўсти Ҳоди Зариповга ишониб топширди.

Олим Шарафиддинов оила қуришга шошилмади. У 1932 йилда шайхонтоҳурлик тагли-тахтли оилга куёв бўлди. Шарифахон келин эндигина 18 ёшга тўлган, увоққина қиз эди. Саидолим уйлангач, меҳрибон эргинамас, эътиборли устоз вазифасини ҳам ўтади. Шарифахон эрининг касбига қизиқди: халқ оғзаки ижодига жиддийгина эътибор берди. 1936 йилда Ўзбекистон ҳукумати бир гуруҳ ёш олим-педагогларни Москвага, Қизил профессура курсларига ўқишга жўнатди. Олим Шарафиддинов ёшгина хотинини 10 ойлик қизчаси билан ўқишга жўнатди. Тўнғич қизи, 3 ёшли Лолахонни ўзи билан олиб қолди. Шарифа Абдуллаева билан пойтахтга жўнаганлар орасида Иззат Султон, Юсуф Султон, Зокир Маърупов, Фахри Камол, Мансур Абзалов, Жуманиёз Шарипов ва бошқалар бор эди. Ўқишни тугатиб келгач, Шарифа Абдуллаева педагоглик билан шуғулланди, умрининг охиригача Олим Шарафиддинов домлалик қилган Тошкент Давлат Педагогика институтида кафедра мудири, доцент бўлиб ишлади.

1939 йил Олим Шарафиддинов ҳаётида унутилмас воқеа-ҳодисаларга бой бўлди. Шу йили унинг “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” китоби икки тилда чоп этилди. “15 йил ичида ўзбек адабиёти” номли адабиётшунослик тўпламида Олим Шарафиддинов ва Сотти Ҳусайннинг “Ўзбек адабиёти” тадқиқоти босилди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди”, “Ўзбек адабиёти” тадқиқотларида ифодаланган фикр-қарашлар узоқ йиллар давомида ўзбек адабиётшунослиги учун дастурамал бўлиб келди. Масалан, Ҳамзанинг ўзбек шўро адабиётининг асосчисига айланишида Олим Шарафиддинов ва Сотти Ҳусайнларнинг “Ўзбек адабиёти” мақолаларидаги оташин сўзлари, юксак баҳолари сабаб бўлди. Шу мақолада Ҳ.Олимжон, Гафур Гулом, Ғайратий, Уйғун, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Яшин ҳаёти ижоди ҳақида замонига мос келадиган фикрлар билдирилган эди. Шу йили Олим Шарафиддиновнинг Бухоро вилоятида Халқ маорифи соҳасида ишлаётган укаси Саидмурод Шарафиддинов халқ душмани сифатида қамалди. Илмий-ижодий соҳадаги ютуқлари тақдирланганидан, эътироф этилганидан олим қанчалик қувонган бўлса, истеъдодли, гўзал шеърлари билан танилиб қолган иниси Ҳибсга олинишидан азият чекди.

1939-1941 йилларда Олим Шарафиддинов илмий, адабий-танқидий, ўқув-методик асарлар ёзди. Айн Шарафиддинов Навоий поэтикаси тўғрисида махсус тадқиқот яратганлиги маълум бўляпти. У “Навоий поэтикасининг баъзи хусусиятлари тўғрисида” номли мақоласида масалани кенг қўламда, теран олганлиги кўриниб туради. Олим ўзбек адабиётшунослигида поэтикага оид нодир асарлар ҳақида фикр юритади. Тадқиқотчи Аристотель, Платон сингари юнон олимларининг сўз санъатига оид асарларининг араб дунёсига кириб келиши, тамаддундан муқим ўрин эгаллаганлиги ҳақида тўхталнади. Поэтикага оид тадқиқотлар яратган Халил ибн Аҳмад, Низомий Арузий, Шамсқайс Ҳўжа Наср, Ибн Халдун сингарилар номи Алишер Навоий асарларида учрашини айтади. Олим Шарафиддинов Низомий Арузийнинг “Чаҳор мақола”, Ибн Халдуннинг “Муқаддима” асарларидан иқтибос, фикр келтиради.

Олим Шарафиддинов “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографиясига буюк ижодкор ҳақидаги жамики қарашларини сиғдира олмаган. У “Хамса” дostonлари тадқиқотларини алоҳида-алоҳида нашр этишга мажбур бўлган. Монографияда “Хамса”нинг 4-dostonи, “Сабъаи сайёр” гўзал таҳлил қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунга қарамай, Олим Шарафиддинов “Баҳром Гўр образи ва “Сабъаи сайёр” тўғрисида” номли алоҳида тадқиқот яратади. У Баҳром Гўр образининг форс-тожик адабиётида ишланиши жараёнини “Шоҳнома”дан (Фирдавсий) бошлаб кузатади. Фирдавсий, Низомий, Деҳлавийлар яратган Баҳром образига алоҳида-алоҳида тўхталади.

Олим Шарафиддинов туркий, форсий адабиётлар тарихидан мақолалар ёзди. Хуллас, уруш арафасида Олим Шарафиддинов куч-ғайратга тўлиб ижод қилаётган эди.

1941 йилда бошланган уруш мамлакат ҳаётини, кишилар тақдирини алғов-далғов қилиб юборди. Олим Шарафиддинов илм, ўқув-методика соҳасида баракали ижод қилаётган паллада урушга жалб этилганлиги ҳақида хабарнома олди. Аввалига ҳайрон бўлди: ёши қирқни қоралаб қолган бўлса, талқинотлари эътибор топаётган бўлса... Одамнинг олasi ичида: кимдир “халис хизмат” қилдимикин... Шуниси ҳам борки, уруш юртнинг, элнинг умумий ташвиши: не-не бўз йигитлар, яқиндагина оила қурган кўёвлар жангга кетяпти. Уни бошқалардан ўқи ўзганми?.. Ўйлай-ўйлай Олим Шарафиддинов урушга жўнашга азму қарор қилди.

Ҳарбий комиссариатдагилар босиқ, салобатли, рус тилини мукамал биладиган бу одамни ўқитиш, ундан командир-зобит тайёрлаш маъқул деб билдилар. Олим кўлидаги қаламини қуролга, ижоднасини ҳарбий машқлар майдониغا алмаштирди. Самарқанд, Андижон ҳарбий машқгоҳларида бир йил шуғулланди. Лейтенант унвонини олди. Урушга кетди. Ўзбекистон Фанлар академияси таъсис этилганида, адабиётшунослик бўйича унинг номзоди академиянинг мухбир аъзолигига кўрсатилганда Олим Шарафиддинов фронтда жанг қилаётганди. Деярли барча академик, мухбир-аъзолар гувоҳномаларини қўлларига олдилар. Олим Шарафиддинов номига тўлдирилган, академиянинг биринчи Президенти Тошмуҳаммад Саримсоқов имзоси чекилган 15-сонли гувоҳнома эгасининг қўлига тегмади.

1943 йилда урушнинг боришида ўзгариш бўлди: шўро жангчи, зобитлари фашистларни ўз уйлари томон қувишга киришдилар. Олим Шарафиддинов 1943 йилнинг қаҳратон қишида Белоруссия ўрмонида бир муддат кўним топди. Шу фурсатда у Фанлар академиясига мактуб битишни, юсак илмий марказга аъзо қилиб сайлаганликлари учун миннатдорчилик изҳор қилишни ўйлагандир. Лекин у фарзандларига – Лола, Клара, Шухратга хат ёзишни маъқул топди. Ҳануз сақланаётган ўша мактуб – васият Айн Шарафиддиновнинг сўнгги асари бўлиб қолди.

“Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографияси олим ижодининг чўққисидир. Навоий ҳақида XX асрда кўплаб талқинотлар бирмунча тилларда яратилди. Олим Шарафиддинов талқиноти ўз услуби, қиёфасига эгаллиги билан фарқланади. Бу асар диссертациялардан, соф илмий (академик) талқинотлардан соддалиги, раволиги, тушунарлилиги билан ажралиб туради.

Таъкидлаш жоизки, Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзиш фикри олимда бирдан туғилган эмас. Олим Шарафиддинов, назаримда, онгли ҳаёти давомида ҳаминша Навоийни ўқиган, унинг асарларини мутолаа қилган, ҳаёт йўлини синчиклаб ўрганган. Ўқийвериш, берилиб мутолаа қилавериш уқин даражасига олиб чиқади. Уқин – адиб ҳаётини асарлари илдиз-илдизига кириб боришдир. Уқин – ёзувчи руҳидаги ҳолатларни, жараёнларни ўзида жонлантириш. Уқин – теран ҳис қилиш. Шундай одамлар борки, Навоий ғазалларини завқ-шавқ билан ёлаки ўқийдилар. Мана шуларни уқанлар дейиш жоиз. Менимча, Олим Шарафиддиновдаги уқин янада тереңроқ бўлган: унинг табиатида, одамларга муносабатида, болажонлигида, ўз “мени”ни бошқара олишида Навоийга хос фазилатлар пайдо бўлган.

Олим Шарафиддинов Навоий ҳақидаги илмий-тарихий асарларни кунт билан ўрганган. Тарихий асарларда ҳаётнинг катта воқеалари қатори икки-чаккир томонлари тасвирланади. Муаррихлар Навоий яшаган ижтимоий муҳит, шоирнинг симпатия ва антипатиялари, амалдору адиблар билан шахсий муносабатлари, амалга оширган муҳим ишлари ҳақида ёзганлар. Олим Шарафиддинов Навоийга оид материалларни уқин даражасида ўзлаштирган.

Навоий ҳаёти ва ижодини уқин – буюк санъаткор турмуши, асарларини турли ракурслардан аниқ, тиниқ кўришдир. Олим Шарафиддинов буюк Навоий ҳаёти ва ижодини сохталаштирмаган, ҳақиқатни бузмаган ҳолда уни XX асрнинг ўрталаридаги тарихий муҳитга мослаб талқин, тарғиб, таҳлил қилган. Олим Навоийнинг олдий халқ, хунармандлар билан яқин муносабатини, ҳаддан ошиб кетган солиқларни, элга жабр қилаётган амалдор-тўраларни фош қилганини тасвирлайди. Китобда Ҳусайн Бойқаро саройида, оиласида кучли инқироз бошланганлиги, фожиалар устма-уст рўй бергани кўрсатилади. Ўйлаб кўрилса, даҳо ижодкорнинг асарлари, мисоли улкан хазина: ундан турли мақсадларда доношмандик билан фойдаланиш мумкин. Олим Шарафиддинов буюк Навоийни янги ракурсда намоён этди. Муҳими, олимнинг талқинлари шўро мафқураси

етақчиларига маъқул тушди. Тўғри, Олим Шарафиддинов Навоийнинг тасаввуфий киши эканлигини, унинг соф исломий асарларини байроқ қилиб кўтармади. Навоий “Хамса”сини таҳлил қилар экан, олим дostonлардаги “анъанавий кириш”га урғу бермади. Аслида анъанавий киришда, муножотда Навоий моҳияти аниқ-тиниқ кўринади.

Олим Шарафиддинов шўро давлати ва коммунистик фирқанинг беаёв қиличи тинимсиз ҳаракатланиб турган қалтис вазиятда Навоий ҳаёти ва ижодини янгича талқин қилиш йўлини топди. Мазкур қарашнинг ижобий, етишмовчи томонлари, табиийки, бор эди.

Олим Шарафиддинов монографиясида Навоий ҳаёти ва асарларини синчиклаб таҳлил қилиш кўзга ташланади. Навоий дostonларини, хусусан “Фарҳод ва Ширин”ни ўқиган аксарият китобхонлар увоқ образларга эътибор бермайдилар. Олим Шарафиддинов “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги асосий қаҳрамонни асир этган Фирибгар билан уни ўлдирган Ёсуман бошқа-бошқа одамлар эканлигини кўрсатади. Олим Шарафиддинов китобида Навоий дostonлари яхши таҳлил қилинган, лекин “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonлари таҳлили айниқса нозик, тиниқ. Алишер Навоий Низомий, Деҳлавийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonлари ҳақида тўхталинар экан, уларда Баҳромнинг “ишқ мояси” етарли исботланмаганлигини айтади. Қарангки, Алишер Навоий ўзининг 4-дostonини ишқ моясининг мантиқи, тарихи, бадиий таҳлиliga бағишлаган. Аниқроғи, Навоий дostonидаги Баҳром ишқ изтиробига мубтало бўлади. Бутун асар давомида шу ишқ Баҳромни қийнайди, тоблайди, чиниқтиради. Дostonда тасвирланган сўнгги ҳикояда Баҳром Дилоромнинг тириклиги ҳақидаги хабарни билади. Мурод-мақсадига етган бош қаҳрамоннинг ботқоққа гарқ бўлишида ҳам теран маъно-мазмун бор.

“Садди Искандарий” чин маънода фалсафий дoston: у баҳс билан бошланади, баҳс билан якунланади. Баҳслар турли мавзуларда. Лекин улар моҳиятида битта масала ўзак вазифасини ўтайди: инсон қандай яшамоғи жоиз. Искандар олимлар даврасида яшади, аслзодалар тарбиясини кўрди. Унинг қуруқликда, денгизларда ўтказган умри маъно-мазмун, ибратга тўлиқ бўлди. Искандар юра-юра, суза-суза, кўра-кўра, била-била битта ҳулосага келди: инсон бу дунёдан у дунёга қоқ-қуруқ, очиқ қўл билан кетар экан. Шундай экан...

Олим Шарафиддинов қирчиллама 40 ёшида ҳалок бўлди. Ундан бамаъни мақолалар, Навоий даҳосига садоқат рамзига айланган рисола, истеъдодли шоғирлар, элу юртга содиқ фарзандлар қолди. Олим Шарафиддинов қолдирган мерос XXI асрда ҳам Ватанга, адабиётимизга хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Чўлпон ҳақида роман

Наим Каримов. “Чўлпон”. Маърифий роман.
“Шарқ” НМАК, Тошкент, 2003.

Бугунги кунимизнинг машҳур адабиётшуносларидан Наим Каримовнинг “Чўлпон” асари босмадан чиқиб, китобхонлар қўлига тегди. Бирдан айта қолай, китоб зийнати билан ҳам, мазмун-моҳияти билан ҳам ҳар қандай ўқувчини мамнун қилади. Бежирим, дид билан ишланган муқова, юқорида олислардаги куёшнинг лоқайд ёғдуларига қўшилиб кетгувчи мовийлик (эҳтимол, ҳаёт уммонига ёйилган шаҳид боболаримиз қонидир), китоб юзига тўғри тўртбурчак ичига туширилган яшил маскан ва унинг ўртасидаги Чўлпон ҳайкали (балки, Ватан келажаги ва бунда шоиримиз қадри) бу беназир истеъдод қисматиға (тўғрироғи, тақдириға) ишора қилгандек. Китобни қўлга олар экансиз, вужудингизни аллақандай бир илиқлик чулғаб олади. Чунки бу ном бугун ҳар бир ўзбек зиёлиси қалбида яшамоқда. Гарчи унинг шуҳрати XX асрнинг 20-йилларидаги каби бўлмаса-да, ҳар қалай кўнгилга яқин тутадилар. Айниқса, ижодкор ёшлар юсак кадрлайдилар. Биздагина эмас, четда ҳам унинг хурмати баланд. XX аср ўзбек адабиёти ҳақида қай бир хорижий мамлакатда илмий иш қилинган бўлса, марказий ўринда Чўлпон турган.

Ўзим дуч келган бир воқеани айтиш. 1995 йилда Ўзбекистондан 4 киши Анқараға уч ойлик илмий сафарға бордик. “Турк дунёси адабиёти” ва “Турк дунёси тарихи” ёзилапти. Олти туркий жумҳурият – Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон, Озарбайжон, Туркиядан мутахассислар иштирок этишляпти. Китобға кирадиган ҳар бир ада-

бий шахс ҳақидаги материални бир-галиқда атрофлича муҳокама қиламиз. Бир куни аҳволимиздан хабар олгани таълим вазирининг муовини келди. Ишларимизнинг қандай бораётганлиги ҳақида суриштира туриб, бирдан бизға юзланди, “XX асрдан ўзбеклардан кимларни олаяпсиз?” деб қолди. Бир бошдан санай бошладим. Сабри чидамади. “Чўлпон борми?” деди. “Албатта, бор-да, усиз янги ўзбек шеърлярининг тасаввур қилиб бўладими?” дедим. “Яхши!” – деди бир қадар қониқиш билан. Сўнг қандай шеърляри танлаб олинганлигиға ўтди. Яна жавобимни ўртасида шожин аралашди. “Мана бу шеъри борми, авинақа бошланарди-ку...” Бир дақиқа ўйлаб олди-да, туркча талаффузда бошлади:

Гулан башқалардир, оғлаян
банам...

Вазир муовини шоирнинг “Мен бошқалар”ини ўқий кетди... Сўнроқ Хусайн Ўзбой билан учрашдим. У Чўлпон ҳақида докторлик диссертацияси ёзган ва “Чўлпон шеърляри” номи китоб чоп эттирган эди. Биздаги чўлпоншуносларни, биринчи навбатда Озод акани суриштирди, адабиёт ҳақида узоқ суҳбатлар қурдик, чўлпонхонлик қилдик. Амин бўлдимки, Чўлпонни Туркияда биздан кам билмайдилар. Ўйлайманки, бу ҳол биргина Туркияда эмас. Лекин гап шундаки, уни англамоқ керак. Бунинг учун эса кашф этмоқ керак. Бугунги кун нуқтаи назаридан қайта идрок этмоқ лозим.

Ўзбекистонда мана шу жараён ке-

чаяпти ва Наим Каримовнинг мазкур китоби бу борадаги жиддий қадамлардан. Муаллиф биринчи мартаба Чўлпоннинг ҳаёт йўлини давр контекстида, унга дахлдор расмий-норасмий, хусусий-умумий факт ва ҳужжатларни, эътироф-эътирозларни жалб этган ҳолда ва энг муҳими, бевосита асарларидан келиб чиқиб ёритишни бош мақсад қилиб олган ва бунга бир қадар муяссар ҳам бўлган.

Муаллиф асар жанрини “маърифий роман” деб белгилайди. Бу биз ўрганган “роман”лардан эмас, албатта. Эҳтимол, уни “роман-эссе” ёхуд ҳатто “биографик роман-эссе” деб аташ маъқулдир. Ҳарҳолда китобда ижодий-биографик йўналиш устувор. Шунга қарамадан, у биргина Чўлпон доирасида қолмайди, албатта. У – яқин ижтимоий-маданий тарихимизнинг катта-кичик саҳифалари, таъкидлаш керак, ўқилмаган саҳифалари. Аниқроғи, улар бугунги кун нуқтаи назаридан, Ватан ва Миллат манфаатидан келиб чиқиб тадқиқ этилмаган эди. Сарлавҳаларига эътибор берсангиз, бунга ишонч ҳосил қиласиз. Чунончи: “Чигатой гурунги”, “Қизил Шарқ поезди”, “Бухоро ахбори”, “Балжувон”, “Нашри маориф”, “Дархон”, “Кўгарт водийси”, “Ўзбек драматудияси”, “Чўлпон театри”, “Хужум” ва ҳоказо. Бу саҳифаларнинг барчаси Чўлпон тақдири орқали ёритилган. Муаллиф бу буюк истеъдод шахси, фаолияти билан боғлиқ бор нарсани тўплашга ва тадқиқотга жалб этишга ҳаракат қилади. Энг майда ёхуд энг зиддиятли тафсилларгача назардан қочирмайди. Бу борада турли-туман давлат ва жамоат архивлари, биринчи навбатда, Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати ва ижодий ташкилотлар ҳужжатгоҳи материалларидан, замондошлари хотираларидан, вақтли матбуот маълумотларидан кенг фойдаланади.

Бу ўринда, муаллифнинг Салимхон Тиллахонов “кўрсатма”си муносабати билан билдирган бир қатор мулоҳазалари, хусусан, 20-йилларда “ўз миллатини севиш” маъносида кенг ишлатилиб, 30-йилларда сиёсий ранг берилган ва “тавқи лаънат”га айлантирилган “миллатчилик” атамасига берган изоҳ ва шарҳлари (176-177-бетлар), “Дархон”даги Чўлпон мақолаларида “босмачилик”ни “тинч” йўл билан “тугатиш” борасидаги мулоҳазалар акс этганига диққатни қаратиши (203-

205-бетлар) каби бугунги кун нуқтаи назаридан ғоят муҳим бўлган фикрларни таъкидламоқ керак.

Айни пайтда, совет қатагон даври ҳужжатларига ёндашишда маълум но-зик жиҳатлар борлигини, жумладан, миллий зиёлилар бир-бирига атайин қайрилиб айбномаларнинг деярли барчаси бичиб-тўқилганини ҳам назардан қочирмайди. Иккинчидан, муаллиф ўринли қайд этганидек, “...жамиятни қарама-қарши синфларга ажратиб юборган Совет давлати яна бир синфи – хоинлар ва сотқинлар синфини вужудга келтир”ган эди (442-бет). Тарихнинг ажиб “такаррури” (Чўлпон) бор. Машҳур Гаспаринский XIX аср сўнгидаги хоинларимиз даври ҳақида ёзган эди:

“Шоҳ Темур замонинда ҳар бири бир арслон ўлан туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин, соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хилъатларга ўралган риёкор кўпайган эди. Золимлар йўлини тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5-10 тилла-олтун учун сабоҳдан оқшома қадар “омин-омин” айтиб, миллатни хароб ва барбод этганлар саноксиз эди. Қандай бахтсизликки, бир учи Садди Чинга, дигар учи Ўрта денгизга чиққан салтанат баҳодирларининг авлоди ёшлиқда баччалик, сўнг эса баччабозлик ҳаромликлари ичида умр кечирадирлар эди. Умаро ва вукалонинг аксари ё Эрон асирларидан, ё баччалик қилганларидан мансабга кўтарилар эди. Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми шарифлари унутилгани каби, илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Кушчи, Улугбеклар ёддан чиқиб, бутун Мо-вароуннаҳр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, хилм, маориф иззат-нафс ва ҳайсият (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Бу сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас”¹.

Ниҳоят, машҳур 30-йиллар қурбонларининг бола-чақалари ўша давр суд-тергов ишларига ҳақ-ноҳақ жалб этилиб, қатагон манфаатига мослаб гувоҳликлари олинган ва ҳужжатлар-

¹ Тарихи жадиди Туркистон, “Таржимон” газетаси, 1906 й. 33-сон.

га муҳрланиб қолган минг-минглаб кишиларнинг авлодлари билан бугун ёнма-ён яшайдилар. Бинобарин, масаланинг илмий жиҳатидан ташқари амалий-ҳаётий томонлари ҳам йўқ эмас.

Китобнинг муҳим ютуқларидан бири, фикримизча, Чўлпон асарларининг яратилиш тарихи билан боғлиқ мулоҳазалардир. Бу жиҳатдан, унинг шахсий-интим ҳаёти тадқиқи, “Уйғониш” тўпламидаги “Юрт қайғуси” рухни остида берилган шеърлар шарҳи, шоир руҳиятини очишга уриниш, Чўлпон ва турк адабиёти масаласининг қўйилиши ҳамда ёритилиши, 1923-1925 йиллардаги Москва адабий муҳитига доир фикр-мулоҳазалар, “Гамлет” таржимасига, умуман таржималарга қўрилган тайёргарлик каби кўпдан-кўп ижодий масалалар борасидаги факт ва материаллар янгилиги билангина эмас, талқин ва ёндашуви, ҳатто пафоси билан ҳам мароқлидир. Айниқса, бутун ҳаёти кечаю кундуз ёт кўзлар назоратида кечган шоирнинг ижод лаҳзаларини тиклашга бўлган уринишни алоҳида таъкидлаш керак. Хусусан, Чўлпон ён дафтарининг, умуман у ёзган нарсаларнинг “тўсатдан” ички ишлар ходимлари кўлига тушиб қолиши билан боғлиқ воқеалар баёни муаллифнинг улкан хизмати ва жасоратидан нишонандир. Шунингдек, машҳур адибнинг катта-кичик замондош ижодкорлар билан ўзаро мулоқотлари, ҳали илмий жамоатчиликка номаълум келаётган қанчадан-қанча асарларининг (шу жумладан, бошқалар номидан босилган “Рустам”, “Аваз” каби) аниқлаштирилиб, муомалага олиб кирилиши, кўпчиликка маълум асарларининг (масалан, “Ёрқиной” каби) туғилишидан тақдиргача бўлган кузатишлар китобни маълум маънода Чўлпон ижодиёти борасидаги энг кейинги ва энг жиддий адабиётшунослик тадқиқоти даражасига кўтарари.

Мана шу хил бир қатор фактларга суюниб, ушбу китоб шоир ижодий биографиясини яратиш йўлидаги дастлабки ва муваффақиятли тажрибалардан деб қаралмоғи керак.

Китоб қурилишига кўра ҳам анча пухта, атрофлича ўйланган. Беш фаслдан иборат: Уйғониш, Булоқлар, Тонг сирлари, Ойдин кечаларда, Қор кўйнида лола – буларнинг ҳар бири шоир асарларининг номлари ҳамдир. Сўнгида “Чўлпон шажараси” илова қилинган. “Уйғониш” аталган биринчи

фасл 1902 йилдаги машҳур Андижон зилзиласи тарихи билан бошланади. Муаллифга бу воқеа икки нарса учун керак. Биринчиси, Чўлпоннинг туғилган йилини аниқламоқ, иккинчиси, ижтимоий-маданий ҳаётдаги асрий турғунликни ларзага солган қудратли бир куч кириб келаётганига ишора қилмоқ.

Ниҳоят, асар, муаллиф қайд этганидек, “роман” ҳамдир. Унда Чўлпоннинг ҳаёт йўли ҳақидаги барча маълумотларни бир жойга тўплаб, шарҳлашгина эмас, унинг шоир ва инсон, Миллат ва Ватан фидойиси сифатидаги шаклланиш жараёни ва аянчли қисматини жонли лавҳаларда таъсирчан ҳикоя қилиб бериш ҳам кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам китобда ҳар қандай илмий ишнинг алифбеси саналувчи манба ва ҳаволалар йўқ. Бу, табиийки, ундан илмий мақсадларда фойдаланишни қийинлаштиради ва китобнинг илмий қимматига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Лекин Чўлпондай шоирни кенг оммага танитиш йўлидаги мақсад ва иштиёқ муаллиф танлаган усулни оқлайди.

Ҳар бир китобда бўлганидек, бунда ҳам камчиликлар йўқ эмас, албатта. Уларнинг айримлари шунчаки, жузъий, сўз, ифода, факт ҳар хилликлари билан боғлиқ. Иккинчи бирлари баҳсталаб, мунозарали. Баъзилари аниқлик киритишни талаб қилади. Масалан, 64-бетда Чўлпоннинг таҳаллуси муносабати билан Фитрат ҳақида гап очилади ва ўқиймиз: “Фитрат бу пайтда Чўлпон билан ҳали учрашмаган эди. Улар 1917 йилга келибгина бир-бирлари билан танишиш имконига эга бўлганлар”.

130-бетда ўқиймиз: “Чўлпоннинг Фитрат билан илк учрашуви 1919 йилнинг бошларида рўй берган”. Ҳар ҳолда ойдинликка эҳтиёж бор. “Танишиш имкони” билан “илк учрашув” бир-бирдан узоқ тушунчалар эмас.

Факт хатолари: “Вақт” журнал эмас, газета (40-бет); “Дорур-роҳат” даги саройнинг номи қизил-қирмизи маъноларни англатувчи “Ал-Ҳамро”, “Эл-Ҳамроҳ” (55-бет) эмас. 59-бетда тилга олинган “Ўктам исми мунаққид” таниқли тил-адабиёт олими Қаюм Рамзон бўлади. 2-Николайнинг Мардикорлик Фармони 1915 йилда эмас, 1916 йилда чиққан. Жонли Шарқ тиллари институти (Лазарев номида эди), янглишмасам, Москвада (291-бет) эди. Машҳур Ильминский “аср (XX аср кўзда тутиляпти – Б.Қ.) бош-

ларидаги арбоблардан” (185-бет) эмас, у 1891 йилда вафот этган, бинобарин, XIX асрга дахлдор, 453-бетда Чўлпонга “1913 (!) йилдан бошлаб шўро давлатига қарши аксилинқилобий кураш йўлига ўтган”лиги айtilади ва ҳоказо. Хатиб-хатиф (66-бет), таййиба-таййива (78-бет), қадимчи-қадимги (77-бет), юқладим-йўқладим (83-бет), Қашамшам-Қамашшам (205-бет), жентилмон-жигтилмон (226-бет), тап тортмаган-таъб тортмаган (267-бет), Ҳалаб-Халоб (251-бет) бўлиб кетган ўринлар анча-мунча. “РусТА” негандир “РусТО” ўқилади. Фитрат, Чўлпон, Боту шеърларини ўз ичига олган машхур манба “Ўзбек ёш шоирлари” 1923 йилда нашр қилинган (178-бет) дейилади. Шу пайтгача у 1922 йил, деб кўрсатиб келинади. Буларни бир огиз изоҳсиз бериб бўлмас. Чунки уларнинг аксарияти мазмун билан боғлиқ. Ва муҳим аҳамиятга эга.

Айрим сўзлар, атамалар ўринсиз ишлатилгандек. Масалан, бир ўринда ёлгон тонгни ифодалаш учун “субҳи каззоб” (215-бет) ишлатилибди. Ёлгон ва чин тонгни фарқлаш учун Сидқий-Хондайлиқий халқдаги “субҳи козиб” ва “субҳи содиқ”ни кўллаган эди. Олим Шарафиддиновнинг Чўлпон ҳақидаги машхур мақоласига “шармандали” сифати берилибди. Бу – мафкура-ку! Уни илмий баҳолаб кетавериш керак эмасми?! Гоҳо Навоий ва унинг салафлари ҳақида сўз юритилиб, “ижод ва илм аҳлини даҳшатга (таъкид бизники – Б.Қ.) солган” ижодкорлар (172-бет) деб таърифланади. “Енисей” лақабли бир айғоқчи “воқеанавис” (369-бет), “хоинлар ва сотқинлар синфи”нинг иккинчи бир вакили Назирхўжаев эса “зот” (442-бет) деб таништирилади. Ҳар иккиси ҳам кўпроқ ижобий маънода ишлатиларди. “Истеъмол жамиятлари” (181-бет) – изоҳталаб. Шунингдек, “ором ёзиш учун” (223-бет) деган ифодалар ҳам, табиийки, эриш туюлади.

Матн бузилишлари учрайди.

Масалан, Чўлпоннинг “Балжувон” марсиясидаги дастлабки икки сатр:

Фарёдим дунёнинг борлигин
бўлсин! (?),
Умиднинг энг сўнгги ипларин
узсин! –

деб берилган (163-бет). Қофиядан англашилиб турибдики, “бўлсин” эмас,

“бузсин”. Шунингдек, “Қуртулуш” (озодлик) – “Қутқариш”га, “Салоник” – “Селаник”га айланган.

Мағжон Жумабойнинг машхур “Туркистон” ўлани:

Туркистон икки дунё эшиги – ғўй,
Туркистон ер турктин бесиги – ғўй,

(281-бет) деб келтирилибди. Ҳолбуки оригиналда бу бошқачароқ эди:

Туркистон – эки дунё эсиги – ғўй,
Туркистон – Эр Турктунг бесиги – ғўй.

Маълум бўлганидек, гап туркий халқлар ҳақидагина эмас, Нўҳ пайғамбарнинг набираси Турк ибн Ёфас ҳақида кетаяпти. Ёфаснинг лақаби “Абут-Турк” (Туркнинг отаси) эди. Бу билан Мағжон Туркистон Туркдан тарқалган туркийлар бешиги эканлигига урғу бермоқда.

Энди, айрим баҳсли фикр ва хулосалар ҳақида.

Асарнинг “Нашри маориф”га бағишланган саҳифаларида жадидчиликнинг 1917 йилгача бўлган даври билан 20-йилларнинг бошини бир-бирига зид қўйишга мойиллик сезилади. Лекин наشري маорифчиларнинг мақсад ва вазифалари шарҳланганида бу фарқни илғаб олиш қийин. Масалан, иттифоқ ҳақида Бехбудийдан тортиб, Фитрату Ажзийгача бонг урмаганмидилар?! Маҳқамаи шаърия ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Бизнингча, Туркистон жадидчилиги яхлит, ҳар тарафлама шаклланган ва XIX асрнинг охирларида майдонга келиб XX асрнинг 20-йилларигача давом этган ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаракатчилик. У Октябр тўнтарышидан кейин янги шароитдан келиб чиқиб, истиқлол учун кураш шакллари ва усулларини ўзгартирди, холос. Буни “Нашри маориф”нинг таркиби асосан “эски жадид”лардан ташкил топгани ҳам кўрсатиб турибди-ку. Жадидларимизнинг 1917 йилгача бўлган фаолиятларини биргина маърифатчилик билан чеклашга мойиллик китобнинг бошқа ўринларида ҳам учрайди. Масалан, 184-бетда бу шунчаки “юрган гап”дек эслатилиб, Чўлпон фаолияти ажратиб олинади ва унда “ғаройиб манзара” кўрилади. Аслида бу ерда ҳеч қандай “ғаройиблик” йўқ. Бехбудийнинг 1906 йилда большевиклар фирқасини асосли рад этиши, 1907 йилда “Туркистон мухторияти” дастурини тузиб, Гаспринский

орқали Давлат Думаси муҳокамасига чиқармоқчи бўлгани сиёсий фаолиятнинг ҳар қандай шубҳадан ҳоли намунаси эмасми?!

Қолаверса, “Нашри маориф”нинг бизга қоронғу жойлари кўп. Масалан, 1922 йилнинг охирларида тузилган ташкилотнинг 1923 йилда “ишлари самарали” бўлиб, унинг фаолиятини “янада жонлантириш истаги” билан ҳайъат таркибининг 1924 йил январидан қайта сайланиши ва шу ойнинг 30-куни бир кишининг қутилмаган таклифи билан кўп овоз олиб тарқалиб кетиши, сирли, албатта.

Мантиқий ноизчилликлар бор. “Кишилар ўз сажияларига кўра, **икки тоифага** бўлинади...”, – деб бошланади учинчи фасл. Ва булар: **сардор, эргашувчи**. Чўлпон эса... – **зиёли**. (Таъкидлар – бизники, Б.Қ.). Учинчи тоифа бўлаяпти-ку?!

Айрим мўътабар манбаларга ёндашишда, юмшоқроқ айтганда, бир томонламалик сезилади. Масалан, Заки Валидий ҳақида ёзади:

“Заки Валидий Февраль инқилобидан кейин Туркистондаги истиқлол учун кураш ҳаракатларида ўзининг катта роль ўйнаганини алоҳида таъкидлагани ҳолда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидов, Убайдулла Хўжаев сингари маҳаллий халқ ҳаракати раҳбарларининг фаолиятини кўпинча четлаб ўтади. Бизнинг ихтиёримизда бошқа тарихий-мемуар адабиёти бўлмагани учун, Валидийнинг бу манманлик “касал”ини билга-

нимизга қарамай, яна унга мурожаат этишга мажбурмиз”. (85-бет.)

Эътироз гоят умумий бўлгани учун унга умумий эътироз билдиришни лозим топмаймиз, лекин мантиқий жиҳатига озгина тўхташни истаймиз. Аввало, кўчирмалардан маълум бўлишича, муаллиф Заки Валидийнинг биргина “Хотиралар”идан фойдаланган. Унинг ҳам тўла нусхасидан эмас, Ш.Турдиев таржима қилган парчасидан. Ҳолбуки, унинг “Бугунги турк эли – Туркистон ва унинг яқин тарихи” номи жаҳон тан олган салоҳиятли китоби бор. Унга кўпроқ суюяни керак эди. Иккинчидан, у Валидийнинг хотиралари. Унинг марказида Валидий турмай, ким туриши керак?! Қолаверса, ихтиёрингизда “бошқа тарихий-мемуар адабиёт” йўқ экан, у мўътабар бўлади-да, шу сабабли, ундан “манманлик касали”ни излашимиз унчалик тўғри бўлмас. Ўзингиз ўша “манман”нинг маҳаллий халқ раҳбарлари фаолиятини кўпинча четлаб ўтган китобидан сон-саноксиз кўчирмалар келтирасиз-ку. 146-147-бетларда эса “...Чўлпонлар фожиасини бутун даҳшати билан ҳис этиш имконини беради”ган кичкина бир парчасини тўрт жойда эътирос билан шарҳлайсиз... Демак, масала, сиз айтгандан бошқачароқ.

Булар ҳаммаси йўл-йўлакай гаплар. Муҳими, жуда катта иш қилинган. Чўлпондек шоиримиз ҳақида бугунги куннинг сўнгги тугал бир эссе – тадқиқоти майдонга келган. Барчамизга ушбу китоб муборак бўлсин.

Бегали ҚОСИМОВ,
профессор.

Виктор ВАСИЛЬЕВ

Таль тилсимоти

Хужжатли қисса

“ҲАММАСИ ЖОЙИДА!”

Таль октябрь оғи охирида Мюнхендан қайтди, 1959 йил январиди эса Тбилисиди ўтказиладиган XXVI мамлакат чемпионатиди қатнашиши керак. У кейинги пайтди кетма-кет мусобақаларди иштирок этгани учун қолган икки оғди дам олғиси келди. Лекин у тинч юра олармиди? Музиқа ва адабиётга қизиқиши ҳар доим ҳам шоҳмот фаолиятига мос тушавермагани учун ўқитувчилик қилғиси келиб қолди. Кўп ўтмай Рига мактабларидан бириди рус тили ва адабиётидан дарс бера бошлади. Шуниси қизиқки, у тезди ўқувчилар ишончини қозонди. Дастлабки дарслардан бириди синфхонига кирар экан, тоқчади доналари терилган шоҳмот тахтасини кўрди. Доскага вазифани ёзиб, шоҳмот тахтасига назар ташлади. Кўрдикди, вазият ўзгарган, кимдир кўпол хатога йўл қўйганди.

— Дарс вақтиди ҳам бундай ёмон ўйнаш мумкин эмас, — деди-ди, ҳеч нарси бўлмагандай дарсни давом эттирди. Шоҳмот тахтасидиги доналар бошқа кўзгалмади.

Болаларга янги ўқитувчи ёқиб қолди, мусобақа-тадбирларга қатнашгани учун дарслар тез-тез сурилиб турса ҳам уни ҳурмат қилишарди. Тез оради Таль мактабди ишлашга ҳаққи йўқлигини тушунди: у кўплаб дарсларни ўтказиб юбораётганди.

У журналистикага қизиқа бошлаганди. Латвия ёшлар газетасига келган мактублар асосиди кичик-кичик фелъетонлар ёзиб турди. Бу иш қизиқарли ва ёқимли эди, устига-устак, унинг ҳазил-ҳузулга мойиллиги ўз йўналишини тошганди. Аммо узоқ муддатли сафарларди бўлиб туриши бу ишнинг ҳам белига тебди.

1959 йилдан Ригади “Шахс” шоҳмот журнали чиқарила бошланди. Таль таҳрир ҳайъати аъзолигига киригилди. Дастлаб у янги вазифасига истехзо билан ёндошди, ахир, 22 ёшли йигитни ҳам таҳрир ҳайъатига киригишадими? Кулгилди! Кейинроқ ўйлаб кўрса айнан шоҳмот журнали ўзибоб жой: шоҳмотни севади, журналистикага қизиқади, ҳеч кимга пўнғилламасдан ишга киришгани маъқул.

... Тбилисиди Тални жиддий синов кутаётганди. Чемпионатга бағишлаб чиқарилган шоҳмот бюллетениди унинг аҳволига холис баҳо берилганди:

“Агар қадимий латифадан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Талнинг XXIV чемпионатдидаги дастлабки муваффақияти тасодиф, иккинчи бор олгин медаль олиши манфаатларга (чемпионат Ригади ўтказилганди) мос эди, аммо Порторождаги минтақаларо мусобақа ва Мюнхендидаги XIII Олимпиадида унинг биринчи ўринни эгаллаши одади тусига кирганини кўрсатди ва бунга ҳамма нарсига шубҳа билан қарайдиганлар ҳам кўника бошлади. Ҳатто етакчи гросмейстерларимиз ҳам мусобақаларди Бронштейн, Котов, Смилов, Керес, Ботвинник, Авербах, Геллер ва Таймановнинг навбатма-навбат голиб чиқишига

Охири. Боши ўтган сонди.

чидаб келишаётганди, энди улар ё узил-кесил Талнинг яккаҳоқимлигини тан олишади, ёки бу масала бўйича бошқача фикрлари борлигини айтишади”.

Азалдан шоҳмотда ким яккаҳоқимлик қилмасин, бу ўйинга хос жаҳд-жадал билан курашиш иштиғқи унинг тан олинишига йўл қўймаган. Бунинг устига Тбилисида ўз даврининг буюк шоҳмотчилари тўпланишганди. Кейинчалик Таль ўзининг “Сипоҳлар жонланганда” китобида шундай ёзганди: “Марк Тайманов агар мен қаторасига учинчи бор чемпион бўлсам, шоҳмотни бутунлай ташлаша ваъда берганди”. Чемпионатда қатнашаётган спорт усталари ҳам кучли эканлигини ҳисобга олсак (улардан иккитаси — Полуэтаевский ва Холмов тез орада гроссмейстер бўлишди), Таль олдида жиддий вазифа турганини англаш қийин эмас эди.

Таль ҳам унга қарши жиддий ўйнашим керак деб ўйлайдиган оддий чемпион эмасди, айни пайтда у ёш, сергайрат ва жаҳон шоҳмот тожига даъвогар саналарди. Шунингдек, у айримларга исёнкор ва қўпол кўринган шоҳмотта янгича ёндошиш ғоясини уларнинг хоҳишига қарши ўлароқ ўз ўйинлари мисолида исботлаб келаётганди. Шу боис ҳар бир қатнашчининг қалбида қайсар “болакай”ни тартибга чақириб қўйиш истаги яширинганди, десак муболага эмас.

Ҳамкасбарининг кайфиятини Таль дастлабки Юхтман билан ўйиндаёқ ҳис қилди. Аслида бу учрашув иккинчи тур ўйини эди, чунки Таль хасталаниб қолгани учун мусобақага кечикиб келганди.

Юхтманни “соҳа мутахассиси” дейишарди. Унинг энг ишончли қуроли: бўлажак ўйинга олдиндан аниқ йўналиш танларди. Бундай рақиблар Талга ҳам ёқарди, ахир улар ўйин пайтида зериктиришмайди. Демакки, Юхтман учрашувга тайёрланиш чоғида Талнинг комбинациялар мулкига ижозатсиз кирган ва ўзини у жойда хотиржам сезаётганди. Бу ригаликка ёқмаётганди. Шу боис Таль ўйин бошланиши билан очикдан-очик ҳужумга ўтди. Юхтман билан шундай ўйнаш хавфли эди. Нозик руҳшунос ҳисобланган Таль ўз ҳиссиётига ортиқча бино қўйиб юборди ва бунинг учун жазоланди.

Кейинги уч турда Таль 2,5 очко тўшлаб, аҳволини бир оз ўнглаб олди. Бешинчи турда Керес билан учрашди. Керес навбатдаги юришини қилгач, зал саҳнасида хотиржам айланиб юрди. Таль жавоб юришини қилиб, Керес олдида келиб деди:

— Сизнинг юришингиз!

Керес жойига ўтириб, вазиятни таҳлил қилди ва деди:

— Майли, мен розиман.

У ҳайрон бўлиб рақибига қаради. Керес унинг “Сизнинг юришингиз” деган сўзини дурангга таклиф деб тушунган экан. Талнинг шоҳмот тахтасидаги доналари ноқулай жойлашганди, бундай вазиятда дуранг таклиф қилиш инсофдан эмасди. У Кересдан кечирим сўраб, дуранг таклиф қилмаганини тушунтирди. Ўз навбатида Керес буни Талнинг зуғуми сифатида қабул қилди, афтини бужмайтирди. Кейин Таль ўйинни дуранг қилиши учун жон-жаҳди билан дона суришига тўғри келди.

Тўққизинчи турда Таль пешқадамлар қаторида эди. Ўша кун Тбилисига Ида Григорьевна учиб келди, Миша телефон орқали ўзини ёмон сезаётганини айтганди. Мусобақа ўтказилаётган Руставели номли театр биносига кираверишда унга гроссмейстер Флор учради.

— Яхшиям, онаси ўз вақтида етиб келди, — деди у. — Миша ёмон ўйнай бошлаётганди, бугун Нежметдиновга ютқазаяпти.

— Нима деяпсиз? Мен келдимку, шу муносабат билан ҳам ўйинни ютмайдимиз? Бўлиши мумкин эмас!

Она залга кирди. Миша саҳнада ўктам юрарди. У мамнун жилмайиб қўйди: она ўелининг юришига қараб, аҳволи қандайлигини аниқ биларди. Бир ишнинг тагига етмагунча қўймайдиган Ида Григорьевна Флорни излаб топди ва тантанали равишда деди:

— Гроссмейстер, кимнинг гапи тўғри экан? Бориб кўринг, у ютаяпти!

— Ким ютаяпти? Мишами? Унинг вазияти иложсиз!

— Мен такрор айтаман, у ютаяпти!

— О, оналар! — дея Флор хитоб қилди ва ҳисоботни ёзиш учун матбуот хонасига шошилди.

Ажабланарлиси, иккаласи ҳам ҳақ эди. Чиндан ҳам Талнинг вазияти иложсиз, лекин у ютганди! Қора доналарда ўйнаган Таль сицилианча ҳимояда оғир вазиятга тушди. 12-юришда Нежметдинов пиёдабини қурбон қилиб, кучли ҳужум уюштириш имкониятига эга бўлди. Аммо аниқ режа остида ҳужумни давом эттирмагани учун қора шоҳ тахтанинг бошқа томонига ўтиб бекинди. Тахтада вазиятлар бир хил эндшпиль юзага келди, бироқ Нежметдинов ҳамон ғалаба ишгиёқда дона сурарди ва у қўпол хато қилди.

Ўнинчи турда Таль Авербахни мағлубиятга учратиб, очколари сонини 6,5 тага етказди. Спасский ва Тайманов 7 тадан очко жамғарганди. Касал бўлгани учун бир неча ўйинни ўтказиб юборган Петросяннинг имкониятини баҳолаш қийин эди. Ун биринчи тур олдиан Таль Тбилиси телевидениесига чиқиш қилди. Дарвоқе, у суҳбат давомида шундай деди:

— Мен одатда мусобақанинг биринчи ярмида пешқадамлик қилавермайман, шу боис бундан кейин қандай ўйнашни ҳам билмайман.

У бу сўзларининг тезда тасдиқланишини хаёлига ҳам келтирмаганди! Кейинги турда Гуфельд билан ўйинда енгилтаклиги тутиб, шоҳини ҳужум остидаги томонга рокировка қилди ва бунинг жазосини чекди. Аммо кейинги етти турда бирор марта мағлубиятга учрамай беш ярим очко тўшлади.

Ўн саккизинчи турга келиб Талда 12 очко эди. Одатда шунча очко мусобақада биринчи ўринда боришга етарди. Чунончи Порторожда 17 турдан кейин шунча очко тўшлаб, олдинда бораётганди ва таъқибчиси Петросяндан ярим очко ўзиб кетганди. Бу ерда эса шунча очко билан доимий рақобатчиси Петросяндан ярим очко ортда қолаётганди.

Ўн саккизинчи турда Петросян спорт устаси Никитин билан ўйнади, Таль эса ўзи учун ноқулай рақиб — толмас курашчи гроссмейстер Корчнойга қарши дона сурарди. Петросян дебютдан чиққач, яхши вазиятга эришди. Буни кўрган Таль таваккал қилишга мажбур бўлди. Ташаббусни олишга берилиб кетган пайтда муҳим марказий пиёдаеси назоратсиз қолди. Ноиложликдан енгилганини тан олди. Шу турда Петросяннинг дурангга имзо чеккани уни янада ранжитди.

Мусобақа ғолиби аниқ бўлганди. Охирги турда Петросян дурангга имзо чекиб, ғолиблигини расмийлаштирди. Таль эса қора доналар билан ўйнаб Холмовни гангитишга роса ҳаракат қилди, у ҳар сафар зарбага чап беришга улурди. 13-юришда Таль отини қурбон қилди, кейин фарзинини зарба остида қолдирди. Залда шов-шув бошланди, ўйга чўмган Холмов бошини кўтариб Талдан сўради:

— Кимдир таслим бўлдимиз?

Фарзинни уриш шарт эмасди, Холмов ҳам ўзига ортиқча ташвиш орттиргиси келмади. Таль ярим очко билан кифояланди ва Спасский билан 2-3-ўринларни бўлашиб олди.

Шундай қилиб, биринчи “муваффақиятсизлик”. Бу натижани ҳеч ким, ҳатто Талнинг ўзи ҳам тўғри маънода муваффақиятсизлик деб атай олмасди. Чунки мусобақада ҳаммадан кўп 9 марта ғалаба қозонганди, 8 нафар гроссмейстердан 5 очко олданди. Бунинг устига у мусобақада эркин ва иштаҳа билан ўйнади.

Тўғри, айрим ўйинларда Таль енгилтаклик қилди, ўзига ортиқча бино қўйди. Бунга Гуфельд билан бўлган ўйинини мисол келтириш мумкин. Аммо унинг яқиндагина йигирма икки ёшга тўлганини унутмаслигимиз лозим...

Тбилиси мусобақасида Таль кўплаб ўйинларни кечиктиргани учун унга даъвогарлар мусобақасида ёрдам беришга эндшпильнинг нозик билимдони Авербахни таклиф этиш гоёси туғилди. Кобленц бу гоёни қўлаб-қувватлади ва Авербах билан олиб боришга музокаралар муваффақиятли тугади.

Даъвогарлар мусобақаси олдиан Таль Цюрих ва Москва шаҳарларида яна бир қарра синовдан ўтди. Цюрихда халқаро мусобақа ташкил этилаётганди. Бу Талнинг умридаги биринчи нуфузли мусобақа бўлиб, унда чемпионлик олтин медали учун курашиш ёки кучли тўртликка кириш каби ташвишлар йўқ эди. Мусобақанинг шиори битта: чиройли ўйнаш. Таль тезда бундай мусобақаларнинг ўзига хос ажойиб хусусиятлари борлигини сизди ва катта қониқиш билан дона сурди.

Айтиш мумкинки, Талнинг чиройли ўйнаш хоҳиши швейцариялик мухлисларнинг истақларига тўла мос келди. Таль Цюрихда 15 имкониятдан

11,5 очко тўплаб, биринчи ўринни эгаллади ва “Энг кўп галаба қозонгани учун” махсус мукофоти билан тақдирланди (у ўн ўйинда ютганди).

Цюрихда ундан ташқари бўлажак даъвогарлар мусобақасининг беш қатнашчиси — Керес, Глигорич, Фишер, Олафссон ва Бенко ҳам ишгирок этди. Таль мусобақада ўзининг куч-билимини ҳар жиҳатдан синовдан ўтказди. Асосий эътиборини юзага келадиган вазиятларда қандай курашиш лозимлигига қаратди. У янада очикчасига ўйнашга қарор қилди, ўз вазиятини ёмонлаштириш ҳисобига ўйинни кескинлаштириш тўғри-ноғўрилигини текшириб кўрмоқчи бўлди. Мусобақа таваккал қилиш нафақат фойдали эканлигини, балки зарурлигини яна бир қарра тасдиқлади.

Тални Цюрихда дарҳол ёқтириб қолишди. Унинг чиройли галабалари тилга тушди, айниқса, Келлер билан ўйини матни жаҳоннинг барча шоҳмат нашрларидан жой олди. Тезкор ўйини, топилдиқ юришлари, ҳар қандай рақибга қарши мардона кураши, ниҳоят, унинг қувноқлиги, суҳбатижонлиги мухлисларга ёқмаслиги мумкинмиди?

Келлер билан ўйинда Таль пиёдасини, отини қурбон қилди, кейин иккинчи отини, иккала руҳини! Мухлислар жазавага тушди. Кўпчилиги келиб Талнинг кўлини сиқиб табриқлади, шундай чиройли ўйинларни соғиниб қолганини айтишди, унинг хотираларда яшаётган қадимий усталардай дона сурганини таъкидлашди. Аммо ҳар бири кетиш олдидан эҳтиёткорлик билан битта савол беришди: қурбонлар тўғримиди?

— Билмайман! — дея жавоб берди Таль очик қўнғилик билан. — Энди бунинг қандай аҳамияти бор? Келлер ўйин пайтида аниқ жавоб юришлари тополмади. Демак, қурбонлар ўзини оқлади. Таль жилмайиб, қўшимча қилди: Мухими, мухлислар хурсанд бўлди, ўзининг айтишича, Келлер ҳам ўйиндан қониқиш туйган. Шундай экан, қурбонларнинг унчалик тўғри эмаслиги тўғрисида гапирин керакми?..

Таль жуда яхши кайфиятда Ригага қайтди ва Латвия терма жамоасининг бошқа аъзолари билан Москвада бошланадиган II Спартакиадага тайёргарлик кўришга киришди. Аммо бир кун кечқурун қорин қисмида қаттиқ оғриқ туриб азоб берди. Бир неча кундан кейин буйраги оғригани маълум бўлди, врачлар қўшимча равишда кўричаги ҳам санчиқ бергандир дея тахмин қилишди.

У ўзини жуда ёмон ҳис қила бошлади. Кетма-кет санчиқ берганда, ҳатто шоҳматни ҳам четга сурарди. Талнинг Спартакиадага боргиси келмади, чунки жамоа учун керакли очколарни ололмаслигига кўзи етганди. Аммо ўртоқларини ҳеч бўлмаса маънавий жиҳатдан қўлаб туриш учун бирга боришини илтимос қилишди. Бундай илтимосни Таль рад эта олмасди.

Спартакиадада Таль биринчи тахтада ўйнаб, бирорта учрашувда ҳам галаба қозонмади?! Ёлғиз таскин шу: ўртоқларига тўғри дебют тахлаб, кечиктирилган ўйинларни таҳлил қилиб, жамоасига фойдаси тегди. Аммо жамоа етакчиси муваффақиятсизликка учраётганига қарамай, унга бўлган хурматини сақлаб қолди. Ҳар кечқурун унинг хонасида конфет, мевалар пайдо бўларди. Бу кўнглини эритарди ва Тални тушқунликка тушишига йўл қўймасди.

Мусобақа якунлангач, қатнашчиларни тўплаб мажлис ўтказилди. Шунда Спартакиада ташкилотчиларидан бири сўраб қолди: “Кайфиятларингиз, аҳволларингиз қандай?” Таль зудлик билан жавоб берди: “Ҳаммаси жойида!” Самимий кулги янгради.

Аммо Талнинг хушчақчақликни давом эттиришга ҳоли қолмади. У уйга қайтиши билан врачлар дарҳол операция столига ётиши лозимлигини айтишди. 20 август куни Талнинг кўричагини операция қилишди, 2 сентябрь куни эса Москвага учди, чунки 4 сентябрь куни бошқа қатнашчилар ва ёрдамчи-мураббийлар билан биргаликда даъвогарлар мусобақасига жўнаб кетиши керак эди.

Рига аэропортида онаси ўлини кузатар экан, огоҳлангирди:

— Мишенка, қаттиқ кулма, операция иплари узилиб кетади.

Она нимани назарда тутаетганини яхши биларди. Чунки Таль Спартакиадада тўлиқ муваффақиятсизликка учрамасин, операция столдан яқинда турган, шунинг учун мусобақада Смеслов, Керес, Петросян ва Глигорич билан рақобатлашишга кучи етмайди дея тахмин қилишидан қатъи назар, ҳамон у

хушчақчақ ва ғам-ташвишдан ҳоли эди. Табиатан некин Таль ҳар доимгидай мусобақада омад юлдузи порлашига қаттиқ ишонаётганди.

Ниҳоят, даъвогарлар мусобақасининг биринчи босқичи ўтадиган Словениянинг Блед шаҳрита етиб келишди. Атрофи тоғлар билан ўралган, бир ёнида қўл суви ялпираган курорт шаҳар. Айнан Бледда Алёхин жаҳон чемпиони бўлгандан кейин Капабланка мухлисларига, шоҳмот ишқибозларига бежиз шу унвонга эришмаганини исботлаган. Алёхин шу шаҳарда ўтказилган йирик халқаро мусобақада биринчи ўринни эгаллаган, у ўшанда иккинчи ўрин эгасидан 5,5 очко ўзиб кетганди, ҳамон бу натижа рекордлигича турибди. Ана шу мусобақа “Топлице” меҳмонхонасида уюштирилганди.

Шаҳарга боғлиқ бу хотиралар ҳар бир қатнашчига кўтаринки кайфият бағишлаши лозим эди. Таль эса кайфиятини бузаман деса етарли сабаблар топарди: операциядан тургани учун уни ҳеч ким жиддий рақиб санамаётганди. Маҳаллий газетада Талнинг чиройли комбинацияси чоп этилди, унинг тагида шундай изоҳ берилганди: “Таль операциягача шундай ўйнарди”. Биз олдинроқ эслатганимиздек, ўтказилган сўровда ҳеч бир қатнашчи ва ёрдамчи-мураббий (албатта, ўзининг ёрдамчи-мураббийдан ташқари) Тални мусобақа голиблигига раво кўрмаганди. Холис айтадиган бўлсак, операция асорати мусобақанинг дастлабки кунлари ўзининг салбий таъсирини ўтказди.

Агар ташқи омиллар уни тушкунликка туширса, биз Тални Таль демасак ҳам бўларди. Тўғри, у саломатлигидан, матбуотдаги мақолалардан бироз ранжирди, лекин тушкунликка фарқ бўлмаганди. Аксинча, у сабрсизлик билан шоҳмот тахтаси узра кураш бошланишини кутарди. Ахир, у ўз олдида турган ўта масъулиятли муаммоларни ечишга чоғланаётганди.

...Қаршисида номдор рақиблар. Бир йил жаҳон чемпиони бўлган Смислов. У икки бор даъвогарлар мусобақасида голиб чиққан, уч бор Ботвинник билан тенга-тенг дона суришган. Ўйинда узоқни кўзлайди, эндишпиль билимдони.

Паул Керес — ҳар тарафлама етук. Дебют, миттельшил ёки эндишпильми, комбинацияли ўйинми ёки вазият устунлигига эришишми унга бари бир, барчасида рақибига хавф туғдира олади. Охириги йигирма йилда жаҳон чемпионлиги учун олдин Алёхиннинг, кейин Ботвинникнинг асосий рақиб саналиб келинди, шиддат захирасининг чегараси бормикин? Энди у шошилмаса бўлмайди, қирқ учга кирди, айнан шу омил ғайрат бағишлар...

Тиграи Петросян шундай муваффақиятларга эришдики, ҳар бир мағлубияти тасодифга йўйилмоқда. Уни Тбилисидаги галабаси янада руҳлантирган. 1956 йилдаги даъвогарлар мусобақасининг биринчи ярмидан кейин Макс Эйве у ҳақда шундай деганди: “Агар Петросян оз-моз комбинация қўллай бошласа, у билан шоҳмот ўйнаб бўлмайди”.

Ниҳоят, Светозар Глигорич — Талнинг Порторож ва Цюрихдаги ноқулай рақиб, иккала мусобақада ҳам атиги ярим очко ортда қолганди. Мюнхен олимпиадаси қаҳрамони, биринчи тахтада Ботвинникдан кўпроқ очко тўплаганди. Бунинг устига, мезбон, албатта уни мухлислар кўпроқ қўллаб-қувватлайди.

Фридерик Олафссон, Пал Бенко ва ўн олти ёшли Роберт Фишер-чи? Тўғри, етакчи гроссмейстерлардан кучсизроқ рақиб, лекин улар ҳам Порторожда Бронштейн ва Авербах каби номдорларни ортда қолдиришди.

Албатта, Михаил Талнинг бу рақибларнинг ҳар бирига қарши қўллайдиган ўзига хос қуроли бор. Афсуски, касаллиги туфайли мусобақага тайёргарлик даврини шифохонада ўтказди. Бунинг устига, рақиблари: “Жин урсин, Таль ҳамма мусобақада голиб чиқаверадимиз?” — дея гашлари келиб турибди.

Ҳар бир рақибининг куч ва имкониятларини чамалаб, Таль қандай хулосага келди? Хулосаси мантиққа зид бўлса ҳам табиати ва ўйин услубига мос эди: бундай мусобақада голиб чиқиш учун ҳар бир ўйинда таваккал қилиш керак! Ўз нуқтаи назарларига асосланган ўта масъулиятли бу қарор ўша мусобақа учун ягона ва тўғри қарор эканлигини кейинги воқеалар ривожини тасдиқлади. Чунки ўз олдида юксак мақсад қўйган Керес Талнинг асосий рақибига айланди...

Кейинги мусобақаларда бўлаётгани каби Тални биринчи турда кўнгилсизлик кутиб турган экан. Унинг рақибини Смислов эди. Тақдир ҳазилини қаранг, улар

шоҳмот тахтаси устида илк бор хорижда учрашишди. Таль ўйин олдида мағлубиятини сезгандай, Авербахга ўзини кўнгилсизлик кутаётганини айтди. Балки касалдан кейинги дармонсизлик таъсирини кўрсатандир ёки кимнингдир зарбаси спортчиларга хос жанговар кайфиятини уйғотишини истагандир, ҳар қалай бир нарса аниқ — Таль Смиловга қарши бўш ўйнади.

Смилов эса ажойиб тарзда дона сурди. Оқ доналарни бошқарган Смилов сицилианча ҳимояда аста-секин ривожланадиган йўналишни танлади, бу кескинликка интиладиган Талга ёқмасди. Бунинг устига ўйин тезда эндишилга ўтди, шуни Смилов хоҳлаб турганди. Таль қийинчилик билан ҳимояланди. Аввалига бу ишни яхши уддалади, кейин чарчагани учун диққатини тезда жамлай олмади. Ҳатто унга Смиловнинг доналарни юргандан сўнг бураб қўйиш олати ҳам халақат бера бошлади. Ўйинни оғир вазиятда кечиктирди. Давом эттирилганда, Смиловнинг эндишилдаги билимдонлиги қўл келди. Таслим бўлишдан бошқа чора қолмади.

Бу ўйинда Таль собиқ жаҳон чемпионининг ушлаган жойидан узиш кураш услубига гувоҳ бўлди. Энди у фақат ўз услубида ўйнаши лозимлигига, рақибларининг оғир карвон йўналишларни танлашига йўл қўйиб бўлмаслигига яна бир карра имон келтирди.

Бу турда Фишернинг Керес устидан қозонган ғалабаси катта шов-шув уйғотди. Петросян Олафссонни енгди. Фақат Глигорич — Бенко ўйини дуранг билан якунланди. Биргина дуранг. Даъвогарлар роса тишларини қайраб келишпан экан. Нақадар ўткир тишлар... Иккинчи тур янада муросасиз кечди: дурангта келишилмади.

Таль Глигоричнинг эски ҳинд ҳимоясида ўйнашни ёқтиришини билар, шу боис маълум йўналишда шоҳ томондаги чекка пиёдани олдга сурди. Бу янги юриш суръатни ютқазिशга олиб келарди, лекин кескин вазиятларда Глигорич чалғиди, олдин сипоҳини, кейин ўйинни бой берди. Керес Смиловни енгди, Петросян эса Фишердан устун келиб, пешқадамликни қўлга олди.

Учинчи турдаги рақибни Керес инглизча ўйин бошида 5-юришдаёқ уни илонизи сўқмоққа етаклади. Икки томон ҳам узоқ ўйга чўмди. Аммо Керес 25-юришда дуранг таклиф қилди. Таль таклифни рад этди ва рақибини кескин ҳужумга ўтишга чалғитиш мақсадида филини орқага сурди. Таклифи рад этилганидан ранжиган Керес ўзини ҳужум қилишдан тўхтата олмади, кейин тахтада олагасир бошланди: қора от ажойиб тарзда марказда қурбон бўлди ва воқеалар тез ривожланди. Тез орада Таль от эвазига учта пиёда устунлигига эришди ва ҳужумини сақлаб қолди. У зарбада турган тўртинчи пиёдани олса, ғалабани нақд қилиб қўярди. Албатта, Таль бунга кўрди, лекин аввал рухларни алмаштиргиси келди. Бу хато эди, кейин Таль яна янглишди. Тажрибали Керес дарҳол ташаббусни ўз қўлига олди, кечиктирилган ўйин давом эттирилганда ғалаба қозонди.

Тушкунликка тушишга асос бор эди. Гўё, Талнинг услуби кучлиларга қарши иш бермайди, деган ғамгин башоратлар тўғри чиққанди. Уч турдан бир очко тўшлаш кам. У охириги ўриндаги Глигорич ёнидан жой олди.

Аммо кейинги турлар Талнинг дастлабки муваффақиятсизликлардан тушкунликка тушмаганини, ҳамон нишонни тўғри кўзлаётганини кўрсатди. Бледнинг тоза тоғ ҳавоси Талнинг кучига куч қўшди, унинг кун сайин жанговарлиги ошиб борди. У кейинги турларда Олафссон, Фишер ва Бенкони ютди, ораликда Петросян билан дуранг ўйнади.

Биринчи давра тутайди, Таль хорижлик тўрт шоҳмотчини ҳам енгди ва ўз аҳволини ўнглаб олди. Энди у Петросян ва Керес билан биргаликда 1—3-поғоналардан ўрин эгаллади. Таваккал ўзини оқлади! Саккизинчи турда Смилов билан ўйинда таваккал яна қувонч келтирди.

Шоҳ олди пиёдасининг сурилишига Смилов мустаҳкам мудофаа кўргони барпо этувчи Каро-Канн ҳимоясини танлади. Таль 5-юришдаёқ марказни рақибига берди. Лекин Смиловнинг битта пиёдаси яккаланиб қолса-да, сипоҳлари фаол ҳаракатланарди. Бундай вазиятлар Смиловга ёқмасди.

У янглишмади. Марказ очилгач, мураккаб ўйин бошланди. Таль ўйин давомида вазият тақозосига кўра яхши эндишилга ўтиши мумкин эди. Бу қарорни вазият тақозо этаётганди, кураш мантиғи эса бошқа ечим топишга

ундаётганди. Ахир, Талнинг қаршисида эндишил билимдони ўтирарди. Смасловга комбинациянинг ўнқир-чўнқир сўқмоқлари ёқмайди. Хуллас, Таль фил қурбони билан боғлиқ мураккаб комбинацияни бошлаб юборди.

Тахтада шундай вазият вужудга келдики, у узоқ йиллар кўплаб мамлакатларнинг шоҳмотчилари диққатини тортди, ҳаяжонга солди. Тўғримикин? Янада аниқроқ айтсак: Талнинг қурбони ўзини оқлармикин? Смаслов уни чишпакка чиқара олармикин? Оқларга ҳам, қораларга ҳам турли йўналишлар тавсия этилди, ниҳоят Талнинг қурбони тўғри экан деган хулосага келинди. Смаслов зўр бериб ҳимояланди, лекин таниқли гроссмейстер Костич тўғри таъкидлагандай: “Таль рақиблари олдига мушкул муаммоларни қўяди, уларга бугун жавоб бериш керак, эртага кеч бўлади”. Смасловнинг “бугун”ги жавоби сипоҳни қайтариш бўлди, аммо гуноҳни ювиш учун қилинган бу қурбон рақибининг ҳовурини туширмади. Бир неча юришдан кейин Таль мухлисларнинг олқишлари остида фарзинини қурбон қилди ва Смасловнинг 26-юришда таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади.

Бу галаба Тални жуда руҳлантирди. Таль услубига хос бу ўйин ташкилотчилар томонидан эътироф этилди ва махсус совринга лойиқ кўрилди. Муҳими, Смасловни ҳали ҳеч ким шундай ютмаганди. Энди Талнинг услуби кучсизларга қарши ўзини оқлайди, деб юрганлар мум тишлашди.

Саккизинчи турда Керес Фишерни ютди. Петросян эса Олафссонга енгилди ва у шу турдан кейин шитоб билан марра сари интилаётган Таль ва Кересга рақобатчи бўлолмади қолди. Ўйини қовушмаётган Смаслов эса Талга ютқазгандан кейин яна бўшашиди ва пешқадамлардан ортда қолиб кетди.

Ҳа, Керес — Таль рақобати бошланди. Бу рақобатга сўнги турдагина нуқта қўйилади. Рақобат бошланган саккизинчи турдан кейин Керес ва Таль 5,5 тадан очко тўплашганди. Улар тўққизинчи турда ўз ҳисобларига яримтадан очко қўшишди. Унингчи турда эса юзма-юз учрашишди.

Иззатгалаб Талнинг “қасос ўти”да ёнаётганини айтиш шарт бўлмаса керак. Бу сирдан воқиф Керес руҳий жиҳатдан Талга нисбатан қулай шароитда эди.

Биринчи имкониятдаёқ Таль икки сипоҳини қурбон қилиб, ташқи жиҳатдан чиройли, лекин очикдан-очиқ таваккал қурбонини бошлади. Руҳий кечинмалар таъсирида бўлган Таль бу қарорга келиши учун бор-йўғи 10 дақиқа сарфлади. Керес пухта ўйланмаган ҳамлаларни бартараф қилди, Таль яна тор-мор этилди...

Нафақат Авербах ва Кобленц, балки шу шаҳарда яқин кадрдон бўлиб қолган Петросян ҳам Талга енгилтаклиги учун дашном берди. Таль эса эринчоқлик билан пўнғиллади: юяга қаранглар, қандай гўзал эди-я? Аммо унинг ичини мушук тимдаларди.

Пойгада Керес бир очко олдинга ўтди. Кейинги турда Таль Олафссонни ютгандан кейин оралиқдаги масофа қисқарди (Керес Петросян билан дуранг ўйнаганди). Таль бу ўйинда рақибга ташаббусни тошпирадиган, лекин кескин вазиятлар юзага келадиган йўналишни танлади. Олафссоннинг ҳужум қилишига йўллар кўп эди, айёр Таль айнан шу жиҳатга умид боғлаганди. Кўплаб йўллардан тўғрисини танлаш учун Олафссон узоқ ўйлади, лекин у ичдан пейтнотга тушаётганини сезиб турарди. Унга соат товуши “ҳужумга!” дегандай буйруқ берди ва қора доналар олға интилди. Вақт танглигида Олафссон хаёлини жамлай олмай ташаббусни қўлдан чиқарди ва кейин қанчалик ҳимояланмасин мағлубиятга учради.

Ўн биринчи турда Таль Петросян билан битимга келишди, Керес Бенкони ютди ва ўртадаги фарқ яна ошди. Қатнашчилар мусобақа довоига яқинлашаётганди. Шу вақтгача муваффақиятсизлик фожиа эмас, кейинги ўйинда аҳволни яхшилаш мумкин деса бўларди. Энди эса кун сайин ҳар бир очконинг, ҳатто ярим очконинг қадри ошиб бораётганди.

Ўн учинчи турда Таль қора доналар билан Фишерга қарши ўйнаши керак. Маълумки, Фишер Каро-Канн ҳимоясини хушламайди, Таль аввалига шу дебютда ўйнамоқчи бўлди, кейин фикридан қайтди. Чунки Каро-Канн дебютида ташаббусни олиш имконияти камроқ, бу Талнинг ўз ихтиёри билан кичик катакка киришидай гап эди. Нима бўлса бўлар, сицилианча ҳимоя: Фишер оқ доналар билан шу ҳимояга қарши ўйнашни ёқтирарди, Таль эса қора доналарда кўпроқ қўлларди!

Таль “с” хонадаги пиёдани бир қадам олдга сурди ва қўлларини олмасдан зимдан Фишерга қаради, кейин кулимсираб пиёдани олдинроққа силжитди. Найнов Бобби Фишер стулга чўкиб, Талга безовга тикилди. Ҳайинда сицилианча ҳимоя бўлишини билганда қўзлари қувончдан чақнаб кетди.

У эрта қувонганди. Таль Фишерга ўзи ёқтирган йўналишни танлашга имкон берди, лекин юришлар кетма-кетлигини усталлик билан ўзгартириб уни чалғитди. Дебюддан тўла чиқмасданоқ оқ шоҳ бир неча қора сипоҳнинг нишони остида қолганди. Фишер қанчалик ҳимояланмасин, Таль мотга олиб борувчи чиройли комбинацияни топди.

Бледни тарк этиб, учинчи давра ўтказиладиган Загреб шаҳрига йўл олинганда Кересда ўн, Талда тўққиз ярим очко эди. Таль ширин хотиралар билан Блед шаҳридан кетди. Шу шаҳарнинг тоза ҳавоси операциядан чиққан ҳолсиз танига дармон бўлди, кучига-куч қўшди, умуман олганда мусобақанинг биринчи қисмини ёмон яқунламади.

Йўлда Таль баҳона топилди дегунча Бобби Фишернинг жигига тегарди. Қувноқ ва ҳаётга ошифта Талнинг шоҳмотдан бошқа қизиқишлари ҳам қўп: мусика, адабиёт, кино ва ҳоказо. Ажабланарлиси, камгап, бадқовоқ, ўта қобилиятли бу йигитнинг эса бутун фикри-ёди шоҳмотда эди...

Загребда ўйинлар саккиз юз томошабинга мўлжалланган Зобитлар саройида ўтказилди. Бу вақтга келиб мусобақага қизиқиш ошганди ва зал мухлислар билан тўларди. Ҳаяжонланган мухлислар ўзларининг ёқимтойлари — Керес, Таль, албатта Глигоричнинг ҳар бир яхши юришини қарсақ чалиб олқишларди, бу кўтаринки кайфият қатнашчиларга ҳам ўтарди. Хулласкалом, учинчи давранинг биринчи ўйинидаёқ Кереснинг асаблари дош бермади, у Фишерга филини “совға қилди”. Чунки шу вақтда Таль Смилов билан ўйинда ночор ҳолатдан кишти-қойим ёрдамида сирғалиб чиқиб кетганди.

Таль ўйин бошида ҳафсаласиз дона сурди. Албатта, бу кечирилмас ҳол. Чунки Талдай нозик руҳшунос рақибининг иккинчи турда тор-мор бўлганини эслаб шайланишини билиши керак эди (Дарҳақиқат, Смилов йиллар ўтиб иқрор бўлганди: мен мулојим кўринсам ҳам кўнглимда суворий яшайди, у фаришта эмас...) Афсуски, Таль рақибининг жанговар кайфиятини англаганда кеч бўлганди. Смилов ҳар бир донани тегилли хонага астойдил бураб-бураб кўярди. Чиндан ҳам у ажойиб ўйнади, сипоҳлари билан қораларнинг фарзин томонини ёриб ўтди ва фил ютиб олди.

Шу вақтда топқчи ва асаблари метин Таль эмас, бошқа шоҳмотчи бўлганда аллақачон қуролини топширарди. Биз биламизки, Таль ҳар доим хавф-хатарга тик боради, бунинг устига, сипоҳдан айрилиш унга янгилик эмас. У жар ёқасида туриб ақл бовар қилмас топқирлик билан ҳимояланарди. Оқ байроқ кўтарилишини кутаётган Смилов эса ичдан ўйиннинг бемаъни тарзда чўзилаётганидан ранжиб кўярди.

Энг қизиги, мўъжиза туфайли омон қолган қора доналар талвасага тушмасди (бу қандай бедодлик?), яна оқларга таҳдид солиб кўярди. Бунинг устига кейинот соясини ташлади, узоқ давом этган курашдан толиққан Смилов янглишди. Фурсаддан фойдаланган Таль руҳини қурбон қилди ва фарзин таъқибидан қочган оқ шоҳ тахтанинг бурчагидан паноҳ излади... Белгиланган беш соат тугади, ҳакамлар кечиктирилган вазиятни ёзиш учун хатжилд тайёрлашди, Смилов эса бошини чангаллаганча тахтадан кўз узмасди. Ниҳоят, у тақдирга тан берди — дуранг.

Таль Кересга етиб олди. Аниқроқ айтсак, Керес Тални кутиб турди. Ҳар қалай шу ўйиндан кейин маҳаллий газеталардан бирида ёзилган ҳисоботда Талга янги нисбат берилганди: “Бахтиёр Бахтиёрович...”

Унинг ўзи кучли таассурот қолдирган бу дурангни оддий омадга боғламади. Чунки Таль “бахтли тасодифлар” юз бериши қимматга тушинини яхши биларди (чунончи, Смилов билан эришилган дурангдан кейин у меҳмонхонага оёғини судраб кириб борди). Аммо “ўз омадининг яратувчиси” кўпчиликнинг ёдидан бахти қулган эркатой сифатида жой олди, на чора, бу таассуротларни ўзгартиришнинг иложи йўқ.

Фишер билан бўлган ўйиндаги “ҳалокат” Кересга салбий таъсир этди. Кейинги учта турда атиги бир очко олди. Оғир ўйинни дуранг қилганидан

руҳланган Таль эса олға интилди. Ўн олтинчи турдан бошлаб у яккапешқадамликни қўлга киритди ва мусобақа охиригача бу ўринни ҳеч кимга бермади. Биринчи ўринга Глигорични ютгандан кейин кўтарилди, ўн еттинчи турда Кересдан устун келди.

Бу ғалабанинг қиммати баланд эди. Агар Керес ғалаба қилганда у мусобақа жадвалини бошқарарди. Эҳтимол, кетма-кет учинчи ғалаба Таль руҳини бугкул синдирарди. Аммо ҳал қилувчи ўйиндаги мағлубият Кересга салбий таъсир ўтказмасдан қолмасди. Шундай бўлди ҳам...

Мусобақа жадвалидаги мавқеи Талнинг хотиржам дона суришини тақозо этарди. Шу боис у ўйин бошланиши ҳамон рақиб қароргоҳига ташланиши жуда-жуда истаб турган бўлса ҳам, ҳаётида биринчи марта ақл билан иш юритишга, ўзини таваккал юришлардан тийишга қарор қилди. Эҳтимол у қарорининг уддасидан чиқарди, бироқ бу сафар бошига бало орттиришни истаётган Керес жанговар кайфиятда эди. Таль дастлабки қарорини ўзгартириб, рақибига ўз яроғи билан жавоб бергиси келиб қолди.

Кереснинг ҳужумлари тобора хавфли тус олди, қора шоҳ оқ доналар қуршовида қолди. Ҳар юришда мот таҳдид солаётганига қарамай Таль совуққонлик билан ҳимояланди. Бир зумгина Керес ҳушёрлигини йўқотиб, жиндай хаголикка йўл қўйди, Таль дарҳол ташаббусни ўз қўлига олди ва қарши ҳужумга ўтди. Иккала томонга вақт танлиги хавф солиб турган пайтда Таль тез ва соз ўйнади. Алоҳида таъкидлашни истардик, бу учрашувда Таль ҳам руҳий, ҳам спорт натижаси нуқтаи назаридан ажойиб ғалабани қўлга киритди.

Бу ғалабадан кейин пешқадамлар рақобати ниҳоясига етмади, ҳали Кереснинг ижодкорона руҳи сўнмаганди, лекин бу ниҳоянинг бошланиши эди. Чунки Кересга ўн еттинчи турда етказилган жароҳат мусобақа охиригача битмади. Аммо буюк гроссмейстернинг қаҳрамонлигига тан беришимиз керак, у кейинги беш ўйинда тўрт ярим очко тўплади! Афсуски, Кереснинг фожиаси шунда эдики, унинг рақибни ҳам суръатни бўшаширмади.

Загреб босқичининг охириги кунда мухлислар қутилмаган томошага гувоҳ бўлишди. Негаки, олдинги икки ўйинда Талга ютқизган Бенко “Мени Таль гипноз қилиб енгаяпти, шу боис кейинги учрашувда қора кўзойнак тақиб дона сураман”, дея кўпчиликка жиддий тарзда уқтираётганди. Шов-шув илинжиде ярадиган журналистлар Бенконинг тапини дарҳол илиб олишганди, бу қутилмаган можарони келтириб чиқариши, устига-устак, дўстона руҳда ўтаётган мусобақа муҳитига салбий таъсир этиши мумкин эди.

Табиийки, мухлислар бу гаплар қандай тугашига қизиқиб қолишганди ва Бенко кўпчиликнинг диққат-эътиборини ўзига тортиди. Мана Бенко ўз жойига жиддий қиёфада ўтирди, чўнтагидан намоишкорона қора кўзойнагини олди ва кулиб ҳам қўймай бурни устига қўндирди. Ён-атрофдагилар қимирлаб қўйишди, Бенконинг қилиғидан ажабланишмади: гроссмейстер ўз сўзининг устидан чиқди, бунга Таль қандай жавоб берар экан?

Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, жавоб юриши Талга хос топқирликдан келиб чиққанди ва бу Бенкони тошдай қотириб қўйди. Бу ҳолат ташқаридан қараганда қизиқчилар томошасига ўхшарди, шоҳмот нуқтаи назаридан эса ўйинда қўлланган “янгилик” дейиш мумкин эди. Гуё Бенко Талнинг олдиндан тайёрлаб қўйган “тузоғи”га илинганди. Чунки Таль ҳам жойига ўтиргач, томошабинлар эътиборини тортиш мақсадида намоишкорона чўнтагига қўл солиб Петросяндан сўраб олган қора кўзойнагини олди ва шонилмасдан тақди. Бунинг устига томошабинларни кулдириш учун улар томонга қараб қўйди. Томошабинлар қаҳ-қаҳ отиб кулишди, ўз ишидан мамнун Таль ҳам сезилар-сезилмас жилмайди, фақат Бенконинг афти буришди. Энди вазиятни қайтаришга кеч эди, Бенко ўйин давомида ҳалақит берса ҳам кўзойнагини ечмади. Албатта, бир оз ўтгач Таль, тапини келтираётган кўзойнакни чўнтагига тикди, лекин томошанинг давом этишини истаётган айрим мухлислар ундан кўзойнакни қайта тақийини бир неча бор қичқириб сўрашди. Қутилгандек, Бенкога қора кўзойнак ёрдам бермади, у йигирманчи юришдаёқ ютқизиқ вазиятга тушиб бўлганди.

Йигирма биринчи турдан кейин даъвогарлар Загреб билан хайрлашиб,

Белград сари йўл олишди. Хайрлашув кечасида Талга учинчи даврада яхши натижа кўрсатгани учун “Хабар” газетасининг махсус соврини топирилди. У Загребда ҳаммадан кўп олти очко жамғариб, умумий очколари сонини 15,5 тага етказди. Керес ҳисобидаги очколари сони 14 та эди. Маҳаллий газеталардан бири мусобақага бағишланган ҳисоботида шундай сарлавҳа қўйганди: “Етти гроссмейстер Белградга, Таль эса Ботвинник томон яқинлашяпти!”

Мусобақанинг яқунловчи қисми Белграддаги икки минг мухлиста мўлжалланган Касаба уюшмалари саройида ўтказилди. Бу ерда Талнинг Смилов билан ўтказган тўртинчи ўйини кескинлиги, танг ҳолатларнинг чўзилгани ва қизиқ яқунлангани олдинги учта ўйиндан ҳам кўпроқ таассурот қолдирди. Смиловни тушуниш қийин эмасди, учинчи ўйинда мағлубиятдан сирғалиб чиқиб кетгани учун худди иккинчи ўйиндагидай мағлубиятга учратиб, Талнинг таъзирини бериб қўймоқчи эди.

Тал-чи? Унинг “найзабозлик” қилишга сабаблари бормиди? Асло! Ҳозир у очиқ тортишувдан кўра стол атрофида тинчлик музокараларини бошлаши яхшироқ эди. Аммо марра яқинлашган сайин Талнинг олдга интилиши одат тусига кирганди. Кутилгандек, у дебютдан чиқар-чиқмас қандай йўлга тушганига қарамадан олға интилди.

Жанговар кайфиятдаги Смилов бу тал Каро-Канн ҳимоясини эмас, қоралар учун фаолроқ сицилианча ҳимояни танлаганди. Тез орада марказда ва шоҳ томонида тўқнашувлар юз берди. Кейин Таль ҳеч бир асосиз қурбон қилди. У бу юришни қилар экан, гирдобга тушиб қолишини биларди. Аммо у ўзини тўхтата олмади.

Сипоҳ устунлигига эришган Смилов аввалига хавфларни бартараф этиш билан шуғулланди. Тажрибали шоҳмотчи бу вазифани муваффақиятли уйдалади, аммо шейтнотга тушди. Таль эса бор кучини ишга солиб, комбинация бўронини бошлашдан чарчамади. Смилов чигал вазиятда янглишди: олдин арзимас хатога, кейин навбатдагисига йўл қўйди. Рухини асосиз юриб, шоҳини содиқ мулозимидан айирди. Ниҳоят, Таль 41-юришда кутилмаган зарба бериб, Смиловни таслим қилди.

Рости, қароқчиларга хос ўйин бўлди. Таль ўзини жар ёқасида эмас, тубсизликка тушиб кетдим деб ўйлаганди. Шу боис ўйиндан катта қониқиш туйди. Ахир шоҳмотнинг азалий қонунларига асосан сипоҳсиз қолган ва бунинг устига, вазияти ночор томон нафақат ғалаба қозонишни, балки ўйинда дурантга эришишни ҳам ўйлаши мумкин эмас. Ажабланарлиси, Таль бунинг аксини исботлади.

Бундай ўйинлар шоҳмотнинг азалий тушунчаларини ўзгартириб юборади. Мазкур ўйинда Таль ҳар бир сипоҳи ва пиёдасининг фойдали иш қобилияти жуда юқори эди. Унинг кам сонли армияси “жанг” майдонидаги барча муҳим нуқталарни эгаллаб, жиддий хавф солиб турди. Балки шоҳмотдаги омад тушунчаси шундай ўйинларга хосдир, бироқ Талнинг ўзи буни бошқароқ изоҳлашга ҳақлидир: “Сизнинг ҳам омадингизни берсин, рақибингизни яқсон қилинг! Мендек таваккал ўйнаб, сипоҳ ва пиёдаларсиз қолинг, лекин тушкунликка тушманг, сизни ҳам Худо ёрлақайди!”

Смилов устидан қозонилган ғалаба кутилмаган оқибатларга олиб келди. Кейинги турда муваффақиятсизликдан аччиғи чиққан Смилов ажойиб тарзда ўйнаб, Кересни мағлубиятга учратди. Таль эса Глигорич устидан навбатдаги ғалабасига эришди ва йигирма тўртинчи турга келиб, Кересдан икки ярим очко ўзиб кетди.

Гўё голиблик масаласи ҳал бўлди, қолган турларда расмиятчиликларни адо этиб, маррага қадам қўйилса бас. Аммо Талнинг кайфиятида ўзгаришлар юз бераётгани кўзга ташланди. Чунки Таль табиатан курашда, рақобатда ўзлигини намоеън қиладиган шоҳмотчилар қаторига киради. У мусобақаларда пешқадамнинг изидан тушса, ё ҳеч бўлмаганда таъқибчисининг қаттиқ-қаттиқ нафас олаётганини эшитиб турса тани кучга тўлади, ижодкорлиги қайнайди, эҳтирослари жўш уради. Аксинча, ҳаммаси ҳал бўлган вақтда голибликка қўл узатишни осон кечмайди. Сочидан тирноғигача кураш ўтида ёнадиган, таваккал юришлари қотирлидан Таль мусобақа мавқеидан, билим ва тажрибасидан унумли фойдаланиш каби оддий ишларни ҳар доим ҳам қойиллата олмасди.

Шу боис Талнинг Керес билан бўладиган ўйин олдидан кайфиятидан шикоят қилганидан ажабланмаслигимиз лозим. Авербах ва Кобленц унга тўғри маслаҳат беришди:

— Дурангга ўйна!

— Оқ доналар билан дурангга ўйнаш, — ҳайрон қолиб елка қисди Таль. — Ноқулай, ноқулайгина эмас, уят.

Ғалабага ўйнаш учун на хоҳиш, на рағбат бор эди. Жуда чарчаганди: ҳар ўйинда жар ёқасида юрди, бу жойда хотиржам дам олиб бўлмайди!

Талнинг иккиланиб ўйнаётгани дебютдаёқ сезилиб қолди. Рақибнинг шашти пастлигини пайқаган зийрак Керес темирни қизигида босди. Рақибни ҳиқилдоғидан олгандан кейингина Таль апил-тапил ҳимояланишга ўтди. Ўйин кечиктирилди, лекин Керес ғалабага эришиши учун яна қирқгача юриш қилди.

Пешқадамлар рақобати қайтадан бошланди. Кейинги икки турда Таль Олафсон ва Петросян билан дуранг ўйнади, Керес эса Петросян билан бигима келишди, Бенкони мағлубиятга учратди. Йигирма еттинчи тур олдидан Таль бир очко олдинда эди. Бу турда Таль роса хуноби чиқиб юрган Бобби Фишерга қарши қора доналарни сурарди. Фишер Тални ютиб хуморини ёзишга тайёргарлик кўраётганди.

Эрталаб Талнинг хонасига кирган Петросян Каро-Канн ҳимоясида ўйнашни маслаҳат берди.

— Йўқ! Барибир Бобикнинг сицилианча ҳимоядаги яхши кўрган йўналишида ўйнаман.

Шундан кейин Авербах ва Кобленц ўша йўналишни таҳлил қилишга киришишди. Кўришдики, 9-юришда қоралар пиёдани ютиши мумкин, лекин ташаббус оқларга ўтиб кетади. Бундай ўйин Таль услубига тамоман зид, Петросяннинг фикри эса ўзгача бўлди:

— Қандай яхши марказий пиёда? Ҳимм... Эҳтимол, мен уни олардим.

Улар тушлик қилишга чиқишди, лекин шу пиёда Талга тинчлик бермади. Таль жойига ўтиргач, Фишерга қаради. Унинг юзидан қасос ўгида ёнаётгани шундоққина сезилиб турарди. Бирдан Талнинг хаёлига шу фикр келди: “Ўйинда нималарни йўқотмаганман, ўша пиёдани оламан”. Бу Талнинг мазкур мусобақадаги сўнги энгилтак қарори эди.

Энгилтак қарорнинг жабри узоқ кутдириб қўймади. Бир неча юришдан кейин қораларнинг доналари тўзғиб қолди. Ўз соати етиб келганини сезган Фишер шошиб-пишиб ўйнашга тушди. Эҳтимол, Фишернинг мана шу шошқалоқлигида, яъни иложи борича тезроқ ютишга интилишида Талга нажот бордай эди.

Ўз ихтиёри билан шундай оғир аҳволга тушиб қолгани учун Таль ачинаётганмиди? Тасаввур қиласизми, йўқ! Некбин Таль ғалаба иси келиб турган бу вазиятда Фишернинг кўзлари кўғирчоқлар дўконига кирган болакайнинг кўзларидай ўйнашига ва ўша пайтда ҳал қилувчи зарбани беришига умид боғлаётганди.

Ўйин томошабинларда катта қизиқиш уйғотди. Ахир, Кереснинг Талга етиб олиш имконияти туғилаётганди! Нафақат томошабинлар, балки бошқа қатнашчилар ҳам бу ўйиннинг қандай бораётганини сертаклик билан кузатиб туришди. Петросян уларга яқинлашди, олдин тахтадаги вазиятга, кейин рақибларга қаради ва бошини чайқаганча узоқлашди. Ҳамиша қовоқ солиб юрадиган Керес ҳаяжонига эрк бермай стол ёнига келди. Тахтадаги вазиятга бир зум қараб, туйғусини ошкор этмай хотиржам ўз жойига кетди. Залга жимлик чўкканди, Таль вазиятга тикилганча ўз-ўзига такрорлади: “Барибир енгаман!”

Ўн саккизинчи юришдан кейин Талнинг олдида иккита йўл қолди. Биринчиси, у Фишер қурбон қилаётган сипоҳни олади, бунда қоралар вазияти ёмонлашади, лекин ўйинда мураккаблик сақланади. Иккинчиси, фарзинлар алмаштирилади, бунда рангсиз эндшпилда дурангга умид қилиши мумкин. Албатта, иккинчи йўл ғалвасиз ўйинга олиб келарди, лекин шу вақтда Керес Глигорич устидан яққол устунликка эришиб бўлганди. Таль дастлабки қарорини танлади — сипоҳни урди. Бир неча юришдан кейин қалтис вазият юзага келди, Фишер руҳини юрса, Талнинг аҳволини янада ёмонлаштиради.

Бу курашнинг авж нуқтаси эди. Жавоб юришини кутаётган Таль, худди

ҳамма нарса унга бефарқдай саҳнада сайр этарди. Айнан шу пайт унинг актёрлик қобилияти иш бераётганди! Унинг ҳар бир асаб толаси таранг, лекин саҳнада юз қиёфасини ҳам ўзгартирмасдан хотиржамдай сайр қиларди. Таль сайр қиларди, аммо ҳозир у бурчакдан бу бурчакка безовта ююргиси келарди.

Стул ёнидан ўтар экан Фишер бланкасига кўз қирини ташлади, у чиройли қилиб ёзилган жавоб юришини Таль кўриши учун атайин қоғозни очикроқ жойга сургандай бўлди. Бу нимадан дарак? Майли, у истагандай бўлгани маъқул. Таль бланкага қаради, Фишер айнан ўзи хавфсираётган юришни ёзганини кўрди.

У шу заҳотиёқ Фишер ўз юришини синовдан ўтказаетганини сезди! Ҳа-ҳа, Фишер ўз юришининг тўғри ёки нотўғрилигини Талнинг ҳолатига қараб билиб олишни истаётганди. Албатта, бу ўн олти ёшли содда Боббининг катталарга хос бачкана қилиғидан бошқа нарса эмасди (Фишер улғайганда олдин донани жойига қўйишни, кейин юришни бланкага ёзишни талаб қилади).

Хуллас, ўзини қандай тутиши керак? Афтини бужмайтирсинми? Бу Фишерга далда бериш билан баробар. Жилмайсинми? Синчков нигоҳ ёлгонлигини сезиши мумкин. У умуман бошқа йўлни танлайди. Фишер акс жавобни кутиб унга тикилиб турарди. Гўё Талнинг юзи тошга айланди, ҳатто киригини ҳам қимирлатмасдан, ҳеч нарса бўлмагандай сайрини давом эттирди. Рақибни пинагини бузмай ўтиб кетгач, ўйга толган Фишер ўзи қўйган тузоққа ўзи тушди.

Фишер юриш қилганини кўрганидан кейингина Таль жилмайиб қўйди. Чунки Фишер даслабки қарорини нотўғри ҳисоблаб, бошқа сипоҳини юрганди. Болакай бошқа кўғирчоқни танлаганди...

Ниҳоят, ўйин Фишернинг вазияти жудаям ёмон ҳолатда кечиктирилди. Жойидан толиқиб турган Тални мухлислар қуршаб олишди, улардан бири ўйин ўрталаридаги ўз вазиятини баҳолашини сўради.

— Жуда ёмон, аммо ютқизиқ ҳолат деб айтиб бўлмасди.

— Агар оқ доналар билан сиз ўйнаганингизда-чи? — синчков назарда сўради у.

— Ўша вазиятни қандай баҳолардингиз?

Таль айёрона кулди:

— Унда нега рақибим ўйинни тошпирмаётганидан ҳайрон қолган бўлардим.

Мусобақа ниҳоясига етаётганди. Талда ўн тўққиз ярим очко бўлиб, Кересдан бир очко кўп эди. Охирги турда Таль Бенко билан, Керес Олафссон билан ўйнади.

Эрталаб Авербах ўзининг тиниб-тинчимас ҳамкасбига “оқ йўл” тилади:

— Миша, ҳаяжонланма, хотиржам ўйна.

— Юра, ташвишланманг, — жиддий жавоб қайтарди Таль, — барчасини ўйлаб қўйганман. Шоҳ гамбитда ўйнайман, отни чиройли тарзда қурбон қиладиган йўл бор экан. Мана кўрасиз...

Таль ўзининг сеансда қўллаган йўналишидаги юришларидан бирини қилиб, тахтада тушунарсиз, хавотирли вазиятни юзага келтирди. Ҳаяжонланган Авербах, ҳеч нарсага эътибор бермай вазиятни жиддий тарзда таҳлил қилишга киришди. Толиққан Кобленц эса стулга чўкиб, юрагини чангаллади:

— Жонимда жон қолмади!..

Дўстларини ташвишга солган Таль 14-юришда вазият қандай бўлишидан қатъи назар, дуранг таклиф қилишга сўз берди.

У сицилианча ҳимоянинг кескин йўналишида устунликка эришди ва ваъдасига биноан дуранг таклиф қилди. Аммо дебютни ёмон бошлаган Бенко жанговарлигини намойиш этиб, ўйинни давом эттиришини билдирди.

Ютуқ вазиятта эришиши учун Таль етти-саккиз юриш қилди. У ўйга чўмди. Бир неча юришлик муқаррар галабага олиб борувчи йўналишни кўрди, бироқ ўз сўзининг қадрини сақлаш учун ўйинни дуранг қилиши келди. Таль Бенкодан бошлаб аламини олди, унга ютқизиқ вазиятда кишти-қойим билан ўйинни дуранг қилди.

Даъвогарлар мусобақаси ўз вазифасини бажариб, жаҳон чемпиониға унинг навбатдаги рақибни ким бўлгани тўғрисида билдиришнома жўнатди. “Михаил Таль, мамлакатимиз ёш шоҳмотчиларининг ажойиб вакили, кескин, сезгисига асосланиб дадил ўйнайди, курашда руҳий таъсир этиш усулини моҳирона қўллайди”, — билдиришномада шундай сўзлар ҳам ёзилганди.

ИККИ КАРРА ИККИ — БЕШ?

“Гроссмейстер ўз услубини ўзи белгилашга ҳақли эмасми? Агар бу услуб унга муваффақият келтириб турган бўлса-чи? Кимгадир суворийга ўхшаб ҳужум қилиш, бошқага қутилмаган қурбон бериш билан рақибни шошириш, учинчига сездирмай тузоқ қўйиб, кейинотда “ҳиқилдоқ”дан олиш ёқади. Шундай шоҳмотчилар ҳам борки, тасодифий омадга ишонишмайди, ўйиннинг ич-ичига киришади, вазиятни яхшилаб боришга ўйнайдилар, агар вазият дуранини тақозо этса, ундан бўйин товламайдилар.

Охирги усул жуда оммавийлашган деб бўлмайди. Чунки ўйлаб иш кўриши эҳтиёткорлигидан эмас, кўрқоқлигидан келиб чиқади. Ўйиндаги қизиққонлик, буни кўкларга кўтариб мақтовчилар кўшлаб топилади! Эҳтимол, ушбу фикрларни ёзаётган муаллиф янглишаётгандир, лекин аниқ ҳисоб-китобли комбинацияга асосланган чиройли ўйин услуби каби оддий кўринадиган, эҳтиёткор ва анчайин жанговар услуб ҳам яшашга ҳақли”.

Бу сўзлар кимнинг қаламига мансублигини топиш учун узоқ ўйлаш шарт эмас, уларни ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонган киши ёзган, ҳеч жойда Таль номи ёзилмаган бўлса ҳам сўзлардаги ишоралар тили айнан унинг услубига қаратилганини англаш қийин эмас. Шундай экан бу муаллифнинг шоҳмотдаги нуқтаи назари, ижодий қараш ва қайсидир маънода ўзининг феъл-атворини ифодалаган юқоридаги сўзлар Тални фикр-мулоҳаза юритишга ундаши лозим эди. Ахир, бу сўзлар унча-мунча билимдонга эмас, балки буюк шоҳмотчи, жаҳон чемпиони Михаил Моисеевич Ботвинникка тегишлидир.

Даъвогарлар мусобақасидан ярим йил олдин ёзилган бу сўзларни эслаганда Таль ўйга толарди. У яна кўп нарсаларни эслаб ўйга чўмарди. Баъзан хаёллари чуваланиб кетарди. Йўқ, бу Ботвинник билан юзма-юз учрашадиган кун яқинлашаётганидан ҳадиксирагани учун эмас, уни жаҳон чемпиони билан ўйнаш чўчитмасди. Тални мавжуд вазият, яъни ўзидай ёш шоҳмотчининг Ботвинникдай устознинг улуғ унвонига тажовуз қилиши, интилиши ҳаяжонлантирарди.

Ботвинник... Кейинги ўттиз йилда мамлакатимиз ва чет элда ўтказилган кўшлаб нуфузли мусобақалар унинг номи билан шарафланди.

Михаил Ботвинник Таль дунёга келмасдан беш йил олдин мамлакат чемпиони бўлишга улгурганди, Таль туғилган 1936 йилда Ноттингем шаҳрида ўтказилган нуфузли мусобақада Капабланка билан 1—2-ўринларни бўлашиб олиб, Алёхин, ўша вақтдаги чемпион Эйве, Решевский ва бошқа таниқли гроссмейстерларни ортда қолдирганди. Алёхиннинг бевақт ўлими у билан Ботвинник ўртасида жаҳон чемпионлиги учун учрашув ўтказиш тўғрисида олиб борилаётган музокараларнинг муваффақиятли якунланишига халақит берганди.

Алёхин вафотидан икки йил ўтгач, 1948 йилда Ботвинник олтинчи жаҳон чемпиони бўлди. Таль йўлида учрагунга қадар Ботвинник аввал Давид Бронштейн, кейин Василий Смисловнинг тож учун бўлган даъволарини чишпакка чиқарганди. Тўғри, Смилов иккинчи уринишда Ботвинникни тахтидан туширганди, аммо бир йилдан кейин ўтказилган жавоб учрашувида аламли тарзда енгилганди.

Жаҳон чемпионлиги учун курашда Ботвинникка узоқ йиллар рақиб саналган Сало Флор аллақачон шоҳмот журналисти бўлди, Эйве ва Решевский тож даъвогарлари сафидан чиқди, Бронштейн ва Смисловнинг эса уни бошқа безовга қилишга товлари келмаяпти. Элликни қоралаётган Ботвинник бўлса толиқиш нималигини билмай олға интиляпти, ҳамон шаҳдам қадам ташляпти.

Ўйинни чуқур таҳлил қилиш, ҳар бир вазиятни нозик англаш, сабр-бардош билан узоқни кўзлаш, зиммасига тушган вазифани мардона бажариш, меҳнатсеварлик, ниҳоят, саломатлигига, жисмоний қувватига жиддий эътибор бериш — булар Ботвинникдай улкан иқтидор эгасининг айрим сифатлари ҳолос. Бундай сифатлар ўзида бўлишини кўплар исташарди, лекин улар тақдир ҳам қила олишмасди. Бутун бир авлод мамлакат шоҳмот мактабининг ёрқин етакчиси Ботвинникка қараб донда суришни ўрганишди, унинг ўйин услубларини ўзлаштиришга ҳаракат қилишди.

Мана шундай улкан иқтидор эгасига Таль нимани қарши қўйиши мумкин? Албатта, биринчи навбатда барча томонидан эътироф этилган ўзига хос истеъдодини, кейин қисқа муддатда эришган ғайриоддий натижаларини. Чунки шоҳмот тарихида ҳали ҳеч ким уч йил ичида Таль эришган натижаларга эришган эмас.

Таль Ботвинникнинг донолигига, узоқни кўриш салоҳиятининг чуқурлигига, ўйинда моҳирона дона суришига тан бергани ҳолда унинг услубида заиф томонлар борлигини ҳам кўрарди. У Ботвинникнинг қатъий равишда узоқни кўзлаб дона суриши, баъзан қурбон билан боғлиқ ажойиб комбинацияларнинг ой кўрмасдан “ўлиши”га олиб келаётганини биларди. Шунингдек, Таль Ботвинникнинг айрим ижодий қарашларини ўз нуқтаи назарига тўғри келмагани учун қабул қилолмасди. Сабаби, Ботвинник юқорида келтирилган фикрларида таъкидлагандай, вазият тақозосига қараб юриш қиларди. Михаил Таль эса кураш мантигига бўйсунарди. Ўз нуқтаи назари ва ижодий қарашни ҳақлигига ишонган Таль ўйин услуби жаҳон чемпионидай кучли рақиб синовидан ҳам муваффақиятли ўтишига умид боғлаётганди.

Хуллас, жаҳон тожи учун учрашувда нафақат икки ёрқин шахс, икки улкан истеъдод, балки бир-бирига қарши икки хил феъл-атвор ҳам юзма-юз келганди. Бири ўнлаб йиллардан буён катта муваффақият билан ҳар доим икки карра икки тўрт бўлишини исботлаётганди, иккинчиси эса икки карра икки беш ҳам бўлиши мумкинлигига асосли далиллар келтиришга улгурганди.

Бир томонда — моҳир лашкарбоши, уста назариячи, шоҳмот тараққиётининг маълум даврига ўз номини ёзган мумтоз услуб вакили. Иккинчи томонда — ҳужум суворийси, йўқ жойда комбинация бошлайдиган, кўҳна ақида ва қонунларни янгилаётган, мавжуд қоидаларга эмас, кўпроқ ўзига ишонадиган ёрқин истеъдод.

Бир томонда — техника фанлари доктори, туйғуларини, хатти-ҳаракатини ифодалашда вазмин, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган, ўз турмуш тарзига қатъий риоя этадиган жиддий олим. Иккинчи томонда — журналист, бир неча йил илгари ҳам эстрада артисти бўлишни орзу қилиб юрган, ҳазил-ҳузулга мойил, серҳаракат, тили аччиқ ва ўз навбатида ҳар бир нарсани кўнглига оладиган кайфият кишиси.

Ботвинник тарафдорлари ҳам, Таль тарафдорлари ҳам учрашув тақдирини охир-оқибат ирода ҳал қилишини билишарди. Чунки ким рақибини ўз ўйин услубида дона суришга мажбур этса, курашни ўзи хоҳлаган йўналишга солса, ниҳоят кимнинг иродаси, руҳий ҳолати кучли бўлса ўша учрашувда устунликка эришиши кўпчиликка аён эди. Бу учрашувда биринчи ўйин натижаси муҳим аҳамият касб этарди, негаки улар ҳали юзма-юз дона сурмаганди.

Тўғри, кўп йиллар илгари шундай учрашув бўлишига оз қолганди. Шоҳмот тарихчилари ҳам бошқа тарихчилар каби бирор воқеа юз берса, бу тақдири азалда белгиланганлигини исботлашга далил ахтаришади. Чунончи, шоҳмот солномачилари мактаб ўқувчиси Миша Ботвинникнинг 1925 йилда Капабланка сеанс ўйинида иштирок этиб, уни ютганини кўп бор ёзишган. Таль ҳам болалик йилларида Ботвинник билан ўйнаган бўларди, агар у пешиндан кейин мизғиб олишни яхши кўрмаганда!

Шундай, тасодифий ҳол юз берганди. Ботвинник 1948 йилда жаҳон чемпиони бўлгандан кейин дам олиш учун Ригага борганди. Миша чемпионнинг қаерга жойлашганини аниқлаб, ота-онасидан у билан дона суришишга олиб боришни илтимос қилди. Бу гапни эшитиб онасининг ростакамита хуноби ошди, ўғлининг илтимосини ҳеч қачон рад этмаган доктор Таль ҳам негадир онаси ёнини олди. Аммо меҳрибон топилди: болакайни холаси Ботвинник ҳузурига етаклади. Эшикни аёл киши очди. Аёл шоҳмот тахтаси қўлтиқлаб олган болакайни кўриши билан “вазият”га дарҳол тўғри баҳо берди: “Ботвинник ухляяпти”, дея тезгина эшикни ёпди. Хуллас, биринчи учрашув роппа-роса ўн икки йилга кечиктирилди...

Мана, 1960 йилнинг 15 марти етиб келди, улар Пушкин номли театр сахнасида тайёрланган жойга юзма-юз ўтиришди. Бир томонда — умри давомида кўнлаб ташвишларни бошдан кечирган, манаман деган рақиб ва даъвогарлар билан мурасасиз курашларда тобланган қирқ тўққиз ёшли вазмин

Ботвинник, иккинчи томонда — тақдир эркалаган, юқорига икки-уч зинани ташлаб чоғиб чиқадиган йигирма тўрт ёшли Таль.

Айтишларича, Ботвинник бўлгуси учрашувга тайёргарлик кўриш жараёнида ўйин давомида хаёлини бўлмаслик учун Талнинг феъл-атвори, одати ва ёқимсиз қилиқларини ҳам диққат билан ўрганган. Афтидан, Ботвинник шундай руҳий тайёргарликни зарур ҳисоблаган. Аммо Ботвинникнинг Талга қарши бирор дастак топиши қийин бўлди. Чунки Таль учрашувдан олдин олиб борилган музокараларда чемпион қўйган ҳар қандай шартни ҳеч бир эътирозсиз қабул қилди. Шунга қарамай Таль муайян одам, шахс, қолаверса, шоҳмотчи сифатида унинг ғашини келтирмаслигига ишониб қийин эди.

Олим, фаоляти, фикр-мулоҳазаси, тафаккури илм кишисига ҳос Ботвинникни Талнинг ҳар бир муваффақиятидан кейин янграган олқишлар ғашини келтиришини тушуниш мумкин. Талга қўйилган “Қора қоғлон”, “Рига ракетаси” каби номлар, гипноз, Бенконинг қора кўзойнаги, Талга ҳаддан зиёд омад кулиб боқишига боғлиқ гап-сўзлар ва бошқа миш-мишлар Ботвинникда истеҳзоли кулги уйғотарди.

Мамлакат биринчилигида голиб чиққандан кейин 17 йил ўтиб жаҳон чемпиони бўлган одамнинг Талнинг ҳозирги мавқеига, яъни мамлакат чемпиони унвонини кўлга киритгандан сўнг икки йил ичида тож учун учрашувга етиб келганига ишонқирамай қараш табиий ҳол. Бироқ Ботвинник Алёхин билан музокараларни Капабланка, Эйве, Решевский, Файн кучга тўлган, Керес гайратига сиемаётган вақтда олиб борганди. Талга эса “цейтнот”га тушган Керес, Ботвинник билан учта учрашувда толиққан Смилов, ҳали ўз имкониятига ишонч ҳосил қилмаган Петросян дуч келди. Ботвинникнинг элликни қоралаётгани ҳам Талнинг бахти!

Ўз вақтида Ботвинник масъулиятли мусобақаларга тайёргарлик кўришнинг теран тизимини ишлаб чиққанди, Таль эса бу нарсага эътибор бермасди. Ботвинник Талнинг операция бўлгандан кейин бир ой ўтмасдан даъвогарлар мусобақасига боришини, чекишини, саломатлигини тиклашига эътибор бермаслигини, кувноқ давраларда кечгача қолиб кетишини жуда юмшоқ айтганда — енгилтаклик, катта шоҳмотчиларга ёт иллат ҳисобларди.

Жаҳон чемпионига энг алам қилаётгани, ёш даъвогар унинг учун муқаддас ҳисобланган шоҳмотда мантиқ, уйғунлик ва тафаккур тантанаси мужассам, қадимий сеҳрли ўйинда тасодифларга ўрин йўқ, бир юриш иккинчисини келтириб чиқаради деган ақидаларига тажовуз этаётганди.

Мавжуд вазиятни тўғри баҳолаган В.Батуринский “Ботвинникнинг шоҳмот ижоди” уч томлик китоби муқаддимасига шундай сўзларни ёзганди: “Ботвинник ва Бронштейн, Ботвинник ва Смиловнинг ўзларига ҳос услублари бир-биридан қанчалик фарқ қилмасин, уларни кўп жиҳатлар бирлаштирарди, жумладан, ўйинларда юзага келган вазиятларни тарихан қарор топган ва ҳаёт синовларидан ўтган нуқтаи назар билан баҳолашарди. Таль эса айнан шундай қарашга барҳам берди”.

Шундай қилиб, “барҳам берувчи” иборасини ҳам ишлатдик. Энди ўзингиз хулоса чиқариб олаверинг: Мамлакат шоҳмот мактабининг пешқадами, жумлаи жаҳонда катта обрўга эга Ботвинник “барҳам берувчи” Тални ҳурматлаб-эъзозлаши мумкинмиди?

Чамамда, биз воқеалардан ўзиб кетдик. Ҳозирча бизни Пушкин номли театр сахнаси чорляпти.

Даъвогарлар мусобақаси тугаши билан Таль радиомухбирнинг 28 та саволига берган жавобида тож учун бўладиган учрашувнинг биринчи ўйинида шоҳ олдидаги пиёдани икки қадам суришини таъкидлаганди. Таль ўз сўзининг устидан чиқди. Ботвинник ҳам шоҳ олди пиёдасини сурди, аммо бир қадам. Демак, французча ҳимоя. Бу дебют Ботвинникка кўплаб шукуҳли ғалабалар келтирган, фақат Смилов билан кечган учрашувнинг иккинчи ўйинида маккорлик қилиб кўнглини доелаган. Албатта, Таль Ботвинник шу дебютни танлаган вақтидаёқ, унинг қайсидир юриш тагига мина қўйганини ва қачондир портлашини биларди.

Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай Ботвинникнинг кескин йўналишда бир-иккига пиёдани қурбон қилишга тайёрлиги аёнлашди. Бу руҳий жиҳатдан Тални

курашга чорлаш эди. Гўё чемпион рақибига хаёлан шундай деди: “Сен комбинацияни қотириб ташлайман деб мағрурланиб юрибсан, ўйлаясанки мен кескин йўналишларни четлаб ўтишга ҳаракат қиламан, билиб қўй, мен сенинг услубингдан чўчимайман, сен билан ўзингнинг қуролнинг билан олишаман”.

Таль чақириқни қабул қилди, фарзини қоралар қароргоҳига кириб бориб, шоҳ томондаги икки пиёдасини йўқотди. Бу қимматга тушди: оқ шоҳ рокировкадан маҳрум бўлиб, марказда дайдиб қолди.

Ўн биринчи юришда мина портлади: Ботвинник филини ўйинга чиқариб, унга оқ шоҳга суиқасд қилиш вазифасини юклади. Юриш маккорона бўлиб, ўз асоратларини қолдирарди. Таль “шоҳ” берувчи жавоб юришини қилди. Ботвинник шундай йўналишни танладики, бу кишти-қойим билан дуранг қилиш имконини берарди. Бошқача айтганда, у кескинликка олиб келувчи шоҳни орта чекинтириш йўналишидан воз кечди.

Агар Таль кишти-қойимга ўтса, ўзининг руҳий жиҳатдан енгиланини тан олган бўларди, бунинг устига учрашув бошида кутилмаган натижага интилишдаи нияти чишакка чиқарди. Таль бу йўналишдан воз кечиб, отини ўйинга киритди, ўйиннинг бундай тарзда давом этишини кутмаган Ботвинник ярим соатча ўйга чўмди.

Ўйиннинг давом қизиқарли кечди. Ўта мураккаб ва чигал вазиятда Таль ҳар доимгидай топқирлигини кўрсатди ва Ботвинник 32-юришдаёқ таслим бўлди. Бу унинг руҳий зарбаси иш бермаганидан, Талнинг қуроли билан кураша олмаслигидан дарак эди.

Дастлабки ўйиндаги ғалаба бутун учрашув натижасига таъсир кўрсатди. Биринчи кундан оқ “рақибим ҳисобда олдинда” деган юк ўз оғирлигини Ботвинникнинг елкасига ташлади. Бу юк ҳар бир ўйиндан кейин оғирлашиб борди, ҳатто Ботвинник ҳисобни тенглаштира олмади. У ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганди. Бундан ташқари, биринчи ўйинда тили қуйган Ботвинник кейинчалик кескинликка олиб борувчи юришлардан, таваккал йўналишлардан ўзини тийди, натижада имконияти чегараланиб қолди (Ботвинник ички сезгига асосланган ўйин услубини тан олди. У кейинчалик учинчи ўйинга ёзган шарҳида шундай ёзганди: “Таль билан ўйнаётган вақтингда бундай вазиятларни кўздан кечириш фурсатни бой бериш билан баробар. Аслида, мавжуд вазият ноқулайдир, унинг учун барибир қулай”).

Кураш эндигина бошланганди. Кейинги тўртта ўйин дуранг билан якунланди. Гарчи Таль ҳисобда олдинда бораётган бўлса ҳам бу ўйинларда ташаббусни ўз қўлига ололмади. Устига-устак, шоҳмот денгизининг мағрур қароқчиси катта йўлда эҳтиёткор рақибининг изидан сузди.

Агар Ботвинник мағлубият аламини тотмаганида, мусобақанинг бундай кечаётганидан мамнун бўлса арзирди. Чунки у саркаш рақибини бир қадар жиловлашга муваффақ бўлганди. Чемпион истеҳкомини шу қадар мустаҳкамлардики, Талнинг ўз қуролни кўллашга имконияти қолмасди. Аммо кейинги тўртта ўйинда Ботвинник устунликка ҳам эриша олмади, фақат мустаҳкам ҳимоя билан чекланди. Чамаси Ботвинник ҳеч бир таваккалсиз учрашув тақдирини ўз фойдасига ҳал қилмоқчи эди, аммо бу усул ўйинни ҳар қадамда ўзгартиришга тайёр турадиган Талга нисбатан яроқсиз эди. Ботвинникнинг қатъий ҳаракат қилмаётганидан фойдаланган Таль ҳар сафар қопқондан сирғалиб чиқиб кетишга улгурарди. Хуллас, Ботвинникнинг исканжани кетма-кет бўшаштириб юборгани, устунликни мантиқий якунига етказмагани унинг нишонни тўғри кўзлай олмаётганидан даракмиди? Бу саволга кейинги ўйинлар жавоб беради.

Тўртта ўйин Таль учун оғир кечди, у чемпионнинг оғир қўлини ҳис қилди. Учрашув олдидан қувноқ ва дилкаш Таль йигирма тўрт кун давомида бир одам қаршисида ўтириб ўйнашдан чўчиганди, бунинг устига рақиб жиддий, диққат-этибори бир мақсадга йўналтирилган, вақти-вақти билан тунд қиёфала ўтиришини биларди. У даъвогарлар мусобақасида битта рақиб билан тўрт марта ўйнаш оғирлигини таъкидлаганди. Бундан олдий мусобақаларда ўйнаш яхшироқ! Чунки юришни қилгандан кейин саҳнада сайр этишинг, бошқа тахталардаги вазиятларга кўз ташлашинг, ким биландир ҳазиллашининг мумкин.

Бундай учрашувда ҳазиллашадиган одамнинг ўзи йўқ ва Таль ҳазиллашадиган ҳолатда эмасди. Дастлаб, ўйин пайтида асир тушган одамдай азоб чекди. Тўртинчи ўйинга келиб ўзига хос тўсиқни енгди ва унинг учун оғир қарвон жараён олатий ҳолга айланди.

Мусобақа об-ҳавосига кўникаётган Таль барибир ўзини вазият ўйини қафасида сезарди. У олгинчи ўйин олдида Кобленддан сўради:

— Мени қанча вақтгача “чўкка тушган ҳолатда” ушламоқчисизлар?

Кўплаб соддадил мухлислар ҳар бир ўйинда Талнинг чиройли комбинацияларини кўрамиз деб ўйлашганди, унинг ярқироқ қуроли яна кўзларини қувнатишини кутишаётганди. Олгинчи ўйинда қафасдан қутулган, озодликка эришган Таль от қурбони билан боғлиқ чиройли комбинацияни ишлатиб, ўзини ҳам, мухлисларини ҳам хушнуд этди.

Бу комбинацияни кейин роса чайнашди. Сокин хоналарда ўтириб Таль комбинациясининг нотўғрилигини исботлаган шарҳчилар роса заҳарини сочишди. Ҳатто учрашув тугагандан кейин ҳам бу комбинация тўғрисидаги баҳслар давом этди. Лекин ҳамон кўпчилик шарҳчилар қайсарлик билан “Таль бу комбинацияси билан Ботвинник олдида катта муаммо қўйганини, у бу муаммони бир кундан кейин эмас, ўша лаҳзада ечиши лозимлигини” тан олдилари келмасди.

Таль бу юришни қилар экан, унинг тўғрилигига ишонганди. Кейинчалик у: “Юзага келган мазкур вазиятда кескинликка олиб келган от қурбони, энг тўғри қарор эди”, — деб ёзганди. Ўша кезде Таль шоҳмот нуқтаи назарларидан ташқари вақт танлигига тушган Ботвинникнинг чигал вазиятни бафуржа таҳлил этишга фурсати етмаслигини ҳам ҳисобга олганди. Шу боис Талнинг ўзига хос юриши ғайритабиий кучга эга бўлди. Ҳа, яна қураш мантиғи вазият тақозосидан устун эканлигини намойиш этди. Чиндан ҳам Ботвинник чалкаш йўлларда янглишди ва ўйинни оғир аҳволда кечиктирди.

Бу Талга хос руҳиятга таъсир этувчи комбинация эди. Унда Ботвинникнинг бундай ўйин услубига бардоши етмаслиги яққол кўзга ташланди. Мағлубият аламини унута олмаган Ботвинник кейинги ўйинда кўпол хатога йўл қўйди ва яна ютқазди. Гўё учрашув тақдири ҳал бўлганди.

Айнан шундан кейин Талнинг ўйинидан пуғур кетганини тушуниш қийин эмас. Ахир, ишониш қийин бўлган ҳолат юзага келди: рақибдан уч очко ўзиб кетилди. Биз биламизки, шундай ҳолларда, яъни кураш тақдири ҳал бўлган кезларда Тални илҳом тарк этади. У шундай ҳолатни даъвогарлар мусобақасида ҳам бошидан кечирганди. Бу ҳол яна такрорланди. Устига-устак, у Ботвинник ҳали қуролини ташламаганини ва ўз хоҳиши билан бундай қилмаслигини кўз олдида келтира олмасди.

Эҳтимол, кейинги ўйинларда ҳеч бир тушунарсиз қарорлар қабул қилганини унинг ҳолати билан изоҳлашимиз керакдир. Саккизинчи ўйинда қалтис тажрибани бошлади ва жазосини олди. Тўққизинчи ўйинда дебютдаёқ Ботвинник истеҳкомига ташланди ва қақшатқич зарбага дучор бўлди. Хуллас, ўнинчи ўйин олдида катта устунлик йўққа қичди, ҳисоб 5:4 гача қисқарди. Бунинг устига, Талнинг таъкидлашича жаҳон чемпиони тўққизинчи ўйинни санъаткорона ўтказган ва амалий жиҳатдан хатоликка йўл қўймаган.

Икки ўйин ютқазгандан сўнг Таль сергак тортди. Билдики, яна олдида интилиши, яна ғалабалардан руҳланган рақибини синдириши керак. “Менимча, — деб ёзганди учрашувдан кейин Таль, — саккизинчи ва тўққизинчи ўйинлардаги мағлубиятлар руҳий жиҳатдан берк кўчадан чиқишимга ёрдам берди. Ҳисоб 5:4 бўлгач, сусткашлик даври ортда қолди, яна тенгма-тенг кураш бошланди. Аммо мен ўз кучимга қаттиқ ишонч ҳиссини сезаётгандим”. Ўнинчи ўйин дуранг билан якунланса-да, Ботвинник мағлубиятдан қутулиш учун бор кучини сарфлади. Ўн биринчи ўйинда эса Таль ғалаба қозонди.

Биринчи ва олгинчи ўйинлар каби ўн биринчи ўйин ҳам учрашувда муҳим аҳамият касб этди. Сабаби, Ботвинник бу ўйинда воқсалар ривожини ўзи хоҳлаган йўсинда давом эттира олмади. Ҳолбуки, бунга роса уриниб кўрди! Ўйин бошдан-оёқ кучларни қулай жойларга жойлаштириш билан ўтди ва рақиб ўзининг режа билан узоқни кўзлаб дона суриш услубида қуршовга олиниб яқсон қилинди.

Ўн биринчи ўйин натижаси Ботвинникнинг ғамгин ўйлар суришига олиб келди, чунки унинг келуси режаларига путур етди. Сабаби дастлабки ўн ўйинда Ботвинник ўз истеҳкомига бекиниб олиб, қалъа деворини қўтариш ва атрофидаги зовурларни қазिश билан шуғулланди. Талнинг олдида иккита йўл қоларди: ё сабр-бардош билан қалъани қамалда ушлаш, ё таваккал қилиб баланд девор оша ҳужумга ўтиш. Иккинчиси, шубҳасиз, катта талафотлар беришни талаб этарди.

Энди бу режа тўлиқ муваффақиятсизликка учради. Таль топқирлик кўрсатиб, ўз услубининг яшовчанлигини намоён қилди. Негаки, Ботвинникнинг доналарни жойлаштириш усулига кўниккан Талда ўйин пайтида қамал қилиш ёки ҳужумга ўтиш муаммоси йўқолди, энди у шароитга қараб гоҳ унисини, гоҳ бунисини танларди. Биринчи ва олтинчи ўйинда Таль Ботвинникни очик майдонга олиб чиқишга эришди ва суворийча эпчил ҳаракатлари, кетма-кет ҳужумлари эвазига ғалаба қозонганди. Ўн биринчи ўйинда Ботвинник қамалда ҳам ўзини яхши ҳис этмаётгани сезилди. Хуллас, ўн биринчи ўйинда жаҳон чемпионни ўз қуроли билан яқсон қилинди ва унинг тахти қимирлаб қолди.

Ўн иккинчи ўйинда ташаббус гоҳ унга, гоҳ бунга ўтиб турди. Етмиш иккитадан юриш қилишгач, томонлар дурангга келишишди. Кейинги ўйинда эса атиги ўн беш юришдан кейин битимга имзо чекилди. Таль оқ доналарда ўйнагани учун бу натижа мухлисларнинг ҳафсаласини пир қилди. Шу боис Таль кўшни эшикдан ташқарига чиқди. Эшик олдида эълонга назар ташлади. Унда спектакл номи — “Уч дақиқалик суҳбат” ва киноя сўз — “Кимнинг хоҳиши ўн беш юришни белгилади” деб ёзилганди.

Мухлислар мусобақада икки очко ўзиб кетган Талнинг қолган ўйинларда ҳам ўз услубида ўйнашини исташаётганди. Тўғри, мухлислар кескин курашларни кўришга келишади. Лекин бу сафар мухлисларнинг истаги даъвогар хоҳишига мос тушганди. Чунки Таль “буюртма” бўйича дурангга ўйнашни билмасди (у кейинчалик ҳам бу санъатни ўзлаштира олмади). Шу боис Кобленцнинг Таль олдида кўйган “Таваккалсиз, хотиржам ўйна” деган вазифаси тўғри бўлса ҳам қийин, бунинг устига хавфли эди. Кейинчалик Талнинг ўзи бу ҳолатни шундай шарҳлаганди: “Ботвинник бежиз бу усулни танламади, қора доналар билан дурангга қаршилик билдирмаётганининг боиси қачондир битимлар меъдамга тегади ва мен хатарли саргузаштимни бошлаб юбораман”.

Ҳақиқатан ҳам кейинги тўртта ўйин дуранг билан якунлангач, Таль ўзининг тинкаси қуриётганини сездди. Ҳар доим суҳбатигон Таль бирдан камгап, тунд бўлиб қолди. Энг чигал вазиятларда ҳам панд бермаган асаблари танг ҳолатларда базўр бардош берарди. “Жуда қийин, — деб ёзганди Таль, — ҳар бир ўйинда бир хил интилиш билан ғалабага ўйнаш, аммо белгиланган манзилга тошбақа юришда бориш ундан ҳам қийин”.

Бошқача айтганда, Таль қандайдир хавфли саргузаштни бошлашга пишиб етилаётганди. Ниҳоят, ўн еттинчи ўйинда ҳис-туйғу жунбушга келди ва ўша машҳур f2-f4 юриши қилинди.

Левинфиш таъбири билан айтганда, бу юриш ўзини ҳалокатга маҳкум этиш эди. Биз билганимиздай ва Талнинг ўзи ҳам таъкидлагандай, у ўша кезде ман этилган ишга қўл уришни жуда-жуда истаб қолди. Таль бу юришни қилар экан, аниқ ҳисоб-китобларга эмас, рақибни учун қутилмаган ҳол ва ноқулайлик туедириш мезонига таянди.

Хуллас, қутилган ҳодиса юз берди — Таль таваккал ҳужумини бошлади ва икки пиддасини қурбон қилди. Аслида, Таль бу ўйинга ҳам навбатдаги битимга имзо чекиш учун келганди. Ўйин олдида Кобленц кетма-кет дуранг қилавериш фойдали эканлиги тўғрисида яна бир карра эслатганди, у бу усул Алёхиннинг Капабланкага қарши ўйинида, ҳатто Ботвинникнинг Смилов билан бўлган жавоб учрашувида иш берганини мисол қилиб келтирганди.

Аммо кураш пайтида Таль билан кўп ҳолларда бўлиб тургандай, таваккал қилиш ҳисси уйғонди ва у ўзини тўхтата олмади. Таль хаёлан Кобленцдан кечирим сўради, унинг барча ўғитларига қўл силтади-да, дубулға ниқобини юзига туширди.

Узоқ вақтгача бу фаоллик, ниҳоят жазосини топадигандай туюлди. Талнинг ўзига хос ғалати юришини кутаётган Ботвинник ниятига етди, у тезкор жавоб

зарбалари бермаса ҳам рақибининг ҳамлаларини даф этди ва моддий устунлигини сақлаб қолди. Аммо (Таль ўйинларини шарҳлаётган вақтда “аммо” сўзига урғу бермасликнинг иллати йўқ)... Аммо Ботвинник чигал комбинация хавфини баргараф этишга кўп вақтини сарфлади ва жула чарчади. У шунчалик чарчагандики, вақт танглигида Талнинг руҳини қурбон қилиб, оддийгина ғалаба қозонишига қаршилиқ кўрсата олмади. Руҳиятта боғлиқ ҳисоб-китоб яна ўзини оқлади.

Ўн саккизинчи ўйин дуранг билан якунланди. Ниҳоят, ўн тўққизинчи ўйинда Ботвинникнинг ўзи кескин йўналишни танлади. Бу қарор умуман олганда тўғри эди, лекин айти пайтда учрашув тақдирини ҳал қилишни тезлаштирди, холос. Албатта, Таль ажойиб тарзда рақибини доғда қолдирди ва ўйинни Ботвинникка ҳеч қандай имконият қолмаган вазиятда кечиктирди.

Амалий жиҳатдан учрашув тақдири ҳал бўлганди. Йигирманчи ўйинда Ботвинник охириги марта ғалаба қилиш учун уришиб кўрди, охир-оқибат дуранг билан кифояланди. Йигирма биринчи ўйинда Ботвинник курашга киришмади ҳам 17-юришдаёқ дуранг таклиф қилди ва Тални табриклаш учун қўлини узатди.

Шундай қилиб, Таль йирик ҳисобда ($12\frac{1}{2}; 8\frac{1}{2}$) ғалаба қозонди ва бу ҳисоб ўйин натижасининг тасодиф эмаслигини яна бир қарра исботлади. У Ботвинник билан учрашувда нафақат ўз устунлигини, балки билим ва мантиққа суянган ҳолда ички ҳиссиётга, топқирликка асосланган, албатта шоҳмот кураши руҳиятидан келиб чиққан ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилди, намоёниш этди.

Михаил Таль йигирма тўрт ёшида шундай натижага эришдики, бундан кўнраб машҳур шоҳмотчилар орзу қилиб ўтган. У шундай машҳур бўлиб кетдики, ҳали шоҳмот тарихида ҳеч ким бундай ҳурматга сазовор бўлмаганди. Минглаб мухлислар уни театр биноси олдида кутиб туришарди. Минглаб мухлислар уни Рига вокзалида кутиб олишга чиқишди ва қўлларида кўтарганча майдонга олиб ўтишди. Майдонда янги жаҳон чемпиони шарафига бағишланган йиғин бошланди. Ҳали даъвогарлар мусобақаси бошланмасдан олдин Загреб кўчаларида юрган вақтида кимдир уни кучоқлаб, шундай ҳайқирганди: “Сен даҳосан!” Умри давомида кўнраб воқеаларга гувоҳ бўлган шоҳмот фахрийси, собиқ жаҳон чемпиони Макс Эйве ҳам Талнинг даҳо шоҳмотчи эканлигини бир неча марта таъкидлаганди.

Таль машҳурлигининг сабаби нафақат спорт натижаларида, балки ҳиссиётга боғлиқ ўйин услубида, жанговар дона суришида ва ўзига хос ташқи қиёфасида ҳам эди. Чиндан ҳам унинг айрим ғалабаларида жоду, тилсимот бордай туюларди. Ҳатто мумтоз услуб давомчиси Смилов ҳам ёш Таль томирида “икки хил иблислик қони” оққанини тан олганди.

Комбинацияни ўйлаётган вақтда Таль тез-тез ўткир нигоҳда рақибларига қараб кўярди, бу уларни безовта қиларди. Айрим шоҳмотчилар жиддий тарзда Таль билан ўйнаётган вақтида қандайдир куч яхши юришни эмас, ёмон юришни қилишга мажбур этишини таъкидлашарди. Бу ўз-ўзини юпатиш, яъни Таль билан ўйинда қандай қилиб яхши вазиятдан ёмон ҳолатга тушиб қолганига сабаб топишдан бешқа нарса эмасди, бироқ кўпчилик мухлислар уларнинг тилсимлангани тўғрисидаги гапларига ишонишарди.

Барибир кўпчилик одамлар онгида дунёда ғайритабиий кучлар, ақлимиз етмайдиган таъсирлар мавжуд деган энг оддий тушунчалар яшайди. Майли, ҳар бир нарсага шубҳа-ғумон билан қаровчи таниқли шоҳмотчилар фикрига қулоқ тутаёлик, лекин биз девор ортидаги нарсаларни кўра оладиган одамлар (телепатия) борлигини ҳам унутмайлик. Ахир, кўнраб ақпа сиғмас мўъжизалар кейинчалик илмий жиҳатдан асосланган.

Таль шоҳмотда ҳам эртақларга ишонишга ундади. Унинг бир-иккита сипоҳ-пиёда кам ҳолатда тажрибали рақиблари устидан ғалаба қозонгани ўйинда шундай ҳолатга тушган шоҳмотчиларни руҳангириб юборди. Илгари ўйинда битта сипоҳ эмас, битта пиёдасини йўқотган шоҳмотчининг қаршилиқ кўрсатиш қобилияти сусайган бўлса, эндиликда Талдан ўрнак олишиб бундай вазиятларда ҳам учрашув тақдирини ўзгартириш учун кескин курашга кириша бошлашди.

Чиндан ҳам Талнинг исёнкор руҳи шоҳмот қоидаларига сўзсиз амал

қилувчиларнинг ўзлигини енгиб ўтишига йўл очди. Талнинг шоҳмотга қуйган “ёввойи қони” ни нафақат ҳаваскорларнинг, балки уста, гроссмейстерларнинг ижодий ўйларига эрк берди, айрим тушунчалардан, бир қолишдаги фикрлардан озод қилди. Шу маънода Талнинг Ботвинник устидан қозонган ғалабаси шоҳмот оламида катта шов-шувга сабаб бўлди, муҳим аҳамият касб этди. Ўз навбатида Ботвинникнинг мағлубиятга учраши Талнинг кучини ва унинг услуги яшовчанлигини тасдиқлади.

Бу шоҳмотда янги давр бошланганидан даракмиди? Албатта, йўқ. Кечроқ бўлса ҳам таъкидлашимиз лозим, айримлар ўйлагандай Таль “барҳам берувчи” эмасди. Ахир ҳавода самолётини ўмбалоқ оширган учувчи аэродинамика қонуларини бузадими? Ёки кўшига тушунчаларимизни ўзгартириб юборган Эйнштейннинг нисбийлик назарияси, коинот қоидаларига зидми? Таль шоҳмотда ҳурфикрли, бошқалардан ўзгачароқ мулоҳаза юритувчи эди, унинг ўйинларининг кучлилиги табиий қобилиятдан ташқари, ҳар бир сипоҳи ва пиёдасининг фойдалилик даражасини оширганидан келиб чиқарди. Бошқалар ҳужум уюштиришга тўрт-беш сипоҳини жалб этса, Талнинг шундай ҳужум уюштиришига икки-учта сипоҳи кифоя қиларди. У сипоҳларининг фойдалилик даражаси ошишига шоҳмот санъати қоидаларини менсимасгани учун эмас, ақсинча, шу қоидаларга чуқур ёндошгани, узоқни кўзлаб ижодий ўзгартириши туфайли эришарди.

Ахир, Талнинг ташаббусни қўлга олиш учун онгли равишда ўз вазиятини ёмонлаштиришини фақат расмий жиҳатдан шоҳмот қоидаларига зид деса бўлади. Лекин тан олишимиз зарур, шоҳмот кураши қандайдир икки рақиб қарама-қаршилиги эмас, балки икки шахснинг, икки феъл-атворнинг ҳам курашидир. Шундай экан, бу шахслар курашда руҳий зарбалардан фойдаланишга тўла ҳақлидир. Биз биламизки, кураш мантиғи ҳар доим ҳам вазият тақозосига мос келавермайди.

Хуллас, бизда Талнинг барҳам берувчи эмаслигини тасдиқловчи рад этиб бўлмайдиган далиллар бор. Ботвинник жавоб учрашувидан кейин ўтказилган матбуот анжуманида, жумладан, шундай деганди:

— Бунда иккиланиш бўлиши мумкин эмас — Таль улкан қобилият эгаси. Очиқ вазиятлардаги курашда унга тенг келадиган рақиб йўқ. Таль йўналишдаги юришларни тез ва аниқ ҳисоблайди дейиш кам, у бундай вазиятларда қандай ўйнаш нуқтаи назарини яхши билади...

Жаҳон чемпиони бўлган Таль ўзини бахтиёр санашга ҳақли эди. 1960 йилнинг май ойида Талга ҳамма ҳавас билан боқарди, бу давр умрининг баҳори десак янглишмаймиз. Қариндошлари, дўстлари, мухлислари унинг ҳурматини жойига қўйишди. Дунёнинг турли бурчакларидан минглаб табрикномалар ёғилди, хорижий давлатлардан таклифлар келди, мухлислар олқишига кўмилди.

У меҳнатига яраша муносиб мукофотланди. Унинг ўспиринлик давридан бошлаб тажрибали гроссмейстерлар сиқувларига қандай дош бергани ёдингиздан чиқмагандир? Ўйинларда қанча оғир ички кечинмаларни бошдан кечиргандан кейингина бу болакайга омад кулиб боққанини ҳам унутмагандирсиз? Ўткир зеҳн ва буқилмас ирода эгаси бўлган Ботвинникни енгиб ўтишдай оғир синовга ҳам дуч келди, ахир.

Ўзингиз тасаввур қилинг, у кейинги уч-тўрт йил ичида қанча ҳаяжонли дамларни, қанча кўнгилсизликларни бошдан кечирди, неча бор ўйинларда жар ёқасида илиниб турганига қарамай, вазиятни тенглаштирди, неча бор тишини-тишига қўйиб олдидаги тўсиқларни қатъият билан енгиб, ўзига йўл очди. Шундай экан, у бахтли бўлишга ҳақли эмасми?

Ҳа, у бахтиёр эди! Лекин ҳозирча у Халқаро шоҳмот федерацияси вице-президенти Марсель Берман ва мусобақа бош ҳаками Гидсон Штальберг томонидан бўйнига тақилган гулчамбарнинг бўйинтуруқдай зил-замбил юки борлигини билмасди.

Эҳтимол, омад эркатойини ҳаддан зиёд сийлаб юборди. Ахир, пешқадамдан ўтиб кетиш учун интиланган пайтда унинг кучи қайнаб-тошарди-ку? Агар рақобатчилардан ўзиб кетса, ҳар доим турғунлик даврини бошидан кечирарди.

Энди у барча кучли гроссмейстерлардан ўзиб кетди, шундай чўққига кўтарилдики ундан юксакка интилиб бўлмайди. Энди саргузаштсевар

қахрамонимиз ғайратини янги ерларни очишга эмас, эгалланган ҳудудларни сақлашга сарфлаши лозим. Рухий жиҳатдан бу вазифа Таль учун оғирлик қиларди.

Қисқаси, кўп ўтмай Таль зиммасига олган вазифаси завқ-шавқли эмаслигини тушунди, осойишта бахт насиб этмас экан. Кўпчилик элликни қоралаётган Ботвинник бундай қақшатқич мағлубиятдан кейин ўз омадини бошқа синаб кўрмаса керак деб ўйлаётганди, лекин у жавоб учрашувда ўйнашини билдирди (шундай кейин FIDE жавоб учрашувларини бекор қилди). Демак, Таль — Ботвинник учрашуви ўйиннинг ярми, тўғрироғи, биринчи ярми бўлиб чиқди! Бу ҳаммасини — дебютларни кўришни, жисмоний ва руҳий тайёргарликларни қайтадан бошлашни тақозо этарди. Хуллас, учрашувдаги барча ўйинни зийрак ақл ва ўз-ўзини танқид руҳида қайтадан кўриб чиқиш зарур эди. Бунинг устига, у нимага таяниб Ботвинник жавоб учрашувига тайёргарлик кўраётганини англаб етиши керак.

Хуллас, Таль ўзи эришган муваффақиятни ҳимоя қилиш зарурлигини қанчалик тез ўйласа, шунча яхши бўларди. Кейинги воқеалар ривожи руҳий кураш устаси фаранги ўзининг муваффақиятлари тантаналарига маҳлиё бўлиб жуда қўпол, тузатиш мушкул хатога йўл қўйганини кўрсатди. У Ботвинникнинг қудратли кучга эга эканлигини тўғри баҳолай олмаганди.

...ВА МИС КАРНАЙЛАР ЖАРАНГИ

Бу йўл қўйиб бўлмайдиган хато эди. Чунки Таль энди Ботвинникни яхши биларди: собиқ жаҳон чемпиони жавоб учрашувига қасд қилдими, демак у биринчи учрашувдаги ҳар бир ўйин, ҳар бир юришни таҳлилдан ўтказиб, иккинчи учрашувда ғалаба қозонишимга имкониятим бор деган хулосага келган. Ботвинникнинг шундай хулосага келиши кўп нарсани англагарди. Сабаби ўйинларни таҳлил қилиш санъатида, бирор вазиятта “яхши” ёки “ёмон” дея баҳо беришда Ботвинникка нафақат Таль, балки жаҳондаги бошқа гроссмейстерлар ҳам тенглаша олмасди.

Кузда Лейпцигга ўтказилган XIV Олимпиада янги жаҳон чемпионини жиддий огоҳлантириши лозим эди. Негаки, Ботвинник чиройли ўйнади, бунинг устига кейнотга тушмади. Афтидан, Ботвинник жавоб учрашувига тайёргарликни кейнотдан қутулишдан бошлагани ўхшарди.

Барибир Таль Лейпцигга жаранглаган огоҳлантирувчи қўнғироққа қулоқ тутмади. Бунинг устига Кобленц бошчилигидаги жонкуярларнинг жавоб учрашуви осон кечмаслиги тўғрисидаги огоҳлантиришларига ҳам эътибор бермади. Эвоҳ, шоҳмотдаги олов ва сув имтиҳонидан дадил ўтган Таль, афсуски, қадимда Римдаги голибларни мис карнай садолари остида шарафлаш маросимига ўхшаш даврдан безарар ўтиб кетолмади.

Биз биламизки, биринчи учрашувнинг ёпилиш маросимида Халқаро шоҳмот федерацияси вице-президенти Марсел Берман сўзга чиққанди. У ҳаяжонланиб, жаҳон чемпиони унвони шоҳмотчига катта масъулият юклаши тўғрисида гапирганди. Ўшанда Берман ўз сўзларининг Талга таъсир қилишини ва тегишли хулоса чиқаришини жуда-жуда истаганди.

Янги жаҳон чемпионининг ҳамфикрлари кўп эди, айниқса ёшлар Таль сиймосида улкан истеъдод соҳибини кўришарди, уларга дадил ўйинлари, шоҳмотдаги кўҳна, тўғрироғи, қотиб қолган ақидаларни ўзгартиришга интилиши ёқарди. Мухлислар Талнинг ўйин услубига, унинг шоҳмотга садоқатига ишонишди. Яна афсусланишимиз керак, Таль ўз байроғи остига тўпланганлар ҳурмати учун бўлажак учрашувга жиддий тайёргарлик кўриши лозимлигини тушунмади.

У ўзига берилган истеъдод олдида ҳам жавобгарликни тўлиқ ҳис қилмади. Истеъдод эртақдаги Букри тойчоқ каби сўраган нарсасини муҳайё қилаверди деб ўйлади. Таль истеъдодни ҳам асраш ва тарбиялаш кераклигини хаёлига келтирмади.

Энди ҳолисона ўзимиздан сўраб кўрайлик: қувноқ ва суҳбатижон Таль зоҳидларга ўхшаб ҳаёт кечириб жавоб учрашувига тайёргарлик кўра олармиди?

Ахир, Таль ўзи хоҳламаган вақтда сайрайдиган қушлар тоифасига кирмайди. Лекин ўз саломатлигини, истеъдодини асраши учун, ниҳоят, жавоб учрашувига тайёргарлик кўриши учун жуда зоҳидларга ўхшаб ҳаёт кечирishi ҳам шарт эмасди. Шу боис Таль мухлислари уни кечира олишмади.

Жавоб учрашувидаги дастлабки таассурот шундай эди: гўё Таль ўйин бошланишини бугун билганга ўхшарди. У учрашув арафасида Стокгольмдаги оддий мусобақада қатнашди, кейин Прагада ёш шоҳмотчиларга қарши дона сурди (илгарироқ ваъда бериб қўйгани учун бу мусобақалардан бош тортолмади). Хуллас, дебютларни тайёрлашга, қайта кўриб чиқишга вақти қолмади.

Тўғри, Таль биринчи учрашувга тайёргарлигига тўхталиб, шундай ёзганди: “Бундай узоқ давом этадиган учрашувларда миянинг тиниқ ҳолатда бўлиши муҳим аҳамиятга эга, айтайлик бу икки жомалон дебют янгиликлари тайёрлаб, чарчаб кўтариб келишдан яхшироқ”. Баҳсталаб дунёқараш. Ахир, учрашувга ҳам икки жомалон дебют янгилиги, ҳам миянинг тиниқ ҳолатда келгани яхшироқ эмасми? Айнан шу дунёқарашнинг тўғрилигини Ботвинник учрашув пайтида исботлади.

Янги жаҳон чемпионининг дунёқарашини биринчи учрашувда унчалик зарар етказмаганди, чунки олдин Таль билан ўйнамаган Ботвинник унинг ўйин услубига кўника олмади, жавоб учрашувидан бундай муносабат иш бермаслиги аён эди. Чунки Ботвинник рақибни тўғрисида қўллаб маълумотларга эга бўлганди, у бу маълумотларни чиғирикдан, таҳлилдан ўтказганди.

Устига-устак, Тални учрашувга тиниқ мия билан келди деб бўлмасди. Сабаби, у жавоб учрашувидан олдин биринчи учрашув тўғрисидаги китобини ёзиб тутатди. Китобнинг ҳажми катта — ўн босма тобоқдан иборат эди. Муҳими, Таль ҳеч нарсадан фойдаланмасдан ёддан айтиб туриб ёздирди. Унинг ажойиб хотираси ҳамон панд бермасди, лекин бу сафар Таль хотирасини ҳам бир оз қийнаб қўйди.

Шоҳмот бюллетенида рақибларнинг жавоб учрашуви очилиш маросимида тушган суратларини ёнма-ён эълон қилди. Суратларда Таль Ботвинникка нисбатан ташвишли, тунд кўринарди. Биринчи ўйиндаёқ унинг бекорга тундлашмагани аён бўлиб қолди.

Қизиғи, Ботвинник биринчи ўйиннинг 16-юришидаёқ таваккал йўналишни танлади, Таль эса суғ юриш билан жавоб қайтарди. Ботвинникнинг бу юриши кескин курашга қақриқ эди, Таль эса қақриқни қабул қилмади. Биринчи ўйиндаёқ шундай бўлиши мумкинмиди?

Талнинг қатъиятсизлиги мағлубиятга олиб келди. Иккинчи ўйинда ҳам Ботвинник қора доналар билан яхши вазиятга эришди. Цейтнотда (Таль ҳам цейтнотда эди) янгилиди, кечиктирилган ўйин давом эттирилганда Таль галаба гозонди.

Учинчи ўйинда Таль рақибининг чалғитувчи юришини тўғри баҳолай олмади ва қийин вазиятга тушди. Ботвинник кейинчалик бу юришни тайёргарлик пайтида кўриб чиққанини, лекин учрашувда қўллашни хаёлига ҳам келтирмаганини ёзганди. Ҳа, Ботвинник Таль билан курашда чалғитувчи юришларни қўллай бошлади. Ўйиннинг қолган қисмида ҳам Ботвинник чиройли юришлар қилиб, Талга мағлуб бўлганини тан олдириди.

Ҳисоб 2:1 бўлди. Ана шу лаҳзадан бошлаб Ботвинник ташаббусни ўз томонига оғдирди. У рақибининг қатъиятсизлигидан фойдаланиб, учрашув бошидаёқ Талга қақшатқич зарбалар беришга уринди ва бунга эришди.

Тўғри, кейинги учта ўйин дуранг билан яқунланди, лекин Таль иккитасида ўйинни сақлаб қолиш учун жон-жаҳди билан тиришди, бунинг устига цейтнотда. Ҳамма нарса ўзгарди — Таль ҳужум қилмаяпти, ҳимояланияпти, Таль рақибини цейтнотга туширмаяпти, ўзи вақт танглигидан қийналяпти...

Еттинчи ўйинда Таль худди учинчи ўйиндагидай дебютдаёқ қийин вазиятга тушди ва тор-мор келтирилди. Энди Ботвинник икки очко ўзиб кетди.

Саккизинчи ўйин Талнинг мазкур учрашувдаги энг яхши ўйини бўлиб қолди. Бу ўйиндан кейин Таль дўстларига шундай деди:

— Энди ҳаммаси жойида, ўйиним чиқяпти!

Агар у кейинги учта ўйин қандай кечишини билсайди?..

Таль учрашувда тўрт марта қоралар билан ўйнаб, атиги ярим очкога эга

бўлганини ҳисобга олиб, тўққизинчи ўйинда янги йўналишни танлади ва тезда... ютқизиқ вазиятга тушди. У шундан кейин олтмиш юриш давомида жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатди, лекин ўйин мангикий якунига етди. Ўнинчи ўйинда ҳисобни қисқартиришга шошган Таль шу қадар жимжимадор дона сурдики, 10-юришдаёқ вазияти ёмонлашди. Бунинг устига вақт танглигига тушди ва кетма-кет иккинчи бор мағлубиятга учради.

Жомадонида дебют янгиликларини гамлаб қўймагани Талга қимматга тушди, у оқ доналар билан ўйнаганда ҳам ҳимояланарди, санъаткорона топқирликлари қаршилигини узайтирарди, холос.

Уқубатли кунлар шу билан тугамади. Таль ўн биринчи ўйинда содда вазиятга олиб келувчи славянча ҳимояни танлади. Бу дебютнинг танланиши исканжага олинган Талнинг тезроқ дуранг қилиб, бир оз нафасини ростлашини истаётганини кўрсатарди.

Таль нафасини ростлай олмади. Кейинчалик Ботвинник Талнинг бу дебютни танлаши руҳий жиҳатдан нотўғри эканлигини таъкидлаганди. Гап фақат Ботвинникнинг ўн беш йиллар илгари бу дебют учун махсус йўналиш танлаб қўйганида эмас, балки юзага келадиган вазиятнинг рақиби ўйин услубига мослиги ва ўнғайлигида эди. Қисқаси, Таль ихтиёрий равишда ўзини суст ҳимояланишга мажбур этди, албатта, бу яхшиликка олиб келмади. Ботвинник кичик вазият устунлигига эришди ва Талга ҳеч бир имконият бермай аста-секинлик билан ўйинни ғалабагача олиб борди.

Амалий жиҳатдан учрашув тақдири ҳал бўлди, бунда фақат ҳисобнинг $7\frac{1}{2}$; $3\frac{1}{2}$ бўлганида эмас, балки мусобақанинг бориши энди Талнинг курашда туб бурилиш ясаш учун ўзида куч топа олмаслигини кўрсатаётганди. Ботвинникнинг қатъиятлилиги, чигал вазиятларда совуққонлик билан ечим топиши, биринчи учрашувдагидай мураккабликлардан ҳайқмаётгани барчани ҳайрон қолдирди. Ўтган учрашувда Ботвинник дейтнотдан қутулишнинг иложини ахтарган бўлса, бу сафар вақт танглиги унга ёрдам берарди. Чунки ёш бўлишига қарамай Таль вақт танглигига тушаётганди, қизиги, қария рақиби эмас, у ўйин охирида чарчаб қолаётганди...

Ҳали учрашув давом этаётганди. Таль ҳалокатнинг олдини ололмаса ҳам ўз шаънини сақлаб қолиши мумкин эди. Некбин қаҳрамонимиз ҳали ҳаммаси олдинда эканлигига ишонаётганмиди? Бизнингча, ҳали ишонарди. Ҳар ҳолда, Таль ҳеч кимга омадсизлигидан шикоят қилмаётганди, чиндан ҳам ютқизиқ вазиятга тушиб қолдим дея бирор кишига иқрор бўлмаётганди.

Ботвинник эса ўн биринчи ўйиндан кейин ўзининг учрашувда голиб чиқишига шубҳа қилмаётганди. Унинг ўн иккинчи ўйинда биринчи учрашувнинг илк ўйинида қўлланган французча ҳимояни танлаганини шу билан изоҳлаш мумкин. Энди Ботвинник ҳисоб-китобни ўз ўрнига қўйишни эмас, балки рақибига унинг қуроли билан курашишга тайёр эканлигини кўрсатишни истаётганди. Лекин Таль мураккаб ва чигал вазиятда Ботвинникни дода қолдирди. Бу билан у учрашувда йиқилган бўлса ҳам ҳали янчиб ташланмаганини исботлади.

Кейинги ўйиндаёқ Ботвинник яна бир очкони қўлга киритди, ўн тўртинчи ўйинда битимга келишиб, ўн бешинчи ўйинда ғалаба қозонди ва орадаги фарқни бештага етказди — 10:5! Таль ҳарчанд қаршилик кўрсатмасин, Ботвинник шу фарқни сақлаган ҳолда учрашувни ниҳоясига етказди — 13:8.

Ўч олинди! Бу ғалаба яққол бўлгани учун катта таассурот қолдирди. Ўз вақтида Смирлов ҳам Ботвинникнинг кучини, ўйинларни таҳлил қилиш борасида тенгсизлигини, чемпионлик мақсади йўлига ўзини батамом бахшида этиш қобилиятини баҳолай олмаганди, шу хатони такрорлаган Таль ҳам шоҳмот санъатининг барча қоидалари билан тор-мор этилди.

Таль Ботвинникдан фарқли ўлароқ, жавоб учрашувига ҳеч қандай кураш режасисиз келди, у мусобақага назарий, руҳий, ҳатто врачлар хулосасига кўра жисмоний жиҳатдан ҳам тайёр эмасди. Биринчи учрашувда тўрт очко фарқ билан ютган Таль жавоб учрашувига бешта фарқ билан ютқазди.

Биринчи ўйиндан кейиноқ Талнинг жавоб учрашувига эски, бунинг устига аҳамиятини йўқотган дебют тайёргарликлари билан келгани маълум бўлганди. У ўйин бошида қийинчилик билан дона сурди, кўпчилигида муваффақиятсиз.

Биргина мисол: Таль дастлабки ўн олти ўйинда қора доналар билан ўйнаганда, атиги ярим очко жамғарди. Ҳеч ақла сигмайди!

Муҳим хатоликлардан бири, Талнинг кечиктирилган ўйинлар таҳлилини қиёмага етказмаганида бўлди. Биргина йигирманчи ўйинни эслайлик, Ботвинникнинг ўзи бу ҳақда ёпилиш маросимида шундай деганди: “Агар Таль шу ўйинни ютганда, учрашув қандай тугаганини айтиб бўлмасди”.

Жавоб учрашувида Таль илгаригидай енгил ва тез ўйнай олмади. Шоҳмот соати ҳамиша унинг йўлдоши эди, бу сафар соат овози Тални шошишга, хато қилишга мажбур этди. Таль кейинотда! Бу гап эшитган қулоққа эриш туюлади.

Хуллас, жавоб учрашувида Тални таниб бўлмади. Ботвинникнинг рақибини енгиб, ўз тахтига қайтадан кўтарилиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмади.

Наҳотки Таль бир йил ичида куч-билимини, нозик комбинацияни илғаш қобилиятини йўқотди, узоқ ўйлайдиган бўлиб қолди? Албатта, йўқ. Чунки бебаҳо сифат борки, бусиз нафақат шоҳмотда, балки бошқа ишда ҳам муваффақиятга эришиш мумкин эмас: Таль жаҳон чемпиони бўлгандан кейин ўзининг ва рақибининг кучини танқидий баҳолаш хусусиятини йўқотди.

Биз биламизки, Таль ўзига қаттиқ ишонарди, бу ишонч содиқ дўстдай унга ёрдам берарди. Аммо кетма-кет галабалари унинг хавфдан огоҳлик сезгисини ўтмаслашпирди. Гўё Ой Ерга доим ёруғ томонини кўрсатиб тургандай, у омад менга кулиб боқаверади, мен ҳамма нарсага қодирман деган хаёлга бориб қолди.

Баъзан Тални битта торда ўйнай оладиган скрипкачига ўхшатишарди. Бундай ҳолатда ўйнаш учун фикрнинг бир жойдалиги, совуққонлик, тез ва аниқ ҳисоблаш хусусиятлари талаб этилади. Таль жавоб учрашувида торни ҳафсаласиз торгани сабабли, ё у зириллади, ё узилди. У ўз ўйинига хос сўқмоқларда, яъни қурбонлар билан боғлиқ юришларда ҳам янглишди.

Таль билан ўйнашнинг битта хавфли томони бор эди. У ўйин пайтида рақибни олдига жумбоқ кетидан жумбоқ кўярди. Жавоб учрашувида Ботвинник Талнинг ҳар бир ўйинини осонгина илгарди. Чунки Таль ўз режасини руҳий таъсирга эмас, қайсар истаклари асосига қуради. Ботвинник Талнинг заиф жиҳатини тезда англаб, ундан унумли фойдаланарди. Режаси пучга чиқаётганини кўрган сайин Талнинг жаҳли чиқарди, ҳеч нарсани ўйламай ўзини ўтга урарди, сабаби уни Ботвинникнинг олдиндан тайёрлаб қўйган зарбаси кутарди.

Аслини олганда, Таль рақибни кучини нотўғри баҳолагани ва ўз имкониятига ортиқча бино қўйгани сабабли учрашувни бошланмасдан аввалроқ ютқазиб бўлганди.

Биринчи учрашувда Ботвинникнинг ёрдамчи-мураббийи бўлган Гольдберг шундай ёзганди: “17-ўйиндан сўнг Ботвинник курашни тўхтатди. У ўйинларга жавоб учрашувида қандай йўналишларни қўлаш мумкинлигини режалаштириш учунгина борарди”. Гольдберг фикрини шундай давом эттиради: “Жавоб учрашуви олдида Таль Прагада бўлди. Мухбирларнинг кўшлаб саволлари орасида шундай савол бор: “Жавоб учрашувига қандай дебютларни тайёрлаяпсиз?” Таль бу масалани ёрдамчи-мураббийи А.Кобленца юклаганини айтган.

Учрашувни ўтказиш ҳам шарт эмасди, у аллақачоноқ Таль томонидан ютқазиб бўлинганди. Бу вақтда Ботвинник ўз ўйин услубини маромига етказди, йўл қўйган хатоларини таҳлилдан ўтказиб, тузатиш чораларини кўрди, чидамлик даражасини оширди. Таль эса ташвишсиз юрди, жавоб учрашувини ҳеч бир қуролсиз бошлади...”

Ўша 17-ўйиндан кейин Гольдберг Кобленца деди:

— Нима ҳам қилардик... Жавоб учрашувида кўришамиз!

Ҳаммаси тамом бўлгач, мухбир Талдан маълумиятининг асосий сабабини сўради. У шундай жавоб олди:

— Ботвинникнинг қатъиятлилиги! Мен ҳеч қачон Ботвинник шундай қатъий ўйнай олади деб ўйламагандим...

Ҳикматларда айтиладики, истеъдоднинг тўқсон тўққиз фоизи меҳнат, бир фоизи илҳом. Таль эса истеъдоднинг ҳаммаси, яъни юз фоизи ҳам илҳом эканлигини исботлашга уринди! У шоҳмот истеъдоди ҳам бошқалари каби

қурбон талаб қилишини, эгаси масъулиятни сезмаса, ишламасдан ётиб фақат фойда бераверишини кутса, соҳибидан юз ўтиришини унутди. Энди маълум бўлдики, Букри тойчоққа ҳам ем, ҳам сув бериш керак экан.

Қисқаси, Таль Ботвинникка нафақат тахта узра, балки шахс сифатидаги тўқнашувда ҳам енгилди. Фейл-атвор, сабр-бардош, рақиб режасини илғаш, барча-барчасида Ботвинник устунлик қилди.

Барибир, жуда катта фожа юз берди деб бўлмасди. Ахир, Ботвинникка тахтни топширган вақтда Таль атиги йигирма беш ёшга тўланди. Рўй берган ишни аччиқ, лекин керакли сабоқ сифатида қабул қилиш мумкин эди. Шу боис жавоб учрашувининг ёпилиш маросимида Талга яхши тилаклар билдирилди. Жумладан, Ботвинник шундай деди:

“Даставвал, аниқлик киритайлик, Михаил Талнинг кучи нимада? Биринчидан, Таль ўйнаётган вақтда фаол, кучли амалиётчи. Агар рақиб эҳтиётсизлик қилса, Таль рақибининг арзимас хатосидан ҳам унумли фойдаланиб ўйинда бурилиш ясайди. Албатта, хавотирга тушган рақиб янги хатоларга йўл қўяди ва ўйин тақдири ҳал бўлиб қолади.

Иккинчидан, Таль сипоҳларини кураш пайтида санъаткорона бошқаради, агар пиёдалар сипоҳлар ҳаракатини чекламаса ёки ҳалақит бермаса. Бунда йўналишларнинг аниқ ҳисоб-китоби муҳим эмас, чунки Таль шундай ҳолатларда қийин режа тўғрилигини мудом ҳис этади. Менимча, бу Таль истеъдодининг энг кучли жиҳати.

Табиийки, мен шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда тайёргарлик кўришим ёки математиклар тили билан айтганда, ҳар бир қадамимни шунга асосан режалаштиришим керак эди...

...Ўйлашимча, Таль муваффақиятсизлигининг асосий сабаби у ўзининг бугун фикри-зикрини шу ўйинга мослаб режалаштирмаганида. Тайёргарлик кўришнинг муҳим омиллиги — Таль учун жавоб учрашувидан келиб чиқадиган асосий хулоса бўлиши керак.

Шунга қарамай тан олишимиз лозим, Талнинг шоҳмот оламида пайдо бўлишининг ўзи муҳим аҳамиятга эга. У рақибларини яхши амалиётчи ва махсус режа асосида тайёргарлик кўришга мажбур эди ва мажбур этаверади. Акс ҳолда унга қарши ўйнаб бўлмайди. Агар Талнинг ўзи махсус режа асосида тайёргарлик кўрса борми, уни асло енгиб бўлмайди...”

Бу сўзларда Таль мағлубиятининг асосий сабаблари — махсус тайёргарлик кўрмагани ва ҳар бир қадамини учрашувга мослаб режалаштирмагани алоҳида таъкидланган. Маслаҳат фойдали, муҳими у Талга ўрناق бўладиган одам томонидан айтилганди. Ботвинник ўз унвонини қайтариб олгач, Талнинг онаси унга шундай табрикнома йўллади: “Сиз ўзлигингизга содиқ қолдингиз. Ажабланмадим, фақат ҳайратга тушдим. Агар менинг кичик Мишам катта Михаил изидан борса ўзимни бахтиёр сезардим...”

Жавоб учрашуви натижаси Талнинг мухлисларини ранжитди, аммо бу мағлубият унинг ички ҳиссиётга асосланган ўйин услубининг муваффақиятсизлиги сифатида қабул қилинмади. Таль шон-шараф юкини кўтара олмади. Яна таъкидлаймиз: Талнинг ўзи, унинг услуби эмас.

Учрашувда кимдир ғолиб, кимдир мағлуб! Демак, такрорлаймиз, ҳеч бир фожа юз бермади. Лекин шоҳмот тарихи бу ҳодисага бошқача қарайди. Агар ноёб истеъдод эгаси руҳий синовга дош беролмаса, жаҳон чемпиони олдига турган имтиҳонлардан қандай ўтишини тасаввур қилаверинг. Шуниси қизиқки, шон-шараф юкини кўтара олмаганларни тақдир иккинчи бор сийламаган.

Таль Ботвинникка жавоб учрашувини ютқазгач, худди Смиловга ўхшаб бошқача бўлиб қолди, гўё унинг ичидаги тиргак синганди. У собиқ жаҳон чемпиони бўлгандан кейин ҳам илгаригидай илҳом билан ўйнаётгандай кўринарди, бунинг устига фикри теранлашди, услуби мукаммаллашди. Фақат Таль ўзига хос бениҳоя некбинлик туйғусини, ҳеч бир нарсадан ҳайиқмай, ўзини ўтга уриш хусусиятини йўқотганди. Афсуски, бутунлай. Аммо шу некбинликсиз, қайсарликсиз Тални Таль деб бўлмасди-да. Хуллас, “Рига ракеткаси” ўзининг юқори нуқтасига кўтарилиб, энди заминга қайтиб тушаётганди.

УМИД ВА ТАШВИШГА ЙЎҒРИЛГАН ЙИЛЛАР

Таль жавоб учрашувидаги мағлубиятини хотиржам қабул қилди. У ҳамма тушуниб турган нарсани тан олгиси келмасди. Таль лоқайдлиги учун муносиб жазоланди. Чунки Таль қулоғига қуйиб олган дебют тайёрлашга жиддий эътибор қаратгандан кўра учрашувга тиниқ мия билан келиш керак, деган назариянинг бир пуллик қиммати қолмади, бешинчи соатдаги дейтнотга умид боғлаш ҳам ўзини оқламади. Бунинг устига, дебютда ҳар бир юришни узоқ ўйлагани учун бешинчи соатдаги кескинликка унинг ўзи дош бера олмади.

Эҳтимол, феъл-атвори ҳазилга мойил бўлгани учун Таль мағлубиятдан кўпма тушқунликка тушмади. Негаки, некбин Таль учинчи учрашувда ўйнаш ҳуқуқини қўлга киритишига қаттиқ ишонарди. Энди у Ботвинникнинг маслаҳатлари ҳақида ўйламаслиги мумкин эмасди. Ўша кунлари газетада босилган голиб Ботвинникнинг “Таҳлил ва яратувчанлик” деган мақоласидаги фикрлар Таль ўйларига аланга ёқди.

Талнинг ғамларни ичига ютишига ҳазилга мойиллиги ҳам ёрдам берди. Ундан юзма-юз суҳбатларда (Таль уялганидан мухлислардан бекинмади) биринчи ва иккинчи учрашувлардаги кураш бунчалик кескин фарқ қилишининг сабабини сўрашарди. Шундай пайтда Таль жуда жиддий тарзда биринчи учрашувда улар яшаётган хона рақиб хонаси рўпарасида бўлганини, ҳар ўйин олдида Кобленц неопалча кўшиқ куйлаганини, бу Ботвинникка салбий таъсир этганини айтганди... Гарчанд кўнгилчан Кобленц ёқимли куйласа ҳам ҳар сафар Талнинг ҳазилларини кечирарди.

Энди биз Таль ва Ботвинникнинг учинчи тўқнашуви тақдири азалга ёзилмаганини яхши биламиз. Лекин ўша Ботвинникнинг улкан ғалабаси шарафланаётган вақтда, Таль шу сафаргина енгилтаклик қилганини, аслида куч-билимдонлигини йўқотмаганини исботлаш ишгиёқида ёнарди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Бу ният ўша йилнинг кузида Бледда ўтказилган нуфузли мусобақада рўёбга чиқди. Унда Керес, Петросян, Геллердан ташқари Фишер, Глигорич, Найдорф, Олафссон, Ивков, Портиш, яъни дунёнинг деярли барча кучли шохмотчилари қатнашди (Ларсен ўшанда “кучлилар давраси”га киритилмасди).

Бледда Таль завқ-шавқ билан дона сурди. Шарҳчилар унинг ўйин услуби Ботвинник чиғиригидан ўтгач, қамрови янада кенгайганлигини таъкидлашди. Талнинг ўзи ҳам Ботвинникдан кўп нарсани, хусусан кечиктирилган ўйинларни қандай таҳлил қилиш кераклигини ўрганганини тан олганди. Шунга қарамай Таль ўзлигини сақлаб қолганди. Буни мусобақани ҳар доимгидай мағлубият билан бошлаганидан ҳам билса бўлади. У иккинчи турда асосий рақиб Фишерга ютқазди (биринчи турдаги Ивлов билан ўйини кечиктирилганди). Мағлубиятнинг аламли томони — Таль ёзган юришини эмас, беихтиёр бошқа донани суриб юборди. Дебютдаги шу олгинчи юришдан кейин ўйин амалий жиҳатдан ютқизик эди, бироқ Таль узоқ вақт қаршилик кўрсатди.

Муваффақиятсизлик Тални синдирмади, у ҳеч нарса бўлмагандай мусобақани давом эттирди. Ўн учинчи турда Фишерга етиб олди, сўнг ўзиб кетди. Яқунда бир очко ортда қолдириб, мусобақада голиб чиқди.

Таль ўз услубида чиройли ўйин кўрсатиб, муҳим ғалабага эришгани алоҳида таъкидланди. Иккинчи ўринни эгаллаган Фишернинг ўйини ҳам яхши таассурот қолдирди, у шохмот мамлакатининг тўрт нафар етакчи гроссмейстеридан уч ярим очко олди. Ригалик шохмотчи хаёлидан, энди Фишер билан ҳисоблашини керак, хавфли рақибларимдан бири бўлибди, деган фикр ўтди. Бироқ жаҳон чемпионлиги учун курашда Таль ва Фишер бир-бирига тўқнаш келишмади. Тўғри, улар Кюрасао оролида ўтказилган даъвогарлар мусобақасида учрашишди. Лекин бу мусобақада на Таль, на Фишер асосий даъвогар эди, сўнг уларнинг йўли ажралди....

1962 йил баҳорида Кариб денгизидagi гўзал Кюрасао оролида уюштирилган даъвогарлар мусобақасида Таль етакчи сифатида эмас, оддий қатнашчи сифатида иштирок этди дейишимиз мумкин. Мусобақага бир неча ой қолганда Таль касалликнинг кучли хуружидан азоб чекиб юрди, бу унинг ўйинлари савиясини тушириб юборди. Афсуски, шохмотда ҳам истеъдод, маҳорат ва

тажриба кучи беш соатлик курашга эмас, атиги уч соатга етса аҳамияти қолмас экан.

Таль касалликнинг биринчи хуружини 1961 йил охирида Бокуда мамлакат чемпионати тутагандан кейин (у мусобақада тўртинчи-бешинчи ўринларни бўлашиб олганди) бошдан кечирганди. У меҳмонхонада эрталаб қаттиқ хуруждан уйғонди — хасталанган буйраги оғриқ бераётганди. “Тез ёрдам” да шифохонага олиб кетишди, икки кундан кейин Москвага учди, 1962 йилнинг февралда хуруж чидаб бўлмас даражадаги оғриқ бериб такрорланди.

Даъвогарлар мусобақасига икки ой қолганда, мартнинг илк кунларида Талнинг буйрагини операция қилишди. Шунга қарамай Талнинг қалби некбинлик туйғусига тўла эди: биринчидан, илгари операциядан кейин даъвогарлар мусобақасида қатнашиб яхши натижага эришганди; иккинчидан, Гипселис билан ўтказган машғулот учрашувида муваффақиятли донна сурди. Тўғри, ўйин тартиби врачлар тавсиясига кўра беш соатдан уч соатга қисқартирилди. Чунки ўша кезде Талнинг кучи уч соатгагина етарди, холос.

У некбин хаёллар сурганда, иккинчи операция биринчидан оғир ўтганини ва Виллемстаднинг ўттиз даражали дим ҳавоси Бледнинг шифобахш тоғ ҳавоси эмаслигини ҳисобга олмаганди.

Зийрак одамлар Талга даъвогарлар мусобақасини ўтказиб юбориши тўғрисида маслаҳат беришди. Аммо Тални ҳар доимгидай ақлли маслаҳатга кулоқ солмагани учун койиб бўлмайди. Албатта, яна уч йил навбатда тургандан кўра тайёр имкониятдан фойдаланган яхши. Шу боис Таль омад кулиб боқишига ишониб таваккал қилди. Афсуски, бу уриниш омадсизлик келтирди.

Ҳолбуки, рақибларининг кўпчилиги аввалги мусобақа қатнашчилари эди. Бу мусобақада Глигорич, Олафссон ўрнини Геллер, Корчной ва Филип тўлдиришганди.

Биринчи турдаёқ мусобақада Талнинг иши юришмаслиги сезилди. Таль асабий тарзда кечган илк ўйинда Петросянга ютказди. У қора доналарда сипоҳларни ўйинга чиқармасдан комбинацияни бошлади ва бу Петросян томонидан осонгина бартараф этилди. Барибир ўйинни ютқизиқ вазиятда бўлса ҳам кечиктирди, бироқ давом эттирилганда биринчи юришдаёқ хатога йўл қўйди. Энди ўйинни сақлаб қолиш мумкин эмасди.

Иккинчи ўйинда Таль Кереста қарши ажойиб комбинация бошлади, лекин дейтнотга тушди ва кўнгилсиз мағлубият топди. Учинчи рақибни Бенко эди. Ўтган мусобақада Таль ўзи дуранг қилишни хоҳлагани учун унга ярим очко туҳфа этганди. Бу сафар Бенкога ҳам енгилди. У дастлаб суст ҳимояланди, кейин ўйинда туб бурилиш ясашга уринди, лекин ҳар доим Талдан ҳайиқиб турадиган Бенко ҳам бу омонат уринишни йўққа чиқарди. Ниҳоят, тўртинчи турда Фишер билан дуранг ўйнаб, дастлабки ярим очкони қўлга киритди. Бешинчи турда Филип устидан ғалаба қозонди. Бироқ бу ғалаба унга хурсандчилик бағишламади. Чунки дейтнотга тушиб қолиб, кўпол хатоликка йўл қўйди, бахтига рақибни ундан унумли фойдаланмади. Кейин битта дуранг ва яна мағлубият.

Хуллас, етти имкониятдан икки очко тўплаган Таль биринчи даврани охириги ўрин билан якунлади.

Агар битта рақобатчи Талдан икки-уч очко ўзиб кетса ҳам ҳеч нарсани аниқлашмасди. Ҳозир улар кўпчилик эди... Устига-устак, рақиблари Талнинг “очко улашувчи” вазифасини бажармаслигини, кейинги ўйинларда очиқчасига ҳужумга ўтишини биларди. Бундай пайтларда Талга қарши қандай курашиш кераклигини эса, Ботвинник амалда кўрсатганди.

Саккизинчи турда Петросян қора доналар билан французча ҳимоянинг амалда кам учрайдиган йўналишини танлади, бунда оқлар вазият устунлигига эришса-да, зийрак ўйнаши ва керак пайтда чекинадиган йўлини чамалаб қўйиши керак. Таль чекинадиган ҳолатда эмас эди.

Албатта, у Петросяннинг айёрони ниятини дарҳол фаҳмлади. Таль севиб қўллайдиган руҳий қурол бу сафар ўзига қаратилганди. Танлаш ҳуқуқи қолмаганди: Петросян ҳаммасини ҳисобга олганди.

Саккизинчи юришдаёқ Таль ярим соатча ўйланди. Бошқа сафар бўлса қоралар ҳимоя йўлини топса ҳам Таль ўзи учун эркинлик берувчи вазиятга

ўтарди. Биз биламизки, Тални дуранг қониқтирмасди, у атайин кучсиз юриш қилиш эвазига ўйинни кескинлаштирди.

Бу бизга таниш манзара! Илгари Таль кўп бор шу йўл билан рақибларини чалғитишга муваффақ бўлган. Аммо бундай ўйин учун мустақкам асаб ва тиниқ мия керак. Талнинг ҳозирги аҳволида бундай ўйнаш мутлақо зарарли эди. Ҳали бу ҳаммаси эмас. Агар авваллари тўғри йўлдан четга оғиш қутилмагани учун яхши самара берган бўлса, энди Петросян Талнинг қардадир таваккал қилишини пойлаб турганди ва шундай юришга ўзи ундаётганди. Петросян қарорининг нозиклиги шунда эдики, у пиёласини қурбон қилиш эвазига Тални ҳимояланишга мажбур этди, айна пайтда бу юмуш унга ёқмасди. Қўлланган руҳий қурол беҳато ишлади: Таль 20-юришдаёқ енгилганини тан олди.

Кейинги турларда ҳам Таль шўнғишда давом этди. Агар у биринчи даврада икки очко тўплаган бўлса, иккинчи ва учинчи давраларда икки яримтадан очко жамғарди. Таль мунтазам равишда ҳейтнотта тушди. Ўзи вазиятларни чигаллаштирди, аммо ўзи кескинликка дош бера олмади. Филип ва Геллерга ҳужум қилиб турган вазиятда ютқазди, Керес билан ўйинда қатор кучли юришларни кўрмади.

Учинчи даврадан кейин операция асорати хуруж қилди, врачлар ёрдами фойда бермади, улар ётиб даволаниш лозимлигини айтишди, Таль кўпам эътироз билдирмай рози бўлди. Сабаби уч пешқадам — Петросян, Керес, Геллер ундан бир хил — икки яримтадан очко олганди. Борди-ю, у ўйинни давом эттирса, бу мутаносиблик бузилади. Таль ўзининг ўйини қовушмаётган пайтда омади келиб турган ҳамкасбларига халақит бериб қўймасликни лозим топди. У тўртинчи даврада қатнашмаса ҳам Филип билан бир хил очко тўшлаб, охириги ўриндан жой олди.

Талнинг Кюрасаодаги омадсизлиги юқорида санаб ўтган сабаблар туфайли содир бўлса-да, кўпчиликда оғир таасурот қолдирди. Ҳатто битта шарҳчи Тала касаллик ўз йўлига, лекин соғлом одам учун зарур бўлган кун тартиби асосида яшаши лозимлигини уқтирди.

Рости, Талнинг ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Олдин жавоб учрашуви, энди Кюрасао. Олқини ва қўл сиқиб табриклашларга ўрганиб қолган мухлислар эркатойи омадсизлар “насиба”сини тоғиб кўрди. Унинг мухлислар ишончини қозонишга интилаётгани сир эмасди. Афсуски, Кюрасаода бошланган буйрак хуружи 1969 йилгача вақти-вақти билан тинчини бузди, оғриқ зўрайганда ўзини қўйишга жой тополмасди, охири буйрагини олдириб ташлади.

1962 йил қазида Варнада ўтказилган шохмот олимпиадасида Таль бир текис ўйнади. У захира ўйинчиси бўлгани учун асосий рақиблари спорт усталари эди. Таль эришган етти ғалаба ва олти дуранг яхши натижа сифатида инобатга олинди. Шу боис Таль бир ойдан кейин Ереванда бошланадиган XXX мамлакат чемпионатини катта умидлар билан кутди.

В.Панов бошланадиган чемпионат ҳақида фикр юритар экан, жумладан, шундай ёзганди: “Мусобақа ижодий ва спорт натижаларига оид кўплаб муаммоларни, шунингдек, биринчи навбатда “Таль тилсимоти”ни ечади. Собиқ жаҳон чемпиони Кюрасаода ўйинига жуда ёмон таъсир кўрсатган касалликдан фориг бўлганмикин?..”

Бу саволга Таль иккиланишга асос қолдирмайдиган даражада жавоб берди. Таль Ереванда худди Кюрасаода ҳеч қандай омадсизликни бошдан кечирмагандай, айна кучга тўлган вақтидагидай енгил, чиройли ва дадил ўйнади. У голибдан атиги ярим очко ортда қолиб, иккинчи-учинчи ўринларни бўлашиб олди, “энг кўп ғалабаси учун” (ўн бир ғалаба, учта мағлубият, бешта дуранг) махсус соврини билан тақдирланди ва ўйини тўғрисида қанча яхши тилакларни эшитди.

Касаллик уни унутгандай эди, бироқ хуруж Тални буровига олди. У буйрагини операция қилдириш учун иккинчи бор шифохонага ётди. Операция хуружлардан халос этишига умид боғлаганди, чиндан ҳам бир неча йил буйрак оғригини сезмади. Аммо иккита операция асоратини қолдирмаслиги мумкинми? Улар асоратини қолдирарди, лекин Таль шифохонада ўтказган ҳафталарни, ойларни тезда унутарди. Умуман, Таль барча кўнгилсизликларни тезда унута оларди, некбинлиги яна ўз кучига, омад яна кулиб боқошига ишонишга ундарди.

1963 йилнинг баҳорида Ботвинник — Петросян учрашуви бошланди. Талдан нуфузли спорт газетаси учрашув ҳақида шарҳлар ўзиб туришини сўради. Бу вазифани биринчи марта бажараётганди. Жаҳон чемпионлиги учун ўйнашига эмас, у ҳақда ёзиш ҳам қийин эканлигини ўшанда ҳис этди.

Учрашув якунини баҳолар экан, Таль ўзи учун иккита хулоса чиқарди. Петросян ғалабасининг асосий замири — учрашувда ўзлигини йўқотмаганида. У жавоб учрашувида ўзини у ёқдан бу ёққа ургангани эслади, ўн биринчи ўйинда ўз услубидан воз кечгани учун қайта тазарру қилди. Мусобақага тайёргарлик кўриш муҳим эканлигини яна бир карра тушунди! Кўрдик, Петросян Ботвинникнинг исталган дебютада ўйнашига, исталган йўналишни танлашига тайёр экан. Ўзи бўлса Ботвинникнинг Каро-Канн ҳимоясини танлашини билгани ҳолда бу дебют учун бирорта ҳам янги йўналиш тайёрламаганди. Ҳа, Петросян унинг хатосини такрорламади...

Бир йил ўтиб Таль яна жаҳон чемпионлиги учун курашга киришди. У Амстердамда бошланган минтақаларо мусобақага йўл олди. Бундан олдин қатор халқаро мусобақаларда муваффақиятли қатнашди. Касаллик безовта қилмаётганди, Кюрасодаги омадсизлик унутилганди.

Қисқаси, ёш собиқ жаҳон чемпиони ҳар доимгидай мусобақа етакчиси вазифасини бажарди. Фақат у Голландияда ўзига хос бўлмаган услубда ўйнади, Таль бир неча ўйинда чиройли ҳужум уюштирганига қарамай, барча унинг мулоҳазали, эҳтиёткор дона сураётганини дарҳол сезишди. Афсуски, оғир сўқмоқлардан ҳайиқмайдиган, ўзига саргузашт излайдиган Тални ҳеч ким таний олмади. У юзага келган вазиятларни жуда нозик ва чуқур мулоҳаза билан баҳоларди. Бу доноликка эришиши учун жавоб учрашуви ва Кюрасо аччиқ сабоқларидан хулоса чиқарди ва бир қадар ўз ўйин услубидан воз кечди.

Амстердамда Таль умрида биринчи марта мусобақани маълумиятсиз яқунлади! У ўн иккинчи ўрингача эгаллаганлар билан дуранг ўйнади, кейинги ўринларни банд қилганларнинг барчасини (Россеттодан ташқари) ютди (қандай аниқ ҳисоб-китоб!) Таль Амстердамда уста амалиётчи эканлигини кўрсатди, у керакли бўлган биринчи-тўртинчи ўринлардан бирини эгаллади. Лекин дуранглар қаторининг катталиги кўпчиликни ажаблантирди. Нима бўлганда ҳам, яъни — тик довлардан секин ёки айланиб ўтса ҳам Таль даъвогарлар сафига қўшилди, бу унинг минглаб мухлисларини қувонтирди.

Халқаро шохмат федерацияси бу вақтга келиб даъвогарлар мусобақасини кучли саккизликнинг юзма-юз учрашувига айлантирди. Куръага қўра Таль нисбатан кучсизроқ — Ларсен, Портиш ва Ивков томонга тушди, иккинчи томондан Керес, Спасский, Геллер ва Смилов жой олишди.

Таль — Портиш учрашуви 1965 йилнинг ёзида Блед шаҳрида бўлиб ўтди. Мусобақа давомида Портиш пухта услубга эга бўлса ҳам Талнинг ўйин йўналишини кескин ўзгартириб юборадиган юришларига тайёр эмаслиги кўринди. Учрашувда Таль катта устунлик билан — $5\frac{1}{2}:2\frac{1}{2}$ ҳисобида ғалаба қозонди. Аммо ўн кундан кейин Ларсен билан учрашувда Таль ғалабага қийинчилик билан эришди.

Ларсен икки бор ҳисобда олдинга чиқди — 1:0 ва 3:2, Таль эса рақибига етиб олувчи вазифасини бажарди. Тўғри, у ютқизиши билан дарҳол ғалабаси билан жавоб қайтарди. Эътибор беринг, Таль сўнгги — ўнинчи ўйинда ҳисобда олдинга ўтди — $5\frac{1}{2}:4\frac{1}{2}$.

Ўша пайтлар Ларсен жаҳоннинг кучли шохматчилари қаторида эътироф этилмасди. Унинг минтақаларо мусобақада биринчи-тўртинчи ўринларни бўлишиб олгани, ҳатто биринчи учрашувда Ивковни катта устунлик билан ютгани ҳам тасодифдай қабул қилинганди. Шу боис Талнинг кичик ҳисобдаги ғалабаси кинояли шарҳлар тегирмонига сув қуйди. Аммо Ларсеннинг кейинги мусобақалардаги муваффақиятлари бу қарашларга ойдинлик киритди.

Талнинг финалдаги рақиб Борис Спасский эса қийинроқ довлардан муваффақиятли ўтди. У ажойиб ўйин кўрсатиб, Кересни 6:4, Геллерни $5\frac{1}{2}:2\frac{1}{2}$ ҳисобида мағлубиятга учратди. Ҳолбуки, Спасский Талга ўхшаб юзма-юз учрашув тажрибасига эга эмасди, бу соҳани Керес билан ўйиндан бошлаб ўзлаштиришга киришди. Бу икки ёш гроссмейстерларнинг олдинги ўзаро ўйинларига назар ташласак, Спасский беш марта, Таль атиги бир марта ғалаба

қозонганини кўрамыз. Шу боис бўлажак Таль — Спасский учрашуви натижасини тахмин қилишга жазм этган гроссмейстерларнинг барчаси юлибликни Спасскийга беришганди.

Бу тахминларнинг диққатга сазовор жойи — энг тажрибали гроссмейстерлар Ботвинник, Эйве, Решевский Талнинг рақиб саломатлиги жиҳатидан устунликка эришишини таъкидлаганди. Улар бу фаразни айтишганда, кўпроқ ўтган даввогарлар мусобақасида касаллик Тални қийнаб қўйганини ҳисобга олишгандир. Буйрак касаллиги бу сафар Тални тинч қўйди. Аммо мусобақа арафасида врачлар Талда ўпка сили бошланаётганини аниқлашди.

Врачларнинг бу “янгилиги”га ҳам Таль файласуфона ёндошди. Умуман у бошига тушган касалликларга қутулиб бўлмайдиган бало сифатида қарарди. Тални саломатлигини асрашга эътибор бермаганликда айбланган осони йўқ. Агар у касалликларини даволатишга жиддий эътибор берганда, шохмотни бир чеккага йиғиштириб қўйиши ва врачларнинг доимий мижозига айланиши керак эди.

“Янгилик” унчалик ташвишлантормаса ҳам учрашув олдида даволаниш учун Ялгага кетди. Санатория бош врач Талга даволаниш самарали бўлиши учун бир ой давомида антибиотик қабул қилиши лозимлигини уқтирди. Олдидаги учрашувни ўйлагани учун Таль бу муолажага тўлиқ амал қилди. Учрашув давомида ҳам антибиотикларни ичиб турди (дорилар миясини тиниқлашгирмади). Фақат учрашув тугагандан кейингина Таль яна тақдир унинг устидан кулганини билди: бу сафар врачларнинг хавотири беҳуда экан. Шундан кейин ҳам у учрашувдаги мағлубиятининг сабаби антибиотиклар эмаслигига, Спасский кучлироқ ўйнаганига очиқ иқрор бўлди.

Учрашув 1965 йилнинг ноябрида Тбилисида ўтказилди. Таль Тбилисини яхши кўрарди, унинг бу шаҳарда дўстлари ва мухлислари кўп эди. Спасский бир неча шаҳардан Тбилисини танлаганда хурсанд бўлганди. Шунингдек, унга даввогарлар мусобақасининг финалида ўйнаш ҳам шодлик бахш этаётганди: бу Кюрасаодаги омадсизликка нисбатан қаралганда улкан муваффақият эди. Умуман, ўша йил унга омадли келганди (XXXII мамлакат чемпионатида учинчи ўринни олганини омадсизлик деб аташ қийин).

“Агар бир неча ўйиндан кейин ҳисобда тенгликни сақлаб қолсам, — деганди Таль учрашув олдида, — ҳаммаси жойида бўлади”. Хуллас, “тузалмас” неқбин ўзига ишонаётганди. Ҳали у рақиб аввалги таъсирчан, инжиқтабиат Спасский эмаслигини тушуниб етмаганди, афсуски, ўзи ҳам аввалги Таль эмасди. Сабаби мусобақанинг кескинлигига унинг ўзи дош беролмади.

Биринчи кунгидея қора доналарни бошқарган Спасский испанча ўйинда Маршалл ҳужумини танлаб, Тални ҳайрон қолдирди. Бу дебютда қоралар пиёдани қурбон қилиб, ташаббусга эришади. Ўз мураббийи Бондаревский билан маслаҳатлашган ҳолда шу дебютни танлаган Спасский нозик руҳий юриш қилганди. Энди Таль рақибига ташаббусни бериб, ортиқча пиёда ҳимоясига киришиши керак.

Охир-оқибат, биринчи ўйин дуранг билан яқунланди. Иккинчи ўйинда Спасский янглишди, олдин пиёдасини, кейин ўйинни ютқазди. Учинчи ўйин олдида Таль тушликда еган овқати ошқозонини бузганини пайқайди. Оғриққа чидаб ўйинни давом эттирверди, оддий вазиятда бир неча бор янглишди, ҳейтотта тушди ва пиёдасини бериб қўйди. Кечиктирилган ўйин давом эттирилганда Таль яна янглишди ва Спасский аниқ юришлар қилиб галабасини расмийлаштирди.

Спасскийга бировнинг айтиши шарт эмас, охирги ўйинда Таль ўзини ўзи фош этди. Кейинги бешта ўйин дуранг билан яқунланди. Чунки Спасский ўйинни тезда соддалаштирди ва Таль вазият курашига киришди, ўзининг ишончли комбинация қуролини ишга тушира олмади.

Марра яқин — тўрт ўйин қолди, ҳисобда тенглик, Таль шуни ният қилганди. Аммо юришларни чекловчи Маршалл ҳужуми йўналишида биринчи бўлиб у панд еди. Тўққизинчи ўйинда Таль Маршалл ҳужуми йўналишидан четга чиқди ва ўзи орзу қилган вазиятга эришди. Маълум бўлишича, рақибларга хавф бир хил таҳдид солаётган ва икки томонда мураккаб кураш бораётган бу вазиятда ўйнашга Талнинг жисмоний қуввати ҳам, асаби ҳам дош бермас экан.

Бу муҳим ўйинда Спасский совуққонлик билан дона суриб Талнинг рақибим ҳал қилувчи лаҳзада янглишади, деган илинжи асосиз эканлигини исботлади. Спасский ташаббусни ўз қўлига олиб, оқлар шоҳига ҳужум бошлади ва ўйинни ютуқ ҳолатда кечиктирди.

Кейинги ўйинда Спасский оқ доналарни бошқарса ҳам очикдан-очик вазиятини мустаҳкамлашга киришди. У Таль таваккал ҳужум қилишини яхши биларди. Таль ҳам рақибни нимани кутаётганини тушуниб турарди, лекин марра яқинлашаётгани учун дурангга ўйнай олмасди ва бошлайдиган ҳужумини тайёрлашга сабри чидамади. Спасскийнинг режаси тўғри чиқди. Қисқаси, Таль бетартиб равишда олдга ташланди ва олдиндан тайёрланган қарши зарбага дучор бўлди. Бунинг устига дейтнотга тушди ва қаршилик кўрсатмасдан енгилганини тан олди.

Учрашувда охириги бўлган ўн биринчи ўйинда Таль ҳужумкор вазиятга эришди. Спасский буни ҳам ҳисобга олган экан. У ҳимояланиш билан бирга қарши зарбалар берди, ниҳоят ҳужум бартараф этилди, бу вақтгача Таль сипоҳини қурбон қилиб бўлганди...

Кетма-кет учга ўйинда ютқазган Таль учрашувни йирик ҳисобда бой берди — 4:7. Спасский нозик руҳшунос чиқиб қолди. У Тални ноқулай йўналишда ўйнашга мажбур этди, кетма-кет дуранглар билан сабр косасини тўлдирди ва рақибининг ҳис-ҳаяжонга берилган пайтини кутди. Айнан муҳим ўйинларда Таль хоҳишига зид равишда Спасский қатъиятга дона сурди...

Спасский билан учрашув Талнинг руҳини туширди. Фақат учрашувни ютқазгани ёки йирик ҳисобда мағлубиятга учрагани учун эмас. Бу учрашувда Таль ўзига шон-шараф, жаҳон чемпиони унвонини келтирган ўйин услубини қўллашда қийинчилик сезди. Маълумки, арқон устида ўйин кўрсатадиган дарбознинг асаблари мустаҳкам бўлиши керак. Талнинг эса асаблари бўшашиб қолганди. Гўё, у қатъиятлигини йўқотганди, қатъиятсиз Таль эса кўпчилик шарҳчилар таъкидлагандай сочи сийрак Самсонга ўхшарди.

— Мен Таль — Спасский учрашувининг тўққизинчи ва ўнинчи ўйинларини кўриб чиққач, — деб ёзганди Ботвинник, — тушундимки, Таль ҳозир жаҳон чемпионлиги учун ўйнамагани маъқул экан. Жавоб учрашувидан кейин ўтган тўрт йил ичида Таль ўйин услубининг заиф жиҳатлари янада яққол кўзга ташланиб қолибди. Эҳтимол, бу камчиликларни Талнинг ўзи ҳам билар, лекин улардан халос бўлмагани кўриниб турибди...

Ботвинникнинг нимани назарда тутаётганини учрашув олдидан айтган қуйидаги сўзларидан ҳам билиш мумкин: “Бу бир тарафлама ривожланган (Таль) ва ҳар тарафлама ривожланган (Спасский) шоҳмотчилар ўртасидаги мусобақа”. Кўриб турибдики, Ботвинник Талнинг ўйин услуби ўзгариб қолганига ишонмаган.

— Фикрим мунозарали бўлса ҳам айтаман, — деганди Петросян, — Таль Спасскийга ўйинни Ларсен билан ўтказган учрашувдаёқ ютқазганди. Бу учрашувда Таль фақат ўнинчи ўйинда ўзига ўхшади...

Учрашув олдидан Эйве Тални унчалик танқид қилмаганди. Журналистлар Эйведан нима учун Фишер Тални кучли ўн шоҳмотчи қаторига киритмаганини шарҳлаб беришини сўрашди. Эйве ажойиб тарзда жавоб қайтарди: “Мен Тални даҳо шоҳмотчи ҳисоблайман. Даҳо бўлиш дегани, ҳаммага ёқиб дегани эмас”.

Барибир, Эйве ҳам собиқ жаҳон чемпионининг ютқазилишини айтганди:

— Таль кучли, лекин ўйлашимча, Спасский ютади.

... Учрашувдан кейин Талнинг ўпкаси хаста деган ташҳис ёлғонлиги маълум бўлди, аммо унинг буйраги олдин аҳён-аҳёнда, сўнгра тез-тез қаттиқ хуружини бошлади. Бу хуружлар йўқолгандай туюларди, қайтарилган вақтда буровита оларди.

Талнинг мухлислари унинг кейинги пайтларда ўйинда туб бурилиш ясайдиган юришларни кўрмай қолаётганини афеус билан таъкидлашарди. Аслида кўп тармоқли шоҳмотчининг ўйинни кескин ўзгартириб юборадиган бирор юришни кўрмай қолиши фожиа эмас. Лекин ўйин услуби кескинликни юзага келтирадиган шундай юришларга асосланган шоҳмотчи учун бундай юришларни ўз вақтида амалга ошириши муваффақияти гаровидир. Энди тасаввур қилинг, Талнинг рақибини қоронғу ўрмонга олиб киришидан на фойда, агар ўзи бу жойда йўлини чамалай олмаса?

Ноёб истеълод ва юқори савиядаги ўйини вақти-вақти билан Талнинг муваффақиятини таъминлаб турди. 1966 йилда у Гаванада бўлиб, навбатдаги шоҳмот олимпиадасида яхши қатнашди, Испанияда уюштирилган халқаро мусобақада биринчи ўринни эгаллади, Харьковда ташкил этилган мамлакат чемпионатида биринчи-иккинчи ўринларни бўлашиб олди. Аммо Испаниядаги мусобақа ўртаҳол, Харьковдаги чемпионатни номигагина шундай аташ мумкин эди. Унда юздан ортиқ қатнашчи, ҳатто спорт усталигига номзодлар швейцарча тизимда баҳслашди.

Таль битта муваффақияти — 1967 йилда Москвада ўтказилган кучли халқаро мусобақада иккинчи-бешинчи ўринларни бўлашиб олгани билан фахрланса арзирди. Аммо у ўн етти ўйиндан атиги бештасида ғалаба қозонди, тўққизтасини дуранг қилди. Асосийси, Таль Глигорич билан ўйинда туб бурилиш ясайдиган юришни кўрмади. Залдаги мухлислар Талнинг сипоҳни ютиб олишини кутиб туришарди, комбинация сеҳргари эса бу юришни сира пайқамасди.

У руҳиятидаги ўзгаришни бир ярим йилдан кейин англади. Таль 1968 йилнинг бошида Бевервейкда ўтказилган халқаро мусобақада иккинчи-тўртинчи ўринларни бўлашиб олди. Гўё натижа ёмон эмас, лекин у голибдан уч очко ортда қолди ва айрим ўйинларда хағоликка йўл қўйди. Булар унинг кайфиятини унчалик бузмасди. Уни тушқунликка туширган нарса ўзининг шоҳмот ўйинидан безиб қолганини фаҳмлагани бўлди. Дастлабки ўйинларда Таль ўн иккинчи юришдаёқ битимга имзо чекди...

Эшитган қулоқ ишонмайди: ким билан бўлса ҳам тонгача дона суришишга тайёр, шу ўйин деса ҳамма нарсани эслан чиқарадиган Таль шоҳмотдан зерикибди. У Бевервейкка навбатдаги буйрак хуружидан кейин толиққан, шоҳмот мусобақасига бефарқ ҳолда келганди, кўпроқ саломатлигидан шикоят қиларди.

Шу даврда Талнинг ўйин услуби аввалги кўтаринкилик руҳини ва кескинлигини йўқотганини очикдан-очик айта бошлашди. Чунончи, Властимил Горт бир суҳбатда ҳеч бир киноясиз шундай деб қўя қолган: “Таль вазият учун кураш услуби тарафлори бўлди”. Албатта, Горт Таль ўйинларининг бир учинигина кўрганди. Лекин Таль шундай дейишлари учун етарли асос берганди.

Тож даъвогарлари юзма-юз учрашувининг навбатдаги босқичи бошланди. Таль 1968 йилнинг апрел ойида Светозар Глигорич билан ўйнаш учун Белградга учиб кетди. Бу учрашувни Таль $5\frac{1}{2}$: $3\frac{1}{2}$ ҳисобида ютган бўлса ҳам мухлисларини ташвишлантирди. Чунки биринчи ўйинни ютган Глигорич олтинчи ўйингача ҳисобда олдинда борди, еттинчи ўйинда Таль ташаббусни ўз қўлига олди.

Мазкур учрашувда Таль умумустунликка эришганига қарамай, унинг кескин ўйин услуби иш бермагани шарҳчилар томонидан қайд этилди. Ҳатто биринчи ўйинда бошлаган комбинацияси чишпақка чиқиб, ютқазди. Талнинг ўзи ҳам буни тан олди: “Мен ўз ўйинимдан қониқмадим. Бу учрашув Талнинг қариётганини кўрсатди. У ёш Талга ўхшаб ўйнамоқчи бўлганда (биринчи ўйинда) ўз қуролининг зарбасидан қулади”.

...Амстердамда ўтган шундай учрашувда Корчной Решевскийни ютганди. Белград ва Амстердамдан тож даъвогарларини олиб қайтган самолётлар Шереметьево аэропортига олдинма-кетин қўнди. Таль ва Корчной меҳмонхонага битта машинада боришди, йўлда бўлажак ярим финал учрашуви шартларини келишиб олишди.

Мусобақа Москвадаги Марказий зобиллар саройида июнь ойининг охирида бошланди. Бутун учрашув давомида — биринчи юришдан сўнгги юришгача рақиблар диққат-эътибори фақат ўйинда бўлди. Шубҳасиз, ўйиннинг боришига Таль ва Корчной ўзаро учрашувлари натижалари ўртасидаги катта фарқ (тўққиз мағлубият, ўн бир дуранг, атиги битта ғалаба) сезиларли таъсир қилди.

Рақибни устидан шундай катта устунликка эга бўлган Корчной, айтайлик, Эйвенинг Тални даҳо ҳисоблайман деган фикрига киноя билан қарашга тўла ҳаққи бор эди. Таль Корчнойнинг шундай фикрларни эшитганда кулимсираб қўйишини биларди ва ҳисобни қисқартириш учун очикдан-очик ҳужумга ўтарди, кутилгандек мағлубият кетидан мағлубиятга учарди.

Хуллас, Таль Корчнойга қарши ўйнаганда кўтарган ўроғи тошга тегиб

синаётганди. Чунки Таль комбинацияда маҳоратли бўлса, Корчной йўналишлардаги юришларни аниқ ҳисоблашда, вазият устунлигини мантиқий якунига етказишда, эндишлини ўйнашда рақибига нисбатан устунлик қиларди. Талнинг ўзи бир гал Корчной билан ўйинларидаги нисбатни ажойиб тавсифлаганди: Бизнинг ўртамиздаги ҳисоб тенг — 5:5, яъни бешта дуранг ва бешта мағлубият.

Бу учрашувнинг руҳиятга боғлиқ жиҳатларининг ҳаммаси Талга қарши экан, дея хулоса чиқаришга шопилманг. Ўзига маҳлиё Корчной ҳам собиқ жаҳон чемпиони Таль устидан эришган катта устунлиги, умуман чемпионликка даъвоси тасодиф эмаслигини исботлаши керак эди. Қисқаси, иккала рақиб олдида ҳам руҳий мураккаблик бўлиб, улар бу учрашувни фақат мусобақани давом эттириш учун ютишни исташмаётганди.

Билимдонлар учрашувда Корчнойнинг устунлик қилишини эътироф этишди. Хусусан, ўша вақтдаги жаҳон чемпиони Петросян учрашувдан кейин мухбирларнинг саволларига берган жавобида Талнинг мағлубиятга учрашини олдиндан билганини айтганди. Петросян бу билан чекланмасдан фикрини шундай давом эттирганди: “Таль ўз истеъдодини ривожлантиришнинг юқори нуктасидан ҳам, спорт натижаси кўрсатишнинг чўққисидан ҳам ўтиб бўлди”.

Воқеалар ривожини Петросянининг ҳақлигини кўрсатди. Таль Корчнойга ютқазгач, фақат икки марта даъвогарлар мусобақасида қатнашди: Кейинги йили Ларсен билан (навбатдаги минтақалараро мусобақага тўғридан-тўғри қатнашиш ҳуқуқини кўлга киритиш учун) ва ўн бир йил ўтиб Полугаевский билан чорак финал учрашувида. Иккаласини ҳам бир хил йирик ҳисобда ($2\frac{1}{2}:5\frac{1}{2}$) ютқазди, Полугаевский билан учрашувда эса битта ҳам ўйинда ғалаба қозона олмади.

Менимча, катта муваффақиятсизликларни бошлаб берган Корчной билан учрашувда Таль умумий ҳисобга қарши ўлароқ ($4\frac{1}{2}:5\frac{1}{2}$) ғалабага яқинроқ эди. Сабаби, Таль учрашувнинг биринчи қисмида ўзига хос бўлмаган услубда ўйнади. Кейинроқ Кобленц ва Кирилловнинг ёзишичи, “Талнинг асосий шиори — учрашув бошида ҳеч қандай “четта чиқувчи” юриш қилмаслик, ҳеч қандай шубҳали ҳужум бошламаслик. Изчил, мантиқан тўғри ва пухта ўйнаш”.

Бу сўзларни Таль айтганми? Биз янглишмадикми? Кечаги исёнкор шоҳмотчининг асосий шиори — изчил, мантиқан тўғри ва пухта ўйнаш! Ахир, бу курашни янги усулда олиб бориш эмас, ўзига ёт услубда ўйнаш дегани-ку! Пухта Таль, бу ўтхўр йўлбарс бор дейиш билан баробар. Табиатда ўтхўр йўлбарс бўлмагандай, шоҳмотчилар ҳам ўз ўйин услубини буюртмага кўра ўзгартира олишмайди.

Ботвинник биринчи ва иккинчи учрашувда Талга қарши ҳар хил ўйнади, лекин иккала ҳолда ҳам Ботвинник услубида донга сурди. Спасский 1965 йилда тож учун кураш йўлида Керес, Геллер ва Талга қарши ҳар хил ўйнади, бироқ ҳар сафар ўз услубига содиқ қолди.

Таль эса ўзига ноқулай рақиб билан учрашувда бошқача — метин истеҳком қуриб ўйнамоқчи бўлди, гўё юзига темир ниқоб тортди. Бу ниқоб аввалига рақибини ажаблантирди, кейин ўзига халақит берди. Дастлабки беш ўйиндан атиги бир ярим очко тўплагандан кейин Таль темир ниқобини улоқтирди ва енгил нафас олиб ўз ўйинини бошлади. У учрашувнинг иккинчи ярмида икки баравар кўпроқ очко жамғарди, афсуски бу умумий ғалабага етмади...

Ҳа, Корчной учрашувнинг биринчи ярмида икки очко ўзганди ва амалий жиҳатдан ғалабага яқинлашганди. Шундан кейингина Таль ўзига ёқмаётган томошасини тугатишдан бошқа иложи қолмади.

— Олтинчи ўйинда, — деб ёзганди Кобленц ва Кириллов, — қораларнинг вазияти илмий жиҳатдан мунозарали эди. Лекин ҳамма тушуниб турарди, Таль ўйинни мураккаблантиришга, янада чигаллаштиришга интилаётганди.

Агар Талнинг ўйинларига илмий жиҳатдан ёндошадиган бўлсак, бизга уларнинг кўпчилиги шубҳали кўринади. Муҳими, у “асосий шиори”дан воз кечди, пухта Таль бўлолмади ва ўзининг қадрдон ўйин услубига қайтди. Энди у ўзлигига содиқ қолди, бу шундай асабий ўйинда Корчнойга қатор ноқулайликлар туғдирди. Таль тигиз дейтотта тушса ҳам (ийгирма юришга етти дақиқача қолганди) рақибини чалғита олди ва ғалаба қозонди.

Кейинги учта ўйин дуранг билан якунланди. Навбатдаги ўнинчи ўйин қизиқарли учрашувнинг энг қизиқарлиси бўлди. Оқ доналарни бошқарган Корчной вазият устунлигига эришди, асабийлашгани учун аниқ ҳужум режасини туза олмади ва ташаббус аста-секин қораларга ўтди. Шундай вақт келдики, Таль ҳужумни кучайтириб, ютуқ вазиятга эришиши мумкин эди. “Мен ўрнимдан туришим ва саҳнада бироз айланиб нафас олиш машқларини бажаришим керак эди”, — деб эслаганди кейин Таль. Аммо асабини жиловлай олмаган Таль тез-тез бир-иккита сует юриш қилди ва устунлигини йўқотди.

Бу учрашувдаги Талнинг мағлубияти эмас, унинг ўзини ўзгартиришга интилиши, яъни илгариги ҳужумлар услубида ўйнай олиш-олмаслигини билишга уриниши шоҳмот оламида катта таассурот қолдирди.

Гўё Таль ёшлигидаги ўйин услубидан воз кечди, қадимий ўйинга “ёввойи қон” қўйиб гуноҳга ботганига иқрор бўлди. Энди у тавба қилиб, вазият ўйинининг ўзгармас қоидалари вазифасини бажаришга бел боғлаганди. Бу қарор унинг кўплаб мухлислари қалбида афеусланиш ва ачиниш ҳиссини уйғотди.

Кейин у Ларсен томонидан тор-мор этилди. Ларсен Талнинг биринчи ўйинидаги битта юришини шарҳлар экан, ҳайратини шундай ифодалаганди: “Таль қатъиятлилигидан маҳрум бўлганми?” Шоҳмот мўъжизакори, комбинация сеҳргарига ишонмай қўйишдими?

— Қайсидир маънода Талнинг ўйин услуби “ўзлаштириб” бўлинди. Энди унинг кескин вазият ҳосил қилиши қийинлашиб қолди, — деб ёзганди Панов Корчной билан учрашуви олдиан ва фикрини шундай давом эттирганди: — Шубҳасиз, Таль ўта иродалилиги, жуда таваккалчилиги, ёрқин комбинацион ўйин услуби билан мутахассис ва мухлислар эътиборини тортади. У ҳужумга ташланганда икки томон учун кескин, хавфли вазият юзага келади, бир қарашда сипоҳ қурбони шубҳали кўринади, ақлга сигмайдиган комбинация бошлайди, Тютчев таъбири билан айтганди, “фақат бунга ишониш мумкин”.

Эсимда, Ботвинник билан бўлган биринчи учрашувнинг олтинчи ўйинида Таль отини қурбон қилди, мен ёнимда ўтирган спорт устаси Арониндан сўрадим:

— Сиз бу ерда бирор нарсани кўраяписизми?

— Йўқ, — дея самимий иқрор бўлди Аронин ва кулиб қўшиб қўйди: — Аммо мен ишонаман!..

Талнинг 1970 йилгача мусобақаларда қатнашуви тарихи касаллик тарихи билан бевосита боғлиқ. Буйрак хуружи тез-тез бурувиги оладиган бўлди. Баъзан хуруж ўйин пайтида қўзғаларди, у сабр-бардош қилиб ўйинни ниҳоясига етказарди. Шу боис 1969 йилда Талнинг ўйини бўшашиб кетди. Бунинг асосий сабабини билганлар ҳам “Таль тамом бўлибди” деган хаёлдан ўзини тия олишмади.

Алматида ўтказилган мамлакат чемпионатида Таль олтинчи-тўққизинчи ўринларни бўлашди. Бир неча ўйинда ўзи ёқтирадиган вазиятга эришди, аммо комбинацияни амалга оширишда хатоликка йўл қўйди. Таль асабий дона сурди, кейтнотга тушди, ўз анъанасига хилоф равишда охириги ўйинларда суръатни тушириб юборди.

1969 йилнинг март ойида шоҳмот федерацияси мамлакатнинг кучли шоҳмотчилари рўйхатини тузиб чиқди. Рўйхат тузишда шоҳмотчиларнинг кейинги йиллардаги натижалари инобатга олинганди. Таль фахрли бешинчи ўринга қўйилганди. Омадни қарангки, бу рўйхат Таль Голландияда Ларсен билан даъвогарлар мусобақасидаги учинчи ўрин эгасини аниқлаш учун учрашув ўтказайтган пайтда эълон қилинди.

Таль Ларсенга ақлга сигмайдиган ҳисобда ютқазди — $2\frac{1}{2};5\frac{1}{2}$. Яна кейтнотга тушишлар, тушуниб бўлмас хатолар, комбинацияда янглишишлар такрорланди.

Уни бундан ҳам катгароқ омадсизлик 1969 йилда Москвада ўтказилган мамлакат чемпионатида (бир вақтда минтақавий мусобақа ҳам эди) кутарди. Таль ўн тўртинчи-ўн бешинчи ўринларни бўлашди... Йигирма икки ўйинда атиги олти ғалаба, тўққиз дуранг, етти мағлубият. Ўшанда Таль ўттиз уч ёшда эди, ундан юқорироқ ўринни эгаллаган спорт устаси Жуховицкий эса эллик учга кирганди...

Чемпионат бошланишига бир ой қолганда Таль навбатдаги операцияга ётмоқчи бўлди: хуруж кучайганди, касал буйрагини олдириб ташламоқчи эди. Ларсен билан учрашувдан кейин у кучли хуружлардан қутулиш мақсадида икки марта шифохонада ётиб чиқди. Шифохонада даволанаётган Талга Петросян — Спасский учрашувининг ўн тўққизинчи ўйини юришларини телефон орқали айтиб туришди. Даволовчи врачни таажжубга солиб, Таль Спасскийнинг юришларини олдиндан айтарди.

— Эҳ, Миша, — деди унга врач, — агар сиз касал ҳолда шундай ўйнасангиз, саломат вақтингизда қандай ўйнарингиз?!

Таль гамгин кулимсиради...

У операциядан бош тортди, чемпионат ҳам минтақавий мусобақа бўлгани учун унда қатнашишни жуда-жуда истади. Мусобақадан кейин унга ҳеч нарса халақит бермади. Кузда Тбилисида операцияга ётди. Операция муваффақиятли ўтди. Йигирма кундан кейин Тбилисида бошланган халқаро мусобақа қатнашчисига айланди.

Энди хуружлар азобидан қутулди, Таль ўзини бардам сезди (оғир операцияларни бошдан кечирган, буйрагини олдирган одам ўзини қандай бардам сезиши мумкин?) У ўзини яна кўрсатмоқчи, ҳаётини янгидан бошламоқчи эди. Соғлом Талда — соғ ақл! Бу ҳазил ўхшатиш унинг кайфиятини ифодаларди. Аммо ўзининг ишариги мавқеини қайтариш осон эмасди.

Бу даврда таниқли гроссмейстернинг обрўсига путур етди, буни ҳамкасбларининг шоҳмат салтанатида унга қандай мавқе ажратганидан ҳам билса бўлади. Фишер, Спасский ва Ларсен сўровда Тални кучли олтиликка киритмади. Шоҳмат “Оскар”ининг нуфузли ҳайъати эса кучли ўн олти гроссмейстер орасидан Талга жой топа олмади.

Ҳали бу ҳолва экан. 1969 йилнинг март ойида Тални кучли бешликка киритган шоҳмат федерацияси уни кейинги йили ноябрь ойида қадрдон Ригасида бўладиган мамлакат чемпионатида қатнашишига руҳсат бермади. Талдан кўра ёш спорт устасини киритишни афзал билишди. Операциядан кейин Таль ўртаҳол мусобақаларни ҳисобга олмаганда фақат “Аср учрашуви” да Найдорфга қарши ўйнаганди дейиш мумкин. Найдорф билан 2:2 ҳисобининг қайд этилиши ҳамон Талга ишонаётганларнинг ҳам умидини сўндирди. Шу боис Таль ўзини мусобақада кўрсатмоқчи эди, афсуски, уни бу имкониятдан маҳрум этишди...

ИККИНЧИ МЎЪЖИЗА

Ким билади, балки Таль тақдирнинг адолатсиз ҳукмидан миннатдор бўлиши керак? Чунки Тални Рига бандаргоҳида ҳамон унга ишонаётган ҳақиқий мухлислари кўз ўнгида кемадан тушириб юбориб, қалбини узоқ вақт тузалмайдиган қилиб жароҳатлашди.

Бемаъни қарордан у хафа бўлди дейиш кам, тақдир томонидан сийланиб келинган Таль умрида биринчи марта қаттиқ ҳақоратланганини сезди.

Ҳатто ўргатилган айиқнинг ҳам жигга тегавериш мумкин эмас. Бу оддий ҳақиқатни узоқ йиллар “жим” юрган иззатталаб Смеслов шоҳмат оламига эслатишга улгурганди. 1977 йилда Смеслов Нева бўйида ўтказилган кучли таркибли мусобақада фахрли учинчи ўринни эгаллади. Мусобақадан кейин у мухбирларнинг саволига, жумладан шундай жавоб берганди:

— Кейинги пайтда мен ҳақимда гап кетса, “фахрий”, “мусобақанинг кекса қатнашчиси” каби ўхшатишлар ишлатишади. Очигини айтсам, бу ўхшатишлар менинг кайфиятимни кўтармайди.

Смесловга нисбатан ишлатилган бу ўхшатишларнинг бир пулга қимматлигига шоҳмат олами 1983 йилда, у 62 ёшида даъвогарлар мусобақаси финалида ўйнаган вақтда яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

Таль хафагарчиликни жимгина бошдан кечирди, энди унинг галаба қилишдан бошқа иложи қолмаганди. Аммо қандай? У Корчной билан бўлган учрашувдан кейин ўз усулини ўзгартириши керак эмаслигини тўла тушуниб етди. Шу билан бирга Таль энди илгариги услубида ўйнай олмаслигини ҳам биларди.

Бу фақат Таль услубининг ўзлаштирилганидан эмас (эсингиздадир: Ботвинник жавоб учрашувида, Спасский даъвогарлар мусобақасида Талга таваккал ҳужумларини бошлашга имконият қолдирмаганди). Энди асаблари илгаридагидай эмасди, мураккаб операциялардан кейин тани ўзгарганди, илгаригидай барча йўналишлардаги юришларни аниқ ҳисоблай олмасди, муҳими шунча муваффақиятсизликлардан кейин ўзига бўлган ишонч туйғусини ҳам илгаридай деб бўлмасди.

Тўғри, Таль бу омилларга қўл силтаб “илгаригидай”, яъни ёшлик йилларидагидай ўйнайвериши, алоҳида ўйинларда чиройли комбинацияларни кўрсатавериши мумкин эди. Лекин бу ҳолда у юқори спорт натижаларини кўзламасдан эркин ижодкор “вазифа”сида қолиб кетарди. Бунинг устига Рига чемпионати вақтида юзига ёпилган эшик овози қулоғи тагида узоқ вақт жаранглаб турди. Шу боис “бир томонлама ривожланган шоҳмотчи” кўп қирраликни ўзлаштиришга киришди.

Эҳтимол, Таль кўп нарсани ўрганиши шарт эмасдир, фақат ўйин пайтида шиддатини, ҳаяжонини сал тийиши кифоядир? Ахир, Петросян Талнинг 1957 йилда яхши ўйнаганини таъкидлаганди: ҳали у “ноғўғри ўйин” аччиқ мевасини тотмаганди, ўз вазиятини ёмонлаштириш ҳисобига бўлса ҳам ташаббусти интиларди, ҳужумкор кўринишдаги бу уринишда қандайдир боеликлар бор эди.

Хуллас, мусобақаларда муваффақиятсизликка учраган, касаллик ва операциялардан қийналган, федерация томонидан ранжитилган, муҳими рақибларини талвасага солган услубида энди жисмоний жиҳатдан ўйнай олмаслигини билган Таль ижодий ҳаётини қайтадан бошлаш арафасида турарди. Бир вақтлар Спасский таъкидлагандай: “Тални ҳеч тушуниб бўлмайди”. Дарҳақиқат, Талнинг ҳаёти ҳамма одамларникидан бошқачароқ кечарди. Ҳамма улғайганда ёшлигидаги хатоларини такрорламасликка ҳаракат қилади, Таль эса улғайганда “йўл қўйган” хатосини тушуниб яна 1957 йилдаги шиддатли, ҳужумкор ва ўз навбатида шоҳмот қоидаларига шак келтирмаган ўйин услубига қайтишни истарди. У бу қароридан қайта олмасди.

Таль ўзининг “Сипоҳлар жонланганда” китобида ҳеч қандай сабаб бўлмаганда ҳам нима учун ўз услубини бузмаган ҳолда такомиллаштириш лозимлигини тушунтириб берган:

“Менимча, ёшликда, куч-қувват қайнаб турганда, ҳали саломатлик жойида вақтда шоҳмот ўйнаш осон десам, ҳеч ким эътироз билдирмаса керак. Афсуски, ҳар бир шоҳмотчи қайсидир ёш довонига етгандан кейин унинг спорт натижалари пасая боради. Мантиқсизликни қаранг: ўйин савияси қолади, натижа пасаяди.

Ўйинда ҳар бир шоҳмотчи тангликларни бошдан кечиради. Бешинчи соатда толиқади, ўйинини кучайтирувчи юришларни охиригача ҳисоблай олмайди...

Агар фахрий ўз ўйин услубини ўзгартиришга киришса, у буни аста-секин ва чуқур ўйлаб амалга оширади. Барибир, ўзлигини сақлаб қолиш туйғуси қолаверади. Илгари шоҳмотчи бошни айланттирувчи комбинациядан эндшпилни афзал кўрган бўлса, энди у ҳар хил йўналишларни ҳисоблашга беҳуда вақтини сарфламай, тезроқ эндшпилга ўтишга ҳаракат қилади. Тажрибасидан келиб чиқиб, сипоҳларини жойлаштиради, ўзига керакли вазиятга ўтади...”

Бу тавба-тазарруларни Таль ўзligидан келиб чиқиб ёзган. Фақат унинг ўйин услуби бошқа гроссмейстерлардан фарқли ўлароқ, қирқ-эллик ёшда эмас, эртароқ ўзгарди: узоқ касаллик ва кетма-кет операциялар унинг кўп қувватини олди, ўйин услуби эса алпона саломатлик, темир асаб ва ҳамма йўналишларни аниқ ҳисоблашни талаб этарди. Энди ўзлигини сақлаб қолиш туйғусига эрк беришнинг мавриди эмасди...

Талнинг иккинчи мўъжизаси бошланди, гўё янги гроссмейстер бўлиб қайтадан дунёга келди: у комбинация куралини қўйнида сақлаган ҳолда эҳтиёткор дона сурарди, албатта вазиятнинг ўз измида бўлишига эътибор берарди ва ютқазмасди. Бу Талнинг яна бир тилсимотидир, фақат у улғайган, такомиллашган ва амалиётчи эди.

Амалиётчи Таль! Эҳтимол, жуда пухта Таль? Бу гапларга ишонса бўладими? Мана сизга далиллар: 1971 йилнинг баҳори, Таллиндаги халқаро мусобақа.

Таль Керес билан биринчи-иккинчи ўринларни бўлашиб олди. Ўша йилнинг кузи, ўттиз тўққизинчи мамлакат чемпионати. Смилов билан бирга иккинчи-учинчи ўрин (тўққиз галаба, учта мағлубият). Йил охири, Алёхин хотирасига бағишланган мусобақада Спасский билан олтинчи-еттинчи ўринларни банд этди (икки мағлубият).

Хуллас, Таль ўйинини сезиларли равишда кучайтирди ва натижаларини яхшилади. Бу эртак олди сўзлари эди, холос. Эртакнинг ўзи 1972 йилнинг сентябрида бошланди. Сухумида ўтказилган нуфузли халқаро мусобақада Таль биринчи ўринни эгаллади, етти галаба, саккиз дуранг, битта ҳам мағлубиятга учрамади. Кўп ўтмай Скопледа ўтган XX олимпиадада тўртинчи тахтада ўйнаб ажойиб натижа кўрсатди: ўн олти имкониятдан ўн тўрт очко! (ўн икки галаба, тўртта дуранг, яна мағлубият йўқ!) Омадли йилнинг сўнигида қирқинчи мамлакат чемпионатида биринчи ўрин: тўққиз галаба, ўн икки дуранг, яна мағлубиятсиз! 1973 йилнинг февралда бўлган гроссмейстерлар мусобақасида яна биринчи ўрин, яна мағлубият нималигини билмади. Ниҳоят, бир ой ўтиб Таллинда уюштирилган кучли таркибли халқаро мусобақада 15 имкониятдан 12 очко тўшлаб голиб чиқди — тўққиз галаба, олтига дуранг (мағлубиятга учрамаганини айтишнинг ҳожати қолмади). Мазкур мусобақада Таль иккинчи ўринни эгаллаган Полугаевскийдан бир ярим очко, учинчи поғонага тизилишган Балашов, Бронштейн, Керес ва Спасскийдан уч очко ўзиб кетди.

Матбуотда таъкидлангандай, рақиблари эҳтиёткор донна суришгани учун (Талдан яна чўчий бошлашди!) “вазият учун ўйнаётган” Таль ўз услубини бир неча бор ажойиб тарзда қўлади. Вазият учун ўйнайдиган Таль? Бу усулнинг Таль ижросида қўлланишига ҳали кўникмаганмиз.

Унинг кетма-кет бешинчи галабасидан кейин Бронштейн ёзганди: “Таль яна мухлисларини қувонтираяпти. Собиқ жаҳон чемпиони ўз услубини такомиллаштириш устида қаттиқ ишлагани сезилиб турибди, ҳозир у маҳорат ва топқирликнинг юксак намунасини кўрсатяпти (эътибор беринг, маҳорат биринчи ёзилаяпти). Унинг ўйинларида “эски” Талнинг услуби билан бир қаторда янги хислат кунт-матонатнинг “зерикарли” вазиятлардаги кичик устунликни ҳам мантиқий якунига етказиш хусусияти кўзга ташланади. Бу ўзгариш Талга малҳамдай таъсир қилибди”.

1966 йилда Таль Петросян — Спасский учрашуви олдида шундай деганди:

— Ҳозир кўпчиликнинг фикрига кўра Петросян битта кутбда, Таль эса иккинчи кутбда туради. Спасскийга маза — у ўртада жойлашган. Ҳақиқатан ҳам эҳтиёткор Петросян режалаштирилаяётган хавфни ҳам сезарди ва олдиндан чорасини кўриб қўярди. Ҳайратланарлисиз, у Ботвинник билан учрашувдан олдин расмий мусобақаларда 68 та ўйин ўтказиб, атиги биттасида ютқазганди.

Энди кутбларда нисбат бир оз ўзгарди: Таль кейинги 83 ўйинда атиги бир бор мағлубиятга учради! Таль янги ўйин услубига шунчалик мослашдики, унинг таваккал ўйинларини таъна билан эслайдиган бўлишди. У ўзининг Спасский билан Таллинда ўтказган учрашувини шарҳлар экан, рақибининг пиёда суришига шундай изоҳ берганди: “Таваккал юриш, эҳтиёткорлик зарур эди”.

Талнинг кучли гроссмейстер сифатида уйғониши, яна тож даъвогарларидан бирига айланиши, шоҳмот оламида катта қизиқиш уйғотди. Флор шундай ёзганди: “Михаил Талнинг янги муваффақиятлари келгусида тож учун қизиқарли учрашув бўлишидан дарак бераяпти. Бундай учрашувни фақат орзу қилиш мумкин: Фишер — Таль”.

Германияда чиқадиган “Шах-Эхо” журналида эса, “ҳозир шоҳмот ҳаваскорларининг ҳаёлида фақат Роберт Фишер ва Михаил Таль”, дея катта-катта ҳарфлар билан ёзишди. Ўша вақтда жаҳон чемпиони бўлган Фишернинг қандай машҳурлик чўққисидан юрганини яхши эсларсиз, Талнинг ҳам кетма-кет нуфузли мусобақалардаги муваффақияти шоҳмот оламида шундай яхши таассурот уйғотганди.

Мухими, Талнинг такомиллашган усулида мазмундорлик устунлик қиларди. Шу маънода талабчан Ботвинникнинг фикр-мулоҳазасини билиш аҳамиятлидир: “Мен жаҳондаги миллионлаб шоҳмот мухлислари каби ўзимнинг собиқ рақибим Михаил Талнинг қайта кучга тўлганидан хурсандман, у буни

кетма-кет мусобақалардаги ажойиб ғалабалари, асосийси, мазмундор ўйинлари билан исботлапти”.

Менимча, унинг шарафига айтилган мақтовларда — ўйинларининг мазмундорлиги қайта-қайта таъкидланишида Талга киноя ҳам бордай эди. Чунки Таль ташаббусга эришиш учун вазият қоидаларини бузмайди дейиш, бадийий айтганда, асов тулпор яхши бўлса ҳам миниб ўргатилган отга айланибди дейиш билан баробар.

Ҳар ҳолда Таль мухбирлар билан суҳбатлашганда, гап унинг “янги” усули ҳақида кетса ё ҳазиллашарди, ё норозилигини билдирарди. 1972 йил охирида мамлакат чемпиони бўлгандан кейин ундан сўрашди:

— Кўплаб газеталар Талнинг қайта уйғонгани ҳақида ёзишяпти...

— Мен ҳали ўзим ҳақимда яхшироқ ёзилган таъзияни ўқимаганман, қандай қилиб қайта уйғонишим ҳақида гапирай... — дея хафа бўлиб жавоб берди у.

Талнингдаги ғалабасидан кейин сўрашди:

— Мутахассислар, Сизнинг илгари қурбонлар бериб кескин ўйнаганингизни, ҳозир вазиятга қараб ўйнашга қўшиб олиб бораётганингизни таъкидлашяпти, бу билим-тажрибангиз ошпаниданми?

Бундай саволлар Талга ёқмасди:

— Бу ёш улғайишига боғлиқ ҳолат. Умуман олганда, мен илгари ва ҳозирги Тални бир вақтда ҳеч қачон кўрмаганман. Бунинг устига ҳаммага маълум, ҳозир рақиблар илпаригига нисбатан ёмон ўйнашмайди.

Энди “Юность” журналида босилган суҳбатдан парча:

“ — Яқин-яқингача бўлган муваффақиятсизларингизни нима билан изоҳлайсиз?

— Бу аччиқ хотиралар. Мен ўзимни ёмон сезардим, ёмон ўйнардим — бўш, ўйланмасдан. Сира ўйинларим қовушмасди. Истардимки, бунга касаллигим сабаб бўлгандир, бошқа сабаб тополмайман.

— Ниҳоят, ўша оғриқ берган буйрагингиз олиб ташлангач...

— Ўзимни яхши ҳис қилаяпман. Жиддий гапирадиган бўлдим, ақлим кирди. Эҳтимол, ўша Тбилисда олиб ташланган чап буйрагим жасурроқ бўлган...”

Кўпчиликни ҳозирги Таль илгариги Таль билан қандай ўйнаган бўларди, деган савол қизиқтирарди. Бу саволга гроссмейстер Балашов маънили жавоб берган:

— Менимча, оқлар билан илгариги Таль, қоралар билан ҳозирги Таль ютарди.

Бронштейн эса жавоб беришда иккиланмади:

— Ҳозирги Таль ғалаба қозонарди.

Қуруқ сафатадан иборат бу саволга ҳаётнинг ўзи тўғри жавоб қайтарди. 1973 йилнинг ёзида Нева бўйидаги шаҳарда навбатдаги жаҳон чемпионатининг минтақалараро мусобақаси бўлиб ўтди. “Мусобақа бошланишидан олдин исталган мутахассисдан ким голиб бўлиши тўғрисида сўралганда, — деб ёзганди Ларсен, — жавоб аниқ эди: Михаил Таль!”

“Янги”, Петросяндай “енгилмас” Таль мусобақанинг дастлабки тўрт турида ярим очко жамгарди. Мана шунақа гаплар. У нафақат кучли Хюбнерга, балки мусобақа жадвалида охириги ўринларни эгаллаган ёш спорт усталари филиппинлик Торре, кубалик Эстевесга ҳам ютқазди. “Учинчи турда Таль Эстевесга қарши жуда бўш ўйнади, қанча ажойиб юришларни кўрмади. Таль бу ўйинда мен дона сурмаганман деса ҳам бўлади”, — деб ёзганди Ларсен ўша мақолада.

Афсуски, у бу ўйинда мен дона сурмаганман деб айтишининг иложи йўқ эди. Кейин Таль мусобақани мардона давом эттирди, охириги саккиз ўйинда олти очко тўплади, бу уни ўнинчи ўридан саккизинчига кўтарди.

Фишернинг асосий рақибни саналаётган, “такомиллашган” Талга нима бўлди? Нега кучли халқаро мусобақаларда муваффақиятли қатнашган Таль минтақалараро мусобақада омадсизликка учради? Бронштейн таъкидлаган “такомиллашган” Талда маҳорат ва топқирлик мужассам эканлигига ҳеч ким шубҳаланмаётганди-ку. Менимча, Таль Нева бўйидаги шаҳарда ўтган мусобақага эски услубдан тўла воз кечган, лекин янги услубини тўлиқ ўзлашгирмаган ҳолда келди. Ундаги кўникма норасмий мусобақаларгагина етди, расмий — минтақалараро мусобақага эса камлик қилди.

“Янгиланган” Таль уч йилдан кейин ҳам тож даъвогарлари қаторидан ўрин ололмади. Швейцариянинг Биль шаҳрида бўлган минтақалараро мусобақада у етти турдан кейин атиги уч очко тўшлаганди — олгита дуранг, битта мағлубият. Нева бўйидаги шаҳарда юз берган ҳолат такрорланадигандай кўринди. Аммо Талнинг ўйини қовушди, кетма-кет ғалаба қозонди, асосий рақобатчиларини мағлубиятга учратгани учун яқунда Петросян ва Портиш билан иккинчи-тўртинчи ўринларни бўлашиб олди.

Бу учликдан қайси бири ортиқча эканини аниқлаш учун мусобақа ўтказилди. Мусобақа аввалги ва ҳозирги Таль ўртасидаги уйғунлик ҳали кўнгилдагидай эмаслигини кўрсатди. У Петросян билан тўртгала ўйинни ҳам дуранг қилди, битимлар йигирма юришга етмасдан имзоланди. Талнинг мақсади Портиш билан чалғитувчи ва кескин вазиятларда дона суриш бўлди. Сабаби, Портиш шундай вазиятларда дадил ўйнай олмайди. Лекин бундай ўйнаш учун ё аввалги Таль, ёки уйғунликка эришган Таль бўлиш керак эди.

У режани тузганда яна бир омилни ҳисобга олмади: эҳтиёткор Портиш минтақалараро мусобақада тўртта мағлубиятга учраганди, бироқ энг кўп — тўққизта ғалаба қозонганди (Талда олгита ғалаба). Қисқаси, иккинчи даврда Таль оқларда ўйнаётган вақтда ютқазди, уни бошқа ўйинларда енгишга кучи етмади. Хуллас, етти дуранг, битта мағлубият, битта ҳам ғалаба йўқ. Бундай ўйин билан жаҳон чемпиони унвонига даъвогарлик қилиш мумкин эмас.

Узоқ кутилган уйғунлик, яъни Талнинг аввалги топқирлиги йўғрилган вазиятни чуқур англашга асосланган ўйин услуги 1979 йилга келибгина тўла шаклланиб бўлди. Таль қирқ олтинчи мамлакат чемпионатида мағлубиятга учрамай Цешковский билан биринчи-иккинчи ўринни бўлашиб олди. Кейин Монреалда ўтказилган юлдузлар мусобақасида ҳам мағлубият нималигини билмай ўша вақтдаги жаҳон чемпиони Карпов билан биринчи ўринда ёнма-ён турди. Шу мусобақада учинчи ўринни банд этган Портиш юлиблардан бир ярим очко, тўртинчи поғонадан жой олган Любоевич уч очко ортда қолганди. Ниҳоят, йигирма йиллик танаффусдан кейин кадрдон Ригасида навбатдаги минтақалараро мусобақада қатнашиб, яна мағлубиятга учрамай биринчи ўринни эгаллади. Таль 17 ўйиннинг ўн биттасида ғалаба қозонди, олгитасини дуранг билан яқунлаб 14 очко жамғарди ва иккинчи поғонани банд қилган Полугаевскийдан икки ярим очко ўзиб кетди!

Полугаевский “бу катта ғалаба буюк шоҳматчига шон-шараф келгирди”, дея баҳолади. “Таль юксак муваффақиятга эришди, — деб ёзганди Полугаевский, — агар унинг ўн бир йил давомида даъвогарлар орасида кўринмаганини ҳисобга олсак, бу тақдир ҳазилидай туюлади”.

Ниҳоят, Таль ўз услубини тўла таъмирдан чиқариб, расмий-саралаш мусобақасида чиройли ғалаба қозонди. Аммо “Тақдир ҳазили” ҳали тамом бўлмаган экан.

Курбага кўра Таль чорак финал ўйинида Полугаевский билан учрашди. Учрашувдан кейин Полугаевский ўз рақибига самимий тавсифнома ёзди:

— Багиода Анатолий Карпов билан ижодий ҳамкорлик қилиб ўзини бойитган бутунги Таль зинҳор аввалги Таль эмас. У дебютни нозик ва айёронга бошлайди, сидқидилдан сипоҳларини жой-жойига қўяди, топқирлик ва сабр-матонат билан ҳимояланади. Ҳис-туйғуларига эрк бериб йўналишларни танлаган Таль кейинги пайтда жуда амалиётчи бўлиб кетди. Ҳозир у ўтган кўпригини деярли ёқмайди, вазият руҳидан келиб чиқиб ўйнайди”.

Очиги, бу тавсифномада “ҳис-туйғуларга эрк бериш” ифор таратмайди. “Аммо, — деб ёзади кейинроқ Полугаевский, — мен Талнинг ўйинларини таҳлил қилар эканман, унинг ўйини ҳар жиҳатдан яхши бўлмасин, барибир, ҳужумга интилиши устун чиқади, деган хулосага келдим. Биринчи муҳаббат унутилмайди. Шу нарсени тушундимки, Таль мени ўз йўналишимда “тузоққа” туширишга ҳаракат қилади. Ўша вақтда...”

Ўша вақтда нима бўлганини яхши биламиз. Умуман олганда, Полугаевский Талнинг омади чошиб турган вақтларда ҳам унга ноқулай рақиб саналарди. Дебют тайёргарлиги, вазиятни баҳоланиш ва узоқни кўзлаган режалар тузишда Талдан устунлик қиларди, йўналишларни ҳисоблашда рақибидан қолишмасди. Шу боис Талнинг дадиллиги, топқирлиги, ҳужумкорлиги ўзига хос бу гроссмейстер қаршилигини синдиришга етмасди.

Эҳтимол, янги Таль Полугаевскийга қарши қандай тайёргарлик кўриш кераклигини билмасди. У сицилианча ҳимояда бир-иккита “янги юриш” тайёрлади, холос. Ҳолбуки, Полугаевский бу дебютни ўн йиллаб таҳлил қилган. Учрашувда Полугаевский тайёрланган бу “янги юришлар”ни жуда яхши билиши маълум бўлди. Бунинг устига, Полугаевский Талнинг қандай дебютни қўллашини олдиндан топа олди.

Таль дастлабки икки ўйинда мағлубиятга учрагач, учрашув кимнинг фойдасига тугаши ойдинлашиб қолди. Полугаевский ўзига қанчалик ишонганини еттинчи ўйинда кўрсатди. Бу ўйинда кескинлик сақланиб турарди, Полугаевскийнинг вазияти бир озгина яхшироқ эди. Таль 27-юришда дуранг таклиф қилди. Полугаевский 4:2 ҳисобида бораётгани учун у битим имзоланишига шубҳаланмагани, аммо Полугаевский таклифни рад этди. Бундай жавобни кутмаган Таль кейинги юришдаёқ янглишди ва учинчи бор енгилди. Учрашув $2\frac{1}{2}:5\frac{1}{2}$ ҳисобида бой берилди — бешта дуранг, учта мағлубият, битга ҳам ғалаба йўқ.

Нима бўлди? Учта йирик мусобақада ғалаба қозонганидики, Таль ўз усулини такомилга етказди дейилганидики, нега бунчалик бўш ўйнади? Бу жойда бир гап бор.

Н. Крогиус Талнинг муваффақиятсизлигини изоҳлашга уринди: “Ҳар доим ҳам рақибининг руҳий ҳолатига зимдан эътибор бермайди. Ўзи яхши кўрадиган ва хоҳишига мос вазиятлар юзага келган услубда маҳорат билан ўйнайди, рақибини охиригача ўрганмайди...”

Қаранг, Таль рақибини охиригача ўрганмасмиш. Ёшлик даврида ҳам бу ишни қотирарди! Лекин у бир нарсани — рақибни услубига мослашишни ўргана олмади. Спасский мослашишни биларди, Таль мослаштиришни! Фақат куч-қувватга тўлган вақтларда...

Полугаевский таърифлаган сифатлар (улар барча етук гроссмейстерга хос, лекин тож даъвогарига булар кам) Талда бўлишига қарамай унинг муваффақиятсизлигининг асосий сабаби, менимча, ўзига хос ҳужумкор зарбаларининг етишмаганидир. Талнинг Полугаевскийдан йирик ҳисобда мағлубиятга учрашида тақдир ҳазилидан кўра қандайдир зарурият бор, ахир, у ўн бир йилдан буён тож даъвогарлари орасида кўринмаганиди.

“Сипоҳлар жонланганда” китобида Таль шундай ёзади:

“Орта назар ташлаб, Монреалдаги мусобақа қизиқарли ўтган экан, деган хулосага келаман. Буни мен Карпов билан бирга ғолиб бўлганим учун таъкидлаётганим йўқ. Узоқ вақтдан буён шундай кучли мусобақада ўйнамаганим, яна ҳеч нарсани тортиб олиш шарт эмас. Яъни, натижага эътибор бермай, эркин ўйнаш мумкин”.

Ҳа, энди Таль фақат оддий мусобақаларда ҳеч нарсага қарамай эркин ўйнай оларди, лекин саралаш мусобақаларида эмас. Саралаш — бу Талнинг аввали услубда мураккаб юришларни дор устида бажариш деганидир. Улғайган Талнинг асаблари бунга дош бермасди...

Шу боис ишончига содиқ бўлолмагани учун Талдан гина қилишимиз мумкинми? Ё шоҳмот учрашувларида ўз имкониятларидан келиб чиқиб курашгани учун унга таъна қила оламизми?

Унинг бошқа иложи йўқ эди. Ҳаётнинг ўзи уни мусобақалар пайтида сабр-бардош билан сипоҳларини муҳим хоналарга жойлаштиришга, топқирлик билан ҳимояланишга, вазият тақозосига қараб ўйнашга ўргатди. Лекин Таль қалбан илгаригидай бўлиб қолди, фақат жасурлиги пинҳон эди, ҳамон кураш мантигини вазият тақозосидан устун кўярди.

1975 йилда, яъни битга ҳам мағлубиятга учрамай мусобақаларда тантанали равишда ғолиб чиққанига икки йил бўлганида физика-математикага ихтисослашган “Квант” журналида Талнинг қизиқарли фикри эълон қилинди:

“Айримлар учун шоҳмотдаги гўзаллик мантиқ тантанасидир. Уларнинг фикрича, гўзал ўйин — бу ҳар бир гишти, унсури жой-жойида бўлган муганосиб бино. Гарчанд менинг ҳам вазият услулиги бўйича ютган ўйинларим

қўп. Лекин менга кўпроқ мантиққа зид, ақлга сифмайди, бемаъни деб қаралган ўйинларимдаги ғалабалар ёқади. Бундай ўйинларда гоё учун кескин кураш боради, арзимас режани амалга ошириш учун “жанг” қизийди, баҳс тақдирини эса катта тўқнашувлардан четда турган пиёда ҳал қилади. Фикримни математиклар тили билан айтсам, менга кўпроқ шоҳмот катетлари гипотенузадан узунроқ бўлиши ёқади” (Эсланг: икки карра икки — беш!).

Нима бўлганда ҳам биз Талпа таъна қилмаганимиз маъқул, чунки замондош кучли гроссмейстерлар уни на фақат шахс сифатида, балки унинг курашга ёндошувини, ғалабага эришиш йўллари, ҳужумкорликнинг шоҳмотдаги чексиз имкониятларига ишонишини ҳам чуқур “ўзлаштиришди”. Хуллас, рақиб билан курашган Таль ўзига ҳам қарши кураш олиб борарди.

Яна Таль сўзларини келтирамиз: “Кўпгина қурбонлар аниқ ҳисоб-китобларни талаб этмайди. Бу қурбоннинг тўғрилигини билиш учун юзага келган вазиятга назар ташлаш кифоя”. Панов қўшимча қилганди: “Бу сўзлар тагига Чигорин ҳам, Алёхин ҳам мамнуният билан имзо чекарди”.

Мен ҳеч бир шубҳаланмай айта оламан, бу сўзлар тагига қўшлаб замондош гроссмейстер ва усталаримиз ҳам мамнуният билан ўз имзоларини қўйишади.

БИЗ БОТВИННИКНИНГ СЎЗЛАРИГА ИШОНАМИЗ

Талнинг замонавий шоҳмот ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида гапирар эканмиз, унинг бу қадимий ўйин оламига мумтоз услубнинг икки намояндаси — Михаил Ботвинник ва Василий Смиловнинг узоқ йиллик кураши айна қизиган вақтда кириб келганини эслашимиз лозим. Бу шоҳмотнинг мумтоз асри бўлиб, виқор, заковат, аниқлик, ақл билан ўйнаш, хатога йўл қўймаслик тантана қиларди. Шоҳмот санъатининг сукунат чўккан саройига Таль шамол каби изн сўрамадан кирди ва эшигини қарсиллатиб ёлди.

Унинг ички сезгига асосланган исёнкор ўйини, иложсиз ҳолатларга тушганда ҳам ҳимояланишнинг чексиз имкониятлари борлигига ишониши, сипоҳ ва пиёдаларнинг ҳужумкорлик вазифаларини ошириши, ташаббусга эришиш учун ўз вазиятини ёмонлаштириш эвазига ҳам таваккал қилиши — буларнинг ҳаммаси шоҳмотнинг асосий қоидаларига зид келади демаган тақдиримизда ҳам уларнинг Таль томонидан эркин, ижодкорона талқин этилиши эди.

Илгари шоҳмот қонунларига кўр-кўрона бўйсунганлар ҳам бугун Талдан илҳомланиб, унинг ўйин услубига мойиллик билдиришяпти. Бу ижодий илҳомнинг рўшноликка чиқишининг бошланишидир. Аслида, кўпроқ эркинлик, камроқ ақидапарастлик ёндошuvi орқали қадимий шоҳмотнинг замонавий муаммоларига ечимлари топилади.

Таль шарт-шароитга қараб ўйин услубини таъмирламасин, ташқаридан қараганда янгича қарашларга мойиллик билдирмасин, у қалбан аввалгидай шоҳмот денгизининг қароқчиси, саргузаштсевари бўлиб қолди. Унинг ўйинлари янги саргузаштларни истаётган миллионлаб шоҳмот мухлисларини яна тилсимотлар оролига етаклади. Бундай саргузаштлар жуда кўп! Шу боис Талпа қаттиқ талаблар қўймайлик, олдиндан биламиз, барибир уларни бажармайди. Яна олдин ўзимиздан сўраб кўрайлик: унга қаттиқ талаблар қўйишга ҳаққимиз борми?

Эсимда, Таль йигирма тўрт ёшида чемпион бўлган вақтда кўпчилик қатори мен ҳам бу узоққа чўзилмаслигини билардим. Афсуски, шундай ўйлаганлар бир нарсани ҳисобга олишмаган: Таль ўзга боғдан олма ўғирлашни дўндиради, лекин ўз боғини шақилдоғини ўйнатиб кўриқлашни уйдаламайди. Бундай зерикарли иш унинг учун эмас.

Жавоб учрашувда Таль йирик ҳисобда мағлубиятга учраганда кўпчилик қатори мен ҳам ҳайрон қолдим, кейин Талдан ва Таль учун хафа бўлдим. Кўп йиллар ўтиб ўша воқеаларни эслар эканман, ўйлайман, бизнинг Таль чемпион бўлган кундан бошлаб, ундан феъл-атвори ўзгаришини, ақлга қулоқ

солишини, эҳтиёткор дона суришини, мўлжални аниқ олишини талаб қилганимиз адолатданми? Ҳа, у амалиётчи ҳам, эҳтиёткор ҳам бўлди, фақат қанча сузса ҳам кемага етолмайдиган вақтда.

Табиат Тални яратганда унга мухוליёт етакчиси вазифасини юклаганди, у бошқа ишга ярамасди. Агар Таль ёшлигидан амалиётчи, узоқни кўзлаб ақл билан ўйнайдиган шохмотчи бўлганида ҳеч қачон жаҳон чемпиони унвонига эришмасди. Таль фақат таваккал, ақлга сиғмайдиган, аниқ ҳисобга таянмаган юришлар қилгани, муҳими, ҳар доим дадил ўйнагани учун Смилов, Керес, Петросян, Спасский, Геллер, Бронштейн ва бошқа таниқли гроссмейстерларни тез сурьатлар билан ортда қолдирди!

Тални жавоб учрашувида рухсат этилган чегараларни ҳадеб бузгани учун койишади. Ҳа, у кураш мантигига хилоф йўл тутди ва бунинг учун жазоланди. Энди тасаввур қилайлик, агар Таль биринчи учрашувда вазиятга қараб ўйнаганда иккинчи учрашувнинг ўзи бўлармиди?

Тални саломатлигини асрамагани учун койишади. Аммо Таль услубида ўйнаган шохмотчи: дадил, эркин, битга сипоҳдан кейин иккинчисини курбон қилиб, ўз гоъларига берилиб, ҳужумдан лаззат туйиб дона сурган пайтда спорт кийимида юрак уришини текширтириш учун чошиб бора оладими?

Ҳамма қарама-қаршилик шундаки, Таль услуби — яъни ҳар бир ўйинда бутун асаб томирларини аямасдан таранг торттириб кескин дона суриш шохмотчидан саломатликни, жуда катта жисмоний ва руҳий кучни талаб қилади. Бу феъл-атворга ҳам боғлиқ, демак шундай ўйин усулини танлаганларнинг ўзи ҳақида, саломатлиги ҳақида қайгуриши, турмуш тарзи қоидаларига амал қилиши эҳтимолдан узоқдир.

Минг афсус, Таль ўз саломатлигини асрашга бепарво қаради. Албатта, унинг бу хусусиятидан ўрнак олиш керак деб бўлмайди. Аммо Талнинг энг оғир дамларда ҳам бировга жаҳл қилмагани, захрини сочмагани, ҳар доимгидай дилкаш ва кувноқ бўлиб қолгани ўрнак олишга арзийдиган яхши сифат эмасми? Учта оғир операцияни бошидан кечирган Таль ҳеч қачон оғриқдан инграмади, бировга касалидан шикоят қилмади, ҳар доимгидай мард ва некбин бўлиб қолди. Операциядан олдин ҳам, кейин ҳам, ҳатто операция вақтида ҳам ҳазилкашлигини ташламади.

Ҳа, шундай воқеа ҳам бўлган. Сало Флор ёзганди: “Таль наркоз таъсирида операция столида уйқуга кетаётганди, бирдан врач ёрдамчиси сўраб қолди:

— Бемор, марҳамат қилиб айтсангиз, Ботвинник — Петросян учрашуви қандай якунланади?

— Ҳозирча билмайман, тирик қолсам жавоб беришга ҳаракат қиламан, — деди самимий Таль”.

Талнинг бундай қизик ҳангомаларини кўплаб эслаш мумкин. 1974 йилда Карпов — Корчной ўртасида даъвогарларнинг финал учрашуви бораётганди, матбуот марказида ўйин таҳлилини ўтказган гроссмейстер Талпа муҳим мавзу бўйича мурожаат қилди:

— Миша, бугун мен телевиденида нимани айтишим мумкин?

Бу кўпол саволга Таль дарҳол луқма ташлади:

— Радиони тинглаш кераклигини айтинг! Радиода мен чиқиш қиламан...

Шохмот клубида маъруза ўқиётган вақтда Талдан Спасский билан ўзаро учрашувларидаги нисбатни сўрашди (ўшанда нисбат 2:9 эди).

— Мен Спасский устидан қозонган ғалабаларим сонини биламан! — дея жавоб берди Таль.

Полугаевский билан бўлган учрашувдан кейин Таль таъкидлади: “Энди мен ярим Талман!”

Яна такрорлайман, Таль энг оғир шароитларда ҳазилкашлигини қўймади. Хуруж пайтида врачларнинг тез-тез чақирилиши ҳар хил миш-мишларнинг тарқалишига олиб келди. Бир муҳлис Талдан жиддий сўради: “Миша, айтинг, сиз чиндан ҳам морфийчимисиз?” Таль унга шу заҳоти жавоб қайтарди: “Нима деб ўйлаяпсиз, мен чигоринчиман” (морфий — кўкнори дегани, лекин Таль

саволни ҳазилга буриб: “Мен америкалик Морфи тарафдори эмас, Чигорин шоҳмот мактаби вакилиман”, — дея жавоб бераяпти).

Биз Талдан тахтада узоқ ўтирмагани учун ранжимасак бўлади. Муҳими, Таль қадимий шоҳмотни яшартирди. Муҳими, Талнинг шоҳмот курашига бўлган янгича муносабати замондошлари олдига ажиб тилсимотларни қўйди. Бу тилсимотларни ечиш орқали улардан қўпчилиги шоҳмот қоидаларига итоаткорлик билан риоя қилишдан қутулди, эркин ижод нафасини тўйди, эскича бир хил фикрлаш таъсиридан озод бўлди.

Айрим мусобақаларда ранжитган бўлса ҳам собиқ жаҳон чемпионини кечирайлик. Ахир, у бизга қанча шодликлар бахшида эди. Ўзи севган шоҳмотга қўшган бекиёс ҳиссаси ҳали тўлиқ баҳоланмаган бўлса ҳам биз Талга бу хизмати учун ўз миннатдорлигимизни билдирайлик.

Энди мен Таль мухлисларини қизиқтириб келаётган бир саволга тўхталсам бас: ҳақиқатан ҳам илгариги кўнглига нима келса қиладиган Таль билан кейинги услуби такомиллашган, ҳар томонлама ривожланган тажрибали Таль ўйнаса, қайси бири юлиб бўларди? Биз Бронштейн ва Балашовнинг фикрлари билан танишмиз. Талнинг ўзи кўп бор берилган бу саволга “ҳар хил” жавоб берарди: “Мен у Талнинг тилка-порасини чиқарардим” ёки “Мен уни янчиб ташлардим”.

Дарвоқе, кунлардан бир куни Ботвинникдан собиқ рақибининг фикрларига муносабатини сўрашганди. У ишонқирамай кулиб деди:

— Э, йўқ, Таль бу ерда шоҳмот мухлисларини чалғитяпти ёки чиндан ҳам адашяпти. Худого шукур, мен илгариги Тални жуда яхши биламан...

Биз ҳам Ботвинникнинг сўзларига шак келтирмаймиз!

(Тамом.)

*Рус тилидан
Асрор МУМИНОВ
таржимаси.*

